

Історико-краєзнавчий музей м. Винники
Інститут археології Жешівського університету

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 7

**Культові та поховальні пам'ятки
у Вісло-Дніпровському регіоні:
проблеми інтерпретації**

Видається з 2008 р.

Львів – Винники
Видавництво «Апріорі»
2014

УДК 903/904(4)(082)
ББК Т4(4)3-431.1я43
К 906

К 906 Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів-Винники: Апріорі, 2014. – 472 с. : іл. + 16 с. кол. вкл.
ISBN 978-617-629-228-9

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та історії від первісності до нового часу, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії України.

ББК Т4(4)3-431.1я43

Редакційна колегія:

д-р. іст. наук, проф. Д. Козак (головний редактор),
д-р. іст. наук, проф. *Л. Войтович*, д-р. іст. наук, проф. *Л. Залізник*,
д-р. іст. наук, проф. *В. Отроценко*, д-р габ., проф. *М. Парчевський*,
д-р габ., проф. *М. Рибіцька*, канд. іст. наук, доц. *Н. Білас* (відповідальний редактор),
канд. іст. наук, ст. наук. співр. *Е. Кравченко*, канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, *І. Тимець*

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495,
тел./факс: (032)2960536, e-mail: musem.vynnyky@gmail.com

Рецензенти:

д-р. іст. наук, проф. *Р. Литвиненко* (Вінниця/Донецьк),
д-р. іст. наук *Л. Михайлина* (Київ)

Відповідальний за випуск *І. Тимець*
Редактори *І. Семенов*, *Т. Молочко*
Технічний редактор *Н. Стахур*
Художнє оформлення обкладинки *Л. Караваєва*, *Н. Тимець*
Переклад резюме англійською *автори*, *О. Сілаєв*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники та
Інститутом археології Жешівського університету*

ISBN 978-617-629-228-9

© Історико-краєзнавчий музей
м. Винники, 2014

ДОІСТОРИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ

Дана стаття має мету привернути увагу наукової громадськості до незаслужено забутої перспективної тематики спільного культурного підґрунтя народів індоєвропейської мовної сім'ї. Архаїчні елементи культури найдавніших скотарів українського степу пережили тисячоліття і стали органічними складовими традиційної культури багатьох народів Європи, в тому числі українців.

Ключові слова: індоєвропейці, Ригведа, доба енеоліту-бронзи, курган.

Українська археологія, з її традиційною схильністю до емпіризму та певною боязню теоретичних узагальнень, лишає поза своєю увагою перспективну тематику архаїчних елементів у традиційній культурі українців та інших індоєвропейських народів. Загальноіндоєвропейський культурний комплекс формувався за доби енеоліту-бронзи у середовищі найдавніших скотарів євразійського степу і крізь віки дожив до наших часів у формі архаїчного підґрунтя традиційної культури багатьох народів Європи та Західної Азії.

Індоєвропейці – група історично споріднених народів числом близько 200, які останні 5 тисяч років населяють західну частину Євразії, від Індії на сході до атлантичного узбережжя Європи на заході. Індоєвропейці були виділені близько 200 років тому як мовна єдність народів, які походять від єдиного спільного пращура. Розселення праіндоєвропейського етносу зумовило поширення не тільки єдиної праіндоєвропейської мови, яка стала базою для формування споріднених індоєвропейських мов, але й призвело до розповсюдження культури наших спільних індоєвропейських предків. На жаль, дослідженню мовних особливостей індоєвропейської сім'ї народів приділено незрівнянно більше уваги, ніж вивченню спільних рис традиційної культури індоєвропейців.

Зазначена проблематика передбачає залучення даних та методик різних дисциплін: лінгвістики, фольклору, письмових джерел, а також археології, в тому числі і вивчення поховальних обрядів різних індоєвропейських народів. Наведено приклади переживання елементів культури найдавніших індоєвропейських скотарів (у тому числі їхніх доісторичних поховальних обрядів) у традиційній культурі сучасних народів, зокрема українців.

Червоний колір

Ще у XIX ст. у степах Східної Європи досліджені численні кургани зі «скорченими та пофарбованими кістяками», які у 1902 р. В. О. Городцов відніс

до ямної, катакомбної та зрубної культур доби бронзи (рис. 1). Відомі численні спроби пояснення дивного способу поховання покійних у скорченій позиції з посипанням небіжчиків порошком червоної вохри. Зокрема, були висловлені припущення, що скорченість кістяків – наслідок труднощів з викопуванням великої ями, що змушувало родичів заштовхувати покійних у тісні могили. Інша версія: покійного зв'язували при похованні, щоб він не вибрався з могили і не наробив шкоди живим.

Правдоподібне пояснення «скорчених та пофарбованих кістяків» отримано при вивченні Ригведи та Авести – збірок священних гімнів індо-аріїв та ірано-аріїв, початок формування яких сягає доби енеоліту-бронзи. У згаданих священних книгах аріїв бог мертвих Яма зображувався у червоному одязі і з мотузкою в руці. Нею бог підземного царства зв'язував померлих, щоб покласти їх у лоно матері-землі за арійською традицією – у позі немовляти в очікуванні другого народження. Тому одне з імен Ями «той, хто зв'язує померлих».

Червоний колір в арійській традиції мав кілька значень, в тому числі означав жалобу і поховальне вогнище. Покійних арійці спалювали, або заміняли поховальне вогнище червоною засипкою чи покривалом. Червона вохра у похованнях III–II тис. до н. е., очевидно, мала аналогічну семантику і (як і скорченість кістяків) свідчила про початки формування вірувань аріїв Індії та Ірану в українських степах п'ять тисяч років тому.

В українській традиційній культурі зберігся релікт цього стародавнього поховального обряду, в якому тканина червоного кольору (китайка) символізує тугу за покійним. Як відомо, червоною китайкою вкривали козака, перш ніж віддати його землі. У науковому архіві Інституту археології НАНУ у Києві зберігається звіт про перепоховання отамана Сірка, який помер 1680 р. Звіт фіксує рештки тканини червоного кольору, що вкривала покійного.

Звертає на себе увагу, що під червоною китайкою ховали лише козаків, а не селян, міщан, жінок, дітей. Ця особливість також знаходить пояснення у стародавніх індоєвропейських традиціях. Червоний колір за Ригведою символізував не лише поховальне вогнище арійців-вогнепоклонників, але й окрему суспільну верству (варну) воїнів-кшатріїв.

Червоний колір, як символ війни та військово-владної верстви, зафіксований у більшості народів індоєвропейської мовної сім'ї. Червоне – колір римських легіонів. Червону кайму на тозі у стародавньому Римі мали право носити лише імператор та сенатори. У червоному одязі в бій йшли спартанці, кельти, перси, скіфи, сармати. Військова символіка середньовічної Європи червона. Княже військо Київської Русі також постає в червоній гамі: червоні бойові корогви та значки на списках, червоне княже крзно, червені щити.

Червоне у арійців було також кольором верховного божества, воїна і пастуха Індри. Тому в бій брали червоне полотнище, що символізувало присутність могутнього Індри серед війства. Військове гасло «З нами бог» розумілося

буквально. На нашу думку, малиновий прапор козацтва являє собою релікт зазначеного стародавнього звичаю, відомого ще аріям Ригведи та Авести.

Однак козацький прапор не червоний, а малиновий. Пояснюється це нестійкістю стародавніх барвників. Тому під сонцем та дощем червоний колір через певний час линяв і ставав малиновим. Згадайте, як прапори СРСР за кілька тижнів перебування під дощем та сонцем ставали малиновими.

Отже, немає підстав виводити малиновий (червоний) козацький прапор від кольору польського прапора, нібито дарованого запорожцям королем Стефаном Баторієм наприкінці XVI ст. Водночас, нелогічно вважати малиновий прапор національним стягом Української держави, як це пропонували комуністи на зорі незалежності, адже червоне знамено було військовим символом усіх індоєвропейських народів.

Боги-змієборці

Значна частина елементів культури легендарних аріїв Ригведи та Авести зафіксована в курганах енеоліту-бронзи півдня України, що свідчить про початок формування індо-іранської гілки індоєвропейців на півдні України.

Головне божество аріїв, за Ригведою, був Індра, озброєний палицею-ваджрою, навкруг ідентифікації якої точилися тривалі дискусії. Виявилося, що у індоаріїв її запозичили північні сусіди – фіно-угри. Вони називали палицю Індри васара, або вечер, маючи на увазі молот чи сокиру. Індра був богом-громовиком, прообразом богів-громовиків багатьох індоєвропейських народів: Зевса у греків, Юпітера у римлян, Тора у германців, Перуна у слов'ян, Перкунаса у балтів. Усі ці боги були нібито озброєні кам'яними молотами-сокирами, які у балтів та слов'ян ще недавно називалися «перуновими стрілами» або «перуновими молотками». Саме так литовські та білоруські селяни XIX ст. називали кам'яні сокири-молоти доби бронзи, коли випадково знаходили їх на своїх полях. Ці молоти з просвердленим отвором є типовим елементом культури праіндоаріїв, що лишили на півдні України величезну кількість курганів III–II тис. до н. е. (рис. 2).

За арійською міфологією, Індра вбив молотом-ваджрою змія-демона Врітру, який не давав текти водам священної річки Дану. Врітра на санскриті означає «гребля», «перепона», а Дніпро в давнину називали Данапром, що перегукується з Даною Ригведи. Індра розрубав тіло змія священною бойовою сокирою ваджрою і відкрив дорогу священним водам. Цей стародавній змієборчий мотив зберігся у фольклорній традиції багатьох індоєвропейських народів, зокрема і в образі святого Юра на коні, що списом вбиває змія.

На думку Л. С. Клейна та В. В. Отроценка, міф почав формуватися на батьківщині індо-іранців у Північному Надчорномор'ї. Він передає фантастичні уявлення пращурів індо-іранців, людності ямної та катакомбної культур, про виникнення порогів на р. Дніпро (священна ріка Дану). Пізніше цей фантас-

тичний сюжет був занесений аріями в басейн Інду та до Ірану, де зафіксований у священних гімнах Рігведи та Авести.

Про витоки стародавніх індо-іранців у наших степах свідчить гідронімія. Назви великих річок України Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Донець мають корінь «дн», що перегукується з назвою води у іранських народів.

Курган

Курган (українською – могила) визначальний елемент культури найдавніших індоєвропейських скотарів. Енциклопедист індоєвропеїстики, один з її фундаторів, німецький дослідник кінця XIX ст. Освальд Шрадер вважав батьківщиною індоєвропейців території, де вперше поширилися кургани, а саме степи Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Намогильні насипи тут з'явилися в IV, а масово поширилися у III тис. до н. е. Курганна традиція в культурі народів індоєвропейської мовної сім'ї пережила тисячоліття до наших часів. Зокрема, культурний феномен могили живе в українській культурі з часів її формування у ранньому середньовіччі. Причому він простежується не лише у фольклорі, але проявляється в матеріалізованій формі. Зокрема, в язичницькі часи, що передували християнізації Русі, могильні насипи були досить високими (наприклад, Чорна могила у Чернігові). Прийняття християнства не знищило язичницьку традицію. Маємо численні могилиники XI–XIII ст. з сотнями і навіть тисячами могил, висотою близько 1 м.

У козацьких думках XVI–XVII ст. фігурують численні козацькі могили. Однак археологія свідчить, що у козацькі часи могильний пагорб насипали лише над похованнями козацьких очільників. Так, могила Івана Сірка мала висоту до 1 м, а на могилі отамана Костя Гордієнка, що похований у 1733 р. у Каменській Січі на березі Дніпра, височить насип близько 2 м. Переважну більшість рядових козаків ховали за християнським обрядом, який мало чим відрізнявся від сучасного. Однак у XVII–XIX ст. існувала традиція ховати покійних на стародавніх могилах. У лісостеповій смузі України певна частина сільських цвинтарів цього часу мають в центрі стародавній курган, з якого й розпочиналося кладовище. Стародавня традиція намогильного земляного насипу дожила до наших часів. Видовжені земляні гробки на сучасних кладовищах – це ніщо інше, як зредукований курганный насип, що має 5-ти тисячолітню історію в степах України.

Ще одним реліктом курганного поховального обряду стародавніх скотарів у наш час є рови, що оточують сільські кладовища в Україні. За фольклорною традицією, вони мали захисну функцію від нечистої сили. Прямі паралелі цим поховальним конструкціям маємо у ровах, що прокопувалися по периметру скіфських курганів. У їхній засипці знаходять рештки поховальної тризни: кістки жертвних тварин, уламки кухонного посуду та амфор, скіфські бронзові казани. Вірогідно, прообразами ровів по периметру скіфських курганів були

кільцеві пониження навкруги курганів доби бронзи, що утворювалися внаслідок будівництва могильних насипів.

Культу коня та меч-шаблі

До архаїчних загальноіндоєвропейських культурних елементів, що попри дуже давні витоки успадковані традиційними культурами сучасних народів Європи, є культу коня та меч-шаблі. Коріння культу коня сягають часів виокремлення скотарства у степах Східної Європи, що супроводжувалося розвитком транспортних засобів і зростанням ролі тяглових тварин – коня, бика. Войовничість скотарів додатково підсилювало значимість коней, яких починають запрягати у бойові колісниці, а пізніше використовувати як верхових бойових коней. Поширення колісного транспорту та вершництва дало відчутні переваги індоєвропейським скотарям над сусідами і сприяло стрімкому їх розселенню степами Євразії. Звідси особлива, надзвичайна роль коня у культурному комплексі індоєвропейців. Пов'язана з ним термінологія спільна для всіх народів індоєвропейської мовної сім'ї. Слово «кінь» стало основою імені багатьох вождів стародавніх греків, іранців, германців. Вершниками або колісничними були верховні боги аріїв (Індра), германців (Один), слов'ян (Перун), осетинів (Уастарджі), середньовічний святий Юр. Вершниками звали аристократів Риму.

Численні культові поховання коней маємо в скіфських курганах, а також у похованнях доби бронзи культур Синташта, Бабіне рубезу III–II тис. до н. е., що переконливо свідчить про поширення культу коня у євразійських степах не пізніше середини епохи бронзи (рис. 3).

Щодо культу священного меча, то частина дослідників пов'язує його появу в степах зі скіфо-сарматськими племенами, інша опускає його корені у добу бронзи. Яскравий опис поклоніння мечу як символу бога війни Арея у скіфів Надчорномор'я подає Геродот. Прямі докази цих вірувань у скіфів дає археологія. Ю. В. Болтрик розкопав в урочищі Носаки Запорозької обл. курган висотою 3 м, у насипі якого стирчав скіфський меч V ст. до н. е. Поклонялися мечу і споріднені скіфам сармати. Зокрема, пізньосарматське плем'я алани «встромляє у землю меч і поклоняється йому як Марсу», – писав Аміан Марцелін.

Прямими нащадками сарматів є осетини Кавказу, у нартському епосі яких меч був символом міфологічного героя Батрадза, який багато чим нагадує скіфського бога війни Арея. Батрадз звелів спалити одяг убивць свого батька і цим попелом засипав встромлений у землю батьків меч [1. С. 5].

Існує думка, що культ меча в Європу принесли сармати та готи, які під тиском гунів на рубежі IV–V ст. відійшли з Надчорномор'я на захід. Вони ж зі степу в Європу принесли тактику кінного бою із застосуванням луку, важко озброєну кінноту, культ коня, звіриний стиль у мистецтві, деякі елементи бога війни, що стали складовими військового божества германців Одіна [6. С. 59, 98].

Германці початку I тис. до н. е. посвячували юнаків у воїни, оперізуючи їх мечем. Пізніше цей обряд був покладений в основу середньовічного ритуалу посвячення у лицарі, коли культ меча став загальноєвропейським. Варто згадати легенди про знахідку меча Арея Атилою чи про священний меч Ескалібур короля Артура. За однією з версій Ескалібур подарувала юному Артуру фея озера. Тому король перед смертю заповів повернути меч благодійниці і кинути його в озеро. Численні знахідки мечів гальштатських, латенських та каролінгських типів у водоймах Європи свідчать про тривале існування цього своєрідного прояву культу меча у різних народів Європи, принаймні, з кінця доби бронзи.

Подібне «родовище» мечів каролінгського типу X ст. відоме в Україні в Дніпрі, поряд з о. Хортиця, що у м. Запоріжжя. Зокрема, у 1928 р. при поглибленні дна Дніпра земснарядом було піднято п'ять таких мечів з руків'ями, інкрустованими сріблом та золотом. Ще кілька подібних мечів знайдено на дні Дніпра біля о. Хортиці протягом 1949–1952 р. при добуванні піску земснарядом. Маємо свідчення про кілька випадкових знахідок мечів біля Хортиці рибалками. Так, у 2011 р. з Дніпра, біля північної частини Хортиці, рибалка за допомогою спінінга підняв з глибини 22 м меч каролінгського типу з руків'ям, оздобленим сріблом та золотом. Найвірогідніше, ці коштовні мечі опинилися на дні Дніпра в якості сакральної жертви.

Культ меча і війни у варварських племен ранньосередньовічної Європи був настільки сильним, що християнська церква мала рахуватися з ним. Під час християнізації Європи церква включила війну в систему християнських цінностей, розвиваючи концепцію «хрестового воїнства», за якою кров, пролита за віру, змиває всі гріхи. Місце в раю чекало на всіх, хто загинув за віру. Церква починає освячувати лицарські мечі, які у XII–XIII ст. набувають форми хреста, а руків'я нерідко мають пустоти, куди вкладалися християнські реліквії (уринок ризи, волосся святого, цвях з розп'яття тощо).

Сліди культу меча простежуються у давньогерманському епосі «Пісня про Роланда». Єдиний жіночий персонаж у ньому – це меч Дюрондаль – подруга Роланда. Лицар оплакує її долю, бо залишає зброю «удовою». Помираючи, Роланд обіймає і закриває своїм тілом меч – улюблену подругу.

Релікти стародавніх культів коня та меча простежуються у фольклорі українського козацтва. Ставлення козаків до шаблі нагадує ставлення варварського воїна до меча. У козацьких думах шаблю називають святою лицарською зброєю, сестрицею, ненькою рідненькою, дружиною, панночкою молоденькою:

«Ой, панночка наша шаблюка!
З бусурманом зустрічалась,
Не раз, не два цілувалась».

Як і шабля, кінь для козака жива, мисляча істота, найближча рідня (милий брат, вірний друг, нерозлучний товариш):

«...Шабля й люлька – вся родина,
Сивий коник – то мій брат».

Ці особливості козацької міфології суперечать історичним реаліям. Адже кінь та шабля – це визначальні атрибути вершника, а козацтво з моменту виникнення до середини XVII ст. було пішим війнством. Сила козацтва у цей час була у вогнепальній зброї. Більшість козаків не мали шабель, зате мали по кілька рушниць, які під час бою перезаряджали джури. Славилася козацтво оборонними боями в таборі та морськими походами. У кінному строю козаки у цей час значно поступалися полякам, а особливо татарам. Професійний французький військовий, що вивчав козацьку тактику на практиці, Гійом де Боплан писав, що «на коні вони не найліпші [...], і якби й на коні вони були такі ж сильні, як пішо, то думаю, їх не можна було б побороти». На коней козацтво посадив Богдан Хмельницький, завдяки спеціальним державним заходам. Через відсутність сильної козацької кінноти гетьман Б. Хмельницький змушений був залучати до війська татар.

Виразні релікти культів коня та шаблі в ментальності українського козацтва, попри його піший характер до середини XVII ст., свідчать про їхнє успадкування від історичних попередників. Культ коня та шаблі пов'язують козацтво із загальноєвропейським лицарським культурним комплексом, витoki якого сягають часів формування військових традицій перших індоевропейських скотарів євразійського степу.

Правиця

Ще одним прикладом архаїчних реліктів у традиційній культурі українців може служити дивна легенда, яка стосується отамана Івана Сірка. Нібито перед смертю отаман заповів запорожцям возити упродовж семи років його правицю перед військом і лише згодом закопати її в могилу. Козаки так і зробили: сім років їхнє військо було непереможним. За переказами правицю Сірка викопували ще раз під час нашествия Наполеона, а після розгрому французів її знову повернули в могилу [9. С. 113–119]. Зазначимо, що археологічні дослідження поховання Івана Сірка у 1964 р. не виявили слідів ампутації руки.

Певні аналогії цим ритуалам маємо у віруваннях стародавніх іранців. Зокрема скіфи, за Геродотом, приносячи у жертву богу війни Аресу людей, відрубували у них правицю. Нартський епос нащадків сарматів – осетин розповідає про героя Батрадза, що переміг вбивцю свого батька. Як доказ перемоги він приніс матері відрубану праву руку ворога [2. С. 190]. Ще у XIX ст. осетинські воїни приносили в свої аули відрубані правиці ворогів, що як знак доблесті прибивали на воротах домівок. Зроблену з дерева правицю несли перед римським легіоном як військовий штандарт. Римське вітання підняттям правиці пізніше запозичили італійські та німецькі нацисти часів Другої світової війни. До речі,

мощі військового святого Юрія, що з Києво-Печерської лаври незабаром прибудуть до Львова, представлені його правицею.

Усі ці схожі звичаї відносно військової семантики правиці у різних народів індоєвропейської мовної сім'ї стають зрозумілими, якщо згадати, що за Ригведою воїнів-кшатріїв Індра створив з відтіятих рук першолюдини Пуруші, яка була принесена в жертву богам.

Воїн-вовк

Автор цих рядків неодноразово писав про образ воїна-вовка (в українській традиції вовкулаки або песиголовця), як надзвичайно стійкий елемент культури різних народів індоєвропейської мовної сім'ї [3. С. 151–163; 4. С. 140–144]. Зародившись в часи формування індоєвропейської спільноти, він пережив тисячоліття і став складовою традиційної культури народів сучасної Європи.

Образний опис воїнів-вовків стародавніх германців (берсерків) подає римський історик I ст. н. е. Тацит [11. С. 384]. Перед боєм воїн вживався в образ звіра, надягаючи шкуру вовка, намисто з іклів хижака, а також за допомогою наркотичних напоїв та ритуальних танців. Звіроподібні воїни йшли першими у бій, ревучи та виючи по-вовчому. Вони гризли зубами щити, жахаючи ворога. Скандинавські саги сповіщали, що бог війни Один зробив так, що берсерків не можна вразити залізом (лише сріблом чи осиковим колом). Тому, йдучи в бій, вони скидали лати і навіть одяг. Вважалося, що вночі берсерки обертаються на справжніх вовків. Саме так у Європі виникли масові легенди про песиголовців, вовкулаків-перевертнів (рис. 4).

Вовкоподібні воїни складали основу ватаг вікінгів. Некерованість воїнів-звірів поступово входить у протиріччя з королівською владою та церквою і у пізньому середньовіччі берсерки набувають негативного іміджу. Їх зображують істотами, що викликають жах, відразу і знаходяться поза законом (рис. 5).

У сазі про Вотнедала розповідається про єпископа Фредеріка, який приплив до Ісландії, де виявилось багато берсерків. У приступах шаленої люті вони тероризували населення, творили насильства, викрадали жінок, вили, як пси, гризли щити, ходили по розпеченому залізу. Всіх, хто чинив опір, берсерки вбивали на поєдинках. Єпископ вчить паству жахати їх вогнем, забивати кілками, бо залізна зброя їх не бере, а трупи скидати до яру [6. С. 122].

У міфології середньовічної Європи (зокрема на Русі) воїн-вовк, перевертень – дуже поширений персонаж. Так, у билинах київського циклу читаємо: «Заревів Ілля Муромець по-звіриному...», «Обернувся Вольга лютим звіром...»

Особливо багато згадок про воїнів-вовків у «Слові о полку Ігоревім»: «Скочив од них лютим звіром опівночі з Білгорода, окутався у синю імлу»; «Всеслав-князь людям суд чинив, князям городи городив, а сам вночі вовком бігав».

«Повість минулих літ» під 1097 р. сповіщає: «Яко бисть полунощі і встав Боняк, від'їхав від вої і почав вити вовчськи, і вовк одвися йому, і почаша

вовки виті мнозі», або: «Дружина спить, та Волхв не спить. Він обернеться сірим вовком».

«Вовк» і давньоруський «волхв» – одне слово. Власне, це германське «wolf» у давньоруській транскрипції, адже латинська «f» кирилицею передається двома літерами – «хв» (наприклад, Хведір).

Виразні паралелі з давньогерманськими берсерками простежуються у фольклорному образі козака-характерника. Особливо це стосується його здатності обертатися вовком і невразливість від залізної зброї та куль. Нібито ядра та кулі характерники ловили руками та лапами жупанів. Цими якостями, за фольклорною традицією, нібито володів Іван Сірко, фольклорний образ якого являв собою пізній прояв характерного для української історії персонажа – князя-перевертня і чаклуна. Його прообразами був віщий Олег та вже згаданий князь-волхв Всеслав Полоцький.

Привертає увагу той факт, що чаклунські здібності, зокрема вміння обертатися вовком, князя Всеслава чи отамана Сірка не викликали негативної реакції ні у сучасників, ні у нащадків. Навпаки, ці образи героїзовані як у фольклорних, так і в історичних джерелах. Нейтральне, або навіть позитивне ставлення до вміння воїна обертатися вовком простежується не лише в давньоруських, але і в пізньосередньовічних легендах. Наприклад, у переказах про козаків-характерників вовкулаку часто зображують як звичайну істоту, що бігає селом, пасе стадо за дорученням пастуха, корови його не бояться, а люди жаліють і дають їсти.

Козацька лексика «сіромаха», «сірома», «Сірко» мають виразну «вовчу» етимологію. Те саме можна сказати й про імена Вовк, Вовчик, які пізніше стали побутовою формою давньоруського імені Володимир. Поширення цих імен в українців, як і в інших індоєвропейських народів, свідчить, що воїн-вовк був звичним, не ворожим персонажем стародавнього суспільства. Так, вовчу етимологію мають іранські імена Ishpakaia, Warkhag; німецькі Volf, Beovolf, Vervolf; сербсько-хорватські Vukobrat, Vukomil, Vukomir, Vukovoi (воїн-вовк), Bjelovuk, Dobrovuk, Vukomil та багато інших.

Отже, воїн-вовк, чаклун, перевертень і характерник, не був чимсь чужим, загадковим і ворожим, а традиційним, добре відомим персонажем минулого.

Нартський епос осетинів, що вважається реліктом давньоіранської міфології, проливає світло на витоки загальноіндоєвропейського культу воїна-вовка. Згадане джерело свідчить, що у давніх індоєвропейців молодь проходила ініціацію, насамперед військовий вишкіл, у таємних чоловічих громадах, які за своєю організацією нагадували вовчу зграю і, як правило, так і називалися [5]. Наприклад, у стародавніх осетинів військова дружина та зграя вовків мали одну назву. Юнаки повинні тривалий час жити вовчим життям, здобуваючи їжу у військових походах.

Величезною подією в житті кожного юнака було посвячення у справжні воїни. Це відбувалося на початку зими під час Вовчих свят, коли вовчі зграї

особливо активні й небезпечні для людей. У цей час на небі горять сузір'я Великого та Малого псів. Зрозуміло, чому в різних індоєвропейських народів саме два вовки супроводжують богів війни. За Рігведою, два пси, народжені священною собакою Індри Сарамою, супроводжують арійського бога Яму (прообраз двоголового пса Цербера, що охороняв вхід у царство мертвих Аїда давньогрецьких міфів). Два священні вовки Гері та Фрекі – постійний атрибут германського Одіна [10. С. 35–40], а пізніше святого Юра. Два вовки нібито бігли перед військом Чингізхана:

«Їде Тугарин-та Змієвич,
Попереду біжать-та два сірі вовки».

Осередком культу вовка було Полісся. Саме тут, за Б. О. Рибаківим, найбільше поширені казки та легенди про богатиря, народженого собакою, – сучого сина, Сучича, Сученка. Ще 2500 років тому Геродот писав, що неври Полісся взимку на кілька днів перетворювалися на вовків. Вовчі свята відбувалися під час зимового сонцестояння, коли колядували у вовчих шкурах [8. С. 583–584]. У східних слов'ян Юріїв день припадає на 9 грудня за новим стилем, коли «святий Юр відпускає на волю вовків».

Саме у цей час юнака обв'язували бойовим поясом зі зброєю і він ставав справжнім дорослим воїном-вовком. Індіранці 3000 років тому посвячували юнаків у воїни саме у такий спосіб [7. С. 85]. За Тацитом, так само після навчання у вовчих чоловічих громадах посвячували у воїни свою молодь і стародавні германці I ст. н. е. В Європі обряд обв'язування юнака поясом з мечем був основою ритуалу висвячення у лицарі аж до пізнього середньовіччя [6. С. 336].

Уперше зображення двох священних вовків з'являється на кам'яних стелах північнопричорноморських степів 5000 років тому (Сватове, Керносівка) (рис. 6). А з курганів початку II тис. до н. е. поблизу міста Тріолетті на Кавказі походять срібні чаші з численними зображеннями вовків. На одній з них вирізьблена процесія чоловіків у вовчих масках з кубками в руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці з кубком. Поруч з богом лежать два вовки (рис. 7).

Ці зображення на чаші, віком майже 4000 років, є детальною ілюстрацією до міфу про бога воїнів-вовків Одіна або Вотана, якому у середні віки поклонялися давні германці, зокрема, вікінги Північної Європи. За давньогерманським епосом, Один бенкетує у потойбічному світі в палаці Валгалла з воїнами-героями, які загинули в бою. Він сидить у вовчій масці на троні під світовим деревом, пригощає вовкоподібних воїнів вином, годує двох священних вовків Гері та Фрекі, що лежать біля трону [10. С. 8, 35–40].

Сказане є свідченням зародження культу воїна-вовка у середовищі ранніх індоєвропейців доби бронзи.

Отже, багато архаїчних елементів традиційної української культури взагалі мають дуже глибокі історичні корені, що сягають праїндоевропейських часів. Багато з них простежуються у культурній традиції арійської Рігведи, що почала формуватися 6000–5000 років тому в українських степах. Сліди деяких з цих архаїчних рис є у культурі інших народів індоєвропейської мовної сім'ї.

1. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. – К., 1983.
2. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990.
3. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
4. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. – К., 1999.
5. Иванчик А. И. Воины-псы. Мужские союзы и скифское вторжение в Переднюю Азию // Советская этнография. – 1988. – № 5. – С. 38–48.
6. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987.
7. Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе, 1986.
8. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 1981.
9. Савур-Могила. – К., 1990.
10. Старшая Эдда. – М.; Л., 1963.
11. Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии. – М., 1970. – Т. 1.

Leonid Zaliznyak

PRE-HISTORICAL ELEMENTS IN THE TRADITIONAL CULTURE OF UKRAINIANS AND THEIR NEIGHBORS

Given article is intended to draw the attention of scientific community towards the unfairly forgotten subject of shared cultural heritage of the nations of Indo-European language family. Archaic elements of the culture of Ukraine Steppe first herders have survived millennia until they became the organic components in the traditional culture of many nations of Europe, Ukrainians as well.

Key words: Indo-Europeans, Rigveda, Eneolith – Bronze Age, barrow.

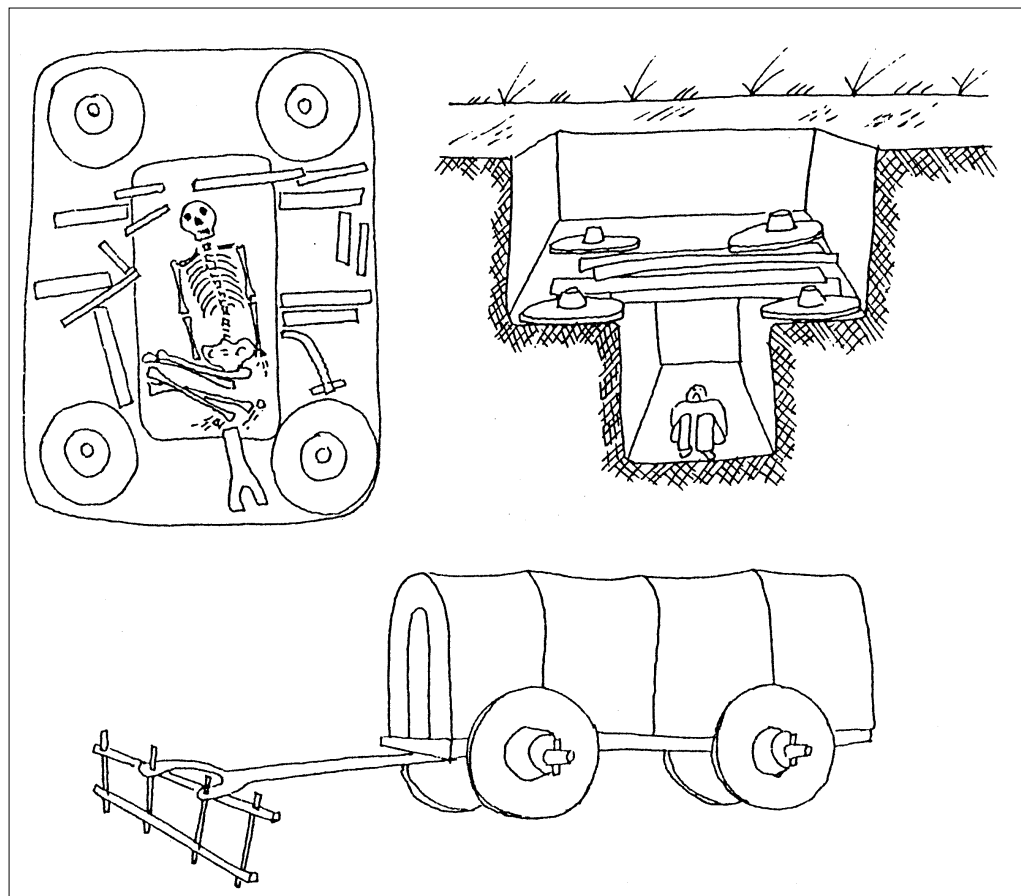

Рис. 1. Поховання степовика ямної культури III тис. до н. е.

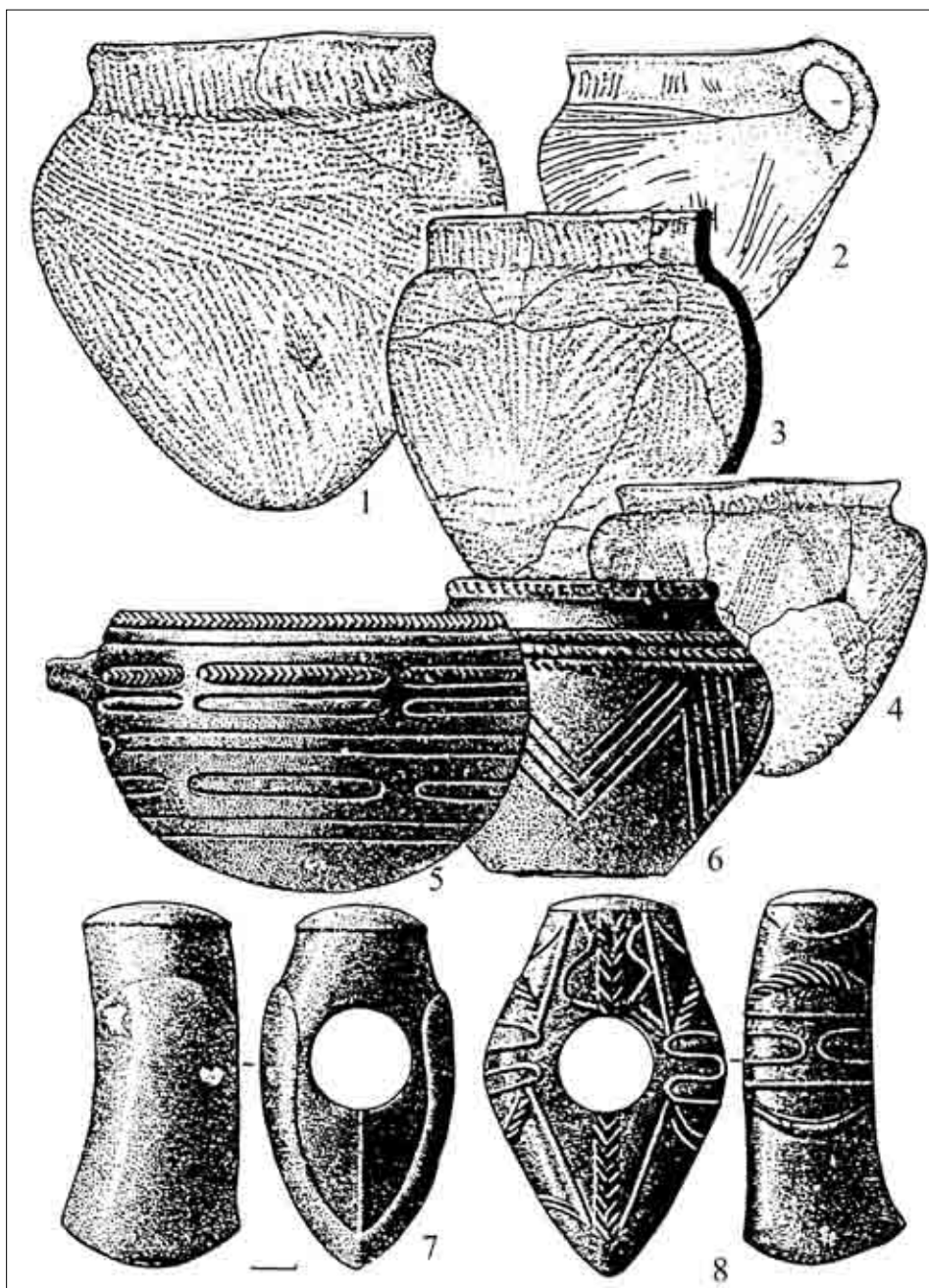

Рис. 2. Глиняний посуд ямної (1–4) та посуд і бойові молоти (ваджри) катакомбної культур III–II тис. до н. е.

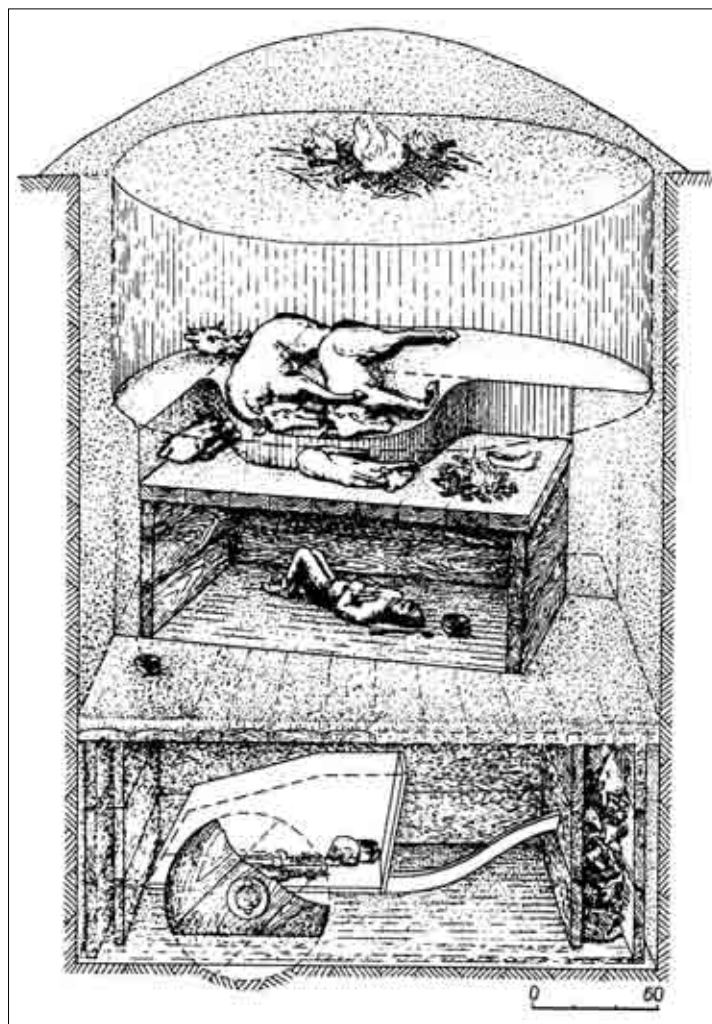

Рис. 3. Реконструкція
арійського поховаль-
ного обряду початку
II тис. до н. е.
Могильник Синташта,
Південний Урал

Рис. 4. Зображення воїна-вовка
(берсерка) на бронзовій плівці
з шолома VII ст. з Торсланди, Швеція

Рис. 5. Вовкулака.
Гравюра XVI ст.

Рис. 6. Кам'яні антропоморфні стели індоєвропейських скотарів
III тис. до н. е. Степи Північного Надчорномор'я

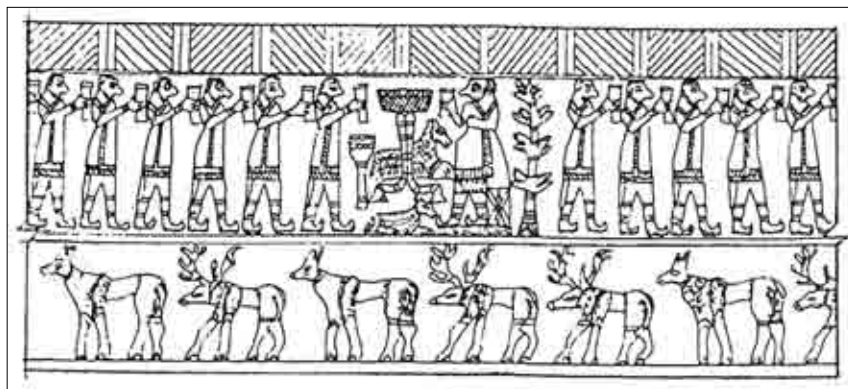

Рис. 7. Зображення воїнів-вовків на срібній посудині II тис. до н. е.
з кургану біля м. Тріалетті, Північний Кавказ

MEANDRY INTERPRETACJI W ARCHEOLOGII FUNERALNEJ

W artykule autor zwraca uwagę na zawilości w interpretacji różnych przejawów obrządku pogrzebowego rejestrowanych w trakcie badań archeologicznych. Podejmuje problematykę binarnego postrzegania świata przez niektóre społeczności i odzwierciedlenie tego w grobach. Innym problemem jest tzw. inwersja, czyli odwrócenie znaczeń, a także kwestie związane z chronologią grobów i cmentarzysk, które zbyt automatycznie przenoszone są całe systemy kulturowe. Podaje także przykłady, niezależne od czasu ich zarejestrowania, które wskazują na istnienie podobnych zwyczajów (groby symboliczne, miejsca śmierci, obrzędowe lub społeczne wykluczenie itd.) związanych ze śmiercią. Ich interpretacja jest możliwa tylko na gruncie studiów interdyscyplinarnych, których częścią jest archeologia funeralna.

Słowa kluczowe: prehistoria, groby, obrządek pogrzebowy, interpretacja.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na kilka ważnych elementów w interpretacji typowej dla archeologii funeralnej (*funero* = pogrzebać). Termin ten będzie używany zgodnie z ostatnio zarysowaną, szeroką definicją, akcentującą potrzebę poszukiwania interpretacji kultury funeralnej społeczności poznawanych głównie dzięki badaniom archeologicznym [10]. Istotą badań funeralnych, podobnie jak całej tanatologii [40. S. 11–12] jest konieczność podejścia interdyscyplinarnego, a zasadnicze kwestie interpretujące powinny być rozpatrywane z perspektywy długiego trwania, na co od dawna zwracają uwagę pionierzy badań nad wszelkimi zagadnieniami związanymi ze śmiercią, przede wszystkim wywodzący się ze szkoły historyków francuskich (francuska szkoła tanatologiczna; [43. S. 29]; por. też [1]). Michel Vovelle pisał:

Historia śmierci ukazuje nam szczególnie zdeformowany obraz ludzi, a znaczenie tego odbicia pozostają do rozszyfrowania. Jest to niewątpliwie zadanie pasjonujące, wymaga jednak ostrożnego, a zarazem ambitnego podejścia: ostrożnego – ponieważ krańcowo rzecz upraszczając, moglibyśmy nazbyt łatwo stworzyć karykaturę «wzorów» zachowań zbiorowych; ambitnego – ponieważ historia śmierci posiadać będzie wartość tylko wtedy, jeśli potraktujemy ją całościowo i będziemy badać zarówno śmierć biologiczną, demograficzną jak najbardziej wyrafinowane dzieła, w których człowiek wyraził swe uczucia dotyczące śmierci. Otóż takie badania można prowadzić tylko na bardzo długich wycinkach czasu [44. S. 34].

W sposób oczywisty takie podejście dotyczy także (a może nawet przede wszystkim) archeologii, dla której stwarza szansę wyjścia poza opis, nawet najbardziej spektakularnych zjawisk i zabytków, łączących się z odkrywanymi grobami.

Sygnalizowane tu problemy nie odnoszą się jednak wyłącznie do sfery tradycyjnie rozumianych wierzeń, rytuałów i ceremonii, mając znaczenie dla ogólnego obrazu, a nade wszystko współczesnego rozumienia przeszłości w jej najszerszym, kulturoznawczym rozumieniu. Tylko w takim ujęciu interpretacje tanatologiczne mają sens [40. S. 11, przypis 2–3]. Wynika to z faktu, że kultura funeralna społeczeństw jest częścią kultury wogóle, a archeolog powinien badać ją w całości, a nie wybiórczo. Stwarza ona dwie podstawowe płaszczyzny poznawcze: wierzeniowo-obrzędową, utożsamianą ze sferą *sacrum* [18] oraz zupełnie odmienną, łączącą się ze sferą *profanum* w najszerszym ujęciu [10]. O ile ta pierwsza nie musi być szerzej tłumaczona, bowiem analiza obrządku pogrzebowego należy do kanonu wnioskowania archeologicznego od początku istnienia tej dyscypliny, o tyle ta druga może być postrzegana jako wszelkie możliwe informacje zaczerpnięte z cmentarzysk i grobów służące wyjaśnianiu ogólnych procesów chronologii, osadnictwa, wielkości i stanu populacji oraz innych szczegółowych kwestii. Takie podejście akcentuje i potwierdza duże znaczenie cmentarzysk i grobów dla archeologii jako nauki badającej społeczeństwa prahistoryczne i wczesnohistoryczne.

Przykładem tego typu wnioskowania może być znany powszechnie fakt różnic w rytuale pogrzebowym ze względu na płeć. Najbardziej czytelne jest to oczywiście w przypadku grobów szkieletowych, w których reguły ułożenia zmarłych były różne dla kobiet i mężczyzn. W kulturze ceramiki sznurowej mężczyzn chowano przeważnie na prawym, a kobiety na lewym boku [19. S. 115–118; 46. S. 59–60], przy czym nie są to jedyne różnice, bowiem zaznaczają się one także w inwentarzu zabytkowym [46. S. 143–146]. W interpretacji samego obrządku pogrzebowego można by oczywiście na tym poprzestać. W szerszym zakresie znaczeniowym wypada jednak zwrócić uwagę na uporządkowany świat wierzeń, a nawet codziennych zachowań niektórych ludów, w których opozycja prawy/lewy, męski/żeński, Świat Górny/Świat Podziemny, Słońce/Księżyc itd. [45. S. 140–143] jest jedną z podstawowych **reguł binarnego postrzegania świata**. Jest ono bardzo znamienne przede wszystkim dla ludów pasterskich, co znajduje odzwierciedlenie nawet w organizacji wewnętrznej przestrzeni domostw/szałasów [39. S. 416–420]. Taki właśnie charakter gospodarki przypisuje się też kulturze ceramiki sznurowej [19. S. 139–140]. Jeżeli zatem w późniejszej kulturze mierzanowickiej, w tym wypadku osiadłych rolników/hodowców [23. S. 65–66; 19. S. 140], obserwujemy tę samą regułę układania zmarłych [23. S. 54–62; 19. S. 120], to z pozoru notujemy tu sprzeczność. Jeśli jednak uznamy, co jest łatwe do udowodnienia, formalne związki genetyczne między obydwoma kulturami, to właśnie ten przejaw wierzeń funeralnych możemy przyjąć za modelowe wręcz zachowania archetypowe w najbardziej «konserwatywnej» części kultury, jaką jest sfera wierzeń egzemplifikowanych przez obrządek pogrzebowy. Przykład ten pokazuje konieczne przenikanie wnioskowania «funeralnego» i «użytecznego», o czym zawsze należy pamiętać podejmując studia prahistoryczne. Dla czasów późniejszych – historycznych – niezbędnym elementem będzie także uwzględnienie

znanych już kontekstów religijnych (w tym o charakterze doktrynalnym), a nawet politycznych [1; 43].

W wierzeniach ludów, tzw. prymitywnych, mamy często do czynienia z **zasadą inwersji**, czyli zwierciadlanego odbicia [39. S. 356–357], co w odkrywanych grobach może być obserwowane jako odwrócenie pierwotnej funkcji i znaczenia. Zidentyfikowanie takich przypadków jest zatem sprawą podstawową dla śledzenia powtarzalności zjawisk funeralnych i ich ewentualnej interpretacji. Prześledźmy to na konkretnym przykładzie. Zarówno w kulturze łużyckiej [24. S. 54–56], jak i pomorskiej [25. S. 66–67] można wskazać pojedyncze groby popielnicowe, w których urna została ustawiona do góry dnem, czyli odwrotnie od tysięcy innych, w których obserwujemy typowy i logiczny układ. Wyciągając wnioski statystyczne klasyczne ustawienie popielnic – tzw. otworem (wylewem) ku górze – należy uznać za powszechne, typowe. Popielnice o odwrotnym układzie byłyby wtedy atypowe. Stwierdzenie to mogłoby oczywiście i w tym przypadku zakończyć wnioskowanie funeralne. Spróbujmy jednak poszukać bardziej szczegółowej interpretacji. Jeśli prawdziwa byłaby zasada inwersji, to raczej powinna ona dotyczyć właśnie tych atypowych grobów. Odwrotne postrzeganie świata na ogół dotyczy tylko pewnych osób o wyjątkowym statusie – np. szamanów [39. S. 56]. Może zatem pojawić się interpretacja, że tego typu groby mogłyby być uznane za zawierające szczątki osób, co do których należało zaznaczyć odrębność pochówku przy zachowaniu podstawowych reguł – kremacja, grób popielnicowy. Z birtualnych cmentarzysk łużyckich znamy groby szkieletowe (np. Lachmirowice – [32]) o wyraźnie zaznaczonym, atypowym układzie zmarłego – np. pozycja twarzą do ziemi, skrępowane ręce. Odwracanie popielnic do góry dnem miałoby zatem podobny charakter w sytuacji całkowitej jednolitości kremacyjnego obrządku pogrzebowego. Mamy więc potwierdzony fakt istnienia wśród społeczeństw łużyckich właśnie takiego odwrócenia, którego nie sposób wytłumaczyć inaczej niż poprzez intencjonalne działanie (w przeciwieństwie, np. do przechylenia czy nawet położenia na boku popielnicy). Poza taką interpretacją pozostają oczywiście odwracane do góry dnem misy przykrywające popielnice. Jeżeli jednak uznać dla nich za «typową» właśnie taką pozycję, to atypowe byłby przypadki przykrywania popielnic nieodwróconymi misami (np. grób nr 184 z cmentarzyska w Kłyżowie, pow. stalowowolski – [41. S. 90]. W tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej popielnice odwracane do góry dnem występują sporadycznie. Na cmentarzysku w Grodzisku Dolnym, pow. leżajski, stan. 1 stwierdzono 5 takich przypadków na 128 grobów popielnicowych [4. S. 130–140]. Taką samą liczbę (5) znajdujemy wśród 576 grobów popielnicowych na cmentarzysku w Bachórze-Chodorówce, pow. rzeszowski [16. S. 17]. W Zbydniowie, pow. stalowowolski zarejestrowano 4 takie przypadki na 222 groby popielnicowe [30. S. 54], a w Knapach, pow. tarnobrzeski tylko 1, przypadający na 221 grobów popielnicowych ([7. S. 95] – w tym przypadku, podobnie jak w pozostałych, misy przykrywające kości bez właściwej popielnicy, spełniały zapewne inną rolę), po-

dobnie jak w Pysznicy, pow. stalowowolski, gdzie 1 układ odwrotny przypada aż na 750 grobów popielnicowych [5. S. 156–157]. Warto także odnotować cmentarzyska, na których takich przypadków nie stwierdzono w ogóle (np. Kłyżów, pow. stalowowolski, czy Tarnobrzeg-Mokrzyszów – [41]). Bliższa charakterystyka grobów z odwrotnym układem popielnicy nie przynosi istotnych informacji przydanych w ich interpretacji. Pod względem wyposażenia nie odbiegają one od standardów stwierdzanych na każdej z wymienionych nekropoli. Lokalizacja grobów w obrębie przestrzeni grzebalnej jest identyczna jak pozostałych, a analizy antropologiczne (wprawdzie wybiórcze, bo nie dysponujemy ich kompletem) potwierdzają, że mamy w tych przypadkach do czynienia zarówno z grobami osób dorosłych, jak i dzieci, w tym z grupy *Infans I*. Trudno także doszukać się łączących je, drugorzędnych cech, np. w zdobieniu naczyń użytych jako popielnice. Widzimy zatem, że bardzo kusząca, przywołana wcześniej interpretacja etnologiczna (być może nawet poprawna), jest niesprawdzalna na drodze klasycznej analizy archeologicznej. Warto także wspomnieć, że jednym z bardziej wyrazistych rytuałów odnoszących się do zasady inwersji jest niszczenie przedmiotów wysyłanych «na tamten świat» [39. S. 356]. Powszechność tego zabiegu w okresie rzymskim wyraźnie zatem kontrastuje z pojedynczymi przypadkami odwrotnego układu popielnic w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza.

Zasygnalizowany tu problem wiąże się z jeszcze dalej idącym zróżnicowaniem co do form i miejsca pochówku, który można odnieść do dylematu – **rytuał czy wykluczenie**. Odpowiedzi na to pytanie należy szukać w dwóch grupach źródeł i kontekstów. W pierwszym rzędzie chodzi o miejsce pochówku, a w drugim o wyposażenie grobu i cechy rytuału. Szczególnie interesujący wydaje się być ten pierwszy aspekt. Na gruncie archeologii można bowiem wskazać szereg przykładów pojedynczych grobów (już przez ten sam fakt odmiennych od pozostałych, ewidencjonowanych na cmentarzyskach). Czasami o bardzo skromnym wyposażeniu lub zupełnie go pozbawionym. Przyjęcie interpretacji akcentującej wykluczenie – odmiennność pochówku osoby zmarłej nienaturalnie stwarza w tym przypadku nowe perspektywy analityczne. Odpowiada to także idei «grobu przeklętego» [1. S. 56–58], a więc wyraźnie naznaczonego wykluczeniem. Z etnograficznych studiów Ludwika Stommy [35. S. 36–40; 36. S. 161–163] wynika, że w tradycyjnej kulturze ludowej dotyczyło to tych zmarłych, którzy po śmierci stawali się demonami, a więc byli to: topielcy, niechrzczeni, porońcy, samobójcy, wisielcy, położnice, zmarli inną nienaturalną i gwałtowną śmiercią, martwe płody, zmarli podczas własnego ślubu, itd. (por. też [12. S. 354–366]). Miejsca ich pochówku to przede wszystkim wszelkiego rodzaju granice (tabela 1), mające charakter «rozdzielających przestrzeni, należących więc do obu przyległych terytoriów i jednocześnie nie należących do żadnego z nich» [36. S. 163]. Działo się tak mimo formalnego zakazu chowania zmarłych poza właściwym cmentarzem (np. *in silvis aut in campis*), obecnego w Europie Środkowej co najmniej od XI wieku.

**Tabela 1. Miejsca pochówku osób,
które po śmierci mają się stać demonami (wg [35; 36])**

Lp.	Miejsce pochówku	N	%
1.	Na granicach wsi	80	28
2.	Na miedzach	21	7
3.	Pod płotami	27	9
4.	Pod progami	66	23
5.	Na drogach	62	22
6.	Na brzegach wód	30	10
7.	Inne	3	1
	RAZEM	284	100

Oprócz miejsca grobu w takich przypadkach wchodziły w grę także inne specyficzne cechy samego pochówku i zabiegów mu towarzyszących [11. S. 13]. Są to oczywiście skrajne przykłady wykluczenia.

Datowanie materiałów archeologicznych to podstawowy kanon każdej analizy źródłowej, niezależnie od rodzaju stanowiska z którego one pochodzą. W przypadku cmentarzysk jest to także kwestia pierwszoplanowa, obciążona jednak pewną specyfiką, będącą pochodną charakteru stanowiska. Określenia chronologiczne mogą dotyczyć form i typów grobów, pewnych cech obyczajowości funeralnej i przede wszystkim wyposażenia grobowego. Na temat szczególnego charakteru cmentarzysk napisano już wiele, nie ma zatem potrzeby powtarzania tych uwag. Warto jednak zwrócić uwagę na rzadko uświadamiane niekonsekwencje i skutki ustalanej chronologii materiałów grobowych. Obrządek pogrzebowy wraz z będącymi jego elementem rytuałami, to najbardziej «konserwatywna» sfera kultury [34. S. 500]. Jeśli więc prawdziwa jest teza, że groby i cmentarzyska najdłużej zachowują archetypowe cechy, co dosyć łatwo udowodnić zarówno na gruncie archeologii (np. długą obecnością ciałaopalenia wczesnym średniowieczu po chrystianizacji – [47. S. 214–216; 42. S. 30]), jak i ogólnej wiedzy kulturoznawczej [17. S. 222], to budowane na podstawie wyposażenia grobowego systemy periodyzacyjne w żadnym przypadku nie powinny być traktowane jako elementy tzw. realnej (historycznej) periodyzacji źródeł i zjawisk kulturowych. Można z łatwością wskazać co najmniej kilka ugrupowań kulturowych, znanych najlepiej właśnie dzięki grobom, dla których podziały takie funkcjonują jako systemy chronologiczne całości kultury (np. system periodyzacyjny cmentarzyska w Kietrze, pow. głubczycki – [14]). Może z tego wynikać komplikacja w synchronizacji źródeł pomiędzy cmentarzyskami (na ogół lepiej poznanymi) i osadami (dostarczającymi nieco innych i mniej spektakularnych, czyli przydanych do szczegółowych analiz źródeł). Doświadczenie polskich badań autostradowych, w trakcie których odkrywano wielkie przestrzenie osad, bardzo wyraźnie ten problem ilustruje, zwłaszcza w odniesieniu do epoki brązu i wczesnej epoki żelaza [9]. Nie można zatem np. systemu periodyzacji popielnic twarzowych kultury pomorskiej [21; 20. S. 363] traktować jako

adekwatnego dla całej kultury, bo urny takie ze swej istoty były wyłącznie ceramiką funeralną [25. S. 72–77]. Należałoby więc takim przypadku mówić o «**periodyzacji funeralnej**», a w szerszym znaczeniu o konieczności uznawania «**poprawki funeralnej**» w historycznym datowaniu grobów. Ten złożony problem, mający wielkie znaczenie dla ogólnego rozumienia badanej przez archeologów przeszłości, można zilustrować kilkoma konkretnymi przykładami.

Najlepszym z nich jest, tzw. II, środkowa faza tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, która w tradycyjnym systemie Kazimierza Moskwy [29; 31] utożsamiana była w zasadzie z jednym stylem ceramicznym – stylistyką nadszańską, a więc specyficznymi formami zdobionych popielnic i mis, obecnych przede wszystkim w grobach, i mających ograniczone znaczenia w użytku domowym. Przyjęcie jako głównego wyróżnika właśnie tej stylistyki powodowało, że faza ta jawiła się jako bardzo specyficzna, traktowana jako «okres nie tylko zastoju osadnictwa, lecz poniekąd regresu i izolacji» [29. S. 147]. Mówiło się też o możliwościach «znacznego ograniczenia zasięgu» [15. S. 53]. Nie potrafiiono bowiem odpowiednio zinterpretować tej specyficznej «fazotwórczej stylistyki ceramicznej» jako wyłącznej cechy materiałów funeralnych, bezskutecznie szukając jej wśród materiałów osadowych i błędnie określając jej pozycję chronologiczną. Studia prowadzone nad tym zagadnieniem, a przede wszystkim dokładne rozpoznanie kwestii chronologii, w tym przy użyciu datowania absolutnego (ryc. 1) [5. S. 167–174; 6] pokazały, że dzisiaj to zjawisko należałoby widzieć nieco inaczej. Potwierdzone już dłuższe trwanie tej wyrazistej stylistyki na cmentarzyskach (np. w Pysznicy – [6]) należy traktować jako właśnie przeżywanie się archaicznych cech ceramiki w wyposażeniu grobów. Potwierdzono także równoległe użytkowanie form tego typu z zupełnie innymi naczyniami (ryc. 1). Nie bez znaczenia jest też obserwowana ewolucja samej stylistyki nadszańskiej. Wskazywał na to znany już od końca lat 60-tych XX wieku przypadek grobu nr 12 z Obojny-Zaosia, pow. stalowowolski w którym waza nadszańska wystąpiła razem z kolczykami typu Kłyżów i zausznicą gwoździową [37. S. 75, 77, tabl. III: 1–6, 9]. Z pozoru zachodził tu ewidentny konflikt chronologiczny (waza nadszańska przypisywana do V okresu epoki brązu lub HaC, kolczyki i zausznica – z HaD lub nawet LtA). Jeżeli jednak przyjmiemy, że forma i ornament popielnicy są w tym przypadku elementem archetypowym, to zniknie ta pozorna sprzeczność. Podobny wymiar interpretacyjny można przypisać klasycznej wazie nadszańskiej z grobu 443 w Pysznicy [5. S. 58, tabl. XLIV: 6] zdobionej rzędem otworków pod krawędzią wylewu, co można uznać za ewidentnie młodszą cechę w stosunku do stylistyki nadszańskiej. Inwentarze te każą więc zachować większą ostrożność w datowaniu wyposażenia grobowego, a zwłaszcza ceramiki, której znaczenie wykracza poza proste funkcje naczyń glinianych (por. np. [3; 2]). Przykładów przeżywania się archaicznych cech w wyposażeniu grobów popielnicowych tarnobrzesckiej kultury łużyckiej można podać więcej. Na wymienionym wcześniej cmentarzysku w Zbydniowie [30] obok i w sąsiedztwie najbardziej typowych dla tego stanowiska naczyń wazowatych występują

jako popielnice nieliczne garnki tulipanowate. Można je uważać za kontynuację tradycji trzcinieckich. Podobną sytuację zaobserwowano na cmentarzysku w Pysznicy [5]. Długie trwanie – od środkowej epoki brązu po wczesną epokę żelaza niektórych naczyń wazowatych ([29. S. 62, 64] – np. typy I/1/a i I/2/a) może być także efektem podobnych tradycji bądź nakazów czy reguł.

Z problemem tym wiąże się również kompatybilność materiałów grobowych i osadowych, która ma na ogół charakter nieomal apriorycznego dogmatu. Jak bowiem inaczej oceniać próbę wpisywania, np. w chronologię V okresu epoki brązu, wyznaczoną na bazie zmienności ceramiki funeralnej, materiałów osadowych. Jest to poprawne, tylko w sytuacji, gdy udowodnilibyśmy, że do grobów trafiała ceramika wycofywana z bieżącego użycia na osadzie [28. S. 154–155]. Taki pogląd znajduje odzwierciedlenie przede wszystkim w starszych opracowaniach (np. [38. S. 33, przypis 14]). Dysponujemy jednak bardzo ważkimi argumentami, które świadczą o zupełnie odwrotnej relacji. Najbardziej wyrazistym przykładem jest celowo wykonywana ceramika grobowa, bez cech użytkowych, charakteryzująca się, np. nadmiernym bogactwem formy (jak przywołana wcześniej stylistyka nadsańska, czy też stylistyki ulwówecka i uradzka, znane z innych części łżyckiej prowincji kulturowej) i ornamentu czy też cechami technologicznymi wykluczającymi jej użytkarny charakter. W literaturze możemy spotkać nawet określenia ceramiki typowej dla sfery *sacrum* (właściwe naczynia kultowe) i *profanum* [2. S. 185]. Z dokładnej analizy materiałów z osady i cmentarzyska w Grodzisku Dolnym, pow. leżajski stanowiących jednolity chronologicznie i funkcjonalnie zespół, wynikają także duże rozbieżności w zakresie ceramiki użytkowej i funeralnej [8. S. 197–200]. Dotyczą one zarówno technologii, jak i stylistyki. Prawdopodobnie podobnymi trudnościami należałoby tłumaczyć nierozstrzygnięty do tej pory dysonans w bezwzględnym datowaniu Biskupina [33; 27] i występującej tam ceramiki [26], która analizowana była głównie w porównaniu z materiałami funeralnymi, budującymi periodyzację schyłku epoki brązu i okresu halsztackiego. Mimo pozornego prymatu przedmiotów brązowych w ustalaniach chronologicznych tego czasu, co widzimy w klasycznych ujęciach O. Monteliusa i P. Raineckiego, decydującym źródłem okazuje się ceramika. Nigdy wcześniej i nigdy później nie osiągnęła ona takiego bogactwa form i ornamentyki, a w swym końcowym okresie nawet technologii. Wypada więc zwrócić uwagę na swego rodzaju sprzeczność. Epokę brązu można bowiem podzielić na pewne węższe okresy, podokresy lub fazy, dla których wyznacznikiem są precyzyjnie zdefiniowane typy zabytków brązowych. Częstotliwość ich występowania z materiałem ceramicznym jest niewielka, a niejednokrotnie nie ma jej wcale. Jeżeli zatem, występują one w inwentarzach grobów, to w klasycznym ujęciu wnioskowania *per analogiam* datują nam wyłącznie same siebie. Pamiętając wcześniejsze uwagi o możliwej archaiczności cech wyposażenia grobowego, tak ustalone datowanie może nie odpowiadać realnej, **czyli rzeczywistej chronologii grobu**. Możliwość przeżywania się cech ceramiki wykonywanej wyłącznie na potrzeby pochówku wzmacnia interpretacja obrzędów

funeralnych jako istotnego społecznie faktu identyfikacji grupowej (w odniesieniu do zmarłych i żywych). Uznając te argumenty należałoby stwierdzić, że swego rodzaju naiwnością byłoby oczekiwanie, iż periodyzacja cech funeralnych **stanowi istotę kultury**. Twierdzenie takie byłoby nie do przyjęcia, np. dla ewolucjonistów, ponieważ negowałoby (poprzez archaiczność rytuałów) wszelki postęp, który na bazie materiałów grobowych następowałby jedynie skokowo – w momencie pojawiania się nowych zespołów kulturowych. Każdy z nas powinien także odpowiedzieć sobie na najprostsze pytanie – jak charakteryzują współczesną kulturę dnia codziennego stosowane dziś praktyki funeralne, a zwłaszcza przedmioty towarzyszące zmarłym? Można zatem założyć, że w tym właśnie aspekcie kryje się wiele niebezpieczeństw i pułapek interpretacyjnych, także (a może przede wszystkim) w odniesieniu do materiałów archeologicznych.

Pojawia się więc pytanie – jak datować źródła funeralne? Odpowiedź jest bardzo prosta – dokładnie. Powinny one dostarczać własnej chronologii, dla której najistotniejsze są dwa parametry: początek i koniec funkcjonowania każdej nekropoli oraz długość jej użytkowania, korygowana (sprawdzona) przez odpowiednio liczne zespoły grobowe. Najlepszym odnośnikiem byłyby w tym przypadku daty absolutne, bowiem określanie datowania na kruchych (jak pokazano wyżej) zasadach *per analogiam*, może być mylące. Dlatego za zasadne, choć na razie trudne do spełnienia, należy uznać postulat datowania absolutnego wszystkich grobów odkrywanych na cmentarzysku [42. S. 41]. Nie zawsze jest też konieczne nadmierne precyzowanie chronologii, zwłaszcza w oparciu o kruche podstawy źródłowe.

Na zakończenie, przykład pewnej ciągłości zachowań funeralnych, może nawet niezbyt uświadamianych. W czasach historycznych dosyć często pojawiały się groby zakładane w miejscu nagłej śmierci poszczególnych osób, np. zamordowanych. Niekiedy sypano nad nimi tzw. «krudy» (kopczyki) – kamienie czy też w inny sposób zaznaczano to miejsce, np. składaniem gałęzi, słomy, itp. [12. S. 361–366]. Każdy podróżujący dzisiejszymi drogami w Polsce widzi miejsca upamiętniane krzyżem, ale też i w inny, bardziej spektakularny sposób, gdzie pielęgnuje się pamięć (np. przez palące się znicze) o osobach, które właśnie w tych miejscach zginęły tragicznie w katastrofach i wypadkach drogowych. Jest to ten sam element zachowań funeralnych – upamiętnienia miejsca nagłej, tragicznej śmierci (dawniej grobu), w którym mamy do czynienia jedynie z bardzo archetypowym symbolem, bo właściwego grobu nie może już tam być. Podobny wymiar mają wszelkie groby symboliczne, zakładane dziś w różnych miejscach i okolicznościach – np. karkonoski Cmentarz Ofiar Gór [13. S. 136–137] czy ostatnie groby-pomniki ofiar katastrofy smoleńskiej, zakładane w wielu miejscach, w tym na cmentarzach, obok setek innych (ryc. 2). Przykłady te potwierdzają tezę jednego z klasyków psychologii [22. S. 445] o ciągłej obecności umysłowości prelogicznej, nawet wśród społeczeństw w pełni cywilizowanych, w tym współczesnych. Szczególnie jest to czytelne w sferze mistyki i takich pojęć jak dusza, życie, śmierć. Podkreśla się istnienie współzależności między uczuciami

rodzinnymi a pragnieniem uwiecznienia czyjejś pamięci [1. S. 235]. Jak zatem w tym kontekście postrzegać dobrze znane z badań archeologicznych groby symboliczne (kenotafy)?

Kilka powyższych spostrzeżeń wskazuje na bogactwo znaczeń i powiązań interpretacyjnych archeologii funeralnej. Najważniejszą uwagą jest tu zalecana ostrożność w formułowaniu wniosków oraz pamiętanie o archetypowym charakterze zachowań funeralnych, które nie zawsze muszą mieć i zapewne nie mają charakteru ciągłego. Doskonale wyraził to Philippe Ariès pisząc, że historyk (a zatem i archeolog) musi się nauczyć «tajemnego języka religii używanego w tych długich epokach przenikniętych wiarą w nieśmiertelność», po to aby «odszukać archetypy cywilizacyjne [...]». Takie badania wymagają od nas wyzbycia się pewnych nawyków myślowych» [1. S. 108]. Wypada zatem zakończyć retorycznym pytaniem – czy możliwy jest postęp w interpretacjach funeralnych źródeł archeologicznych bez uwolnienia się od utartych schematów i rutynowego wnioskowania?

1. Ariès P. Człowiek i śmierć. – Warszawa, 2011.
2. Boom H., van den. Ceramika jako nośnik znaczenia: rozważania nad zdobnictwem ceramiki // Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej / B. Gediga, D. Piotrowska (red.). – Warszawa, 2000. – S. 183–200.
3. Buko A. Elementy kultury materialnej jako oznaki identyfikacji grupowej: przykład ceramiki // Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa (= Polska Akademia Nauk Komitet nauk Pra- i Protohistorycznych / Prace. – T. IV) / S. Tabaczyński (red.). – Warszawa, 2000. – S. 215–229.
4. Czopek S. Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. – Rzeszów, 1996.
5. Czopek S. Pysznica pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza. – Rzeszów, 2001.
6. Czopek S. Uwagi o chronologii cmentarzyska w Pysznicy, pow. Stalowa Wola, w świetle datowań radiowęglowych // Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (= Polska Akademia Nauk Komitet nauk Pra- i Protohistorycznych / Prace. – T. V) / M. Gedl (red.). – Warszawa, 2002. – S. 291–311.
7. Czopek S. Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Knapach. – Rzeszów, 2004.
8. Czopek S. Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część I od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza. – Rzeszów, 2007.
9. Czopek S. Wyniki badań «autostradowych» (A4) w zakresie młodszych okresów prahistorycznych // Autostrada w przeszłość / S. Czopek (red.). – Rzeszów, 2011. – S. 79–96.
10. Czopek S. Kilka uwag o archeologii funeralnej // Hic mortuivivunt. Z badań nad archeologią funeralną / S. Czopek (red.). – Rzeszów, 2012. – S. 11–24.
11. Dzieduszycki W. Wiara w świat demonów. Potencjalne możliwości jej oddziaływania na zwyczaje funebralne w przeszłości // Czarownice (= Funeralia Lednickie. – 2) / J. Wrzeński (red.). – Poznań, 2008. – S. 9–16.
12. Fischer A. Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego. – Lwów, 1921.

13. *Firszt S.* Groby symboliczne w Karkonoszach // *Czarownice (= Funeralia Lednickie. – 2) / J. Wrzesiński (red.). – Poznań, 2008. – S. 135–137.*
14. *Gedl M.* Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz (= *Prace Archeologiczne. – T. 27.*) – Kraków, 1979.
15. *Gedl M.* Problemy grupy tarnobrzeskiej // *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej / A. Barłowska, E. Szałapata (red.). – Rzeszów, 1989. – S. 27–42.*
16. *Gedl M.* Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. – Kraków, 1994.
17. *Halbwachs M.* Zbiorowa pamięć grup religijnych // *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii / E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper (red.). – Warszawa, 2007. – S. 218–229.*
18. *Józefów-Czerwińska B.* Obrzędowość pogrzebowa // *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji / S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.). – Poznań, 2012. – S. 318–330.*
19. *Kadrow S.* U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej. – Kraków, 2001.
20. *Kneisel J.* Antropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit: Studien zu den Gesichtsturnen - Kontaktzonen, Chronologie und sozialer Kontext (= *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. – B. 7.*) – Bonn, 2012.
21. *Kruk J.* Zagadnienia podziału, chronologii i genezy popielnic twarzowych z wczesnej epoki żelaza w Polsce // *Archeologia Polski. – T. 14. – 1969. – S. 95–135.*
22. *Lévy-Bruhl L.* Czynności umysłowe w społeczeństwach pierwotnych. – Warszawa, 1992.
23. *Machnik J.* Wczesny okres epoki brązu // *Prahistoria ziem polskich / A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.). – T. III. – Wrocław, 1978. – S. 9–136.*
24. *Malinowski T.* Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce // *Przegląd Archeologiczny. – T. 14. – 1962. – S. 5–135.*
25. *Malinowski T.* Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej. – Wrocław, 1969.
26. *Mikłaszewska-Balcer R.* Ceramika kultury łużyckiej ze stanowiska 4 w Biskupinie // *Prahisteryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza / J. Jaskanis (red.). – Warszawa, 1991. – S. 127–169.*
27. *Mikłaszewska-Balcer R.* Datowanie osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie // *Prahisteryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza / J. Jaskanis (red.). – Warszawa, 1991. – S. 107–113.*
28. *Mogielnicka-Urban M.* Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej. – Wrocław, 1984.
29. *Moskwa K.* Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. – Rzeszów, 1976.
30. *Moskwa K.* Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Zbydniowie, gm. Zaleszany, woj. Tarnobrzeg // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973–1975. – Rzeszów, 1979. – S. 3–59.*
31. *Moskwa K.* Tendencje rozwoju grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej // *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z Południem / M. Gedl (red.). – Kraków, 1982. – S. 301–315.*
32. *Narożna-Szamałek U.* Pochówek szkieletowy kobiety na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Lachmirowicach nad Gopłem // *Czarownice (= Funeralia Lednickie. – 2) / J. Wrzesiński (red.). – Poznań, 2008. – S. 77–78.*

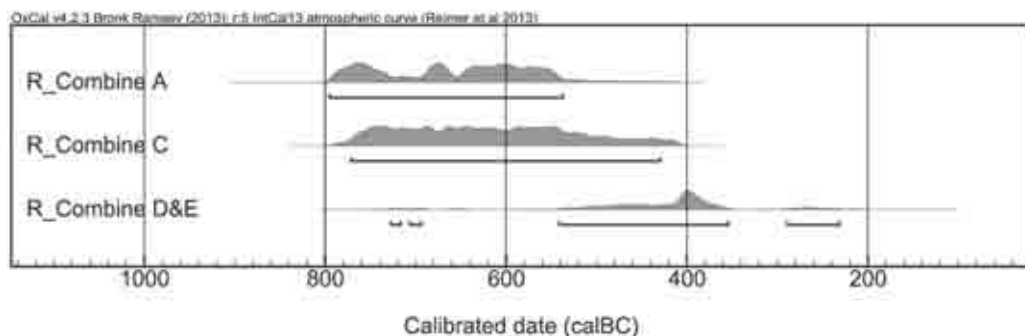
33. Pazdur M. F., Mikłaszewska-Balcer R., Piotrowski W., Węgrzynowicz T. Chronologia bezwzględna osady w Biskupinie w świetle datowań radiowęglowych // *Prahisteryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza* / J. Jaskanis (red.). – Warszawa, 1991. – S. 115–124.
34. Pollex A. Recepcja inhumacji u Słowian północno-zachodnich // «*In silviscampis... et urbe*». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.). – Rzeszów-Sanok, 2011. – S. 483–509.
35. Stomma L. Słońce rodzi się 13 grudnia. – Warszawa, 1981.
36. Stomma L. Antropologia kultury wsi polskiej XIX w. – Warszawa, 1986.
37. Szarek-Waszkowska E. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Obojnie przysiółek Zaosie pow. Tarnobrzeg // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1968–1969*. – Rzeszów, 1973. – S. 73–88.
38. Szydłowski J. Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich (= *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*. – Archeologia. – Zeszyt 2). – Bytom, 1964.
39. Szyjewski A. Etnologia religii. – Kraków, 2001.
40. Thomas L.-V. Tworzenie tanatologii // *Wymiary śmierci* / S. Rosiek (red.). – Gdańsk, 2010. – S. 11–32.
41. Trybała-Zawiślak K. Kłyżów, stan. 2 i Mokrzyszów, stan. 2 – cmentarzyska ciałopalne z wczesnej epoki żelaza. – Rzeszów, 2012.
42. Urbańczyk P. Eschatologia chrześcijańska a rytuał pogrzebowy // «*In silviscampis... et urbe*». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.). – Rzeszów-Sanok, 2011. – S. 33–44.
43. Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. – Gdańsk, 2008.
44. Vovelle M. Historia ludzi w zwierciadle śmierci // *Wymiary śmierci* / S. Rosiek (red.). – Gdańsk, 2010. – S. 33–57.
45. Wierciński A. Magia i religia. Szkice z antropologii religii. – Kraków, 1997.
46. Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej. – Kraków, 2006.
47. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Część II. Analiza, wnioski. – Wrocław, 1979.

Sylwester Czopek

COMPLEXITIES OF INTERPRETATION IN FUNERAL ARCHEOLOGY

In the article the author draws attention to the complexities of interpreting various types of funeral rite recorded during archaeological excavations. He refers to binary perception of the world by some communities and to the reflection of this phenomenon in the graves. Another problem is the so-called inversion, or reversal of meaning, as well as issues related to the chronology of graves and cemeteries, which are too directly transferred to whole cultural systems. The author also provides examples, independent of the time of their registration, which show similar traditions (symbolic graves, place of death, ritual or social exclusion etc.) related to death. Their interpretation is possible only on the basis of interdisciplinary studies, the funeral archeology being its part.

Key words: prehistory, graves, funeral rite, interpretation.

Ryc. 1. Skumulowany diagram datowania radiowęglowego popielnic wykonanych w stylistyce nadsańskiej (A), «ogólnoluzycznej» (C) i «wczesnożelaznej» (D i E; garnki jajowate i naczynia zdobione otworkami pod krawędzią). Na podstawie [9]

Ryc. 2. Symboliczny grób-pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej na Cmentarzu Parafialnym w Lubartowie, woj. Lubelskie

ДЕЯКІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК¹

В статті підіймаються нагальні питання морально-етичного характеру, що виникають при археологічному дослідженні давніх поховальних пам'яток. Автор наголошує на необхідності якісних змін у ставленні професійної археологічної науки до давніх поховальних пам'яток та похованих там людей минулих епох. Воно має залишатись науковим по суті, але бути більш гуманним і делікатним за змістом та втілюватися у життя по декількох напрямках – науково-дослідницькому, методичному, термінологічному, освітньо-навчальному, морально-етичному, психологічному та духовному. Археологічні дослідження давніх поховальних пам'яток мають проводитись тільки за умови безумовного дотримання моральних принципів нашого суспільства.

Ключові слова: археологія, давні поховання, некрополі, моральність, етика, гуманність.

Загальновідомо, що до двох основних і найбільш поширених категорій археологічних пам'яток усіх хронологічних періодів, культур та регіонів України відносяться давні поселення та могильники різних типів та видів [1. С. 4; 2. С. 9–20; 3. С. 25–42; 4. С. 6–7; 5. С. 23 сл.; 6. С. 6; 7. С. 10; 8. С. 4; 9. С. 7–8; 10. С. 10; 11. С. 7–9; 12. С. 5; 13. С. 6–7; 14. С. 13; 15. С. 7].

При цьому для більш ґрунтовного і достовірного виявлення та визначення конкретної археологічної культури розкопки могильників, на думку О. Л. Монґайта, мають чи не більш вирішальну роль, ніж розкопки поселень. Розкриваючи свою аргументацію, він, зокрема, пише: «Могильники дають рясні матеріали для дослідження, і не тільки для того, щоб скласти для себе уявлення про колишні релігії і поховальні обряди, але й про повсякденний побут минулого. Віра в загробне життя була причиною того, що в могилу клали речі, які використовувались небіжчиком за життя і які могли йому знадобитися на «тому світі». Через ту ж саму причину споруджували могилу на зразок житла, тому що житло «загробне» мало бути схожим на земне. Жінку клали до

¹ В основі статті – доповідь, заслухана та обговорена на IV Міжнародному семінарі у Вінниках (7–8.11.2013), присвяченому проблемам інтерпретації давніх культових та поховальних пам'яток. Наріжні положення цієї розвідки були детально обговорені з моїм вірним Другом, Колегою та Соратником Анатолієм ОСТРОВСРХОВИМ, який гаряче підтримував мене і надав низку слушних порад та дружніх зауважень до тексту моєї доповіді. То ж цю публікацію я щиро і вдячно присвячую його світлій та невідбутній пам'яті.

могили з шитвом, люстерками, прикрасами, ремісника – зі знаряддями праці, ливарними формами чи готовими виробами, воїна – зі зброєю, царя – з усіма коштовностями, багатствами, у супроводі численних слуг та коней. За інвентарем могил можна з'ясувати деталі побуту, зокрема можна скласти уявлення і про соціальний лад та економіку, втім, тільки частково, тому що не всі предмети, які знаходяться в могильниках, були взяті з реального життя; іноді, щоправда, дуже рідко, вони були спеціально виготовлені для поховального обряду. Часто це були предмети культу чи навіть предмети, що були у вжитку в реальному житті, але в дуже далекі часи. Вони зберігались у поховальному культі внаслідок консервативності релігійної свідомості, що утримувала в своїй культовій практиці вже колись пережиті соціальні та економічні уявлення. У той же час етнографічний обрис племені відновлюється за могильниками краще, ніж за місцями поселень. Крім того, могильники дають антропологічний матеріал, що дозволяє уявити собі фізичний вигляд населення досліджуваної території в кожному історичну епоху» [2. С. 16].

Я спеціально навів таку предовгу цитату з відомої фундаментальної праці одного з найвизначніших археологів Східної Європи, аби показати, що повністю усвідомлюю велике наукове значення археологічних розкопок давніх поховань і давніх кладовищ взагалі та використання матеріалів їхніх розкопок як надзвичайно важливого й інформативного історико-археологічного джерела зокрема, що, власне, беззаперечно визнається як один з наріжних постулатів нашої науки [6. С. 8; 12. С. 9; 14. С. 13; 16. С. 50]. АЛЕ! Прошу зафіксувати увагу на словах *«антропологічний матеріал»* з наведеної цитати.

Я перерив не один десяток підручників, посібників, монографій, сотні публікацій, статей та звітів про розкопки давніх некрополів і маю всі підстави стверджувати, що вкрай рідко зустрічав там словосполучення хоча б на кшталт – *«людські останки»* або *«останки давніх людей»*. Натомість – раз у раз там рясніли: *«кістяки»*, *«людські кістки»*, *«скелети»*, *«скелетні рештки»*, *«скелетний матеріал»*, *«кістковий матеріал»*, *«кісткові рештки»*, *«антропологічні рештки»*, *«антропологічний матеріал»* і, навіть, – *«біоархеологічні знахідки»* та *«біоархеологічна маса»* тощо [див., наприклад, окрім наведеної вище літератури ще: 17. С. 12 сл.; 18. С. 18; 19. С. 34; 20. С. 8; 21. С. 51; 22. С. 123 сл.; 23. С. 32 сл.]. Дійшло до того, що один сучасний, так би мовити, «просунутий» дослідник так відрапортував в підсумковій публікації про розкопки одного з давніх кримських некрополів (цитую мовою оригінала): «В ходе систематических охранных раскопок могильника Нейзац с 1996 года по настоящее время получен костный материал 383 погребённых из 194 сооружений» [24. С. 153].

Ось так, не більше і не менше, – «одержано кістковий матеріал 383 похованих з 194 споруд»! Чи часом не нагадає це Вам рядок зі звіту якогось начальника якогось виробництва якогось заводу, або резолюцію завідуючого базою на накладній про одержання якогось товару? «Кістковий матеріал 383 похованих»!

Вдумайтеся, люди добрі, тобто шановні колеги... Що ж це з нами коїться, де поділася наша мораль, куди зійшла нанівець наша людська гідність, де тепер шукати наш професійний хист і такт, де віднайти хоча б якесь людське співчуття до померлих, хоч і давніх, але ж – людей, більш того – наших предків, а в великому сенсі, можливо, і кривних родичів, якщо ми не можемо знайти для них іншого визначення, ніж «кістковий матеріал»?

А власне, чого ж дивуватись, якщо морально-етичні аспекти проведення і наслідків археологічних досліджень, і, насамперед, розкопок давніх кладовищ не викладається в курсах «Основ археології», так само, як я пересвідчився, не торкаються цих проблем і автори практично усіх видань навчального, методичного та суто наукового характеру, що довелось переглянути мені, готуючи до друку цю статтю. Іскра надії на те, що мої пошуки все ж будуть не марні, промайнула в мене лише тоді, коли в праці А. І. Мартинова та Я. А. Шера, присвяченій методам археологічного дослідження, натрапив на такі слова: «Археолог, ведучи розкопки, не має права зневажливо відноситись до знахідок людських кісток» [25. С. 215]. Але на мене чекало швидке розчарування, бо, на думку авторів, він має усвідомлювати це не тому, що це аморально, а виключно через те, що кісткові рештки первісних і давніх людей дозволяють одержувати таку інформацію для конкретно-історичних реконструкцій, яку іншими шляхами одержати неможливо» [25. С. 215].

З наукової точки зору, здається, все сказано наче правильно, але з суто людської, людяної, гуманної – цьому обов'язково мала передувати фраза морально-етичного наповнення. Хоча чому ж з суто людської? Хіба наша наука вже повністю перетворилася на бездушну, цинічну і безжальну машину, що здобуває «на гора» «кістковий матеріал» з давніх кладовищ?

Давайте розберемося. Полишаючи за межами доповіді зовсім окрему болючу тему т. зв. «чорних археологів» (насправді, ніякі вони не археологи, а просто грабіжники і виродки, а те, що вони коять з давніми могильниками² не вписується ні в які норми людської моралі), все ж хочу з'ясувати як особисто для себе, так і для широкого наукового загалу – що ж, власне, з високою науково-дослідницькою метою робимо ми – справжні, істинні, будемо говорити – «білі археологи»-професіонали – з давніми поховальними пам'ятками? А робимо ось що. По-перше, розкопуємо місце поховання, по-друге, тривожимо прах померлої людини (хоча вона і давня, і стародавня, але ж людина!), по-третє, заволодіваємо останками або прахом похованого і, нарешті, по-четверте, вилучаємо з могили предмети, що там знаходяться.

Усі ці дії кваліфікуються за статтею 297 Кримінального кодексу України (ККУ) [27. С. 76] як наруга над могилою і караються законом від накладання штрафу у двісті неоподаткованих мінімумів доходів до 3-х років позбавлення

² За влучним висловом І. А. Бажана, це – «жах сьогочасного» [26. С. 4].

волі, а такі ж самі повторні дії – до 5-ти (у тяжких випадках до 12) років позбавлення волі [28. С. 3, 36–37]. Дуже сувора кара за наругу над місцями людських поховань передбачена і законодавством багатьох європейських країн і США [28. С. 59–62, 69]. Більш того, у деяких країнах розкопування могил (хоч нових, хоч давніх, хоч стародавніх) взагалі просто конституційно заборонено (!) на усі часи [29. С. 60].

Підкреслимо, що у науково-практичному коментарі до ККУ вказується, що «суспільна небезпечність цього злочину полягає у тому, що дії, які його утворюють, грубо порушують суспільні відносини [...], що забезпечують загальноприйняті моральні принципи, традиції та релігійні положення щодо поховання померлих та вияву поваги до пам'яті і праху покійних» [30. С. 810]. У працях багатьох вітчизняних науковців-правознавців, філософів, соціологів підкреслюється, що гуманне ставлення до місць поховання, до померлих є одним з найяскравіших факторів, який демонструє різницю між дикунством і цивілізацією, тому що в ньому відображається ставлення особи до загальноприйнятих у суспільстві морально-етичних норм [28. С. 37].

Отже, за формальною правовою оцінкою ми усі (принаймні ті, хто постійно розкопує місця давніх поховань), є дикунами, блюзнірами, моральними виродками або злочинцями, які порушують громадський спокій, нехтують загальнолюдськими цінностями і мають нести відповідальність за це по всій суворості закону, тобто мають бути покарані «за заслугами».

«Еге, куди хапанув, – чую я обурені голоси колег. – Списався нанівець цей Буйських, нема вже про що йому писати, так він про поховання! З глузду з'їхав. Навіщо ж грішне з праведним плутати, ми ж давні могильники розкопуємо, а не сучасні кладовища!». Можливо, я дійсно дещо загострив проблему, але дозволено буде спитати – хіба мораль старіє з плином часу або ж відміняється? І чи часто ми, розкопуючи давні могили, даємо собі звіт, що це, в першу чергу, місце вічного упокоєння людини, а вже потім – археологічний об'єкт? Чи усі ми добре усвідомлюємо, що т. зв. «кістковий матеріал» – це колись були живі люди – володарі безсмертної душі, яка, можливо, й досі блукає десь поруч з нашими розкопами? Чи всі ми взагалі пам'ятаємо, що звичай людського поховання, тобто свідомого віддання небіжчика землі, виник далеко не вчора, і навіть не позавчора, а ще в мустьєрську епоху на неандертальській стадії розвитку людства [22. С. 123]? І чи не завелику ціну сплачуємо, отримуючи свіжу наукову інформацію з давніх могил? Чи завжди нами керує здоровий глузд, коли визначаємо обсяги і масштаби розкопок давніх некрополів? Чи воруються в наших серцях хоч які маленькі (хай і не дуже свідомі), але совісливі думки при розкритті давніх могил? Чи з достатнім ступенем гуманності та делікатності поведимося ми з тими «кістковими рештками», які замість того, щоб перепоховати як слід (після належної фіксації), ми бездумно беремо на опис, і ще гірше, коли не беремо, а залишаємо просто неба на місцях своїх розкопок? Чи не віддаємо ми левову

частку давніх поховань на глум, на сміх, на поталу байдужим, безпринципним людям, які, на жаль, часто-густо потрапляють до наших експедицій? І нарешті, чи не беремо ми бува, часом через свою самовпевненість і дурість, якихось археологічних «сувенірів» на згадку про досліджені давні кладовища, кургани, могили чи поховання?

Для пошуку відповіді на ці пекучі запитання я хочу привести точку зору колег – відомих українських археологів-польовиків з багаторічним стажем розкопок давніх могил. Першою буде сповідатись І. Ф. Ковальова. Ось що вона пише у своїй книзі «Життя, проведене у могилі»: «Мене часто запитують, що відчуває людина, яка вторгається в таємне з таємних – царство смерті? Де проходить межа, за яку не можна переходити? Чи знайоме мені почуття провини за порушення гробниць, і чи правда існує помста мертвих тим, хто посягнув на їхній спокій?

Перш за все, повинна зауважити, – моє ставлення до досліджень зазнавало змін у часі. Якщо на перших порах будь-який курган сприймався виключно з позиції можливості здобуття інформації і проблеми морально-етичного характеру залишались «поза кадром», то коли минули роки – вони все частіше стали поставати переді мною. Атеїстичне виховання і притаманний більшості вихідців «з СРСР» нігілізм звільняли представників мого покоління від докорів совісті при вигляді зруйнованого та оскверненого храму, або знищеного давнього кладовища. Питання про ціну знання, що здобувається, рідко непокоїло вчених у ті часи» [31. С. 134].

Далі дослідниця зазначає, що сьогодні, як одну з «непоправних своїх помилок і непростенний гріх», вона згадує багато в чому безглузді і бездумні розкопки багатьох давніх курганів. «Тепер я прагну уникати, коли це можливо, – підкреслює автор, – невиправданих руйнувань» давніх кладовищ [31. С. 134–135].

Надзвичайно цікаві в плані піднятої нами проблеми і подальші роздуми І. Ф. Ковальової. «Чи відчувала я дещо незвичайне, потойбічне, що йшло від давніх поховань? – пише вона. – Однозначна відповідь для мене неможлива. Кожна емоційна, чутлива, тобто нормальна людина не може залишатись байдужою, стикаючись з об'єктами тієї жахливої давнини, яка визначає вік більшості курганів. Але кожен відчуває це по-своєму. Відомі лозоходці запевняли мене, що виразно відчувають енергетику, яка виходить з могил, що розкривається, причому вона поділялась ними на прихильну до людини та ворожу. Мені відома низка випадків неояснимої природними причинами смерті археологів, які пережили потрясіння від зустрічі з «запечатаним» (сакральним) похованням, або які тримали при собі предмети, що були взяті з його інвентарю, і які передчасно відійшли. [...] Сама я завжди намагалась подавати приклад поважного ставлення до останків і ніколи не дозволяла собі взяти що-небудь зі знайденого у могилі» [31. С. 135].

Тепер хочу надати слово відомому фахівцю з археології енеоліта-епохи бронзи, на жаль, нещодавно відійшовшому Миколі Ричкову, який у своїй книзі «Мої експедиції» так описує шабаш, влаштований членами однієї експедиції над виявленими в кургані могилами. Отже: «Майже всі зібрались догори на бровках, а хлопці з папером, що горів, бігали по кургану від могили до могили, освітлюючи їх своїми імпровізованими смолоскипами. Полум'я раз у раз вихоплювало з могильної темряви обриси кістяків. Їхні порожні очниці страхливо дивились на нас. Мені здалось, що вони налякані і засуджують нас за таке диявольське заняття. А молодь скакала собі зі смолоскипами у дикому танці по кургану. Їй було весело.

Добре, що ці веселощі біля могил тривали недовго. Запаси паперу швидко закінчились, і на кургані знову стало темно і тихо. Принишкли навіть найгаласливіші з факельників. Можливо, вони також відчували свою провину перед давно відійшовшими людьми, останки яких покоїлися у цих ямах...

[...] Назад йшли все більше мовчки. Пісень не співали, і навіть майже не розмовляли. Здавалось, всі були дещо засмучені витвореним безчинством. Особисто мені подумалося, що в цьому необдуманому шабаші було щось блюзнірське по відношенню до давніх скелетів і до могил взагалі. Можливо, схожі думки приходили в голову й іншим?» [32. С. 148].

Як показують ці красномовні приклади, проблеми морального порядку, пов'язані з розкопками давніх поховань, існують, і існують не тільки в нашій, але й в сучасній європейській археологічній практиці взагалі. У цьому відношенні надзвичайно цікавою є книжка відомого французького археолога Жана-Поля Ле Біана «Археолог. Уявні бесіди» [29], де питання морально-етичного ставлення археолога-професіонала до розкопок стародавніх могил вирішується автором дуже загострено, емоційно і пристрасно. На думку автора, екстумувати давніх мерців з науковою метою – аморально, тому що ціна історичної інформації, яку отримує при цьому дослідник, є занадто високою [29. С. 60–63] і межує або з богохульством [29. С. 60], або взагалі зі злочином проти людства [29. С. 242], тому що археолог порушує своїми діями усталені моральні закони і табу.

Неможливо без хвилювання читати у цій книзі рядки, навіяні роздумами автора-археолога над щойно розкритими давніми похованнями. Наприклад: «Бідний померлий, бідний Сармат³. Чим прогнівив він Богів, щоб удостоїтися такої долі? Щоби закінчити своє життя після смерті в емальованому тазу, сфотографованим для звіту про розкопки» [29. С. 61]. Або ще: «Так хай же вони [поховані – С. Б.] не лякаються, що я занесу їх в класифікацію, в структуру, в тригонометричну функцію. Можна ж цим людям існувати спокійно, належачи лише добрій старенькій землі, без етикеток і інших атрибутів? Чи я археолог

³ В тексті автора саме так – «Сармат» з великої літери.

тільки для того, щоб надати їм ім'я, забезпечити етикеткою і примусити увійти до історії, де їм нізащо не пізнати навіть самих себе?» [29. С. 242].

Задаючи собі останнім часом подібні запитання і не знаходячи відповіді на них ані в публікаціях, що безпосередньо торкаються морально-етичних проблем, які породжує археологія [33; 34; 35], ані в «Кодексі етики професійного археолога» [36], я вирішив дослідницьким шляхом довідатись – а що ж думають з цього приводу мої колеги, чи непокоять їх подібні проблеми, чи відчувають вони моральну відповідальність за розкопки давніх могил?

Пропоную Вашій увазі результати анкетного опитування, здійсненого мною в 2012–2013 рр. серед археологів-професіоналів України, Росії та Молдови, які безпосередньо і не один рік мають справу з дослідженням давніх поховальних пам'яток різних епох. Кількість опитаних склала 45 фахівців (35 чоловіків, 10 жінок). Їхній вік – від 35 до 60 років. З них: науковців без ступеню – п'ять, кандидатів наук – 35, докторів наук – п'ять. З 45-ти: глибоко віруючих людей – п'ять, неактивно віруючих – десять, атеїстів – 30. Під час опитування цим науковцям було задано десять запитань (див. додаток 1). Через те, що опитування провадилося мною анонімно і конфіденційно, мені видається, що відповіді, отримані в його результаті, були більш-менш відповідальними і щирими.

Отже, лише чотири науковці з 45 якось готуються у морально-психологічному плані перед передбаченим проведенням розкопок давніх поховань, і лише п'ять з 45 (зауважу – усі віруючі) вибачаються перед душами стародавніх людей за порушення їхнього спокою. У питанні «Чи вважаєте Ви, що археолог порушує моральні-етичні закони, розкриваючи давні могили?» думки поділилися так: 14 відповіли ствердно, 26 сказали «ні» і ще п'ять не визначилися з відповіддю. Своєрідний професійний цинізм у ставленні до людських останків чесно визнали 35 з 45 професіоналів (п'ять відповіли «ні», п'ять не визначилися з відповіддю). Велику проблему відкрили, на подив, відповіді на два наступних запитання. Виявилось, що більшість дослідників (37 з 45) не бере на опис весь антропологічний матеріал з давніх поховань (!), і так само більшість не перепоховує людські останки після закінчення розкопок (31 з 45).

У той же час дуже обнадійливі результати несподівано дали відповіді на мої останні запитання – № 7–10. Переважна більшість опитаних вважає за доцільне відмовитись від вживаного зараз терміну – «могильник» (що дуже вже нагадує горезвісний радянський «скотомогильник»), замінивши його на інший, відповідаючий характеру поховальної пам'ятки, але більш гуманний термін, наприклад, «кладовище», «цвинтар», «погост» тощо (40 – «за», три – «проти», два – утрималось від коментарів). Також абсолютна переважна більшість дослідників, яка приймала участь в опитуванні, підтримує ідею внесення до «Кодексу етики професійного археолога» окремого пункту щодо гуманного ставлення до останків давніх людей, які розкриваються під час розкопок (39 з 45 при тому, що шість сказали – «ні») та розділяє думку про внесення до програми курсів

«Основи археології» у вищих навчальних закладах України спеціального розділу «Морально-етичні аспекти археологічних досліджень» (насамперед давніх поховальних пам'яток) (38 відповіли – «так», п'ять – «ні», два – не визначились). Цікаво, що максимальна більшість опитаних (41 з 45) вважають корисним проведення цього опитування і доцільним проведення подібних опитувань з морально-етичних проблем археологічних досліджень і надалі.

Я не збираюсь робити далекосяжних висновків з одержаних результатів, а тим більше займатись абсолютно непродуктивним менторством та моралізаторством. Моє завдання полягає в набагато скромнішому – закликати моїх шановних колег по професії, які постійно стикаються у своїй розкопувальній діяльності з дослідженням давніх поховальних пам'яток, ставитися до давніх людей, як до людей, і до їхніх останків, як до останків саме людей, а не тільки як до археологічного об'єкта чи джерела. Для цього я прошу їх перестати бути бездушними дослідницькими машинами по видобутку наукової інформації, а стати високими професіоналами, тобто непересічними особистостями з високою мораллю у душі. В цьому плані не треба забувати, що саме особистість є найвищою моральною інстанцією та етичним інститутом суспільства [37. С. 11]. Виходячи з цього я пропоную, прошу, благаю змінити наше звужено професійне, вщент висушене від почуттів і відверто споживацьке ставлення до давніх поховальних пам'яток, і, залишивши його науковим по суті, зробити більш гуманним за змістом. Дослідження цих пам'яток має проводитись більш людяніше та делікатніше і не порушувати моральних засад нашого суспільства.

Безумовно, варто усвідомлювати, що ми живемо в такий час і у такому світі, що самі по собі деформують всілякі традиційні і усталені моральні засади, роблячи їх багато в чому умовними. Глобалізм і динамізм розвитку ідей, принципів і символів, що все більш охоплюють світ, дезорганізують внутрішній світ сучасної людини, сприяючи, як вважають провідні філософи, «розщепленню людського єства, підводячи особистість до «морального інфаркту», серцевої моральної недостатності» [38. С. 42–43]. Очевидно, і ми, і наша наука за вищенаведеними «клінічними» ознаками також маємо подібний діагноз і на собі відчуваємо прояви цієї моральної недостатності. Але, на нашу думку, справа не безнадійна, вихід є і хворобу загальними зусиллями можна подолати. Для цього вирішення окреслених у статті проблем, щоб бути успішним, як видається, має вестись відразу за декількома основними напрямками, на яких, насамкінець, я і хотів би наголосити.

Науково-дослідницький. Він полягає в тому, що при складанні планів і обсягів наукових досліджень давніх поховальних пам'яток треба неодмінно виходити зі здорового глузду, у кожному конкретному випадку зважуючи необхідність і доцільність розкриття давніх могил, не допускаючи невинуватих руйнувань і, тим більш, бездумного знищення цих пам'яток, включаючи і роботи екстреного характеру (рятувальні, охоронні, новобудівні).

Методичний. До «Інструкції», що додається до «Відкритого листа» має бути внесено положення про здійснення обов'язкового перепоховання останків давніх людей після закінчення розкопок з позначенням такого місця на плані пам'ятки, або на прилеглий до неї території, документованого спеціальним Актом, завіреним в органах місцевої влади. Цей акт має додаватись до тексту наукового звіту.

Термінологічний. Я пропоную замість назви «могильник» у відношенні до давніх поховальних пам'яток надалі вживати у науковій літературі більш гуманні терміни, зокрема – «кладовище», «цвинтар», «некрополь», «погост» тощо.

Освітньо-навчальний. Вважаю вкрай необхідним ввести розділ «Морально-етичні проблеми археологічних досліджень» (де в першу чергу мають бути викладені моральні засади дослідження давніх поховальних пам'яток), до курсу «Основи археології» в вищих учбових закладах країни.

Морально-етичний. 1) Перекоаний, що прийнятий у 2006 р. «Кодекс етики професійного археолога» потребує ґрунтового доопрацювання. Зокрема, у Розділ II «Ставлення до археологічних джерел» має бути внесена низка положень щодо морально-етичних аспектів археологічного дослідження давніх поховальних пам'яток. 2) На керівників експедиції має бути покладена відповідальність за недопущення актів зневажливого, а тим більш блюзнірського ставлення до давніх людських останків.

Психологічний. Можливо, потрібно розробити ґрунтовні тести морально-психологічного змісту, які мають складати професійні археологи, що мають справу з давніми людськими похованнями, щоби, з одного боку, підняти рівень професійної, у т. ч. і необхідної психологічної підготовки фахівців, а з другого – поставити бар'єр до розкопок давніх поховальних пам'яток перед випадковими, некваліфікованими і не завжди чесними і морально вихованими людьми.

І, нарешті, про духовний аспект гуманізації процесу археологічного дослідження давніх поховальних пам'яток. Розмірковуючи над тим, чи може археолог через свою професію переступати межі знання, межі моральних заборон, межі здорового глузду і бентежити спокій давно померлих людей, а якщо може, то як тоді позбавити його психіку від цих і подібних острахів, вже згадуваний французький археолог Жан-Поль Ле Біан нагадує всім своїм колегам (а себто й нам), що великий французький математик і філософ Блез Паскаль колись рекомендував грабарям, судовим медикам та археологам – віру, як єдиний засіб від вічного прокляття за хоча і неблюзнірське, і ненавмисне, а вимушене, але все ж порушення спокою давно померлих людей [29. С. 29]. Я можу лише покійно приєднатись до цієї думки Б. Паскаля і попросити дослухатись до неї і своїх колег. Можливо, тоді в усіх без винятку експедиціях, що зайняті дослідженням давніх поховальних пам'яток, буде саме так, як пише про це І. Ф. Ковальова: «Звичайно в перші миті робіт на кургані панує урочисто-піднесений настрій, і добре, коли в ньому знаходиться місце тихому проханню про вибачення за вторгнення, зверненому до спочиваючих у могилах предків» [31. С. 135].

1. Арциховский А. В. Основы археологии. – М., 1954.
2. Монгайт А. Л. Археология СССР. – М., 1955.
3. Авдусин Д. А. Археологические разведки и раскопки. – М., 1959.
4. Авдусин Д. А. Археология СССР. – 2-е изд. – М., 1977.
5. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. – М., 1980.
6. Авдусин Д. А. Основы археологии. – М., 1989.
7. Блаватский В. Д. Античная полевая археология (МИА № 146). – М., 1967.
8. Мартынов А. И. Археология СССР. – М., 1973.
9. Мартынов А. И. Археология. Изд. 4-е. – М., 2000.
10. Шовкопляс І. Г. Основи археології. – К., 1964.
11. Шовкопляс І. Г. Основи археології. Вид. 2-е. – К., 1972.
12. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – К., 1994.
13. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – Тернопіль, 2004.
14. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
15. Залізняк Л. Л., Бунятян К. П., Зубар В. М., Моця О. П., Отрощенко В. В., Терпиловський Р. В. Археологія України. – К., 2005.
16. Алексеев В. П. Историческая антропология. – М., 1979.
17. Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. – К., 1989.
18. Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. – К., 1999.
19. Сегеда С. П. Основи антропології. – К., 1995.
20. Ситник О. С. Культурна антропология: походження людини і суспільства. – Львів, 2012.
21. Плетнёва С. А. Раскопки бескурганных могильников средневековых кочевников // Методика полевых археологических исследований. – М., 1983. – С. 40–55.
22. Бужилова А. П. Коллективные захоронения в палеолите. Анализ антропологических находок // Проблемы первобытной археологии Евразии. К 75-летию А. А. Формозова. – М., 2004. – С. 123–134.
23. Папанова В. А. Некрополь Ольвии. – Бердянск, 1993.
24. Радочин В. Ю. Некоторые итоги исследования антропологического материала из могильника Нейзац // Исследование могильника Нейзац. – Симферополь, 2011. – С. 153–177.
25. Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования. – М., 1989.
26. Бажан І. А. Археологические предметы из случайных находок на территории Восточной Европы в 2009–2011 гг. // КСАН. – Вып. 1. – М., 2011.
27. Кримінальний кодекс України / В редакції Закону № 1166-VI від 19.03.2009 р. – К., 2009.
28. Ландіна А. В. Охорона моральності за Кримінальним кодексом України. – К., 2013.
29. Биан Ле Ж-П. Археолог. Воображаемые беседы. – Ростов-на-Дону, 2010.
30. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б., Ломако В. А. та ін. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. – К., 2003.

31. Ковалёва И. Ф. Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Днепропетровск, 2008.
32. Рычков Н. А. Мои экспедиции (рассказы археолога). – К., 2011.
33. Косарев М. В. Археология и нравственность // Историко-культурное наследие. Памятники археологии Центральной России: охранное изучение и музеефикация. – МНК. – Рязань, 1994. – С. 12–16.
34. Коренько В. А. Этические проблемы и кризисные явления в археологии // Проблемы первобытной археологии Евразии. – М., 2004. – С. 36–47.
35. Михайленко Е. М. Проблеми професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. – 2009. – №1. – С. 102–108.
36. Кодекс етики професійного археолога (прийнятий на засіданні вченої ради Інституту археології НАН України від 09.11.2006 р.) // Археологія. – 2006. – №4. – С. 105–107.
37. Гусейнов А. А. Этика и плюрализм // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения 1991. – М., 1992. – С. 5–11.
38. Рубенис А. А. Техника и нравственность // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения 1991. – М., 1992. – С. 38–53.

Sergiy Buyskykh

SOME MORAL AND ETHICAL PROBLEMS OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES ON ANCIENT BURIAL MONUMENTS

The article raises vital problems of ethics and morality that are often relevant to the archaeological studies on the ancient burial sites. Author stresses that some essential alterations have to be done in the attitude of professional archaeological science towards the burial sites and the people buried were in ancient times. It should remain thoroughly scientific, however it shall become more humanistic and delicate in process. Archaeological studies of ancient burial monuments should continue only in strict agreement with the moral principles of our society.

Key words: *archaeology, ancient burials, necropolis, morality, ethics, humanity.*

ТАБЛИЦЯ
результатів анкетного опитування 45 фахівців
щодо морально-етичних проблем археологічного дослідження
давніх поховальних пам'яток (2012–2013 рр.)

№ з/п	Запитання	Відповіді		
		Так	Ні	Не знаю, що відповісти
1	Чи готуєте Ви себе психологічно та морально перед розкопками давніх поховань?	4	39	2
2	Чи вибачаєтесь Ви перед душами похованих давніх людей за порушення їхнього спокою?	5	40	–
3	Чи вважаєте Ви, що археолог порушує писані і неписані морально-етичні закони, розкриваючи давні могили?	14	26	5
4	Чи властивий Вам суто раціональний підхід (своєрідний «професійний цинізм») до людських останків – мовляв, в першу чергу, це археологічне джерело?	35	5	5
5	Чи весь антропологічний матеріал, який трапляється під час розкопок, Ви берете на опис?	8	37	–
6	Чи перепоховуєте Ви людські останки, які не берете на опис в окремому місці в межах пам'ятки, яку досліджуєте, або на прилеглий місцевості?	14	31	–
7	Чи вважаєте Ви за доцільне замінити в науковій літературі термін «могильник» на інший, більш гуманний?	40	3	2
8	Чи вважаєте Ви за необхідне внести до «Кодексу етики професійного археолога» окремий пункт відносно гуманного ставлення до останків давніх людей, що відкриваються під час розкопок?	39	6	–
9	Чи вважаєте Ви за доцільне внести до курсу «Основи археології» спеціального розділу «Морально-етичні аспекти археологічних досліджень» (насамперед давніх поховальних пам'яток)?	38	5	2
10	Чи вважаєте Ви доцільним проведення цього опитування, а також проведення подібних опитувань з морально-етичних проблем археологічних досліджень і надалі?	41	4	–

УДК 903.5:393(477)

Дмитро Гаскевич

ПОХОВАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ПОШУК НАДІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті переглянуто різні матеріали щодо віднесення восьми поховань до буго-дністровської неолітичної культури. Сім могил, в яких скелети лежали у скорченій позиції на боці, були знайдені у 1930–1963 рр. Позостале поховання, де скелет лежав горілиць, виявлено у 2006 р. Аргументацію їхнього неолітичного віку піддано критичному аналізу. Тільки два зігнуті скелети з Цекинівки-І та випростаний з Добрянки-3 можуть бути віднесені до буго-дністровської культури після підтвердження радіовуглецевим датуванням. Співіснування скорчених і випростаних інгумацій відмічено для культур Хамангіяб Дудешти і Кукутень-Трипілля. Їхнє змішане населення складалося із землеробів з Балкан і карпатського регіону та місцевих мисливців і скотарів. Цілком можливе співіснування двох поховальних традицій і в буго-дністровській культурі, що також була розташована на межі Балканського неолітичного світу.

Ключові слова: неоліт, буго-дністровська культура, поховання, обряд.

Буго-дністровська культура (БДК) включає неолітичні пам'ятки лісостепового та степового Побужжя і Подністер'я, розташовані на території південно-го заходу України та сходу Молдови. Хоча відповідні матеріали були відомі з 1930 р., вона була виділена В. М. Даниленком в 1950-х рр. [6; 7]. З часів робіт останнього специфікою її матеріалів вважається сполучення рис мисливсько-скотарського східноєвропейського та землеробського балкано-карпатського неоліту, що наклалися на місцеву мезолітичну основу. Нині відомо близько 70 місцезнаходжень БДК. Але з нею у публікаціях різних авторів пов'язуються лише вісім поховань (рис. 1: А). Сім скорчених на боці інгумацій були виявлені у 1930–1963 рр., а одна випростана – у 2006 р. Це поховання, досліджене на поселенні Добрянки 3, внесло певний дисонанс в усталені погляди. Тож автор прагне з'ясувати характер буго-дністровського поховального обряду. Для цього наголос робиться не на раніше опублікованих характеристиках окремих поховань, а на аналізі аргументів, що стали підставою для їх буго-дністровської інтерпретації.

Ак-Мечетка та Костянтинівка

Першими ще у 1930 р. були виявлені поховання з Ак-Мечетки (одиначне №1 та парне №2) та з кургану №2 курганного могильника Костянтинівка (одиначне №2 та, ймовірно, кенотаф №14). Розкопки цих розташованих на півночі

степового Побужжя пам'яток провадила О. Ф. Лагодовська, що працювала у складі БоГЕСівської експедиції [15. С. 42, 45–46]. Виходячи з орієнтації небіжчиків, їхнього скорченого на боку положення, конструкції ям та складу супроводжуючого інвентаря, дослідниця віднесла всі поховання до ямної культури. Пізніше такої ж інтерпретації додержувалися І. В. Фабріціус та О. Г. Шапошнікова. З БДК вперше їх пов'язав В. М. Даниленко. Як аргументи були названі: 1) подібність до розкопаного ним парного поховання з Саврані; 2) гостродонність мисочки з вохрою, що супроводжувала поховання №2 у Ак-Мечетці; 3) прокреслений орнамент мисочки з кенотафу у Костянтинівці [6. С. 5; 7. С. 142–143]. Здавалося, переконливу «крапку» на невизначеності віку цих поховань поставив І. Т. Черняков. Він спростував всі доводи В. М. Даниленка, опублікувавши польову документацію робіт О. Ф. Лагодовської та навівши численні аналогії як самим спірним похованням, так і окремим виявленим у них посудинам серед матеріалів ямних пам'яток Надчорномор'я [36. С. 28–31]. Попри це ряд дослідників досі продовжують відносити поховання з Ак-Мечетки до БДК [35. С. 25; 14. С. 28].

Саврань

Пам'ятка знаходиться на краю розмитої надзаплави правого берегу Південного Бугу на північно-західній околиці м. Саврань Савранського р-ну Одеської обл. Виявлена у 1948 р. М. Л. Макаревичем. У 1949 та 1955 рр. В. М. Даниленко зібрав тут багатий підйомний матеріал, провів зачистку бровки надзаплави і в місцях скупчення знахідок, частину яких він трактував як «житла», заклав п'ять розкопів [5. С. 43–48; 7. С. 125–134]. Нині колекція пам'ятки складається з крем'яних виробів кукрекської культурної традиції, пізньонеолітичного та енеолітичного вигляду, кераміки БДК самчинського та савранського типів, уламків трипільського посуду етапів АII та СI.

Парне поховання досліджене на самому східному краю поселення, приблизно за 50 м на схід-північний схід від «житла №2». Дрібні фрагменти черепа людини були виявлені на поверхні. В цьому місці закладено розкоп площею близько 9 м². Рештки двох дорослих людей залягали безпосередньо під дерновим шаром в жовтому піщанистому суглинку на глибині 20–30 см. Їхня збереженість є вкрай незадовільною. Багатьох частин скелетів бракує. Один похований лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід. Від черепа залишилося кілька дрібних уламків. Кут між тулубом та кістками стегон майже прямий, кістки гомілок лежать паралельно стегновим. Розташування рук не встановлюється.

Другий похований знаходився безпосередньо на південний захід від ніг першого. Скорчений скелет лежав на правому боці, головою у протилежну сторону – на південний захід. Кістки черепа відсутні. Стегна та тулуб утворюють прямий кут, а гомілки та стегна – гострий, але більший, ніж у першого кістяка. Ліва рука могла бути витягнута вздовж тулуба [4]. Навколо поховань

знаходилися камені розміром до 0,5 м, що зафіксовано на кресленнику (рис. 1: Б) та фотографіях зі звіту, а також розколоті кістки тварин, мушлі *Unio*, фрагменти неолітичного посуду та крем'яні вироби. Цей матеріал не відрізнявся від знахідок інших ділянок культурного шару, тож автор розкопок не пов'язав їх з похованням [7. С. 133].

Як видно з польового щоденника, вже на момент виявлення В. М. Даниленко припускав неолітичний вік поховання. Доказами цього він вважав: 1) розташування на площі поселення в оточенні неолітичних знахідок; 2) «сильну фосильність кісток», що нагадує стан кісток тварин із неолітичних «жител» Саврані; 3) наявність «подібного» поховання у Ак-Мечетці [7. С. 133]. Пізніше ніхто не піддав сумніву цю атрибуцію, але названі аргументи не досить переконливі. Так, на площі пам'ятки були виявлені не лише буго-дністровські, але і трипільські знахідки, а також – М. Л. Макаревичем – фрагменти кераміки доби бронзи [16. С. 56]. Візуально визначена «фосильність» кісток може бути подібною і у знахідок, вік яких різниться на кілька сторіч або й тисячоліть. Подібні риси поховань із Саврані та Ак-Мечетки свідчать швидше проти неолітичного віку, адже у зв'язку останнього з ямною культурою нині сумнівів нема.

Порівняння поховання в Саврані з іншими поховальними пам'ятками дозволяє знайти йому і ближчі аналогії. При «стандартному» для енеоліту – доби бронзи скорченому на боці обряді, воно привертає увагу антиподальним розташуванням двох похованих – ногами один до одного, головами – у протилежні сторони. Це є специфічною рисою частини поховань тшинецького культурного кола (Пересопниця, Войцехівка, Нетішин, Городок та ін.), досліджених в межах лісостепових ландшафтів на північному заході України. Ці парні та колективні поховання під курганами або у ґрунтових могилах датуються серединою II тис. до н. е., і відносяться одними дослідниками до комаровської, а іншими – висоцької культур [детальніше див.: 1].

Лісостепове Побужжя, на південній межі якого знаходиться Саврань, також заселяли носії тшинецьких культурних традицій. І хоч інші антиподальні поховання у регіоні не відомі, північно-західні зв'язки місцевого населення є цілком очевидними. Так, шість поховань доби бронзи у 1928 р. були досліджені С. С. Гамченком на трипільському поселенні біля с. Білий Камінь Чечельницького р-ну Вінницької обл., лише за 53 км західніше Саврані. Виявлені тут бронзові вироби та керамічні посудини мають прямі аналоги у матеріалах ним же розкопаних підкурганних поховань з Войцехівки. Притаманні могильникам з антиподальними похованнями металеві прикраси комаровського типу знайдені у побузьких курганних некрополях Гордіївка, Чеботарка та Печера [22. С. 106–107; 23. С. 41]. На цьому тлі віднесення савранського поховання до комаровської культури є цілком імовірним.

Відтак варто визнати недостатню аргументованість віднесення В. М. Даниленком парного поховання в Саврані до БДК. Антиподальна позиція похованих

дозволяє припустити його зв'язок з верхньодністровськими та південноволинськими пам'ятками тшинецького культурного кола середини II тис. до н. е.

Цекинівка I

Поселення БДК Цекинівка I займає край високої заплави лівого берега р. Дністер в межах с. Цекинівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. В 1962 р. у розкопі площею 80 м² В. І. Маркевич виявив поховання та два скупчення неолітичних знахідок, інтерпретованих ним як «вогнище» та «житло». Поховання знаходилося на глибині біля 1,7 м, приблизно на 20 см нижче культурного шару неолітичного часу. Могильну яму не простежено. Інвентар відсутній. Останки дорослої людини (ймовірно, жінки) лежали скорчено на лівому боці, головою на північний схід. Кістки плечей та передпліч обох рук утворюють гострий кут, складені разом долоні знаходяться перед обличчям. Права нога зігнута у коліні під дуже гострим кутом і впритул підтягнута до живота. Ліва нога зігнута у коліні під ще гострішим кутом, кістки стегна та хребта утворюють прямий кут (рис. 1: В). Збереженість скелету погана. Багато дрібних кісток рук відсутні [24. С. 124–126].

Неолітичний вік поховання В. І. Маркевич аргументував: 1) наявністю над ним на рівні підлоги неолітичного «житла» фрагментів одної посудини БДК, кількох крем'яних відщепів та стулок мушель річкової перловиці; 2) його «вражаючою подібністю» до поховання на пізньокрішському поселенні Бедехаз в Румунії [24. С. 125, 135, 141, 163]. Досі жоден дослідник цих аргументів не заперечував.

У 2010 р. розкопки Цекинівки I провела українсько-польська експедиція під керівництвом Д. Л. Гаскевича, Л. Черняка і Б. Юзвяка. Один розкоп площею 36 м² закладено вздовж розмитого берега Дністра безпосередньо на північ від ледь помітних слідів розкопу 1962 р. Другий, площею 30 м², – дещо далі на південний схід (рис. 2: А). Поодинокі фрагменти кераміки та крем'яні вироби БДК залягали на глибині 1,4–1,6 м вперемішку з матеріалами пізніших археологічних періодів. Якщо у монографії В. І. Маркевича згадані лише 12 кременів та уламків посуду доби бронзи і розвиненого Трипілля [24. С. 118–126], то у 2010 р. на меншій площі було виявлено більше 2 тис. знахідок (керамічних, крем'яних, кістяних, металевих, фауністичних) культур Поенешті-Лукашівка, білогрудівської, трипільської. При цьому чіткого залягання культурних шарів не зафіксовано.

Отже, стратиграфія, спостережена лише за кілька метрів від місця цекинівського поховання, змушує з деяким скепсисом ставитися до попередніх відомостей про склад виявлених знахідок та наявність чітко визначеного рівню «підлоги» неолітичного «житла». Привертає увагу і виявлення в 2010 р. двох невеликих фрагментів черепа людини. Вони залягали у відкладах, що є частиною відвалу розкопу 1962 р. (рис. 2: А). Відтак можна припустити або їх безпосередній зв'язок

з цекинівським похованням, або наявність в розкопі 1962 р. іншого, можливо, зруйнованого поховання, що залишилося непоміченим.

Не надто переконливим виглядає і другий аргумент В. І. Маркевича. Поселення Бедехазз займає край першої тераси лівого берегу р. Олт неподалік залізничної станції Сфинтул-Георге. Дослідженнями Ф. Ласло 1912–1914 рр. та К. Хоредта 1949–1950 рр. тут були виявлені численні знахідки вістенберзької культури доби бронзи, латенського часу (зокрема, 38 поховань гето-дакійської культури) та середньовіччя. Крішська кераміка зафіксована на площі 13х13 м навколо зруйнованого вогнища. Неподалік знаходилося і дуже погано збережене поховання жінки похилого віку. Воно залягало на глибині 0,8 м на поверхні складеного глиною материка, не заглиблюючись у нього. Небіжчиця лежала скорчено на лівому боці головою на північ (рис. 2: Б). Біля її «колін» виявлено невеликий трикутний камінь, а біля нижньої частини ніг – кам'яну плиту [44. Р. 16–17].

За К. Хоредтом, про крішську приналежність поховання свідчать: 1) скорчене на боці положення кістяка за відсутності інвентаря; 2) розташування на території крішського поселення; 3) відсутність на пам'ятці матеріалів культур, яким були б притаманні скорчені поховання [44. Р. 17]. Але вони викликають низку заперечень.

Так, скорчені на боці безінвентарні інгумації виявлені у гето-дакійських могильниках Пойана та Ханске-Лутерія [53. Р. 194–195; 26. С. 114–116]. Поруч з домінуючими урновими кремаціями вони є у вістенберзьких некрополях Мерешті-Пештера Алмаш, Сібішені, Георгені, а також складають до половини поховань, знайдених на площі вістенберзьких поселень Бернадя, Дершида, Обрєжа, Саннікоаре-Лаб [48. S. 157].

Також слід зазначити розпливчастість критеріїв крішського поховального обряду. На підставі аналізу 244 поховань культур Кріш-Кереш-Старчево К. Лазер дійшов висновку, що більшість небіжчиків покладено у господарські ями посеред поселень, рідше – спеціально вириті неглибокі могили, завжди у скорченій на боку позі. Безінвентарними виявилися 84% врахованих поховань. У орієнтації тіл чітких закономірностей не простежено [45. Р. 62]. На окремих територіях, наприклад, в Угорщині, дещо переважає меридіанальний напрямок, проте, в цілому, у Південно-Східній Європі – широтний. Більшість похованих лежать на лівому боці [41. Р. 163; 50. Р. 182]. За цих умов крішська приналежність поховань визначається майже виключно за розташуванням в межах відповідних поселень, але достовірне підтвердження їх ранньонеолітичного віку надають лише абсолютні дати. На цьому наголошують Е. Банффі зі співавторами, наводячи яскраві випадки помилкової керешської інтерпретації поховань, досліджених на багатошарових пам'ятках [38].

Таким чином, достовірність крішської інтерпретації поховання з Бедехазз сама потребує підтвердження, що не дозволяє використовувати його як надійний

аргумент. Це, а також виявлення новими розкопками численних пізніших матеріалів за відсутності чіткої стратиграфії, уможливило сумніви у неолітичному віці поховання з Цекинівки І.

Гіржове

Пам'ятка знаходиться на правому березі р. Кучурган за 0,4 км південніше околиці с. Гіржове Новомихайлівського р-ну Одеської обл. Вона займає похилу ділянку краю вододільного плато, висотою 40 м над заплавою. У 1961–1963 рр. розкопана на площі біля 215 м² В. Н. Станком. Численний крем'яний інвентар він відніс до гребениківської культури мезоліту. Також у її колекції є нечисленні крем'яні та керамічні знахідки, віднесені, за визначенням В. М. Даниленка, до самчинської фази БДК, а також матеріали трипільської культури етапу VI і, можливо, СII, доби бронзи, скіфського часу та черняхівської культури [29. С. 102–103; 30. С. 168; 27. С. 237–238].

Поховання трьох дітей залягало на глибині 0,78 м від сучасної поверхні в шарі м'якого карбонатного рухляку у підпрямокутній ямі, розміром 1,88х0,65х0,36 м, орієнтованій по лінії північний схід – південний захід. Всі поховані лежать головою на північний схід. Багато кісток скелетів не збереглися. Від північного похованого залишився лише череп, що стоїть на основі, обличчям на південний захід. За припущенням В. Н. Станка, південний і центральний кістяки лежали на правому боці із зігнутими в колінах ногами. Їхні черепи стоять на основах, обличчями на північний захід. Розташування рук не встановлюється (рис. 2: В). Інвентарю у похованні не було. У засипці знайдено три крем'яні пластинки.

Через безінвентарність та неможливість простежити рівень впуску поховання, В. Н. Станко відмовився від спроб його датування [29. С. 101–102; 30. С. 166, рис. 9, с. 167]. Пізніше Д. Я. Телегін припустив його зв'язок з мезолітичною стоянкою [33. С. 55]. Першими про його можливий неолітичний вік написали І. В. Сапожніков і Г. В. Сапожнікова. При цьому жодних аргументів вони не наводять, крім побіжно згаданої подібності поховань в Гіржове та Саврані [28. С. 23, 102]. Без додаткових пояснень «можливо, неолітичним» це поховання називає і В. Г. Петренко [27. С. 232].

Дійсно, парне антиподальне поховання дорослих з Саврані та потрійне дитяче поховання з Гіржового поєднує розташування в межах багат шарових пам'яток з неолітичними матеріалами, безінвентарність, скорченість, східна орієнтація принаймні одного з похованих. Але це не є неспростовним доказом їх приналежності до БДК. Отже, варто погодитися з думкою В. Н. Станка про неможливість коректного датування поховання з Гіржового.

Добрянка 3

Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Тікич проти с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. Вона займає площадку мису корінного берега

висотою 16 м. Виявив пам'ятку С. В. Смірнов у 1972 р. Зібрану ним кераміку В. М. Даниленко відніс до БДК. В 2003–2006 рр. поселення вивчала експедиція під керівництвом Л. Л. Залізняка. Загалом розкрито площа близько 190 м². Знахідки складаються з крем'яних виробів кукрекської та зимівниківської культур мезоліту, кераміки кількох типів БДК, а також культури лінійно-стрічкової кераміки неоліту, трипільської культури, посуду доби раннього заліза та, можливо, кінця доби бронзи. Різноманітні матеріали були нерівномірно розсіяні по всій товщі гумусованого суглинку, потужністю близько 0,8 м. Їх найбільша концентрація зафіксована на глибині 0,4–0,7 м від поверхні, яку автори розкопок пов'язують з культурним шаром раннього неоліту [9; 11. С. 148–151, 156; 12. С. 218–245].

Поховання дорослої людини виявлено на глибині 0,85 м від поверхні, на рівні переходу від гумусованого суглинку до лесоподібного супіску. Покійний лежав випростано на спині, головою на південь – південний схід. Права рука опущена вздовж тіла, ліва – дещо зігнута у лікті, кисть – на кістках таза (рис. 2: Г). Могилярна яма не простежена. Серед кісток і під ними знайдені крем'яні вироби, що походять з культурного шару. Дослідники припускають, що з похованням пов'язані два невеликі потріскані уламки граніту, виявлені біля голови [10. С. 10; 11. С. 149, 156; 12. С. 197, рис. 4, с. 242].

Неолітичний вік поховання Л. Л. Залізняк зі співавторами визначили за датою по кістці небіжчика ОхА-Х-2222-33 – 7297 ± 39 BP ($6230-6070$ cal BC 2σ), одержаній у 2007 р. за сприяння І. Д. Потехіної та М. Ліллі [47. Р. 260; 12. С. 242, 249]. Але варто зауважити, що за правилами нумерації зразків Оксфордської лабораторії вона є «дослідним виміром з використанням нестандартних або експериментальних методів» [40. Р. 111], зробленим по недостатній кількості колагену. Оскільки це не завжди заперечує коректність результату, з деякими застереженнями, дату з Добрянки 3 можна розглядати як ймовірну. Отже, стародавній, у межах мезоліту-неоліту, вік поховання поза сумнівом. Проте спірним є його віднесення до БДК, адже в мезолітичних і неолітичних матеріалах пам'ятки присутні знахідки й інших культур.

Проблема поховального обряду буго-дністровської культури

Підсумовуючи аналіз фактичних даних та аргументованості визначення віку восьми розглянутих поховань, наразі можна стверджувати, що чотири з них (Ак-Мечетка, Костянтинівка) чітко пов'язуються з ямною культурою, а культурно-хронологічна атрибуція ще двох (Саврань, Гіржове) ніколи не буде встановлена напевно через втрату антропологічних решток. Шанс на підтвердження буго-дністровської інтерпретації зберігають скорчене поховання з Цекинівки І та випростане з Добрянки 3. За умови відсутності інвентарю та чіткої стратиграфії це стане можливим лише на підставі їх радіовуглецевого датування.

Отже, проведене дослідження ставить під сумнів попередні уявлення про буго-дністровські поховання як виключно або переважно скорчені на боку ін-

гумації. Нині однаково можливим, хоча і достеменно не доведеним, виглядає побутування тут обох обрядів.

Цікаво, що цей висновок виявився співзвучним поглядам Д. Я. Телегіна, висловленим 50 років тому. По-перше, він ніколи не характеризує поховальний обряд БДК як такий, можливо, через відмічену тут уразливість відповідних аргументів. По-друге, він поділив неоліт та енеоліт Західної Євразії на дві зони – з випростаними та скорченими похованнями. Першу він співставив з північно-східним «світом північних європеїдів, кроманьйонців та монголоїдів, переважно мисливців, збирачів та рибалок з примітивною керамікою, зазвичай прикрашеною різними штампами», а другу – з південно-західним світом, де «мешкали численні середземноморські племена ранніх землеробів з високорозвинутою керамікою, прикрашеною переважно прокресленим, іноді розписним орнаментом» [31; 32. С. 175–186; 34. С. 33–43]. Але на опублікованих ним картах буго-дністровський регіон позначений спочатку як «територія запозичення і змішування окремих рис поховального ритуалу», а згодом – як частина зони скорчених поховань. При цьому у тексті праць дослідник не виключав біритуалізму всіх нео-енеолітичних культур південного заходу України [31. С. 12, рис. 4; 32. С. 178, рис. 56; 34. С. 35, рис. 14, с. 41–43].

Отже, Д. Я. Телегін поставив БДК поруч з низкою локалізованих на межі землеробського та мисливсько-рибальського ареалів неолітичних та енеолітичних культур. Це, передусім, мешканці Нижнього Подунав'я – носії традицій культур Дудешті та Хаманджя. Їхня матеріальна культура відбиває стандартний набір рис балкано-дунайського неоліту, але поховальні традиції мають виразну специфіку. По-перше, вони вирізняються наявністю великих могильників, що включають від кількох десятків до кількох сотень похованих. По-друге, побутуванням поруч зі скорченими на боку непритаманних балканському неоліту випростаних на спині інгумацій. При цьому останні явно переважають, наприклад, серед хаманджійських поховань Дуранкулаку [43. S. 27, abb. 20, 21] та в дудештському могильнику Черніка [42]. По-третє, деякі випростані поховання названих культур поруч з традиційним глиняним посудом, кам'яними виробами та прикрасами супроводжують нехарактерні для балкано-дунайського неоліту види інвентарю – підвіски з оленьчих зубів, щелепи диких та домашніх тварин. Цю традицію більшість авторів пов'язують з пережитками місцевого мезоліту [42. Р. 164–165, 189–190; 46. S. 151–153, fig. 71; 39. Р. 9–10, 15, fig. 5]. Те, що останньому притаманний саме випростаний на спині поховальний обряд, добре зафіксовано за похованнями пізньомезолітичних поселень зони Дунайської ущелини (Лепенські Вир, Власац та ін.).

Другим яскравим прикладом суспільства контактної зони є культура Кукутені-Трипілля. Основну частину з кількох десятків достовірних трипільських поховань становлять курганні (Усатове, Маяки, Тараклія, Тирасполь) та ґрунтові (Вихватинці, Данчени) могильники зі скорченими інгумаціями, ґрунтові

могильники з випростаними інгумаціями (Чапаївка), урновими та безурновими кремаціями (Софіївка, Завалівка, Червоний Хутір, Чернин). Їх об'єднує розташування на околицях трипільського ареалу у зоні активних контактів з носіями традицій інших археологічних культур, а також датування часом дезінтеграції власне трипільських традицій [8; 51; 3; 52].

Для ранніх та класичних фаз у центрі ареалу Кукутені-Трипілля поховань відомо дуже мало. З огляду на нечисленність таких знахідок більшість з них трактується як ритуальні комплекси (Вертеба), або жертвоприношення на поселеннях. Але і серед них трапляються різні типи обряду – по-різному орієнтовані поодинокі та парні скорчені (Добошені, Скинтейя, Солончені II, Озаринці, Ліпкани, Верем'я, Більшівці) і випростані (Щербанівка, Незвисько) інгумації, поховання окремих частин тіл, зокрема цілих та фрагментованих черепів (Чернатул де Сус, Фрумушіка, Хебешешті, Подурі, Скинтейя, Лука Устинська, Більшівці), тіл без голів (Траян-Дялул Финтинілор), кремації (Цвіклівці, Кошилівці-Обоз, Кунисівці). Значну частину антропологічних знахідок складають розрізнені кістки, виявлені в центрі або на краю трипільських поселень [25; 2. С. 71–72; 37. Р. 329–331].

Отже, очевидним є поєднання в межах трипільської культури південноєвропейських землеробських поховальних традицій (скорчені інгумації) з центральноевропейськими (кремації) та північноєвропейськими (випростані інгумації) мисливсько-скотарськими, що своїм корінням сягають мезолітичного часу. Очевидно, це пов'язано з гетерогенним складом трипільського населення [17. С. 76; 52]. Останнє підтверджується як протоєвропейськими краніологічними показниками черепів з Солончені II та Незвисько [18. С. 134], так і аналізом мітохондріальної ДНК частини людських залишків з Вертеби, що належали носіям гаплогруп, притаманних донеолітичному населенню півночі Центральної Європи [49. Р. 16–17]. Опосередковано про це свідчать деякі групи трипільського кухонного посуду, виготовленого з додаванням мушлі та прикрашеного гребінцевими відбитками і розчосами, походження якого пов'язують з впливом сусіднього скотарського населення – автохтонів Східної Європи [51. Р. 11–13].

З наведених прикладів випливає, що запозичення окремих елементів, або й всього комплексу чужорідної матеріальної культури може не супроводжуватися змінами у сфері поховальної обрядовості. Якщо навіть в Дудешті, Хаманджі та Трипіллі зберігалися поховальні традиції місцевого населення, майже напевно вони були і у БДК. Тому буго-дністровська інтерпретація випростаного поховання Добрянки 3 виглядає цілком логічною, адже у мезолітичного та неолітичного населення сусідніх з Побужжям регіонів цей обряд був основним. Так, у Надпоріжжі випростані на спині меридіанально орієнтовані інгумації виявлені у фінальномезолітичних могильниках Мар'ївка та Василівка II, а також неолітичних некрополях маріупольського типу Собачки, Вовниги 1, Вовниги 3, Вільнянка, Чаплі і Ясинуватка 1 [34]. Не виключено, що мезолітичними можуть виявитися

і орієнтовані на північ випростані поховання у колективній ямі-усипальниці наразі непродатованого молдовського могильника Сакаровка I, дослідженого у Дністрянсько-Прутському межиріччі [21].

Таким чином, поширення як на сході у Подніпров'ї, так і на заході у Дністрянсько-Прутському межиріччі фінальномезолітичних і неолітичних поховань з обрядом, подібним до зафіксованого в Добрянці 3, робить цілком імовірним існування схожого поховального обряду і у неолітичного населення БДК. Проте контакти із землеробами культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки, зафіксовані на Дністрі [24. С. 158–159; 19; 20. С. 51; 27. С. 236] та на Південному Бузі [7. С. 66, 152–153; 12. С. 234; 13], могли призвести до появи у буго-дністровському середовищі носіїв традиції скорченого поховання. Отже, неолітичний вік поховання з Цекинівки I, у разі свого підтвердження, також не виглядатиме несподіванкою.

Висновки

На сьогодні у різних археологічних публікаціях можливий зв'язок з БДК зазначено для семи скорчених на боку поховань, виявлених у 1930–1963 рр., та одного випростаного поховання, виявленого у 2006 р. Проведений аналіз фактичних даних та аргументації їх неолітичного віку засвідчив, що буго-дністровську приналежність жодного з них не можна вважати доведеною. У разі проведення додаткових досліджень ймовірність такої інтерпретації зберігається лише для скорченого поховання з Цекинівки I та випростаного з Добрянки 3.

Відтак, попередні уявлення про буго-дністровські поховання як виключно або переважно скорчені на боку інгумації можуть бути піддані сумніву. Поширення випростаних на спині поховань у мезоліті та неоліті Надпоріжжя, Середнього Подніпров'я та Пруто-Дністрянського межиріччя робить дуже ймовірним існування такого ж обряду і у розташованих між ними Побужжі та Подністров'ї. З іншого боку, не виключена і можливість одночасного побутування у регіоні випростаного та скорченого на боку обряду. Останнє добре засвідчено матеріалами нео-енеолітичних культур Хаманджія, Дудешті, Кукутені-Трипілля, населення яких, як і носії БДК, мешкали у зоні активних контактів балкано-карпатських землеробів з мисливцями, рибалками та скотарями східніших та північніших територій.

1. Бандрівський М. С. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 72–91.

2. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації – К.: Наш час, 2008. – 296 с.

3. Видейко М. Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: Вопросы взаимодействия // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – S. 215–229.

4. Даниленко В. Н. Отчет об археологических исследованиях Южнобугского отряда за 1955 год // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – 1955/8.
5. Даниленко В. М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугі // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 36–49.
6. Даниленко В. Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 9. – С. 3–9.
7. Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.
8. Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 336 с.
9. Залізняк Л. Л., Товкайло М. Т., Журавльов О. П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С. 96–116.
10. Залізняк Л. Л., Товкайло М. Т., Степанчук В. М., Ветров Д. О., Фігурний Ю. С., Озеров П. І. Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Добрянки 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – 2006/250.
11. Залізняк Л. Л., Товкайло М. Т. Проблеми неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянки 3 у 2006 році // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К.: Шлях, 2007. – С. 148–167.
12. Залізняк Л. Л., Степанчук В. М., Кухарчук Ю. В. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини: колективна монографія / Ред. Л. Л. Залізняк (Кам'яна доба України. Вип. 15). – К.: Шлях, 2013. – 306 с.
13. Кюсак Д. В. Південне Побужжя – частина ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки // IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» / Ред. С. М. Гладун та ін. – Миколаїв: Вид-во І. Гудими, 2013. – С. 75–77.
14. Кюсак Д. В., Пиструил І. В. Неолит // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья / Ред. Бруйко И. В., Самойлова Т. Л. – Одесса, 2013. – С. 26–40.
15. Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930–1932 рр.). – К.: В-во ВУАН, 1933. – 180 с.
16. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажєвич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик, А. О. Денисова, І. В. Карашевич, Є. Г. Карнаух, В. М. Корпусова, Л. В. Павленко, Н. О. Сон. – К.: Академперіодика, 2007. – 356 с.
17. Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1977. – 160 с.
18. Круц С. И. Население территорий Украины эпохи меди – бронзы: по антропологическим данным. – К: Наукова думка, 1972. – 192 с.
19. Ларина О. В. Буго-днестровский компонент в культуре Криш Прото-Днестровского междуречья // Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези (Тези доп. Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої ювілею К. К. Черниш). – Збараж, 2004. – С. 47–49.
20. Ларина О. Неолитическая керамика поселения Тэтэрэука Ноуэ XV (к проблеме исчезновения культуры линейно-ленточной керамики) // Revista Arheologică. Serie nouă. – Vol. II. – Nr. 1–2. – Chişinău, 2006. – P. 35–55.

21. Ларина О. В., Дергачев В. А. Могильник мариупольского типа в Молдавии // Российская археология. – 2003. – № 2. – С. 92–103.
22. Лысенко С. Д. К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной Лесостепи // Исторична наука: Проблеми розвитку. Матеріали міжнарод. наук. конф. (17–18 травня 2002 р., Луганськ). – Секція «Археологія». – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 104–111.
23. Лысенко С. Д. Абсолютная хронология восточного массива тишинского культурного круга // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи / Ред. И. Ф. Ковалева. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 37–60.
24. Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.
25. Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР / Ред. Э. Кондураки, Т. С. Пассек, Г. Д. Смирнов – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. – С. 59–76.
26. Никулицэ И. Т. Исследование гетского могильника Ханска-Лутэрия // Археологические исследования в Молдавии в 1968–1969 гг. / Ред. Рафалович И. А. и др. – Кишинев: Штиинца, 1972. – С. 105–121.
27. Петренко В. Г. Стоянка Гиржево: некоторые новые и малоизвестные данные // Человек в истории и культуре / Отв. ред. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса: СМІЛ, 2012. – С. 228–239.
28. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. – 2011. – № 1. – С. 15–149.
29. Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области // Советская археология. – 1966. – № 2. – С. 96–103.
30. Станко В. Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 2. – С. 155–168.
31. Телегин Д. Я. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место // Советская археология. – 1966. – № 1. – С. 3–13.
32. Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
33. Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений). – К.: Наук. думка, 1985. – 183 с.
34. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
35. Черныш Е. К. Буго-днестровская культура // Археология. Неолит Северной Евразии. – Москва: Наука, 1996. – С. 19–26.
36. Черняков И. Т. Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге (по материалам раскопок Бугской археологической экспедиции в 1930–1931 гг.) // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 22–37.
37. Bailey D. W. On the absence of burial ritual in Cucuteni/Tripolye communities // V. Spinei, C.M. Lazarovici and D. Monah (eds.) Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovita oblata. – Iași: Institutul de Arheologie, 2005. – P. 329–340.

38. Bánffy E., Brandt G., Alt K. W. «Early Neolithic» graves of the Carpathian Basin are in fact 6000 years younger – Appeal for real interdisciplinarity between archaeology and ancient DNA research // *Journal of Human Genetics*. – Vol. 57 (July 2012). – P. 467–469.
39. Borić D. Mortuary Practices, Bodies and Persons in the Neolithic and Early–Middle Copper Age of Southeast Europe // *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. (Eds.) Fowler C., Harding I. and Hofmann D. – Oxford: Oxford University Press. – P. 1–23.
40. Brock F., Higham T., Ditchfield P., Bronk Ramsey C. Current pretreatment methods for AMS radiocarbon dating at the Oxford radiocarbon accelerator unit (ORAU) // *Radiocarbon*. – 52 (1). – 2010. – P. 103–112.
41. Comşa A. The interrelations between burial orientations and astronomy in the Balkan region // *Analele Banatului*. – Vol. XIV. – № 1. – 2006. – P. 149–176.
42. Comşa E., Cantacuzino Gh. Necropola neolitică de la Cernica. – Bucureşti: Academiei Române, 2001. – 250 p.
43. Durankulak. Die prähistorischen Gräberfelder (Hrsg.) H. Todorova. Band II. – Sofia, Anubis Ltd., 2002. – 238 s.
44. Horedt K. Aşezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza // *Materiale şi Cercetări Arheologice*. – Vol. II. – 1956. – P. 7–31.
45. Lazăr C. A. Inventarul funerar din mormintele culturii Starčevo-Criş. Studiu de caz // *Satu Mare. Studii şi Comunicări. Seria Arheologie*. – XXIII–XXIV/I. – 2006–2007. – Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2008. – P. 26–72.
46. Lichter C. Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2001. – 474 s.
47. Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Science*. – Vol. 36. – Is. 2. – 2009. – P. 256–264.
48. Nagy J.-G. The Wietenberg Site from Floresti–Poligon (Cluj County). A Study of Settlement Archaeology // *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 24–26 October 2008*. (Ed.) Berecki S., Németh E.R., Rezi B. – Cluj-Napoca: Editura MEGA, 2009. – P. 151–182.
49. Nikitin A. G., Sokhatsky M. P., Kovaliukh M. M., Videiko M. Yu. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave – a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine // *Interdisciplinaria archaeologica Natural Sciences in Archaeology*. – Vol. I. – Is. 1–2. – 2010. – P. 9–18.
50. Paluch T. Graves in the Körös culture distribution area in Hungary // *The First Neolithic Sites in Central / South-East European Transect*. Vol. III. Anders A., Siklósi Zs. (eds): *The Körös culture in Eastern Hungary (BAR IS 2334)*. – Oxford: Archaeopress, 2012. – P. 179–185.
51. Videiko M. Yu. Tripolye – «pastoral» contacts. Facts and character of interactions: 4800–3200 BC // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 2. – 1994. – P. 5–28.
52. Videiko M. The «disappearance» of Trypillia culture // *Documenta Praehistorica*. – Vol. XXXVIII. – 2011. – P. 373–381.
53. Vulpe R. Şantierul Poiana // *Studii şi cercetări de istorie veche*. – 1952. – T. III. – № 1–2. – P. 191–230.

Dmytro Gaskevych

FUNERAL TRADITIONS OF THE BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE: SEARCH OF AUTHENTIC RECORDS

The article revises the attribution of 8 burials as ones of the Buh-Dnister Neolithic culture (BDC). Seven graves were found in 1930–1963. These skeletons were lying in a contracted position on their side. Somewhat different grave with the supine skeleton was found in 2006. Some revisions could be done after a critical analysis of the arguments supporting date of these burials as of Neolithic age. Only both the flexed skeleton from Tsekynivka 1 site and the supine one from Dobryanka 3 site can be attributed to BDC after confirmation with ¹⁴C dating. Coexistence of flexed and supine inhumations is noted for the Hamangia, Dudești and Cucuteni-Trypillia cultures. Their mixed population consisted of farmers from the Balkans and Carpathians zone and local hunters and herders. It is possible to assume the coexistence of two funeral traditions for the BDC, which was edge of the Balkan Neolithic world too.

Key words: Neolithic, Buh-Dnister culture, burial, ritual.

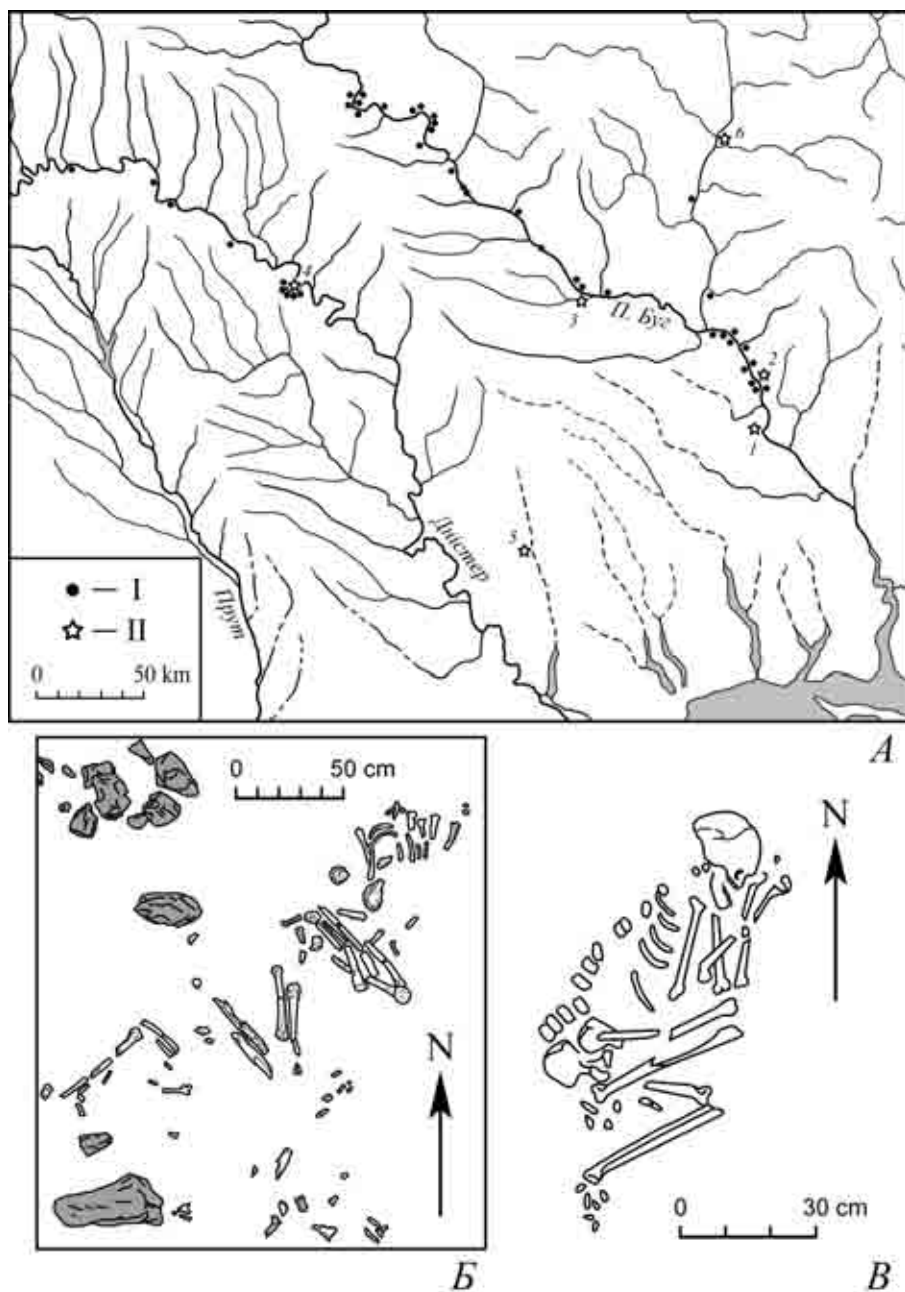

Рис. 1. А – Поселення БДК (І) та поховання, що вважаються «буго-дністровськими» (ІІ): 1 – Ак-Мечетка, 2 – Костянтинівка, 3 – Саврань, 4 – Цекинівка І, 5 – Гіржове, 6 – Добрянка 3;
 Б – Саврань. Парне поховання, за [4. Кресл. 8];
 В – Цекинівка І. Поховання на площі пам'ятки, за [24. С. 124, рис. 71: 10]

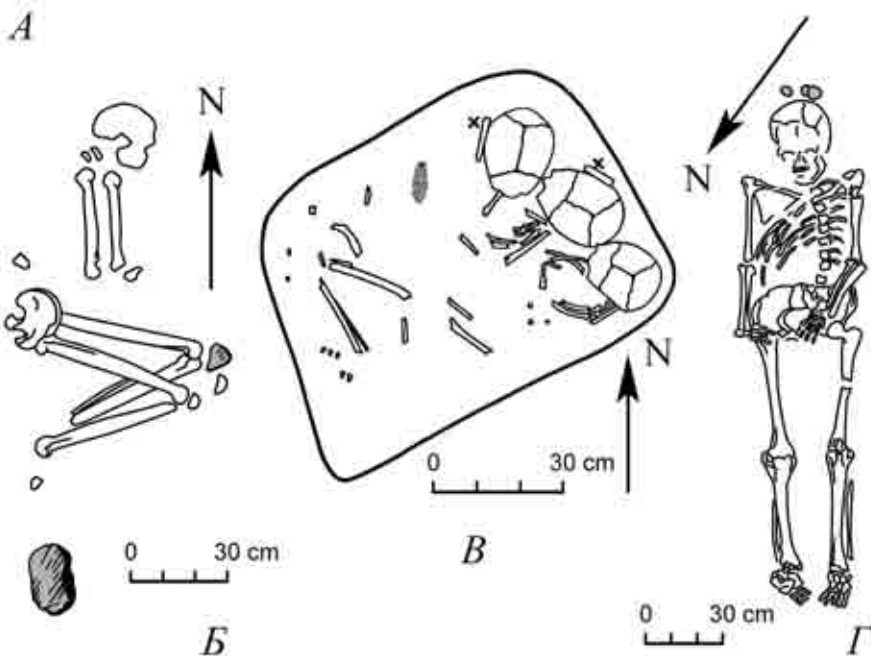
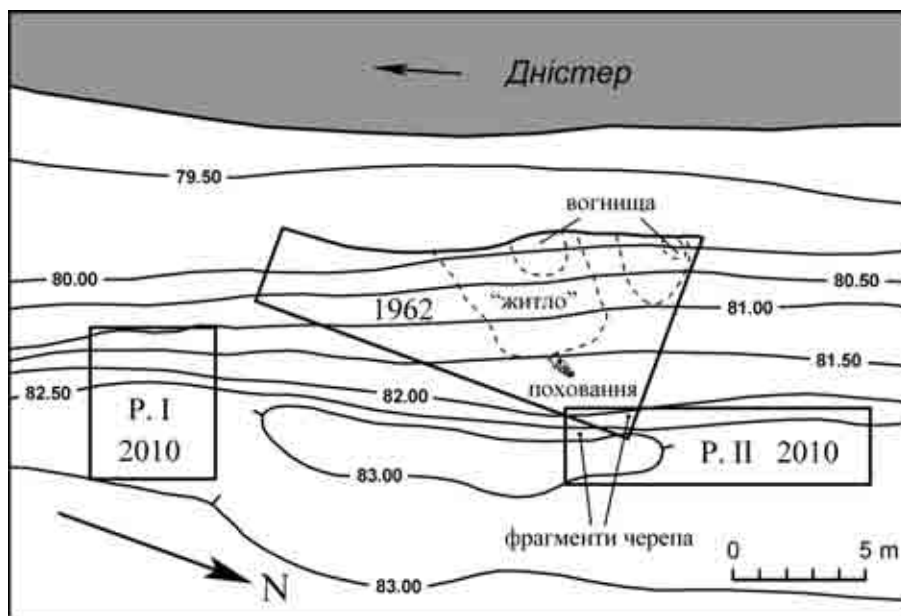

Рис. 2. А – Цекинівка І. План поселення із зазначенням розкопів 1962 та 2010 рр.;

Б – Бедехаз. Поховання на площі пам'ятки, за [44. Р. 17, fig. 8];

В – Гіржове. Поховання на площі пам'ятки, за [30. С. 166, рис. 9];

Г – Добрянка 3. Поховання у розкопі 3, за [10. Кресл. 18].

Автор щиро дякує проф., д. і. н. Л. Л. Залізняку та к. і. н. М. Т. Товкайлу за люб'язно наданий дозвіл на публікацію польового креслення

903.5(477.86)“636”

Тарас Ткачук

ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС НА ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТЕР'І

У статті публікується та інтерпретується поховальний комплекс (яма з похованням собаки, людських черепів і катакомбного поховання) з поселення Більшівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Аргументується його приналежність до доби енеоліту.

Ключові слова: катакомбне поховання, енеоліт, трипільська культура.

У 1999–2000 рр. під час дослідження багатoshарового поселення Більшівці (урочище Кути, Галицький р-н Івано-Франківської обл.) на лівому березі р. Гни-ла Липа, лівого допливу Дністра, був виявлений поховальний комплекс, який складався з ями і катакомби (рис. 1). Він уже публікувався в малодоступних археологічних і релігіознавчих збірках у нас [3. С. 107–112] і за кордоном [4. С. 196–217; 5. Р. 393–399]. Так само опубліковані попередні антропологічні дослідження черепів і скелета [6. С. 15–19; 2. С. 59–61]. Але, зважаючи на тему конференції, присвяченої археологічним похованням, ми дозволили собі ще раз звернути увагу колег на цей цікавий і важливий комплекс.

В овальній ямі, на глибині близько 1,5 м, знайдені два жіночі і один чоловічий черепи без нижніх щелеп. На дні ями, на глибині 2,5 м, в анатомічному порядку лежав скелет собаки (рис. 2). У заповненні ями виявлено фрагменти трипільського посуду заліщицької і кошиловецької локальних груп. Для ями з кості собаки була отримана дата: Ки 8273 = 4840±80 BP–3610±100 BC.

На відстані трохи більше 4 м на південний схід від поховання в ямі, на глибині 1,3 м, відкрито поховання в катакомбі (рис. 3), яке належало дорослій жінці [2. С. 60]. Ноги похованої були зігнуті праворуч. Тулуб був розташований догори спиною, череп – лицьовою частиною до дна могили. Скелет орієнтований черепом на південний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Права рука збереглася добре і була стиснута в кулак. Ліва рука збереглася гірше.

Біля входу до поховальної камери овальної форми знайдено сліди від невеликого вогнища, на попіл якого була покладена щелепа бовіна. На це вказують незначні сліди опалу на ній. Північніше від лівої ноги лежав невеликий фрагмент стінки трипільської посудини. Біля лівого плеча знайдено чотири ікла кабана, без отворів у верхніх частинах. Біля них – мідна пронизка, довжиною 5 мм і діаметром 2,5 мм. Біля лівої руки лежав мідний кинджал, довжиною 57 мм, шириною 32 мм і товщиною 1,9 мм. Кинджал ремонтували. На це вказують сліди від трьох отворів на його верхньому краю. Пізніше трохи нижче були зроблені три нові отвори. Мідними штифтами до кинджала кріпилася дерев'яна ручка.

Відбитки від неї збереглися на верхній частині кинджала (рис. 4). Під грудною клітиною жінки в неглибокій ямці знайдено, як це визначено археозоологом О. П. Журавльовим, кістки і копитця двох (?) новонароджених ягнят.

У земляному заповненні катакомби знайдено фрагменти посуду трипільської культури заліщицької і кошиловецької локальних груп, дві крем'яні ретушовані пластини і малий фрагмент посудини культури лійчастого посуду, прикрашений заглибленими вертикальними стовпчиками і горизонтальними відбитками шнура (рис. 5). Фрагменти посуду і крем'яні пластини потрапили до заповнення катакомби випадково з культурних шарів, які знаходилися поряд. Поховання у катакомбі має радіокарбонну дату, отриману з людської кістки: Ки 8272 = 4770±80 BP–3520±110 BC.

Радіокарбонні дати вказують на одночасовість поховань черепів із собакою і жінки в катакомбі. За відносною хронологією вони належать до часу існування кошиловецької групи трипільської культури у Верхньому Подністров'ї на початку етапу С II.

Додатковим аргументом для такого датування може слугувати типологія кинджалу, виявленого у катакомбі. Він подібний до ранішого за часом кинджалу із Харамійської Дупки (Болгарія) [11. Р. 117, abb. 12: 6]. За формою до нього наближені кинджали типу Ягодіна, типу Мандсі і типу Кукутень. Вони використовувалися у проміжку часу між 3700–3500 BC [11. Р. 139, abb. 34].

За інвентарем і орієнтацією скелета більшевцівське поховання дещо подібне до могил любельсько-волинської культури. Для поховань цієї культури властива орієнтація померлих головами на південь. У могили клали ікла кабана, шматки м'яса [12. S. 175–176, 178], мідні кинджали [13. S. 6].

Катакомба як тип поховальної споруди зрідка трапляється у енеолітичній Європі [1. С. 246].

Більшівцівська катакомба поки що найраніша в Східній Європі. Пізніше носії культури кулястих амфор близько 2980–2530 BC [12. Р. 272] інколи ховали своїх померлих у катакомбах, наприклад у Злотій [9. Р. 160–165]. Як вважає М. Шмит, невелика група представників культури кулястих амфор близько 2900–2850 BC досягли степових територій району від Нижнього Дніпра до Азовського моря [7. С. 268]. Не виключено, що саме вони принесли сюди катакомбний поховальний обряд. Про це може свідчити катакомбне поховання 12 у кургані 23 біля Богуслава (лівий берег Південного Подніпров'я), у якому була знайдена типова для культури кулястих амфор невелика дворучна посудина [7. С. 252–253]. У Малопольщі катакомбні поховання трапляються в культурі шнурової кераміки 2500–2400 BC, наприклад, у Конющі [8. S. 101–104].

Цікаво, що енеолітичні східноєвропейські катакомби з'являються в місцях контактів між різними культурами. Так, більшівцівська катакомба була на території контактів трипільської, любельсько-волинської культур і культури лійчастого посуду. Катакомби у Злотій розташовувалися у зоні контактів культур

кулястих амфор, шнурової кераміки, лійчастого посуду і баденської [9. Р. 33–43]. Катакомба в Богуславі була викопана в місці контактів культури кулястих амфор і степового населення животилівсько-вовчанської групи [7. С. 254–255].

1. Манзура И. В. Владеющие скипетрами // Земля Триполиада. К столетию со дня рождения Т. С. Пасек. – Stratum plus. – Кишинев, 2000. – № 2.

2. Крущ С. Новые антропологические материалы с трипольского поселения Бильшевы (предварительное сообщение) // Технології і проблеми культурної адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту. Тези доповідей науково-практичної конференції. – Вишнівець, 2006.

3. Ткачук Т. До витоків звичаю перевертання в поховальному обряді // Історія релігій в Україні. – Книга 1. – Львів, 2006.

4. Ткачук Т. Конец этапа СІ и начало СІІ трипольської культури Верхнього Поднепрор'я (на матеріалах поселення Бильшивы) // Земля Триполиада. К столетию со дня рождения Т. С. Пасек. – Stratum plus. – Кишинев, 2002. – № 2.

5. Tkachuk T. The Eneolithic catacomb grave from Upper Dniester region (Western Ukraine) // Otazky neolitu a eneolitu nasich zemi. – Praehistorica. – Praha, 2011 – XXIX.

6. Федорчук-Незнакомцева Є. П., Ткачук Т. М., Филипчук О. В. Нові джерела у проблемі вивчення пізнього Трипілья на території Галичини // Український судово-медичний вісник. – К., 2000. – № 2.

7. Шмидт М. Из исследований контактов между культурами шаровидных амфор и Позднего Триполья // Земля Триполиада. К столетию со дня рождения Т. С. Пасек. – Stratum plus. – Кишинев, 2002. – № 2.

8. Budziszewski J, Tunia K. A grave of the Corded Ware culture arrowheads producer in Koniusza, Southern Poland. Revisted // A turning of Ages. – Kraków, 2000.

9. Krzak Z. The Złota culture. – Wrocław, 1976.

10. Szmyt M. Between West and East. People of the globular amphora in Eastern Europe: 2950–2350 BC // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 1999. – Vol. 8.

11. Vajsov I. Die frühesten Metalldolche Südost-und Mitteleuropas // Praehistorische Zeitschrift. – Berlin; New York, 1993. – Band 68.

12. Zakoscielna A. Nowe materiały do rekonstrukcji obrządku pogrzebowego kultury Wolynsko-Lubelskiej ceramiki malowanej // Archeologia Polski Srodkowowshodniej. – Lublin, 1996. – T. 1.

13. Zakoscielna A., Gurba J. Badania cmentarzysk kultury Wolynsko-Lubelskiej ceramiki malowanej na Grzedzie Horodelskiej // Sprawozdania z badan terenowych katedry archeologii uniwersytetu Marie Curie-Sklodowskiej w 1994 roku. – Lublin, 1995.

Taras Tkachuk

THE BURIAL COMPLEX FROM UPPER DNIESTER AREA

This article is published and interpreted burial complex with the pit grave the dog and human skulls and the catacomb grave of woman from Bishivtsi site, Galich region, Ivano-Frankivsk district. Argued they belong to Eneolithic period.

Key words: catacomb grave, Eneolith, Tripilia culture.

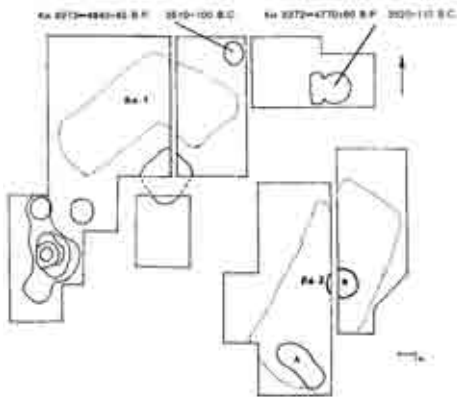

Рис. 1. Розташування ями з похованням пса і катакомби на поселенні Більшівці

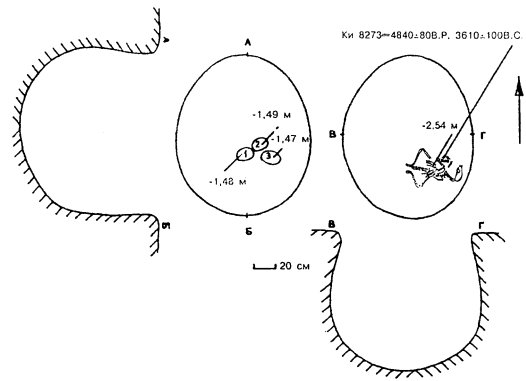

Рис. 2. Яма з похованням пса і людських черепів

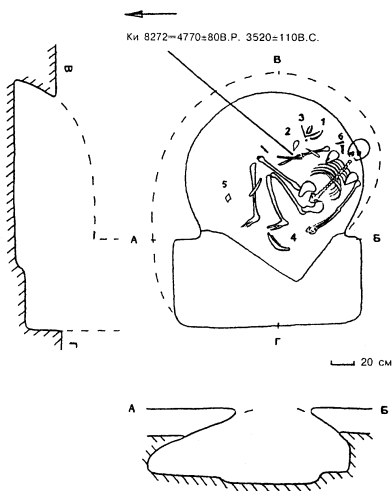

Рис. 3. Катакомба з похованням жінки

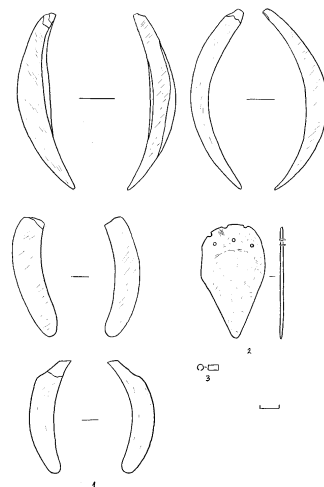

Рис. 4. Ікла кабана і мідний кинджал з катакомбного поховання

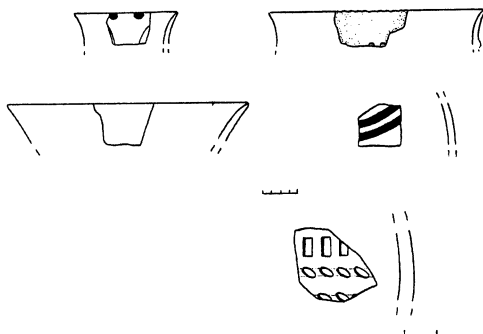

Рис. 5. Фрагменти посуду із заповнення катакомбного поховання

УДК 903.5'16(4-15+4-17)

Dariusz Król, Małgorzata Rybicka,
Jakub Rogoziński, Aleksandra Sznajdrowska

OBRZĄDEK POGRZEBOWY KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH W GRUPIE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ NA PRZYKŁADZIE STANOWISK W SKOŁOSZOWIE 7 I SZCZYTNEJ 6

W latach 2005–2011 prowadzono w Polsce południowo-wschodniej ratownicze badania wykopaliskowe, poprzedzające budowę autostrady A4. Podczas tych prac odkryto szereg interesujących stanowisk, w tym cmentarzyska KPL w Skołoszowie 7 i Szczytnej 6. Odsłonięto tam zarówno pozostałości bezkomorowych grobowców tej kultury, jak i towarzyszące im cmentarzyska płaskie. Są to kolejne tego typu obiekty odkryte w grupie południowo-wschodniej KPL, ale pierwsze zidentyfikowane na obszarze Podgórza Rzeszowskiego.

Słowa kluczowe: kultura pucharów lejkowatych, grupa południowo-wschodnia, grobowce bezkomorowe, cmentarzyska płaskie, Podgórze Rzeszowskie.

Uwagi wstępne

W latach 2005–2011 realizowano w Polsce południowo-wschodniej, na obszarze województwa podkarpackiego, nie spotykana tu dotychczas akcję wykopaliskową. Miała ona charakter wielkopowierzchniowych badań ratowniczych, poprzedzających budowę autostrady A4 [7]. W rezultacie, na terenie tym rozpoznano szereg bardzo interesujących stanowisk archeologicznych, wśród których część zasługuje na specjalną uwagę. Do tego typu miejsc należą m. in. cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL), na których zidentyfikowano pozostałości monumentalnych grobowców bezkomorowych. Obiekty te odsłonięto w 2010 r. na stanowiskach: Skołoszów 7 i Szczytna 6, pow. Jarosław, położonych w północno-wschodniej części Podgórza Rzeszowskiego [13; 14; 16].

Skołoszów 7

Stanowisko to usytuowane jest na rozległym wypłaszczonej cyplu rzeki Rady, w odległości ok. 400 m od jej współczesnego koryta (ryc. 1). U podnóża tej formy znajdują się podmokłe tereny zalewowe. Zostało ono okryte w 1993 r. przez A. i B. Szpunarów, a następnie badane wykopaliskowo przez zespół koordynowany przez M. Rybicką.

Na terenie wspomnianego cypla zidentyfikowano i wyeksplorowano relikty bezkomorowego grobowca KPL i towarzyszące mu groby płaskie.

Odkryta w Skołoszowie mogiła zbudowana została na planie wydłużonego trapezu. Była ona zorientowana wzdłuż osi E-W (odchylenie NE-SW), z czołem skierowanym

na E (ryc. 2). Długość tego założenia oszacowano na ok. 38 m, szerokość jego czoła na ok. 10 m, zaś wierzchołka na ok. 2,5 m. Jak się wydaje, grobowiec ten pierwotnie był konstrukcją w całości drewnianą. Pozostałość po nim stanowił rów fundamentowy, stopniowo wypływający się w kierunku zachodnim. Rów ten nie został zarejestrowany w części czołowej mogiły; strefa ta została naruszona przez obiekty późniejsze. Zarejestrowano tam jedynie kilka dołków posłupowych. Wewnątrz mogiły odkryto dodatkowy, bardzo płytki rów, o przebiegu E-W (względnie NE-SW).

W obrębie tej konstrukcji zewidencjonowano 7 grobów (nr 626a, 627, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271), zlokalizowanych w jego czołowej i centralnej części. Były to płytkie wannowate jamy w rzucie poziomym zbliżone do prostokąta. Wymiary ich były różne, natomiast orientacja w miarę jednomyślna (tab. 1). W niektórych z nich zarejestrowano ślady drewnianych trumien (nr 1268, 1269 i 1271).

Jak wspomniano, wokół grobowca w Skołoszowie rozpoznano groby płaskie. Zlokalizowane były one w dwóch strefach: na północ i południe od niego (ryc. 2). W strefie «północnej» odkryto obiekty o nr 638, 639, 640, 641, 1278 i 1280, natomiast «południowej» o nr 538, 1220, 1221, 1223, 1225, 1226, 1227, 1228, 1231, 1233, 1234, 1240, 1241, 1250, 1251, 1265, 1272 i 1273. Podobnie, jak w przypadku grobów wewnątrz grobowca, obiekty te miały charakter płytkich wannowatych jam o zbliżonym do prostokąta zarysie. Zróżnicowana była natomiast ich orientacja (tab. 1). W strefie «północnej» zarejestrowano bowiem groby w układzie N-S (ewentualnie z odchyleniem SE-NW), tj. nr 638, 639 i 640, 1280. Pozostałe obiekty w tej strefie miały orientację E-W. W przypadku strefy «południowej» dostrzegalna jest pod tym względem większa jednolitość. Znajdujące się tam groby zorientowane były generalnie w układzie E-W (tab. 1).

Stan zachowania grobów na cmentarzysku w Skołoszowie był stosunkowo słaby. Generalnie zarejestrowano tu jedynie spągowe partie tych obiektów. W zdecydowanej większości jam grobowych nie natrafiono na szczątki ludzkie lub były one bardzo słabo rozpoznawalne. Jedynie w dwóch przypadkach udało się ustalić przybliżony wiek zmarłych. W grobie nr 1233 pochowano zapewne osobnika w wieku Adultus (ryc. 3), natomiast w grobie nr 1240 osobnika w wieku Maturus. Ustalenie płci tych osobników nie było możliwe (tab. 1).

Spośród 31 rozpoznanych grobów zaledwie w 6 przypadkach zanotowano typowy inwentarz grobowy. Zabytki te wystąpiły wyłącznie poza obiektami znajdującymi się wewnątrz grobowca, zarówno na północ, jak i na południe od niego. Wśród elementów wyposażenia dominowały flaszki z kryzą, zidentyfikowane w grobach o nr 640, 1227, 1233 i 1273 (ryc. 4: 2–3). Ponadto w obiekcie nr 638 odkryto kubek ansa lunata (ryc. 4: 1), zaś w jamie nr 1223 toporek kamienny (tab. 1).

Szczytna 6

Stanowisko to zlokalizowane jest na kulminacji wzniesienia o wysokości bezwzględnej 266,9 m n.p.m (ryc. 1, 5). Odkryte zostało ono przez J. Machnika

Tabela 1. Skołoszów, stan. 7. Zestawienie grobów KPL

l.p.	nr grobu	wymiary	orientacja/ odchylenie	wiek/pleć zmarłego	Zabytki ruchome
1	538	250x90	E-W	-	-
2	626a	110x45	E-W/NE-SW	-	-
3	627	310x145	E-W/NE-SW	-	-
4	638	250x100	N-S/SE-NW	-	kubek <i>ansa lunata</i>
5	639	235x80	N-S/SE-NW	-	-
6	640	160x50	N-S/SE-NW	-	flasza z kryzą
7	641	140x50	E-W/NE-SW	-	-
8	1220	130x70	E-W	-	-
9	1221	185x75	E-W	-	-
10	1223	330x110	E-W	-	toporek kamienny + fragmenty ceramiki
11	1225	115x70	E-W	-	-
12	1226	235x120	E-W	-	-
13	1227	290x105	E-W	-	flasza z kryzą
14	1228	124x68	E-W	-	-
15	1231	220x140	E-W	-	-
16	1233	250x125	E-W	<i>maturus</i> /?	flasza z kryzą
17	1234	250x110	E-W	-	-
18	1240	205x110	E-W/NE-SW	<i>adultus</i> /?	fragmenty ceramiki
19	1241	110x95	E-W/NE-SW	-	fragmenty ceramiki
20	1250	245x125	E-W	-	-
21	1251	100x64	E-W	-	-
22	1265	140x90	E-W	-	-
23	1267	250x125	E-W	-	-
24	1268	130x75	E-W	-	-
25	1269	230x70	E-W	-	-
26	1270	200x95	E-W	-	-
27	1271	290x120	E-W	-	fragmenty ceramiki
28	1272	210x70	E-W	-	-
29	1273	270x120	E-W	-	flasza z kryzą
30	1278	180x70	E-W/NE-SW	-	-
31	1280	205x50	N-S	-	-

przy okazji prospekcji terenowej wykonanej w najbliższym otoczeniu sąsiedniego stanowiska 5. Badania wykopaliskowe przeprowadzono pod kierunkiem M. Hozer.

W trakcie szerokopłaszczyznowych badań udało się odsłonić tam cmentarzyska KPL. Uchwycono ponadto fragmenty dwóch, najprawdopodobniej fundamentowych rowów, stanowiących pozostałość bezkomorowego grobowca tej kultury (ryc. 5; fot. 1).

Na podstawie przebiegu ww. rowów można sądzić, iż grobowiec ten zorientowany był wzdłuż osi E-W. Ze względu na fakt, iż nie został on rozpoznany na całej długości trudno jest określić jego pierwotny kształt¹. Zapewne była to mogiła zbudowana na planie zbliżonym albo do prostokąta albo trapezu. Długość zachowanych rowów wynosiła odpowiednio 13,3 m (rów północny) i 26,3 m (rów południowy).

Wewnątrz grobowca znajdował się zapewne jeden grób o nr 363 (ryc. 6). Posiadał on w przybliżeniu prostokątny zarys i zorientowany był on wzdłuż osi E-W (tab. 2).

Monumentalnego założeniu towarzyszyły groby płaskie, znajdujące się zarówno na północ, jak i południe od niego (ryc. 5). Rozpoznano 7 takich obiektów (tab. 2). W kierunku północnym od mogiły zlokalizowane były groby o nr 95, 351 i 354 (fot. 2). Znajdowały się one w dość dużym rozproszeniu, np. odległość pomiędzy grobami 351 i 354 wynosiła ponad 20 m. Obiekty te miały podobny, zbliżony do prostokąta kształt i dość zbliżone wymiary oraz orientację E-W (tab. 2).

W nieco większym skupisku znajdowały się z kolei obiekty ze strefy «południowej», tj. o nr 367, 376, 377 i 378. Obiekty te miały w rzucie poziomym kształt zbliżony do prostokąta lub owalu oraz zróżnicowane wymiary (tab. 2). Zorientowane były one analogicznie jak bezkomorowy grobowiec, tj. E-W (tab. 2).

Podobnie jak w przypadku Skołoszowa 7, stan zachowania grobów w Szczytnej można uznać za stosunkowo słaby. W żadnym z tych obiektów nie natrafiono na szczątki ludzkie.

Spośród 8 grobów zidentyfikowanych na omawianym stanowisku elementy typowego wyposażenia grobowego zarejestrowano w przypadku 3 obiektów (tab. 2). Szczególnie interesujący jest tu grób 363 (ryc. 6), w którym znajdowały się aż 3 naczynia, tj. amfora, flaszka z kryzą i fragmenty innej, bliżej nieokreślonej formy. Flaszę z kryzą odkryto ponadto w grobie nr 367. W innej jamie o nr 378 stwierdzono z kolei obecność kubka z uchem ansa lunata (tab. 2).

Tabela 2. Szczytna, stan. 6. Zestawienie grobów KPL

l.p.	nr grobu	wymiary	orientacja/ odchylenie	wiek/płeć zmarłego	zabytki ruchome
1	95	314x160	E-W	-	-
2	351	310x148	E-W	-	-
3	354	280x130	E-W	-	-
4	363	280x138	E-W	-	amfora, flaszka z kryzą, fragment dna zniszczonego naczynia
5	367	116x70	E-W	-	flasza z kryzą
6	376	146x68	E-W	-	-
7	377	150x108	E-W	-	-
8	378	268x168	E-W	-	kubek z uchem typu ansa lunata

¹ Założenie to miało kontynuację w części zachodniej, nieprzeznaczonej niestety do badań wykopaliskowych.

Analogie

Omawiane przez nas cmentarzyska KPL stanowią pierwsze tego rodzaju obiekty sepulkralne zarejestrowane na terenie Podgórza Rzeszowskiego. Najbliższe paralele do tego typu układów przestrzennych (tj. grobowiec + cmentarzysko płaskie) dostrzec można na obszarze grupy południowo-wschodniej KPL, ściślej na lessach zachodnio-małopolskich oraz sandomierskich, np. stanowiska Słonowice «G», pow. Kazimierza Wielka [28] lub Pawłów 3, pow. Ostrowiec Świętokrzyski [1]. Na stanowiskach tych bezkomorowym mogiłom towarzyszyły liczne groby, zgrupowane w różnych strefach, zorientowane zarówno analogicznie jak grobowce, jak i odmiennie w stosunku do nich [1; 28].

Dość liczne nawiązania możemy także wskazać w przypadku samych tylko «drewnianych» mogił ze Skołoszowa i Szczytnej. Podobne konstrukcje odsłonięto we wspomnianych już Słonowicach, ale też w Zagajach Stradowskich, pow. Kazimierza Wielka. Formy takie obecne były również na Płaskowyżu Nałęczowskim, np. w Lublinie-Sławinku 1 [9; 21]. Poza obszarem grupy południowo-wschodniej znane są one również z terenów sąsiedniej grupy wschodniej, m.in. ze stanowisk w Smarglinie 22, pow. Radziejów Kujawski [5] czy Redeczu Krukowym 20, pow. Włocławek [20].

Obok wielu podobieństw obiekty odkrywane na terenie Podgórza Rzeszowskiego mają jednak cechy oryginalne. Jak już wspomniano, w skołoszowskim grobowcu odkryto rów usytuowany wewnątrz grobowca, dzielący jego przestrzeń na dwa równoleżnikowe segmenty. Jest to dość znamienity fakt, zważywszy na to, iż trudno jest tu o bezpośrednie (i potwierdzone) do niego analogie. Uwaga ta odnosi się nie tylko do mogił, których głównym wyróżnikiem są rowy fundamentowe, ale generalnie do wszystkich bezkomorowych grobowców w KPL. Warto tu jednak wspomnieć o interesującym szkicu mogiły z Dźwierzna, pow. Chełmno autorstwa K. Boethkego [15]. Na rycinie tej zauważyć można bardzo zbliżony układ w stosunku do założenia w Skołoszowie [15. S. 132, ryc. 2], niemniej nie ma tu pewności czy dokumentacja ta nie jest zbyt wyidealizowana [15. S. 132].

Nie można wykluczyć, iż grobowiec w Dźwierznie był w istocie założeniem podwójnym o jednej wspólnej ścianie [15. S. 132].

Powyższa sytuacja prowokuje zatem pytanie o to jak tak naprawdę należy interpretować grobowiec w Skołoszowie. Czy była to konstrukcja z charakterystycznym wzdłużnym podziałem wnętrza, czy też mogiła podwójna?

Wewnętrzne podziały w grobowców KPL występuje nader często, ale mają one odmienny charakter; podział wewnątrz przebiega poprzecznie w stosunku do osi dłuższej mogił. Dobrymi przykładami są tu stanowiska z Pomorza, np. Łupawa 2 [29] i Letnina 1, 2 [4; por. 27] oraz Półwyspu Jutlandzkiego, np. Troelstrup, Østergård i Bygholm Nørremark [17. S. 312, 314]. Drugi fakt odnosi się bezpośrednio do układów przestrzennych rejestrowanych na cmentarzysku w Skołoszowie (Ryc. 2). Inaczej bowiem umiejscowione były groby nr 626 i 1271, zlokalizowane pomiędzy rowem północnym a środkowym, od tych usytuowanych pomiędzy rowem środkowym a

południowym (obiekty nr 1267, 1268, 1269 i 1270; Ryc. 2; Tab. 1). W pierwszym przypadku orientacja grobów była taka sama jak orientacja rowu północnego, w drugim z kolei, obiekty grobowe były równoległe do rowu południowego (ryc. 2; tab. 1). Wydaje się, że obserwacje te mogą świadczyć o złożoności architektonicznej (i zarazem chronologicznej) omawianej tu konstrukcji KPL. Być może pierwotnie funkcjonowało tu założenie, którego pozostałością był rów północny i środkowy. Następnie zaś, mogła ta zyskać mogła dodatkową ścianę od strony południowej.

Bardzo ciekawa jest także mogiła ze Szczytnej. Jak wspomniano, nie jest jasne jaki miała ona pierwotnie kształt (por. przyp. 1). Właściwie istnieją tu dwie opcje. Mogło być to założenie w rzucie poziomym prostokątne lub trapezowate. Za pierwszą ewentualnością przemawia fakt względnie równoległego przebiegu odkrytych rowów (ryc. 5; fot. 1). Jednocześnie jednak widoczne jest tu pewne odchylenie. W części wschodniej rów południowy wydaje się lekko «skręcać» w kierunku południowym (ryc. 5). Być może jest to element świadczący o obecności w tym miejscu czoła grobowca, szerszego w stosunku do całego założenia. Obydwie te obserwacje dają w sumie bardzo zastanawiający obraz grobowca w Szczytnej, tj. obiektu co najmniej dwusegmentowego, o względnie równoległym przebiegu ścian bocznych w części wierzchołkowej (?) i centralnej, rozszerzających się w partii czołowej. Tego rodzaju rozwiązania nie są naturalnie obce w mogiłach KPL, ale dotychczas rejestrowano je wyłącznie w przypadku tzw. «grobowców kujawskich» [10] np. grobowiec nr 5 na stanowisku w Sarnowie 1, pow. Włocławek [4].

Chronologia

Problematyka pojawienia się, rozprzestrzenienia i zaniku idei konstruowania cmentarzysk z bezkomorowymi grobowcami w KPL jest bardzo szeroko dyskutowana w literaturze przedmiotu [6; 11; 12; 18; 19; 22; 26]. Dominują tu dwa przeciwstawne poglądy odnoszące się do ich czasu powstania. Jeden z nich zakłada, że pojawienie się bezkomorowych mogił należy łączyć z fazą sarnowską KPL, której początki w tym ujęciu datowane są na około 4400 BC [6; 24; 25; 26]. Tak wczesne pojawienie się tej kultury na ziemiach polskich również jest dyskusyjne [19; 23]. W drugim ujęciu pojawienie się rzeczonych konstrukcji w grupie wschodniej i południowo-wschodniej KPL datowane jest na początek IV tys. BC [22].

Na podstawie otrzymanych oznaczeń radiowęglowych oraz analizy materiałów zabytkowych, wydaje się, iż cmentarzyska z w Skołoszowie 7 i Szczytnej 6 winny być datowane na okres ok. 3650–3400 BC [14].

Znaczenie badań na lessach Podgórze Rzeszowskiego

Identyfikacja cmentarzysk z bezkomorowymi grobowcami w strefie Podgórze Rzeszowskiego stanowi bardzo cenny wkład do badań nad strukturą osadniczą KPL w tej części Polski. Takie założenia świadczą o tym, że obszar ten znajdował się w orbicie dość silnych oddziaływań społeczności «pucharowych» [por. 8]. Obserwacja

te jest zatem wyraźnie sprzeczna z dotychczas funkcjonującymi w literaturze modelami osadnictwa KPL w Polsce południowo-wschodniej [np. 30]. Na bazie odkryć autostradowych obszary te stały się bardzo atrakcyjne badawczo. W ciągu kilku ostatnich lat prowadzono tu kilka rekoniesansów powierzchniowych. Ich efektem były odkrycia nowych stanowisk KPL².

Doświadczenia z Polski południowo-wschodniej, ściślej z Podgórza Rzeszowskiego wydają się być bardzo znamienne. Bezkomorowe grobowce zarejestrowane w Skołoszowie 7 i Szczytnej 6 wydają się być, jak dotąd, najdalej zarejestrowanymi na wschód od Wisły tego typu obiektami KPL. Naszym zdaniem nie stanowią one jednak wschodniej granicy zasięgu idei bezkomorowych grobowców. Jest możliwe, że rozpoznanie takich założeń na wschód od rzeki Sanu, na terenach zachodniej Ukrainy, jest jedynie kwestią czasu.

1. *Bargieł M., Florek M.* Cmentarzysko w Pawłowie, pow. Sandomierz na tle innych podobnych stanowisk kultury pucharów lejkowatych // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 385–401.

2. *Burchardt B.* Badania grobowców typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim w południowej Polsce // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 1998. – T. 50. – S. 149–156.

3. *Burchardt B.* Grobowce typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim, pow. Kazimierza Wielka // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 301–305.

4. *Chmielewski W.* Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań. – Łódź, 1952.

5. *Czebreszuk J., Przybył A.* Osadnictwo społeczności neolitycznych i wczesno brązowych w Smarglinie. – Poznań, 2002.

6. *Czerniak L.* Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach 5400–3650 p. n. e. – Poznań, 1994.

7. *Czopek S.* (red.). Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy. – Rzeszów, 2011.

8. *Dzierżanowska A., Król D., Rogoziński J., Rybicka M.* The jug adorned with a ram's head on the handle found in the pit number 109 at the site 52 in Pawłosiów, district Jarosław, Podkarpackie Voivodeship // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 2011. – V. 63. – P. 221–240.

9. *Jastrzębski S., Ślusarska M.* Grobowce kultury pucharów lejkowatych z Lublina-Sławinka i Miłocina-Kolonii, woj. lubelskie // *Wiadomości Archeologiczne*. – 1982. – T. 47/2. – S. 191–229.

10. *Jażdżewski K.* Związki grobowców kujawskich w Polsce z grobami megalitycznymi w Niemczech Północnych, w Danii i krajach zachodnioeuropejskich // *Prace i Materiały*

² W sierpniu 2013 r. badano wykopaliskowo odkrytą w 2011 r. osadę KPL, zlokalizowaną kilkaset metrów od cmentarzyska w Skołoszowie. Pracami tymi kierowała M. Rybicka wraz z grupą doktorantów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, tj. D. Królem, J. Rogozińskim i A. Sznajdrowską.

Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna. – 1970. – T. 17. – S. 15–38.

11. Koško A. Grobowce quasimegalityczne w kulturze wczesnoagrarnej społeczności Wysoczyzny Kujawskiej: 4500–2000 przed Chr. Uwagi o aktualnych problemach badawczych // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 19–26.

12. Król D. Chamberless Tombs in Southeastern Group of Funnel Beaker Culture. – Rzeszów, 2011.

13. Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Tomb of the Funnel Beaker Culture on Site 7 in Skołoszów, Radymno Commune, Podkarpackie Voivodship // «As time goes by?». Monumentality, Landscapes and the Temporal Perspective / Furholt M., Mischka D., Hinz M. (red.) / *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. – Bonn, 2012. – Band 206. – S. 205–214.

14. Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Skołoszowie, stan. 7, woj. Podkarpackie // *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*. – T. 46 (w druku).

15. Kukawka S., Małecka-Kukawka J., Wawrzykowska B. Grobowce kujawskie na Ziemi Chełmińskiej // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 127–134.

16. Machnik J., Pelisiak A., Bajda-Wesołowska A., Hozer M., Sznajdrowska A. Opracowanie ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Szczytnej, maszynopis w archiwum Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2013.

17. Madsen T. Earthen Long Barrow and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark // *Proceedings of the Prehistoric Society*. – 1979. – V. 45. – P. 301–320.

18. Midgley M. The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe // *BAR International Series*. – Oxford, 1985. – V. 259.

19. Nowak M. Drugi etap neolityzacji ziem polskich. – Kraków, 2009.

20. Papiernik P. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku 20 w Redeczu-Krukowym, pow. włocławski, woj. kujawsko-pomorskie // *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*. – 2012. – T. 45: 2010–2012. – S. 195–238.

21. Polańska M. W kręgu idei megalitycznej // *Lublin przez wieki. Szkice z badań archeologicznych* / Banasiewicz-Szykuła E., Stachyra A., Gosik-Tytuła B. (red.). – Lublin, 2004. – S. 9–20.

22. Rybicka M. Kilka uwag na temat chronologii i rozmieszczenia grobowców megalitycznych na kujawskich cmentarzyskach kultury pucharów lejkowatych // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 67–76.

23. Rybicka M. Kultura pucharów lejkowatych na podkarpackich lessach. Komentarz do badań «autostradowych» // *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy* / Czopek S. (red.). – Rzeszów, 2011. – S. 45–58.

24. Rzepecki S. Społeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach. – Poznań, 2004.

25. Rzepecki S. Z badań nad genezą grobowców kujawskich // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 77–85.

26. Rzepecki S. U źródeł megalityzmu w kulturze pucharów lejkowatych. – Łódź, 2011.

27. Siuchniński K. Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim. Część I. Katalog źródeł archeologicznych. – Szczecin, 1969.

28. Tunia K. «Temenos» kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1979–2002. Trzecie sprawozdanie // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* / Libera J., Tunia K. (red.). – Lublin-Kraków, 2006. – S. 335–340.

29. Wierzbicki J. Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie, woj. Słupsk, stanowisko 2. Obrządek pogrzebowy grupy łupawskiej. – Poznań, 1992.

30. Zych R. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej. – Rzeszów, 2008.

*Dariusz Król, Małgorzata Rybicka,
Jakub Rogoziński, Aleksandra Sznajdrowska*

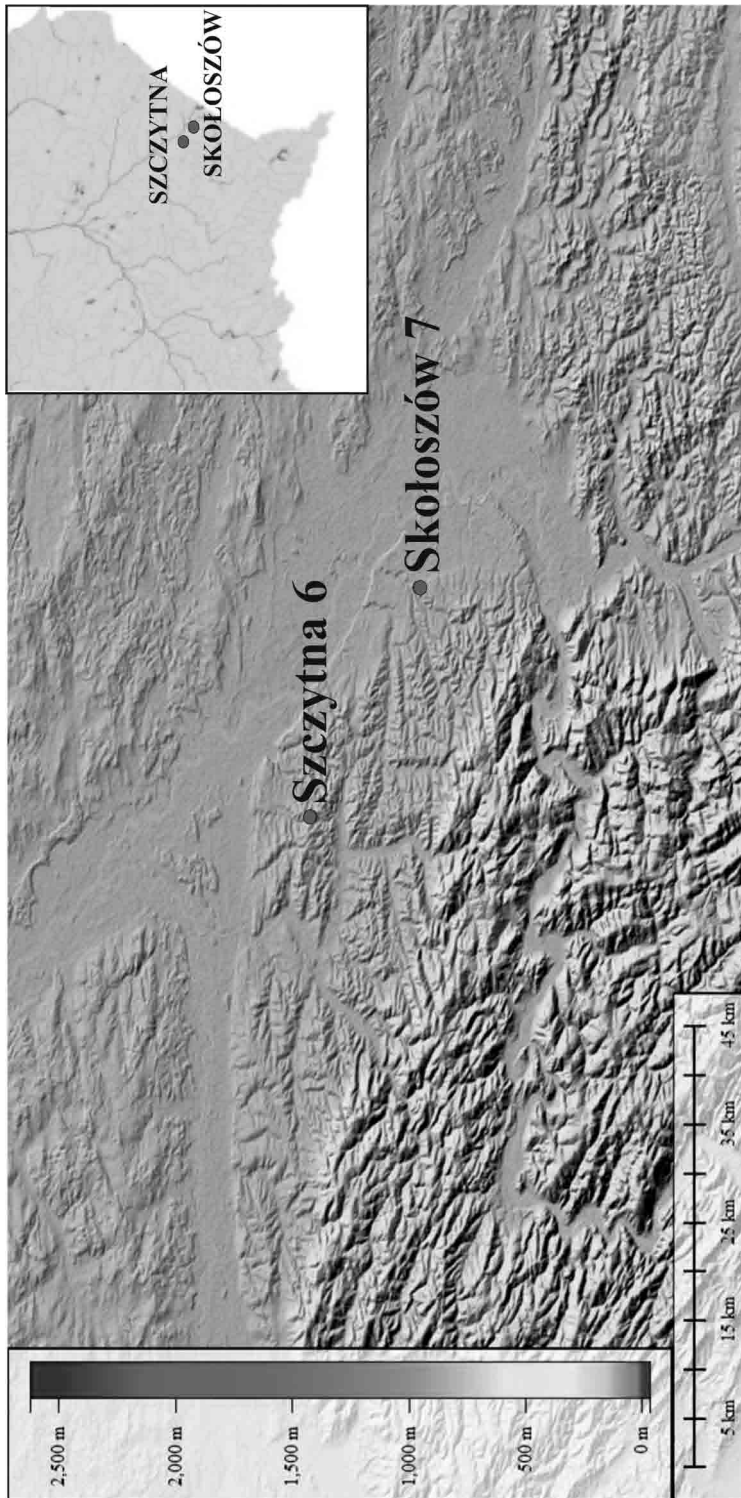
BURIAL PRACTICES IN THE SOUTHEASTERN GROUP OF FUNNEL BEAKER CULTURE ON THE EXAMPLES OF SITES IN SKOŁOSZÓW 7 AND SZCZYTNA 6

Archaeological research conducted along the routes of planned motorways is by far the largest Polish archaeological project. In 2010 archaeological centre in Rzeszów began the researches in Skołoszów and Szczytina, district of Jarosław. The researchers discovered there two chamberless long barrows and flat cemeteries of Funnel Beaker Culture. These chamberless long barrows from Skołoszów 7 and Szczytina 6 are the first discovered structures of this type in the Rzeszów Foothills.

On the base of radiocarbon dates as well as in the light of pottery artifacts analyses we suppose that cemeteries in Skołoszów 7 and Szczytina 6 were existed between 3650–3400 BC.

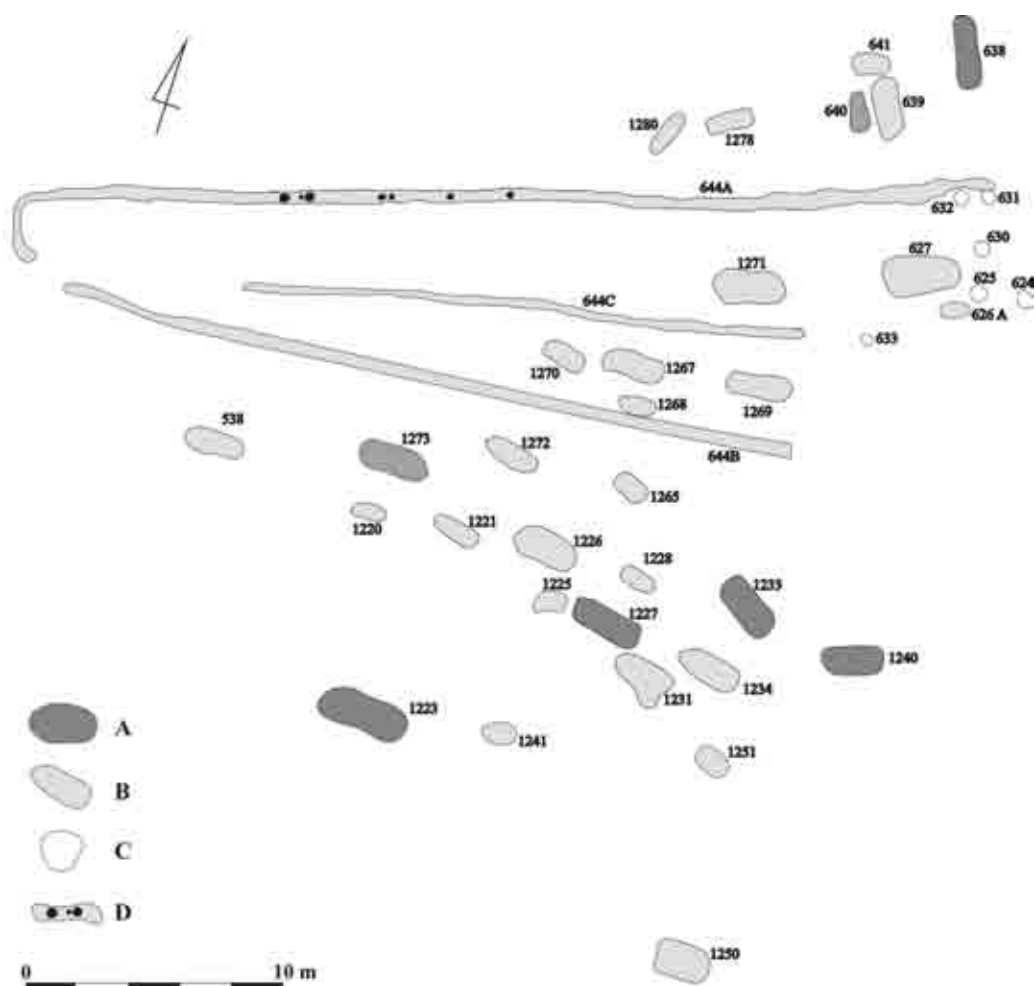
There is no doubt that sites in Skołoszów 7 and Szczytina 6 are very important starting point for the study of FBC settlements in the Southeastern of Poland. It concerns different spatial and chronological aspects. There is also hoped that new FBC sites will be registered in the future, also outside the territories of our main interest. We are convinced that chamberless long barrows could be discovered further east, on the territory of Ukraine.

Key words: *Funnel Beaker culture, south western group, chamberless barrows, flat cemeteries, Rzeszów Foothills.*

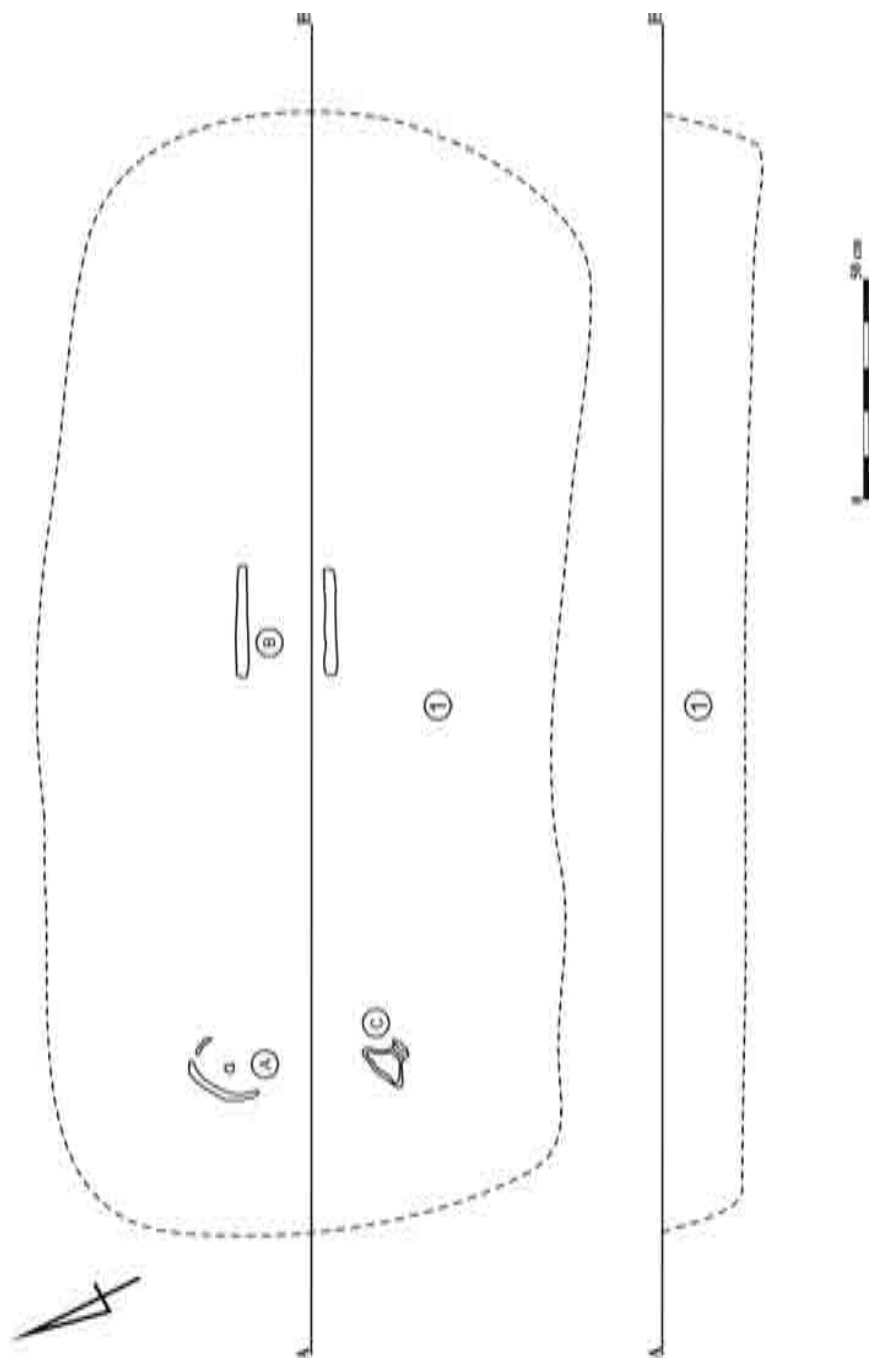
Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk nr 6 w Szczytnie i nr 7 w Skołoszowie*

* Див. кольоровий додаток І

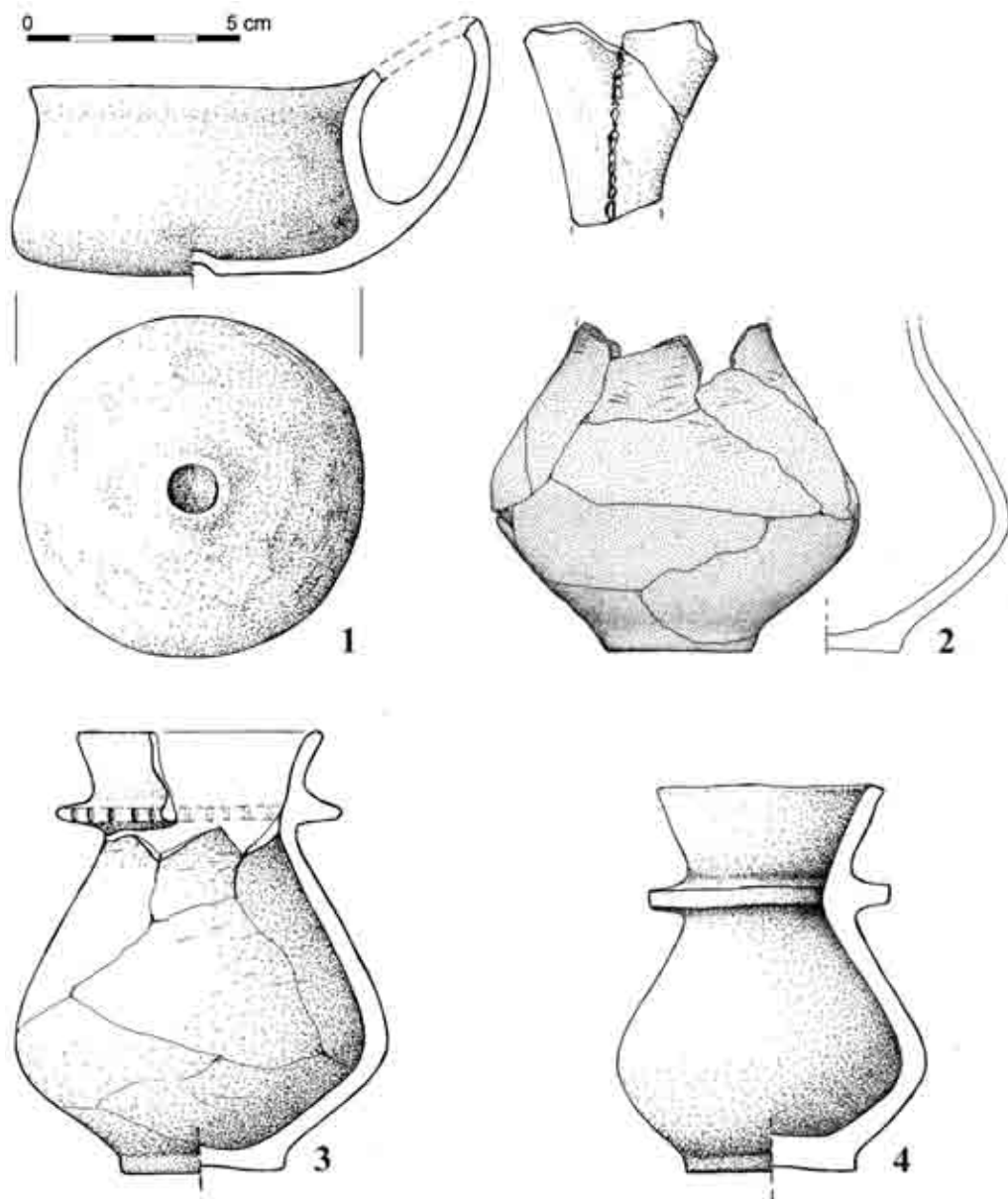
Ryc. 2. Skołoszów, stan. 7. Rozplanowanie cmentarzyska:

- A – groby z wyposażeniem,
- B – groby bez wyposażenia,
- C – inne obiekty KPL,
- D – dolki posłupowe w rowie fundamentowym

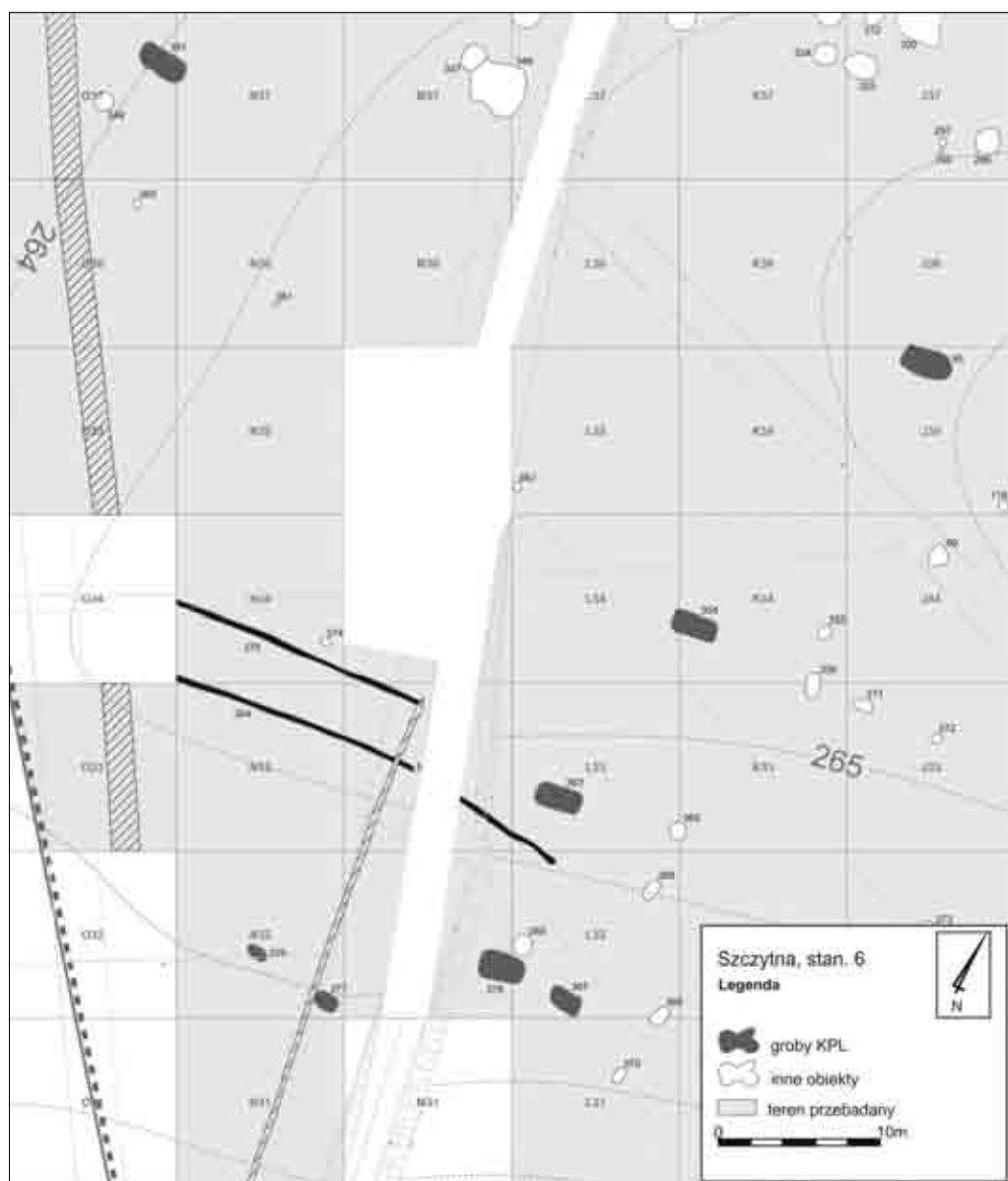

Ryc. 3. Skołoszów, stan. 7. Rzut poziomy i profil grobu nr 1233:

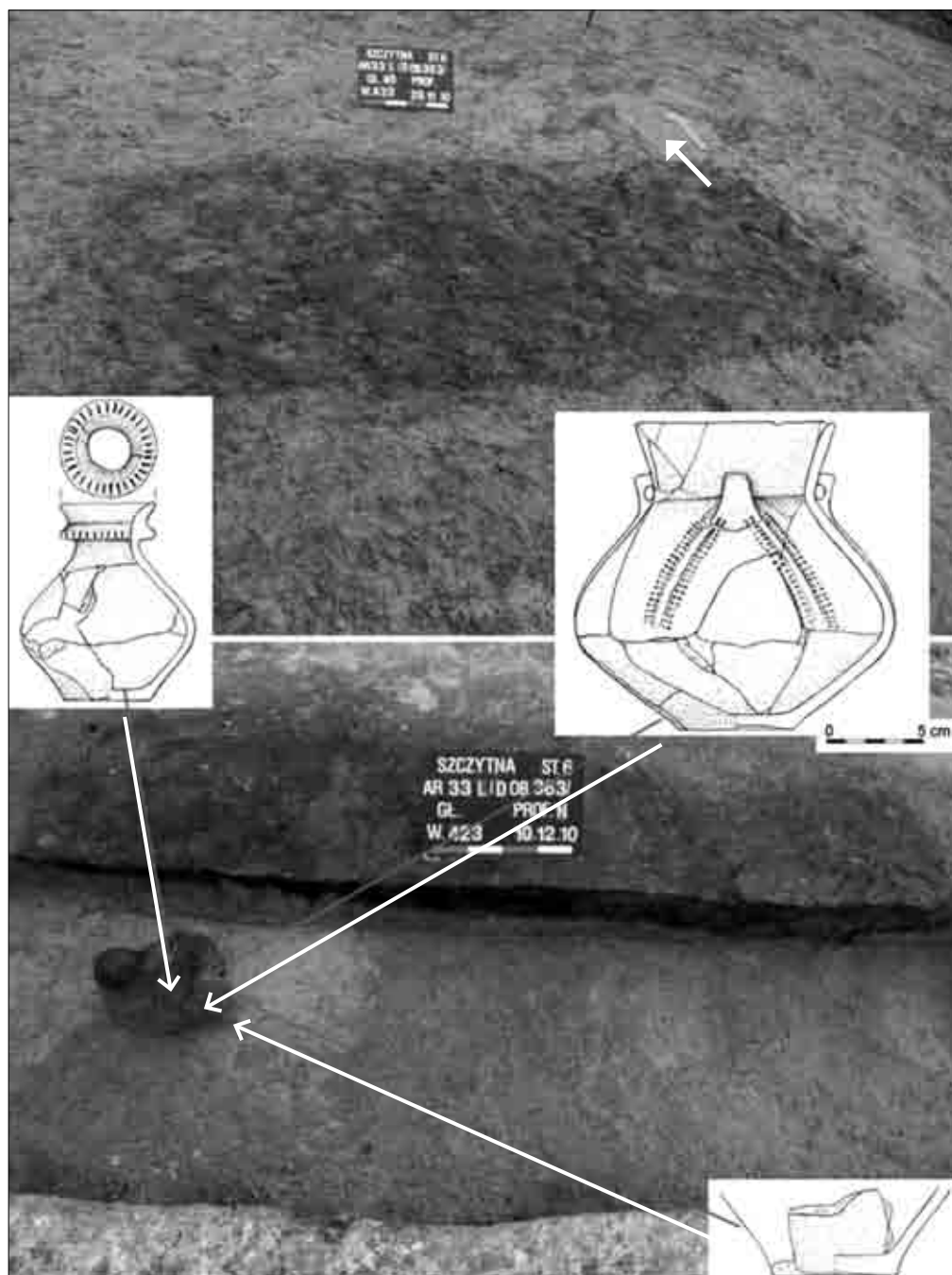
1 – szaro-brunatna próchnica, A – fragmenty czaszki i zębów, B – fragmenty piszczeli, C – flaszka z kryzą.

Ryc. 4. Skołoszów, stan. 7.
Wyposażenie grobów nr 638 (2), 640 (2), 1227 (3), 1273 (4).

Ryc. 5. Szczytina, stan. 6.
Plan południowo-zachodniej części stanowiska

Ryc. 6. Szczytina, stan. 6.

Rzut poziomy, profil oraz wyposażenie grobu nr 363, fot. M. Hozer*

* Див. кольоровий додаток II

Fot. 1. Szczytna, stan. 6. Rowki fundamentowe na poziomie odkrycia, fot. M. Hozer*

* Див. кольоровий додаток III

Fot. 2. Szczytna, stan. 6. Grób 354 na poziomie odkrycia (na górze) oraz obiekt w trakcie eksploracji (na dole), fot. M. Hozer*

* Див. кольоровий додаток IV

УДК 904:393.1](4-15)''-04/-03''

Kamil Karski

ESCHATOLOGIA SPOŁECZNOŚCI BADEŃSKICH

W późnej epoce miedzi dochodzi do szeregu zmian obejmujących wszystkie aspekty kultury społeczności pradziejowych (zarówno tych poruszających sferę zmian politycznych, gospodarczych, jak i symbolicznych). Poniższy artykuł jest próbą podjęcia analizy wierzeń eschatologicznych, na podstawie obrządku pogrzebowego społeczności kultury badeńskiej. Autor prezentuje interpretacje zjawisk takich jak birtualizm, pojawienie się dużych cmentarzysk, oddzielonych od osad, pochówki zwierząt, czy wreszcie specyficzny rodzaj wyposażania grobów. W tym kontekście dane archeologiczne stanowią jedynie przyczynek do rozważań nad całościowym opisem przyczyn i zmian omawianego procesu.

Słowa kluczowe: *późna epoka miedzi, kultura badeńska, obrządek pogrzebowy, cmentarzyska, birtualizm, pochówki zwierząt, wyposażenie grobów.*

Wprowadzenie

Idea rozważań nad śmiercią stanowi jeden z podstawowych problemów w archeologii. Archeologicznie stosunkowo łatwo obserwowalny obrządek pogrzebowy danej kultury, pociąga za sobą szereg interpretacyjnych pułapek. Niedoskonałości rodzi przede wszystkim sam charakter zjawiska – śmierci i żałoby, jako wartości zakodowanej, przefiltrowanej, której nadane są różne semantyczne znaczenia, a w której obraz świata pradziejowego i zaświatów jest utrwalony w odmiennych formach [43. S. 451]. Ponadto nie zgodzić się ze słowami S. Žižka, iż wszelkie zachowania połączone z praktyką funeralną są zachowaniami symbolicznymi *par excellence* [59. S. 249].

Z punktu widzenia metodologii archeologicznej interpretacja form pochówków obciążona jest sporym ryzykiem błędu. Na wzór podejścia funkcjonalnego, przywoływanego między innymi przez M. Nowaka, można postarać się interpretować sferę obrzędowości pogrzebowej jako próbę utrzymania dotychczasowego porządku i ładu społeczno-ideologicznego [43. S. 451]. Śmierć członka danej społeczności stanowi jednak ich niezaprzeczalne zakłócenie. Podejście to zyskało szerokie uznanie, nie tylko w antropologii kulturowej, ale również w archeologii, a mit o dążeniu, ujęciu w ryzy wciąg zmieniącej się kultury, posłużył wielu owocnym interpretacjom. Należy więc pamiętać, że śmierć nie wiąże się jedynie z zjawiskiem *umierania*, a jest ona jedynie elementem szerszego procesu, uwikłanego w prawo rytuału i mitu, którego jedynie finalnym obrazem jest uchwytna archeologicznie forma obrządku pogrzebowego.

W środowisku kultur badeńskich dochodzi do zasadniczych zmian w rytualne pogrzebowym, które można ująć w kilku obserwacjach archeologicznych:

- pojawienie się kremacyjnego obrządku pogrzebowego na dużą skalę;
- zwyczaj zakładania dużych cmentarzysk oddalonych od osad;
- pojawienie się pochówków zwierząt;
- specyficzne wyposażenie grobów, głównie w naczynia, służące do picia (kubków, czerpaków itd.), oraz wyposażenie w modele wózka czterokołowego.

Inhumacja vs. kremacja

Problematyka kremacji w Europie stanowi niezwykle ważny element badań prehistorycznych. W świetle niedawnych ustaleń należy odrzucić tezę o pojawieniu się formy ciałopalenia zwłok dopiero w okresie eneolitu, czy też nawet w epoce brązu, a wiązać ją można z lokalną innowacją wprowadzoną nawet w dobie społeczności mezołitycznych [20]. Na znaczeniu traci intrygująca hipoteza M. Cabalskiej, zaprezentowana w serii artykułów na temat genezy obrządku kremacyjnego, kładąca główny nacisk na źródło inspiracji akkadyjsko-sumeryjskich [9–14]. W rzeczywistości ciałopalenie na terenie karpacko-bałkańskim stanowi trwałe zjawisko, które w pewnych momentach pradziejów urasta do rangi dominującego [39. S. 23].

Rozprzestrzenienie ciałopalenia ma swoje miejsce w środowisku kultur epoki miedzi i epoki brązu. Wedle Z. Sucheckiego, głównym akceleratorem, który umożliwił ten proces, był handel i wymiana informacji przebiegająca na linii północ-południe: z basenu Morza Śródziemnego przez Bałkany aż do Europy środkowej. Jak się więc wydaje, można wysnuć tezę o pewnym związku religijno-doktrynalnym dotyczącym wyobrażeń śmierci i powinności społecznych względem zmarłego [por. 51. S. 17]. W przypadku społeczności badeńskich pytanie o przyczyny birtualizmu nadal pozostaje otwarte. Można bowiem zaobserwować liczne cmentarzyska birtualne, pośród których znajdują się największe nekropole badeńskie, jak i również odosobnione, niemal izolowane pochówki kremacyjne [por. 21]. Towarzyszące kremacji zjawisko ciałopalenia zwłok jest rytualną manifestacją wierzeń. Należy podkreślić, iż obrządek pogrzebowy nie stanowi wyłącznie świadectwa wierzeń eschatologicznych. Jest on ściśle powiązany z całym systemem religijnym – normami społecznymi i intencjami człowieka pradziejowego. Ciałopalenie wiąże się bezpośrednio ze znaczeniem ognia – żywiołu magicznego, oczyszczającego, mającego wielkie znaczenie niejako w oswojaniu przyrody. Ogień stanowi bowiem jeden z najważniejszych wynalazków, można pokusić się stwierdzić, iż jest on niemal podstawą całej ludzkiej kultury. Charakterystyczny jest jego dualizm interpretacyjny, gdyż możemy go łączyć za równo z siłą niszczącą, oczyszczającą, jak i tą dającą ciepła, blask i światło [3. S. 85].

Podobnie jak w przypadku interpretacji ognia, również dwojako możemy charakteryzować stosunek żywych do umarłych. Począwszy od lęku wobec samej śmierci, jak i osób umarłych, poprzez stopniowe jej oswojanie, zwłaszcza w społecznościach głęboko religijnych [44. S. 32]. Niemniej jednak w społecznościach (przed)historycznych kremacja zwłok miała też *charakter specjalny*. Przytoczyć można chociażby kremację w kulturze starożytnej Grecji, gdzie zwyczaj spopielenia zwłok był począt-

kowo zarezerwowany wyłącznie dla elit, następnie zaś został readaptowany przez resztę społeczeństwa, by wreszcie stać się sposobem pochówków biedoty. W swym pierwotnym wymiarze stanowił jednak najdoskonalszy sposób na okazanie czci zmarłemu wojownikowi. Według M. Gajewskiej zanotować tu można interesującą analogię: ciało wojownika, który zginął w trakcie walki na skutek przemocy, spotyka się z *przemocą kremacyjną*, w celu jego uczczenia, niemniej nie może on spocząć w obcej ziemi, gdyż to oznaczałoby hańbę i zbezczeszczenie jego ciała [19. S. 18–21]. Czy jednak na pewno ogień i kremację, a także zwyczaj składania ciał w pozycji skurczonej, być może skrzepowanych, należy traktować w rzeczywistości pradziejowej jako środek niszczący ciało zmarłego i uniemożliwiający mu powrót do krainy żywych, czy też jako znak szczególnego uczczenia zwłok? Podążając dalej ścieżką interpretacji Gajewskiej cofnijmy się do czasów kultury mykeńskiej – kultury wojowników.

W tradycyjnym ujęciu antropologicznym można interpretować udział poszczególnych żywiołów w różnorodnych obrzędach. Odnosnie rytuałów pogrzebowych na pierwsze miejsce wysuwają się w przypadku inhumacji żywioł ziemi, w kontekście kremacji, opisany powyżej żywioł ognia. Niezwykle interesujące obserwacje na ten temat poczyniła M. Gajewska wskazując niejako dwa nurty kulturowe, gdzie pośród nomadów tradycyjny obrządek pogrzebowy obejmowałby zwyczaje skupione zdecydowanie bardziej na magii ognia, natomiast inhumacja stanowiła by odzwierciedlenie wiary i kultu płodności ziemi, pośród społeczeństw w pełni osiadłych [19], podczas gdy w społeczności badeńskiej mamy do czynienia z równoczesnym birtualizmem. W tym przypadku zdecydowanie trudniej jest mówić o jej znaczeniu symbolicznym. Niezwykle ważne w kontekście inhumacji jest zwrócenie uwagi na sposób ułożenia zwłok, gdyż to ono może stanowić bardzo ważny przyczynek do rozważań nad wizją eschatologiczną społeczności epoki miedzi [15. S. 157]. Tradycyjnie przyjmuje się, że w okresie neolitu zmarli chowani byli przede wszystkim w pozycji skurczonej na boku. W przypadku społeczności eneolitycznych reguła ta z drobnymi wyjątkami jest potwierdzona. W zdecydowanie większej ilości pochówków mamy do czynienia z takim sposobem potraktowania zwłok. Jako odstępstwo od reguły należy tutaj nadmienić społeczności neolityczne z terenów dzisiejszych Niemiec [23], gdzie zwyczaj składania zmarłych w pozycji wyprostowanej występował zdecydowanie wcześniej, już w okresie neolitycznym (np. w okresie kultury roessenskiej, czy grupy Hinkelstein [35. S. 139]). Dotyczył on jednak wyłącznie elit, bądź osób, których znaczenie było szczególnie podkreślone. Podobnie traktować można społeczności wczesnoeneolitycznej kultury warneńskiej [28. Fig. 6, 7, 8; 39. S. 29].

Zwyczaje składania do grobu ciał ułożonych na boku z podciągniętymi wysoko kolanami przetrwały w świadomości ludzkiej aż do czasów Homera. Jak zauważył A. Mierzwiński zwyczaj ten jednak by traktowany jako niegodny, pozbawiony wartości sakralnej, co najlepiej obrazuje przytoczony przez autora fragment *Iliady*. [39. S. 30] Niemniej jednak nadal występował on w świadomości społecznej, a w Europie środkowej przetrwał aż do starszej epoki brązu. Składanie do grobu zmarłego w

pozycji skurczonej, czy też nawet ze skrępowanymi nogami było odzwierciedleniem wierzeń w oddanie sił witalnych sferze ziemskiej, jak określa to Andrzej Mierzwinski telluryczno-chtonicznej. Zwyczaj złożenia do grobu w takiej formie stanowiłby ekwiwalent ofiary żywej, podczas gdy ułożenie w pozycji wyprostowanej mogłoby odzwierciedlać wiarę, iż wszelkie elementy życiowe człowieka uchodzą zeń już w trakcie fizycznej śmierci [39. S. 30, 125; por. obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w [17] oraz innych kultur późnoeneolitycznych w: 27. S. 115–121]. Symboliczny aspekt ofiary składanej *post mortem*, zachowującej jednak wciąż duchową moc sprawczą, łączy się z obserwacjami A. Mierzwinskiego odnośnie reguł składania ciał tego typu w kontekście kręgu kultur pól popielnicowych. Pochówki skrępowane występują na osadach lub też w osobnych, małych skupiskach. Poza dużymi cmentarzyskami popielnicowymi jest on skłonny interpretować je jako ofiarę-dar. Wybrani członkowie społeczności mogli zatem pełnić funkcję rytualnej ofiary, która stanowiłaby raczej przetrwanie starych wierzeń związanych z kultem ziemi i płodności [39. S. 34].

Problem interpretacji pochówków osadowych, zwłaszcza w pobliżu domostw, łączy się bezpośrednio z pojęciem ofiary oraz kultu. Niezwykle interesujące z tego punktu widzenia zdają się obserwacje poczynione w kontekście kultur wczesnej epoki brązu przez B. Kołodziej [31] na podstawie pochówków zwierzęcych. Dokonała ona bowiem rozróżnienia jakościowego pomiędzy samym zjawiskiem kultu i ofiary w sensie religioznawczym. Poprzez kult należałoby zatem rozumieć działania mające na celu reprodukcję całokształtu rytuałów normatywnych poprzez daną wspólnotę w kontekście ich wierzeń religijnych, czego dotyczyć może zarówno kult słońca, wybranych gatunków zwierząt, czy też wreszcie samych zmarłych. W ujęciu B. Stjernquist, ofiary stanowią określenia depozytów, których złożenie miało sens i cel religijny. Są one wyrazem działań przez które pojedynczy człowiek lub grupa ludzka próbuje wpłynąć w dogodnym dla siebie kierunku na istniejącą według jej pojmowania wyższą moc lub też pragnie wyrazić swą wdzięczność za wyrażone dobrodziejstwa [za 37. S. 245]. Zwyczaj składania ofiar miał niemal handlowy charakter. Tradycyjne w ujęciu antropologicznym zestawienie *daje, aby coś otrzymać* miało mieć charakter namacalnego zjawiska ekonomicznego poprawiającego jakość bytu.

Czy jednak mogło ono mieć charakter nierzeczywisty, dotyczący wyłącznie ofiary złożonej w celu zapewnienia życia pośmiertnego zmarłego [por. 31]. W źródłach antropologicznych charakterystyczny jest opis rytualnych uczty, składania zmarłym pożywienia czy innych darów – np. kwiatów oraz palenia świec. Ostatnią formą ofiary związanej z pochówkiem byłoby zatem złożenie samego zmarłego jako ofiary, charakterystyczne dla niemal wszystkich społeczności – między innymi w postaci ludzkiej ofiary.

Obecność w kulturze badeńskiej grobów zbiorowych budzi zasadnicze pytanie, odnośnie ich wymowy. W tym wypadku możemy mówić zarówno o przypadkach grobów podwójnych, które w omawianej kulturze wydają się być zjawiskiem

powszechnym, jak i zawierających co najmniej szczątki kilku osób. Zdecydowanie trudniej odnieść się do typologii, czy pewnych norm, określający rytuał pochówków podwójnych i zbiorowych. Na niektórych cmentarzach liczba pochówków podwójnych urasta nawet do 10%, jak ma to miejsce w Budakalász. Możliwych jest kilka ścieżek interpretacyjnych. W naturalny sposób należałoby przyjąć, że istniała pomiędzy nimi jakaś forma zależności lub związku. Jednak w tym przypadku należałoby określić dokładnie stopień zaistniałej relacji między zmarłymi. Według obserwacji M. Bondár [5. S. 221], poczynionych na podstawie danych z Budakalász, stosunkowo duża ilość pochówków podwójnych kryje szczątki dzieci. Według badaczki sugerowałoby to pochówek towarzyszący dziecka i matki, która najprawdopodobniej zmarła w trakcie porodu lub też dziecka, które urodziło się martwe. W tym kontekście zastanawiający może być zatem, wymieniony już powyżej, pochówek z grobu 1 z Leobensdorf, gdzie znaleziono wyprostowane zwłoki mężczyzny wyposażone w dwa naszyjniki z miedzi i z zębów zwierzęcych. Najbardziej zaskakującym jednak znaleziskiem jest fakt, że u stóp głównego pochówku znajdowało się 5 czaszek dziecięcych lub młodzieńczych osobników [46]. Podobnie jak w przypadku stanowisk Nitransky Hrádok II (jamy 107 i 119), Balatonőszöd (jama 203) czy Jelšovce II (jama 1), można mówić o kolistych jamach, w których znajdowała się duża ilość pochówków inhumacyjnych – zidentyfikowano 17 osobników w specyficznym ułożeniu ciał [46] interpretacji można poddać grób zbiorowy nr XIII, pochodzący z pucharowo-badeńskiej fazy Bronocic [22]. Bynajmniej jednak szczątki zmarłych nie zostały ułożone z tak wielką dbałością, jak na stanowisku słowackim (jama 117), a raczej sprawiały one wrażenie bezładności, pewnego rodzaju przypadkowego ułożenia zwłok, analogicznego do wspomnianych powyżej przykładów. W każdym razie we wszystkich przypadkach wysuwa się następująca prawidłowość, w większości grobów zbiorowych znajduje się jeden pochówek dorosłego, *uzupełniony* pochówkami dzieci.

Pewnego rodzaju wskazówką mogą być też groby podwójne, kobieco-dziecięce wspomniane przez M. Bondár [5. S. 221–222]. W tym przypadku dodatkowo należałoby się zastanowić nad charakterem i rolą dziecka odnośnie pochówków zarówno zbiorowych, jak i wyposażenia grobów dziecięcych (o czym mowa poniżej). W przytaczanej powyżej opinii, można by zatem zaryzykować stwierdzenie, iż śmierci jednego z dzieci, bądź też matki, drugie zostało niejako poddane rytuałowi uśmiercenia, mającego na celu utrzymanie pewnej ciągłości danej więzi w zaświatach [5. S. 220]. Między innymi, w grobach z Leobersdorf i Bronocic, można by również sugerować istnienie roli mediacyjnej dziecka, którą miałoby pełnić w zaświatach (być może dotyczył on dzieci przed rytuałami inicjacyjnymi?). W grobach podwójnych dodatkową obserwacją wzbogacającą całą relację staje się ułożenie zwłok. Oprócz przykładów z Budakalász i Alsónémedi, można przywołać obiekt 206 ze stanowiska Franzhausen I, gdzie kobietę w wieku 45–50 lat ułożono na wprost mężczyzny w wieku 50–55 lat. Oboje w silnie skurczonych pozach, zdają się spoczywać w geście objęcia, trzymając się za ręce [45; 46. Tabl. 66].

Przestrzenne zagospodarowanie cmentarzysk

W południowej Europie, po około 4000 BC mamy do czynienia z szeregiem zmian gospodarczo-społecznych umożliwiających zaobserwowanie nowego zjawiska. W epoce miedzi pojawia się tradycja zakładania cmentarzysk, nie jak to było wcześniej na osadach, bądź też w ich pobliżu, ale z dala od nich. Charakteryzują się one stosunkowo dużą ilością pochówków, a także zdecydowanie innym niż wcześniej wyposażeniem. Jak zauważa D. Bailey, w tym wypadku śmiało można mówić również o zmianie stosunku do zmarłego, który odtąd był niejako izolowany od miejsca, które zamieszkiwali żywi, a także nastąpił swoisty rozdział przestrzeni na tą przeznaczoną dla żywych i tą którą wykorzystywać mogą zmarli [1. S. 250].

Według J. Woźnego, powołując się między innymi na prace Banaszczyka – «[...] społeczny aspekt symboliki zmarłych prowadzi do rozpatrywania miejsc grzebalnych jako kategorii uwarunkowanej przez przekonania zbiorowe. Przestrzeń cmentarzysk jest w tym wypadku rozumiana jako obszar nasycony sakralną mocą, lecz zarazem jako kategoria społeczna kreowana na poziomie ponadjednostkowym [...]» [56. S. 94].

Z pewnością pełniejszych obserwacji na temat pochówku na stanowisku w Budakalász dostarcza publikacja kompletnej monografii [8]. Dzięki kompleksowemu podejściu prezentowanemu w pracy, możliwe stało się pełniejsze odtworzenie rytuału pogrzebowego społeczności badeńskich. Autorka opracowania zdaje się z niezwykłą pieczołowitością omawiać nie tylko *stricte* archeologiczne zasady dotyczące obrządku pogrzebowego. Stwierdza ona, że konieczna dla zrozumienia ogółu procesu, jest odtworzenie wszystkich czynności związanych ze złożeniem zmarłego do grobu [por. 5. S. 198]. Tego typu obserwacje są o tyle istotne, na ile możliwe jest ich potwierdzenie w materiale archeologicznym. Tak jak zauważa sama autorka, trudno jest ryzykować stwierdzenie, iż ciała zmarłych na omawianym cmentarzysku były przygotowywane w jakikolwiek sposób pozostawiający ślady archeologiczne, niemniej jednak na podstawie obserwacji jednego z pierwszych badaczy Budakalász – S. Soproniego, możliwe jest dopuszczenie tezy o krępowaniu zwłok, zwłaszcza nadgarstków i kostek. W tym wypadku zwyczaj ten musiałby obejmować praktykę realizowaną w stosunkowo krótkim czasie po zgonie, przed objawami stężenia pośmiertnego (*rigor mortis*) [5. S. 198]. Rytuał ten doskonale koresponduje z opisywanym powyżej modelem i rozumieniem ofiary ludzkiej i pochówków inhumacyjnych, a także obrazuje w jaki sposób i w jakim czasie tradycja warunkowała rozpoczęcie zabiegów związanych ze śmiercią i pogrzebem zmarłego.

Jak już zauważono na przykładzie omawianego cmentarzyska, brak jest jakiegokolwiek modelu różnicowania się grup szkieletowych grobów jednostkowych, ze względu na ich wyposażenie, wiek zmarłego czy płeć. Generalnie, brak tekowej prawidłowości jest charakterystyczny dla kultury badeńskiej i przeczy dotychczas praktykowanym zasadom wyposażania grobów. Joanna Soafer Derevenski [50], próbując wytłumaczyć symboliczny charakter metalowych darów grobowych w

środowisku kultur późnoeneolitycznych udowodniła, że we wcześniejszych społecznościach eneolitycznych poszczególnym osobnikom w zależności od płci i wieku przysługiwały różne dary grobowe. Oprócz tego, że w tym wypadku niemal brak tak ścisłych reguł, praktycznie zupełnie zarzucona zostaje tradycja wyposażania zmarłych w przedmioty miedziane (po za pewnymi wyjątkami).

Na szczególną uwagę w kontekście rozważań przestrzennych zasługuje cmentarzisko w Budakálasz, gdzie groby ciałopalne zajmują centralną, północną i północno-zachodnią część cmentarzyska. Wyraźne grupowanie się pochówków widać natomiast na stanowisku w Pilismarót – Basaharac, gdzie wyróżnić da się co najmniej trzy duże, gęste skupiska (liczące od 10 do 16 grobów). Zdecydowanie mniej wyraźnie klaruje się południowo-wschodnia część cmentarzyska, gdzie widoczne są zarówno przestrzenie puste, jak i groby tworzące układy małych skupisk i i układu linowego (być może pochówki osób spokrewnionych?). Z gołą inną sytuację można dostrzec na stanowisku w rejonie stanowiska Alojzova Frolinková kopec, gdzie w rozkładających się niemal liniowo grobach kurhanowych znajdowało się po kilka pochówków ciałopalnych również ułożonych wzdłuż linii na osi E-W [por. 46. Tabl. 4, 134B].

Symbolika kurhanów, zarówno w krajobrazie cmentarzysk jak i pojedynczych grobów jest tematem wielu obserwacji. Nie dotyczy ona wyłącznie kultury badeńskiej, ale zdecydowanie większego obszaru, a w zestawieniu z szeroko komentowaną ideą megalityczną [por. uwagi w 55. S. 29]. W tym miejscu, zastanowić się nad znaczeniem kurhanu i jego przekazu, bez dokładnego wnikania w naturę zjawiska [por. 56. S. 127–128]. Jak obecnie się wydaje, kurhan jako pewnego rodzaju archetypiczny środek przekazu informacji, pełni funkcję graniczną. Zarówno sama jego forma (najczęściej w formie koła, rzadziej w formie wydłużonej), jak i konstrukcja widoczna z daleka, nasuwają bezpośrednio skojarzenia z obszarem, który wytycza. Jak pisze Zygmunt Krzak, kurhan i otaczający go krąg to *imago mundi*, obraz świata, który został zakodowany i utrwalony w formie ziemnego kopca [34. S. 37]. Według Z. Krzaka kurhany są również świadectwem magii rezurekcyjnej w kontekście szamańskim – jako wielki rytuał przejścia śmierć jest rozumiana jako ponowne odrodzenie [por. 18. S. 66]. Kurhan stanowiłby więc ośrodek-sanktuarium, które jednoczyło daną społeczność i pozwalało jej na odtworzenie rytuałów związanych z porządkiem świata [56. S. 128; 52].

Pochówki zwierząt

Do grobów badeńskich szczególnie wyróżniających się na tle innych eneolitycznych pochówków należą jamy z celowo zdeponowanymi szczątkami ludzkimi i zwierzęcymi lub też groby samych zwierząt. Jako przykład pochówków zawierających zarówno szczątki zwierzęce, jak i ludzkie można podać groby nr 3 i 28 znajdujące się w centrum cmentarzyska w Alsónémedi. Pierwszy z nich stanowi przykład równoczesnego pochówku zwierzęco-ludzkiego. W kolistej, dużej jamie grobowej ułożono szkielety

bydła na wprost siebie, na różnych bokach, tak, że głowy zwierząt stykały się wzajemnie. Zarówno płeć, jak i wiek zwierząt jest zróżnicowany. Drugi omawiany pochówek (nr 28) zawierał dwa szkielety zwierzęce, również bydłęce, ułożone w identyczny sposób. Ustalono, że zwierzę leżące na prawym boku w chwili śmierci miało ok. 6 lat, drugie, po prawej stronie, to bydłę w wieku ok. 10–12 miesięcy. W dolnej części pochówku znajdowały się szczątki mężczyzny w wieku ok. 40 lat, ułożone w pozycji silnie skurczonej na lewym boku. Wyposażenie grobowe składało się z dwóch krzemiennych wiórów i zestawu czterech naczyń ceramicznych – misy z wewnętrznymi podziałami i kubka z wysokim uchem, zdobionego ryciem [53. S. 122–123]. Pochówki zwierzęce zanotowano również na innych cmentarzyskach badeńskich między innymi 6 pochówków tego typu w Balatonőszöd [25].

Cechą charakterystyczną jest kontekst znalezisk grobów ludzkich w połączeniu z grobami zwierzęcymi. Wprawdzie z okresów wcześniejszych znano między innymi groby podwójne, jednak w tym okresie wprowadzono również nową tradycję grzebania zwierząt. Jak zatem należy interpretować pochówki pochodzące z Alsónémedi i innych stanowisk badeńskich? Jak się wydaje, również dobra uznawane dotąd za prestiżowe, zdecydowanie zmieniły swoją wartość. Niewielka ilość wyrobów miedzianych ustępuje darom grobowym w formie naczyń ceramicznych, zwłaszcza tych służących do picia [1. S. 254]. Za niezwykle interesującą koncepcję należy traktować, sugerowane w literaturze [1; 53] odniesienie się do koncepcji A. Sheratt’a [48] o tzw. drugiej rewolucji neolitycznej, czyli pogłębiającym się procesie udomawiania i wykorzystywania zwierząt, np. krów niezbędnych zwłaszcza do produkcji i przetwórstwa mleka, czy wykorzystanie sprzężaju. Stworzenie nowego modelu gospodarki umożliwiło zmianę spożywanych pokarmów, a przez to i obyczajów. A. Whittle jest tutaj skłonny widzieć paralelę kultury uczt, również pośmiertnych, gdyż zmarli wyposażeni byli między innymi w kubki do picia i misy. Ceremonialny charakter uczt w kontekście pogrzebowym nie jest zjawiskiem nadzwyczajnym. W różnych kulturach na świecie istnieje bowiem zwyczaj praktykowania uczt na grobach bliskich, bądź też jako jednokrotne zakończenie obrzędu pochówku – jako rodzinna stypa. Niezwykle trafna obserwacja A. Whittle’a pozwala również na postrzeganie pochówków zwierzęcych i ludzkich, w relacji względem siebie [53. S. 125]. Faktycznie tak natrętny wręcz analogiczny sposób ułożenia zwłok w grobach nr 3 i 28 w Alsónémedi powoduje samoistne nasuwanie się pytania o jego cel i przyczynę. Według wspomnianego autora pochówki te można interpretować w kategoriach wzajemnego stosunku zwierząt do ludzi. Bynajmniej jednak, o ile teza autora o możliwości interpretacji na rzecz zwierchnictwa czy też władzy, wydaje się nazbyt karkołomna o tyle pojawia się tu również, sygnalizowany wcześniej, problem magii regeneracyjnej i użyźniającej ziemię, która w omawianym przypadku obejmowałaby również zwierzęta. Trudno jest jednak powiedzieć czy byłyby one obiektem samej magii i w myśl zasady *pars pro toto* miałyby uświetnić oddanie całego stada w magiczną opiekę czy też stanowiły rodzaj ofiary bóstwom chtonicznym lub towarzyszyły zmarłym w wędrówce w

zaświaty [53. S. 124]. Należy się jednak zdystansować od teorii mówiącej, iż zwierzęta te były chowane przypadkowo jako padłe [por. 49. S. 196]. Wyklucza to bowiem tak charakterystyczne ułożenie szczątków zwierząt, wraz z ludzkimi, jak i ich dobór [por. 16. S. 159].

Na bardziej szczegółowe omówienie wózki czterokołowe, bo o nich mowa, interpretować można również w kategoriach ekonomicznych, przywołujących na myśl mały model wozu używanego w gospodarstwie. Podobnie jak i wykorzystanie zwierząt, należałoby rozpatrywać podobne przypadki w formie rozwiniętej ekonomiki i wzmocnienia roli transportu jucznego. Genezę i pojawienie się samych zabytków w typie czterokołowych wózków można obserwować na zdecydowanie większym terenie niż tym, który zajmuje kompleks badeński. Znane są one bowiem zarówno z terenów wysuniętych zdecydowanie bardziej na południe w kierunku śródziemnomorskim i podobnie, jak misy w typie nitrzańskim mogą one służyć jako jeden z reperów chronologicznych i przyczynków do debaty na temat wpływów kulturowych sięgających dalekich terenów egejskich [4; 7. S. 412; 38]. Pojawienie się wozów czterokołowych, jak pisze M. Bondár, stanowiło kluczowy element kultury materialnej, która miała zarówno wpływ na świat fizyczny, jak i głębokie przemiany w kulturze symbolicznej. Analiza tego typu zabytków pełni ważną rolę w interpretacji omawianego problemu kompleksu badeńskiego. Są one bowiem znajdowane zarówno na stanowiskach osadowych, jak i w grobach (np. w Budakálasz – gorby 158 i 177).

Abstrahując od roli i symboliki, jaką pełniły modele wózków czterokołowych, ich rozprzestrzenienie się i geneza stanowi przyczynek dalszych i wciąż nie zakończonych rozważań. Wspomniana powyżej interpretacja A. Sheratt'a [48] wskazywałaby, że początków tego typu wyobrażeń należałoby upatrywać się w późnej epoce miedzi, około połowy 4 tysiąclecia BC. Bynajmniej jednak, pewnego rodzaju przesłanki sformułowane przez M. Dinu, mogą świadczyć o wcześniejszej genezie zjawiska [7. S. 73; por. krytykę w: 33. S. 162]. Wskazuje się, że pojawienie się wozów, jako środka transportu, miał raczej policentryczną genezę obejmującą ośrodki w Asyrii, Turcji i Europie środkowo-południowej oraz obszary pontyjskie, wyprzedzające nieco późny okres epoki miedzi. Najwcześniejsze wózki badeńskie (aż 8 na 14 znanych egzemplarzy) pochodzą z fazy bolerázkiej, co zdaje się potwierdzać, że występowały one przed wczesnym okresem kultury badeńskiej, kolejne 6 natomiast łączonych jest ze znaleziskami klasycznobadeńskimi [7. S. 79].

Analiza tego typu zabytków w kontekście grobowym wydaje się również trudna. Tym bardziej, że w przypadku grobów z Budakálasz, wózek umieszczony został w grobowcu symbolicznym. Według cytowanego przez M. Bondár Soproniego, model wózka stanowił element znacznie bardziej złożonego rytuału pogrzebowego, niż w przypadku pochówków zawierających ludzkie zwłoki. Pośród innych interpretacji tego cenotafu, Maria Bondár przytacza zdania wielu badaczy sugerujących, iż zabytki tego typu miały znaczenie wybitnie kultowe, rytualne i ich odpowiedniki, podobnie jak na ziemi, ułatwiały podróż zmarłej osoby [6. S. 289].

Zakończenie

W środowisku badeńskim mamy styczność zarówno z procesami, które inicjowały wczesną epokę miedzi, jak i również tymi, które rozpoczynają wczesną epokę brązu. Kilkakrotnie podkreślany kontakty pomiędzy różnymi społecznościami – karpackimi i egejsko-anatolijskimi (zarówno w możliwym handlu – wymianie, jak i wzmocnieniu zjawiska ciałopalenia), pozwalają na zastanowienie się nad rolą kultury badeńskiej jako łącznika, pomiędzy czasami, gdy powoli końca dobiega świat rolników naddunajskich, a rozpoczynają się zmiany, które doprowadziły do powstania kultu bohaterów i przywódców.

Jak zauważyli K. Kristiansen i T. B. Larsen [32. S. 32–33] epoka brązu, w przeciwieństwie do epoki neolitu, zdominowana jest przez zupełnie inne kryterium światopoglądowe i ideologiczne. Zasadnicze pytanie dotyczy więc modelowego ujęcia eneolitu, jako chronologicznego łącznika, pomiędzy młodszą epoką kamienia, a epoką metali kompozytowych. Archetypicznym modelem – ideałem epoki metali kompozytowych stał się mityczny Odyseusz, człowiek-wędrowiec.

Od momentu reinterpretacji cmentarzyska w Varnie, teza o możliwości wykształcenia się stratyfikacji społecznej we wczesnej epoce miedzi jest szeroko przyjmowana. Brak tam udziału komponentu wschodniego w dużej mierze zachwiał podstawami archeologii eneolitu, wytyczonymi przez J. Lichardusa [36]. Epoka miedzi wiązałaby się wówczas z procesem powstania nowej jakości i formy władzy, przywództwa, czy zróżnicowania społecznego, które możliwe stało się do uchwycenia w materiale archeologicznym [por. 28; 29].

W przeciwieństwie do społeczności warneńskich, w przypadku kultury badeńskiej brak jest tak wyraźnego, jak w realiach wczesnoeneolitycznych, zróżnicowania obrzędowości pogrzebowej odnośnie płci. Dużo trudności może również nastęrczyć wydzielenie pochówków, osób cieszących się specjalnym uznaniem. Panujący od początku kultury badeńskiej birtualizm można również traktować jako specyficzną formę zróżnicowania pochówku ze względu na status społeczny. Przywołać tu należy między innymi znane z przekazów mitologicznych obrzędy funeralne w typie rytuałów heroiczno-agonowych, połączonych z biesiadami i ucztami na część zmarłego [por. 39. S. 55–56]. Wspomniane powyżej przykłady grobów «bogatych», tak jak i sama wartość semiotyczna ciałopalenia (i związanej z nią zmiany religii) świadczą iż w późnej epoce miedzi hegemonia wielkiej bogini matki, ustępuje zdecydowanie na rzecz bóstw męskich.

Raz wprowadzone do ludzkiej świadomości wzorce będą się nadal multiplikować i ulegać przeobrażeniom kulturowym, jednak ich początek nadal pozostanie podobny. Prześledźmy to na przykładzie ujęcia byka. Zwierzę to występowało w świadomości artystycznej i rytualnej ludzi, począwszy od wyobrażeń naskalnych paleolitycznych myśliwych [54]. Następnie jego ładunek semantyczny uległ przetworzeniu w okresie neolitu na terenach Anatolii, gdzie można to prześledzić między innymi na przykładzie malowideł z Çatalhöyük. W okresie tzw. drugiej rewolucji neolitycznej, co widocz-

ne jest między innymi w kulturze badeńskiej następuje ponowna zmiana percepcji zwierzęcia jako symbolu, jest ona również inna w mykeńskiej, której towarzyszą rytuał tauromachii, legendy o Minotaurze, zamkniętym w bezkresnych korytarzach labiryntu w Knossos oraz o Zeusie, pod postacią białego byka, który uwodzi Europę pochodzącą z Lewantu [24].

W ten sposób powstała zatem nie tylko semiotyczna nić łączności pomiędzy różnymi wariantami semiotyzacji archetypicznej, ale także przyczynek do dyskusji, czy w realiach późnoeneolitycznych możemy mówić o ogniwie, łączącym Kotlinę Karpacką w wybrzeżami Morza Śródziemnego? A także czy możliwe jest dopuszczenie, że zwyczaje zawarte w greckich mitach i legendach stanowią dalekie remedium praktyk rytualnych epoki miedzi, pewien rodzaj mitycznej pamięci?

1. *Bailey D. W.* *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. – London, New York, 2000.

2. *Baldia O. M., Frink D. S., Boulanger M. T.* *Problems in the Archaeological Legacy: The TRB/Lengyel-Baden Conundrum // The Baden Complex and the Outside World / M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (red.)*. – Bonn, 2008. – S. 25–48.

3. *Birket-Smith K.* *Ścieżki Kultury*. – Warszawa, 1974.

4. *Bondár M.* *Le Chariot en Europe Au Chalcolitique Récent // Premiers Chariots, Premiers Araires, la Diffusion de Traction Animale en Europe, Pendant les IVe et IIIe Millénaires avant Notre ère / P. Pétrequin, R.-M. Arbogast (red.)*. – Paryż, 2006.

5. *Bondár M.* *Funerary Rites in the Budakalász Cemetery // The Copper Age Cemetery of Budakalász*. – Budapeszt, 2009. – S. 197–243.

6. *Bondár M.* *Grave Goods // The Copper Age Cemetery of Budakalász*. – Budapeszt, 2009. – S. 246–302.

7. *Bondár M.* *A New Late Copper Age Wagon Model from the Carpathian Basin // Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage - Festschrift for Erzsébet Jeremín Honour of her 70th Birthday*. – Budapeszt, 2012. – S. 71–83.

8. *Bondár M., Raczký P. (red.)*. *The Copper Age Cemetery of Budakalász*. – Budapeszt, 2009.

9. *Cabalska M.* *Zagadnienie Obrządku Ciałoopalnego // Wiadomości Archeologiczne*. – 1964. – 30. – S. 18–44.

10. *Cabalska M.* *Ze Studiów nad Obrządkiem Ciałoopalnym w Europie Przedhistorycznej // Prace Archeologiczne*. – 1967. – 8. – S. 39–60.

11. *Cabalska M.* *Ze Studiów nad Obrządkiem Ciałoopalnym w Europie Przedhistorycznej // Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie*. – 1967. – 10 (1966). – S. 4–7.

12. *Cabalska M.* *Cmentarzysko Kultury Łużyckiej w Kuśmierkach w Powiecie Częstochowskim a Zagadnienie Początków i Rozpowszechnienia się Zwyczaju Palenia Zmarłych // Przegląd Archeologiczny*. – 1968. – 18. – S. 122–150.

13. *Cabalska M.* *Ze Studiów nad Systemami Religijnymi Związanymi z Obrządkiem Ciałoopalnym (Próba Rekonstrukcji) // Wiadomości Archeologiczne*. – 1972. – 37. – S. 3–18.

14. *Cabalska M.* Systemy Religijne a Obrządek Ciałopalny // *Z Otchłani Wieków*. – 1972. – 38. – S. 32–38.
15. *Carr Ch.* Mortuary Practises: Their Social, Philosophical-religious, Circumstantial and Physical Determinants // *Journal of Archaeological Method and Theory*. – 1995. – 2. – S. 105–200.
16. *Chapman J.* Fragmentation in Archaeology. People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe. – London, 2000.
17. *Czekaj-Zastawny A.* (red.). Obrządek Grzebalny Pochodzenia Naddunajskiego w południowo-wschodniej Polsce. – Kraków, 2009.
18. *Eliade M.* Sny i Misteria – Kraków, 1999.
19. *Gajewska M.* Prochy i diamenty: kremacja ciała zmarłego człowieka jako zjawisko społeczne i kulturowe. – Kraków, 2009.
20. *Gil-Drozd A.* The Origins of Cremation in Europe (Początki ciałopalenia na obszarze Europy) // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2011. – 5. – S. 9–94.
21. *Godłowska M.* Plemiona Kultury Ceramiki Promienistej // *Prahistoria Ziem Polskich / W. Hensel (red.).* – 1979. – II. – S. 302–317.
22. *Haduch E.* Neolityczny Grób Zbiorowy z Bronocic, woj. Świętokrzyskie – Szkielety Dzieci // *Dusza Maluczka, a Strata Ogromna – Funeralia Ledickie: Spotkanie 6.* – 2004. – S. 353–360.
23. *Häusler A.* Zur Problematik des Bestattungsritual im äneolithikum Mitteleuropa // *Præhistorica*. – 1989. – XV. – S. 163–166.
24. *Hodder I.* Çatalhöyük: The Leopard's Tale. – London, 2006.
25. *Horváth T.* Transcendent phenomena in the Late Copper Age Boleráz / Baden settlement uncovered at Balatonöszöd-Temetői dűlő: human and animal «depositions». – 2010 / artykuł w bazie «jungsteinSITE: Informationen zur Neolithikum-Forschung» (dostęp: 20 XII 2012).
26. *Horváthová E.* Osídlenie Badenskiej Kultúry na Slovenskom území Severného Potisia. – Nitra, 2010.
27. *Kadrow S.* U Progu Nowej Epoki: Gospodarka i Społeczeństwo Wczesnego Okresu Epoki Brązu w Europie Środkowej. – Kraków, 2001.
28. *Kadrow S.* Gender-differentiated Burial Rites in Europe of the 5th and 4th millennia BC: Attempts at Traditional Archaeological Interpretation (Zróznicowany Względem Płci Obrządek Pogrzebowy w V i IV tys. p. n. e. w Europie – Próby Interpretacji Archeologicznej) // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2008. – 3. – S. 50–95.
29. *Kadrow S.* Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies (Władza i Panowanie w Prahistorii a Problem Interdyscyplinarności Studiów Archeologicznych) // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2012. – 6. – S. 11–54.
30. *Kalicz N.* Die Pécelér (Badener) Kultur und Alatiolien *Studia Archaeologica*. – Budapest, 1963.
31. *Kołodziej B.* Animal Burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe (Pochówki Zwierzęce we Wczesnym Okresie Epoki Brązu na Terenie Europy Środkowo-Wschodniej) // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2011. – 5. – S. 141–358.
32. *Kristiansen K., Larsen T. B.* The Rise of the Bronze Age: Travels, Transmissions and Transformations. – Cambridge, 2005.

33. *Kruk J., Milisauskas S.* Rozkwit i Upadek Społeczeństw Rolniczych Neolitu. – Kraków, 1999.
34. *Krzak Z.* Symbolika Kurhanu // Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e. / H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.). – Kraków, 2011. – S. 37–40.
35. *Lichardus J.* Rössen – Gatersleben – Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecherkulturen. – Bonn, 1976.
36. *Lichardus J.* Die Kupferzeit als historische Epoche: Versuch einer Deutung // Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988 / J. Lichardus (red.). – 1991. – S. 763–800.
37. *Makiewicz T.* Teoretyczne Problemy Badań Religioznawczych w Archeologii // Przegląd Archeologiczny. – 1987. – 34. – S. 233–251.
38. *Maran J.* Die Badener Kultur und die ägäisch-anatolische Bereich. Ein Neubewertung eines alten Forschungsproblem // Germania. – 1998. – 76. – S. 495–525.
39. *Mierziński A.* Tajemnice Pól Popielnicowych. – Wrocław, 2012.
40. *Němejcová-Pavuková V.* Náčrt Periodizácie Badenskej Kultúry a jej Chronologických Vzťahov k Juhovýchodnej Európe (An Outline of the Periodical System of Baden Culture and its Chronological Relations to Southeast Europe) // Slovenská Archeológia. – 1981. – 29 (2). – S. 261–296.
41. *Němejcová-Pavuková V.* K Problematike Trvania a Konca Boleazkej Skupiny na Slovensku // Slovenská Archeológia. – 1984. – 34. – S. 133–176.
42. *Nikolova L.* Balkan-Anatolian Cultural Horizons from the Fourth Millennium BC and Their Relations to the Baden Culture // The Baden Complex and the Outside World / M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (red.). – Bonn, 2008. – S. 157–166.
43. *Nowak M.* Drugi Etap Neolityzacji Ziemi Polskich. – Kraków, 2009.
44. *Ostrowska A.* Śmierć w Doświadczeniu Jednostki i Społeczeństwa. – Warszawa, 2005.
45. *Sachße C.* Baden Culture Identities? Late Copper Age Funerals Reviewed // The Baden Complex and the Outside World / M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (red.). – Bonn, 2008. – S. 49–68.
46. *Sachße C.* Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur / Band 1, 2. – Bonn, 2010.
47. *Sachße C.* Burial Mounds in the Baden Culture: Aspects of Local Developments and Other Impacts // Ancestral Landscapes. TMO 61 / Maison de l'Orient et de la Méditerranée. – 2011. – S. 127–134.
48. *Sherratt A.* Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution // Pattern of the Past: Studies in honour of David Clarke / I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (red.). – Cambridge, 1981. – S. 261–305.
49. *Sochacki Z.* Kultura Ceramiki Promienistej w Europie. – Warszawa, 1980.
50. *Sofaer Derevenski J.* Rings of Life: The Role of Early Metalwork in Mediating the Gendered Life Course // World Archaeology. – 2000. – Vol. 31. – No. 3. Human Lifecycles. – S. 389–406.
51. *Suchecki Z.* Kremacja w Kulturach Świata. – Kraków, 2009.
52. *Szafrński W.* Prahistoria Religii na Ziemiach Polskich. – Wrocław, 1987.
53. *Whittle A.* Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds. – Cambridge, 1996.
54. *Wierciński A.* Magia i Religia. – Kraków, 2010.

55. Włodarczak P. Późnoneolityczne i Wczesnobrązowe Kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej – wprowadzenie // Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e. / H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.). – Kraków, 2011. – S. 29–36.

56. Woźny J. Symbolika Przestrzeni Miejsc Grzebalnych w Czasach Ciałopalenia Zwłok na Ziemiach Polskich (od Środkowej Epoki Brązu do Środkowego Okres Lateńskiego). – Bydgoszcz, 2000.

57. Zastawny A. Uwagi na Temat Chronologii Osadnictwa Kultury Badeńskiej w Zachodniej Części Małopolski // Sprawozdania Archeologiczne. – 1999. – S. 9–53.

58. Zastawny A. Kultura Badeńska // Obrządek grzebalny pochodzenia naddunajskiego w południowo-wschodniej Polsce / Czekaj-Zastawny A. (red.). – 2009. – S. 159–165.

59. Žižek S. The Sublime Object of Ideology. – London, New York, 1989.

Kamil KarSKI

ESCHATOLOGY OF BADEN SOCIETIES

Late Copper Age is characterized by a number of cultural changes in all aspects of the culture of prehistoric communities (political, economic and symbolic). The article is an attempt to analyze the funeral rites and eschatology of the Baden culture. The author presents the interpretation of this phenomena – obedience of cremation and inhumation, the emergence of large isolated cemeteries, burials of animals and specific type of grave goods. In this context the archaeological data are only one step of interpretation. The main task is description of whole process and characterization of its causes and consequences of these changes.

Key words: Late Cooper Age, Baden culture, rite, biritualism, cemeteries, burials of animals, grave goods.

УДК 903.5.22.02(477.83)

Віталій Конопля, Володимир Цигилик

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ З БЕРЕЗЦЯ НА ГОРОДОЧЧИНІ

У 1981 р. Ранньослов'янська археологічна експедиція розкопом 540 м² дослідила поселення черняхівської культури в урочищі «Рудка» біля с. Березець Городоцького р-ну Львівської обл. і випадково виявила два ґрунтові одиночні поховання раннього періоду культури шнурової кераміки. Скорчені кістяки незадовільної збереженості лежали на дні овальних ям розмірами 2,2х1,8 м та 2,0х1,8 м з глибинами, відповідно, 1,0 і 1,1–1,25 м від денної поверхні.

До інвентарю першого поховання входили вісім зашліфованих кістяних підвісок, ретушовані пластини і відщепи з кременю, амфора та два кубки, а до другого – аморфний кременевий нуклеус і амфора. Ліпний посуд декорований відбитками «шнура», трикутного штампі і скісними насічками (мотив гілочки ялини). Посудини з Березця мають аналоги в ряді поховальних пам'яток культури шнурової кераміки Верхнього Дністра та басейну середньої течії Вісли.

Ключові слова: культура шнурової кераміки, ґрунтові поховання, кубок, амфора, орнамент, вироби з кременю, кістяні підвіски.

У 1981 р. Ранньослов'янська новобудовна археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут народознавства імені І. Крип'якевича НАН України), досліджуючи поселення черняхівської культури біля с. Березець Городоцького р-ну Львівської обл., випадково виявила у розкопі два ґрунтові поховання більш раннього часу.

Пам'ятка, площею близько 5 га, розташована на західній околиці села в урочищі «За рудкою». Ця місцевість у вигляді пологого схилу надзаплавної тераси тягнеться зі сходу на захід і має незначне підвищення на півночі, де проходить польова дорога між населеними пунктами Березець – Тулиголови. Вздовж південного краю урочища протікає безіменний потічок, який впадає в р. Верещицю, а поблизу нього розміщені відокремлені греблею ставки, що живляться водами двох струмків. Останні пересікають територію пам'ятки з півночі на південь.

Розкоп, площею 540 м², був закладений в південно-східній частині поселення. Його стратиграфічний розріз наступний: від денної поверхні до глибини 0,40–0,45 м залягає пласт лугового чорнозему, що переходить у підґрунтя сіро-коричневого кольору товщиною 0,15–0,20 м, нижче від якого залягає материкова глина [2].

Обумовлені вище поховання розміщувались майже впритул до кожної з двох черняхівських напівземлянок.

Перше з них, у вигляді овальної у плані ями, орієнтованою довшою віссю по лінії північний схід – південний захід, мало розмір 2,2х1,8 м і глибину 1,0 м від сучасного рівня ґрунту. Контури ями вдалося простежити на позначці 0,45 м. Поховальну камеру заповнювала земляна суміш з чорнозему і материкової глини. Кістяк покійного, орієнтований головою на північ, лежав на дні ями. Скорчений на лівому боці скелет з огляду на підвищену кислотність ґрунту зберігся, за винятком крупніших кісток тазу, рук, ніг та спинних хребців, незадовільно. Череп розсипався у процесі проведення зачистки.

Дно поховальної ями нерівне, глибша його частина розташована в районі ніг покійника, де виявлено два кременеві артефакти. Поблизу тазу стояли три ліпні посудини, а біля шиї та рук лежали вісім підвісок із зашліфованих кістяних пластинок овальної форми (довжиною 16–30 мм, шириною 8–13 мм і товщиною 4–5 мм) з просвердленими отворами на одному з кінців (рис. 1: 1а-ж). З огляду на несприятливі умови для зберігання, про що йшла мова вище, прикраси частково пошкоджені і лише дві з них уціліли повністю.

У складі поховального посуду наявні амфора і два кубки. Перша, висотою 12,3 см, має кулястий тулуб із стінками товщиною 0,5 см та плоске дещо діаметром 4,7 см (рис. 1: 2). Світло-коричнева поверхня посудини дбайливо, майже до полиску, згладжена. Відносно крихка глиняна маса аналогічного забарвлення містить подрібнений коричневий шамот. Вінця невеликої горловини діаметром 8 см відхилені назовні. На плічках знахідки розміщені вушка з горизонтальними отворами.

Один із кубків, висотою 10,5 см та рівним дещом діаметром 4,6 см, має заглажену, ледь горбкувату темно-сіру поверхню. Товщина чорних у зламі стінок становить 0,4 см. У глиняній масі відмічені домішки піску і подрібненого шамоту. Горловина виробу, діаметром 8,5 см, декорована шістьма горизонтальними рядами відтисків «шнура», під якими проходить ряд скісно-трикутних вдавлень (рис. 1: 5).

У другого кубка, висотою 14,2 см, овальний у поперечному перетині тулуб з видовженою циліндричною горловиною та плоским дещом діаметрами, відповідно, 9,4 і 5,0 см; згладжена темно-коричнева поверхня помірно тріщинувата та орнаментована у верхній частині сімома горизонтальними рядами нанесених насічок висотою 1,0–1,5 см, композиція яких нагадує зображення гілочки ялини (рис. 1: 6). До глиняної маси під час виготовлення додано пісок і посічені рослини.

Кременеві вироби з поховального інвентарю виготовлені з кременевої сировини, що локалізується у вапняковій товщі турону Верхнього Подністер'я (північна частина Галицького і Тлумацького р-нів Івано-Франківщини), представлені поздовжньою пластиною та поздовжнім відщепом із взаємонаправле-

ними негативами від сколювання з частково уцілілою ділянкою жовтої кірки, розмірами, відповідно, 54x21x5 мм (рис. 1: 3) і 36x24x5 мм (рис. 1: 4). Бічні краї артефактів підправлені з обох площин суцільно нанесеною дрібно- та середньо-фасетковою лускоподібною ретушшю. За функціональним призначенням ці вироби можна віднести до кутових ножів.

Поховання №2 за обрисами і складом земляної суміші подібне до попередньо описаного. Поховальна яма витягнута довшою віссю з північного сходу на південний захід. Розміри її становили 2,0 і 1,8 м, а глибина сягала 1,1–1,25 м від сучасної поверхні ґрунту. На дні поховальної камери лежав на лівому боці незадовільної збереженості скорчений кістяк, головою на північний схід, обличчям до сходу.

Під кістками ніг виявлено двоплощадковий аморфний нуклеус із скошеними, безсистемно фасетованими ударними площадками, з якого відокремлювались як нерегулярні пластини, так і відщепи. Розміри знахідки складали 66x43x27 мм (рис. 2: 1). Виготовлена вона з майже чорного прозорого кременю, подібного до артефактів з поховання №1.

Ближче до тазу скелета, із його східної сторони, стояла амфора із сіро-коричневою, дбайливо зглаженою поверхнею. Посудина, висотою 10,5 см з діаметрами вінець і плоского денця, відповідно, 6,7 та 4,4 см, з товщиною стінок опуклобочого тулуба 0,5 см, має на плічках два округлі у плані вушка з горизонтальними отворами. Горловину амфори оперізують шість паралельних рядів відбитків «шнура» (рис. 2: 2). Глиняна маса містить подрібнений шамот охрового кольору.

Досліджені поховання з Березця відносяться до типу плоских і, на відміну від курганних, майже невідомі у верхньодністерській групі культури шнурової кераміки. До них, очевидно, не слід зараховувати поховальні пам'ятки, які були випадково виявлені в Бовшеві і Дем'янові на Івано-Франківщині [1. С. 32] та в с. Сіде на Самбірщині [3. С. 192], що могли відноситись до знівельованих оранкою насипів. Натомість ґрунтові поховання зі скорченими кістяками, орієнтованими, здебільшого, по лінії північ – південь, є характерними для краківсько-сандомирської групи цієї культури [1. С. 25; 5. S. 272]. Цілком можливо, що захоронення в Березці лишила окрема її община, котра проникла на терени Верхнього Дністра в пошуках нових земель для заселення.

Найближчі аналоги до посуду з березецьких поховань відомі з пам'яток раннього періоду культури шнурової кераміки північно-східного Передкарпаття і басейну Вісли. Подібні за формою та орнаментом кубки і двовушкові амфори виявлені в Кульчицях та Колоколіні [1. С. 36, рис. 5: 2; С. 40, рис. 7: 6], Жерніковах Верхніх, Межановіцах [5. S. 278, tabl. LX: 1, 3], Моравську [6. S. 7, гус. 3: а], Новій Всі [4. S. 156, гус. 2: 1, 2] і Нікісялці Дужій [7. S. 132, гус. 3: 1].

1. *Свєшніков І.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III–на початку II тисячоліття до нашої ери. – Київ: Наукова думка, 1974. – 207 с.
2. *Циги́лык В.* Работы Раннеславянской договорной экспедиции // Археологические открытия 1981 года. – Москва: Наука, 1983. – С. 329.
3. *Цигилик В., Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Паві́лів Д., Петегурич В.* Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті // Львівський археологічний вісник. – Львів: Українські технології, 1999. – Вип. 1. – С. 191–195.
4. *Buszewicz J.* Grob kultury ceramiki sznurowej z Nowej Wsi, stan. 1, gm. Tomaszów Lubelski, woj. Zamość // Sprawozdania Archeologiczne. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1987. – T. 39. – S. 155–158.
5. *Kempisty A.* Kultura ceramiki sznurowej // Pradzeje ziem polskich. – Warszawa-Lódź: PWN, 1989. – T. 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 1. Epoka kamienia. – S. 262–288.
6. *Machnik J.* Zapomniany kurhan kultury ceramiki sznurowej w Morawsku koło Jarosławia // Rocznik Przemyski. – Przemysl, 1995. – T. 31. – Z. 1. Archeologia. – S. 3–22.
7. *Ścibior J. M., Ścibior J.* Obiekt grobowy z Nikisiałki Dużej, gm. Opatów // Sprawozdania Archeologiczne. – 1986. – T. 38. – S. 129–138.

Vitaliy Konoplya, Volodymyr Tsygtlyk

BURIAL OF CORDED WARE CULTURE FROM BEREZETS IN GORODOK DISTRICT

In 1981 the excavations of approximately 540 m² were conducted by archaeological expedition (investigating the sites on Early Slavs) on the settlement of Cherniakhiv culture in locality «Rudka» near village Berezets of Gorodok district of Lviv region. Accidentally it has uncovered two flat graves of the early stage of Corded Ware culture. Badly preserved crouched skeletons were lying at the bottom of oval mounds 2,2x1,8 and 2,0x1,8 m large, 1,0 and 1,1–1,25 m in depth.

Burial inventory of the first grave contained eight glaze bone pendants, retouched flint plate and flint flake, clay amphorae and two goblets. Flint nucleus and clay amphorae were hidden in second grave. Hand-made pottery was decorated by imprints of «cord», triangular stamps and oblique ornament in the form of spruce branches. Ceramics from Berezets has corresponding samples in several burial complexes of Corded Ware culture from over Upper Dniester and Middle Wisla basins.

Key words: *Corded Ware cultures, flat graves, goblet, amphorae, ornament, flint ware, bone pendants.*

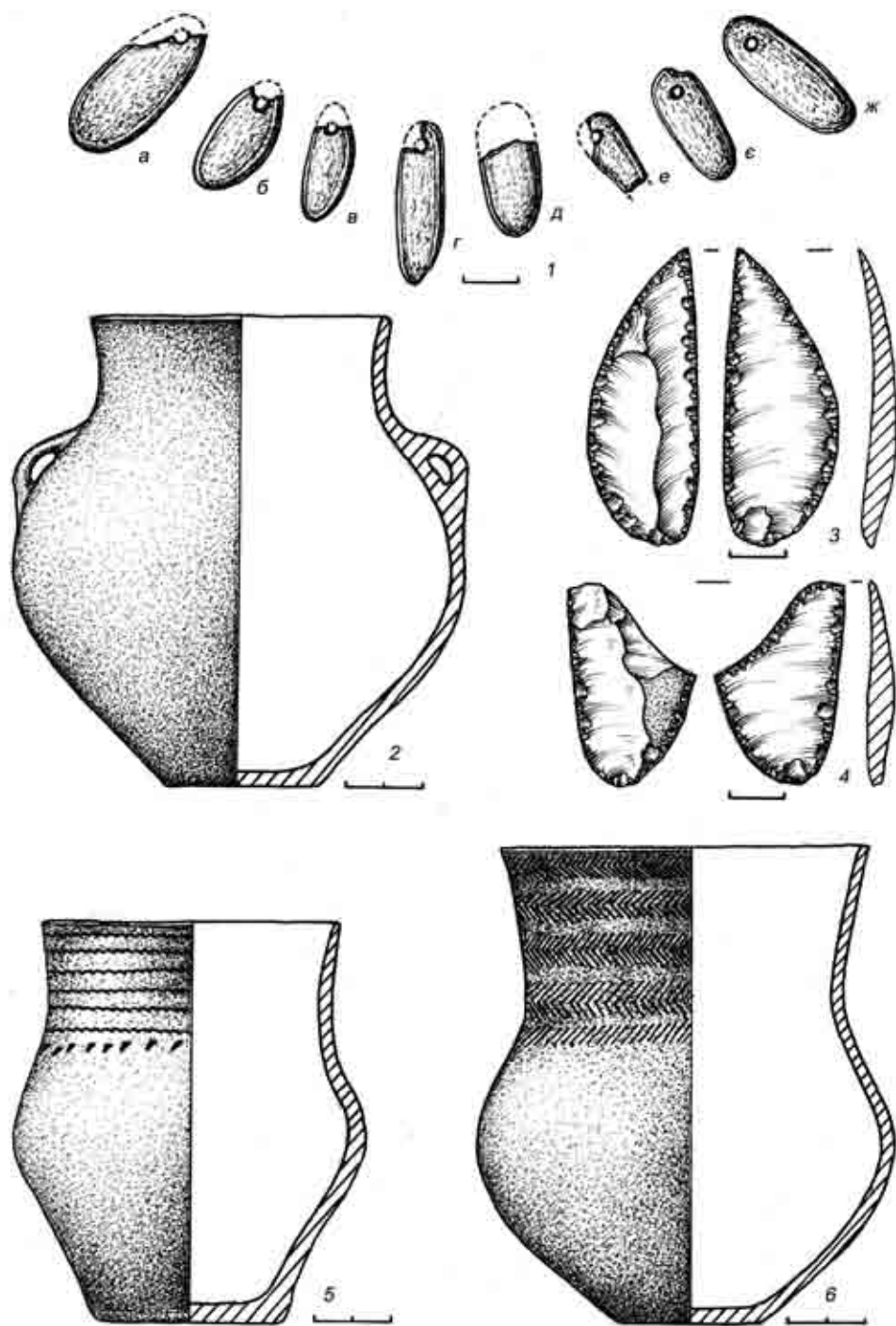

Рис. 1. Березець. Інвентар з поховання №1

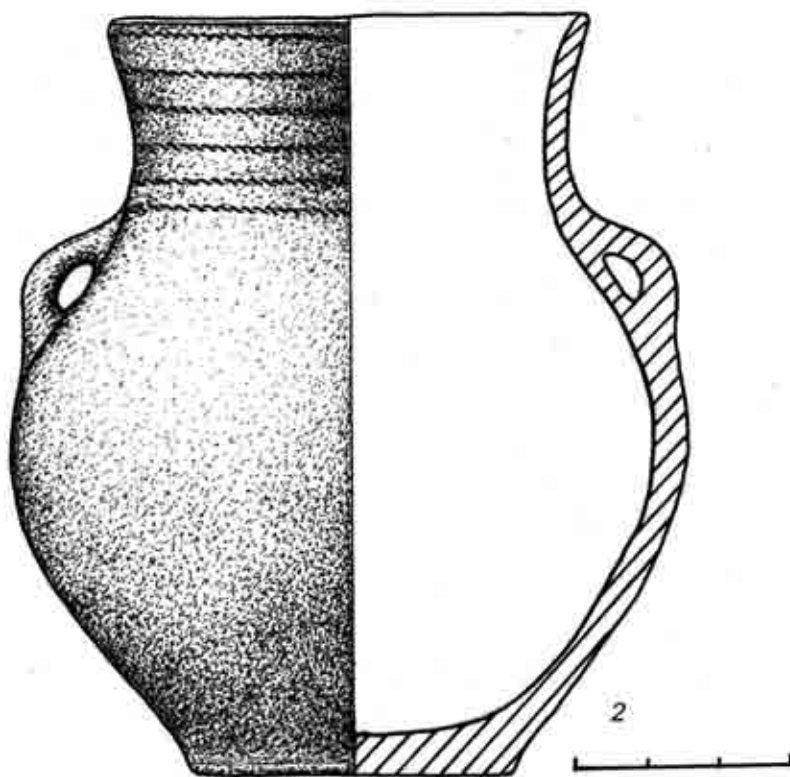
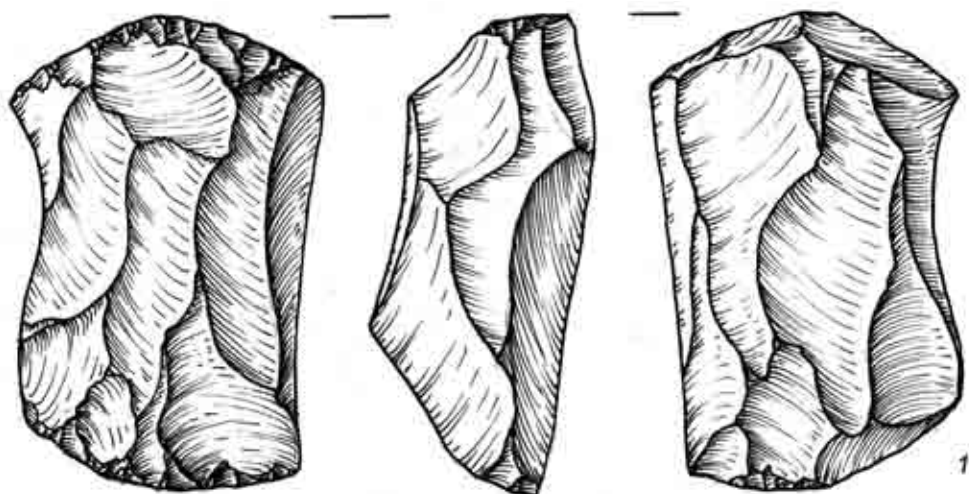

Рис. 2. Березець. Інвентар з поховання №2

УДК 7.031.1"637.3":59(477)

Віталій Отрощенко

МОТИВИ РИТУАЛЬНОЇ ЗООФІЛІЇ В МИСТЕЦТВІ УКРАЇНИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ

Статтю присвячено аспектам духовної культури населення степів України доби ранньої бронзи, пов'язаним із культом родючості. Звернуто увагу на мотиви ритуальної зоофілії в сюжетних композиціях на площинах антропоморфних ідолів (Федорівка, Керносівка, Верхоріччя, Сватове). Виявлено нові зображення храмових структур. Комплекс зображень на сюжетних ідолах інтерпретовано в контексті відтворення церемонії «священного шлюбу». Постать епічного героя, втілена в сюжетних ідолах, зіставлена з образом Індри ведійської міфології.

Ключові слова: мотив зоофілії, антропоморфні сюжетні ідоли, храмові структури, епізоди «священного шлюбу», Індра.

Зоофілія, як прояв статевих зв'язків людини (чоловіка, жінки) з представниками тваринного світу, має давню традицію, відбиту в пам'ятках образотворчого мистецтва від верхнього палеоліту до посттоталітарної доби. За праісторії тема основного інстинкту, спрямована на відтворення життя людей, домашніх і диких (промислових) тварин, рослин, домінувала в образотворчому мистецтві. У такому контексті мова може йти про мотиви виключно ритуальної зоофілії, а не замальовки побутового плану чи фіксацію сексуальних збочень. Враховуючи всеосяжність анонсованої теми, є сенс обмежитися розглядом мотивів зоофілії, відтворених на шедеврах монументального мистецтва доби ранньої бронзи – антропоморфних ідолах.

Серед українських археологів тему зоофілії порушила І. Ф. Ковальова, аналізуючи зображення на площинах Керносівського ідола: ««Шаманские», по мнению опубликовавшей стелу исследовательницы, сцены соития человека и животного, изображения коня и быка с подчеркиванием их половой потенции весьма хорошо согласуется с образом верховного мужского божества, изливающего семья-дождь и способствующего силам размножения» [9. С. 43]. Мушу зазначити, що посилання на думку Л. П. Крилової тут не зовсім коректне, позаяк вона нічого не писала ні про злягання людини з твариною, ні про «сім'я-дощ», бо не бачила таких сюжетів на площинах згаданого ідола [10. С. 36–45]. Отже, цитований вище емоційний пасаж належить виключно І. Ф. Ковальовій, яка першою натякнула на ймовірність мотиву зоофілії в сюжетах на площинах ідолів.

Показово, що цей пасаж помітив та переповів двічі (!) О. Б. Супруненко: ««Шаманские», по мнению Л. П. Крыловой, сцены соития человека и животного, изображения коня и человека с подчеркиванием их половой потенции,

весьма хорошо согласуется с образом верховного мужского божества, изливающего семья-дождя и способствующего силам размножения» [22. С. 31, 71]. Але О. Б. Супруненко чомусь оминув увагою сюжет на череві Федорівського ідола, не надавши конкретики тезі щодо злягання людини з твариною [22. С. 23–27, рис. 7: 1; 9]. Дослідник все ще дотримується думки, висловленої в першій публікації цієї скульптури: «Возможно, что описанная композиция – сцена поклонения солнцу и коню или коню-посреднику между землей людей и небом предков». До того ж вона свідчить про доместикацію та використання коня [21. С. 156, 158].

В. В. Циміданов присвятив окреме дослідження хвостатим персонажам антропоморфних стел, задіяних, як буде показано нижче, в мотивах зоофілії. Знайшовши аналогії їм на петрогліфах Центральної Азії, дослідник зауважує: «Трапляються еротичні композиції, у тому числі злягання хвостатого персонажа з биком. Отже, серед петрогліфів спостерігається не лише хвостатий персонаж, а й ті сюжетні композиції, які вирізьблені на ямних стелах» [30. С. 59]. Так утрете ми фіксуємо натяк на мотив зоофілії, але знову-таки без посилання на конкретну сцену на котромусь з ідолів.

У пошуках прихованого мотиву зоофілії повернемося до сюжету на череві Федорівського ідола. Центром композиції є пупок, переданий рельєфним колом із лункою – символом родючості та жіночого лона. Над ним зображено кобилу, за відсутності ознак протилежної статі. За хвостом кобили, направо від лунки, стоїть хвостатий персонаж у позі адорації та з напруженим фалосом. Наявність адоранта надає події сакрального чину та дозволяє долучити цю композицію до варіацій на тему «священного шлюбу», а саме – підготовці до злягання адоранта з кобилою (рис. 1: 1–2).

Власне, зміст цієї композиції вже розкрив російський нині дослідник О. М. Смирнов: «По аналогии с Керносовским идиолом здесь, видимо, также изображен брачный акт, но на этот раз между антропоморфом и самкой животного (отметим, лошади), расположенной спереди» [19. С. 74, рис. 1: 4]. Він також навів аналогію Федорівському сюжету, вказавши на композицію з мегалітичної коридорної усипальниці «Лундехой» у Данії (рис. 1: 3) [19. С. 74, рис. 3: 9]. Не менш важливо, що О. М. Смирнов тут-таки виявив храмові структури та сюжети месопотамського типу в мегалітичному мистецтві Європи, зокрема й на ідолах Надчорномор'я: Керносівському, Верхоріченському, Федорівському [19. С. 61–63, рис. 1: 1–4]. Це квадрат у першому випадку, квадрат з жердиною понад пласким дахом – у другому та кут у вигляді двосхилого даху понад сценою зоофілії – у третьому. На всіх трьох ідолах до храмової структури тягнуться пари різностатевих істот, які також неодмінно присутні на зображеннях храмових структур Месопотамії [19. С. 63–68, рис. 2–3].

Спостереження О. М. Смирнова відкривають шлях до пошуку храмових структур на інших об'єктах матеріальної та духовної культури, зокрема на по-

суді зі знаками зрубної спільноти [6. Рис. 26: 6; 59: 2–3]. До храмових структур найближча морфологічно піктограма конструкції з двосхилим покатим дахом, осьовим центральним стовпом та симетрично розташованими обабіч нього на даху балками зі значками з пох. 4, кург. 1 біля с. Рудівка Луганської обл. [1. С. 5, рис. 11: 3]. До неї можна додати аналогічну піктограму з пох. 5, кург. 2 біля річки Суха Саратовка в Саратовській обл. РФ [3. С. 194, рис. 6], а ще споруду з двосхилим дахом, до якої прямують тварини на плічках горщика з пох. 7, кург. 90 в гр. Бережнівка II Волгоградської обл. РФ [16. Рис. 1].

Тлумачення сцени на череві Федорівського ідола як акту зоофілії сприйняла та розвинула О. С. Советова, навівши переконливий порівняльний матеріал на петрогліфах Центральної Азії, Монголії та Італії (рис. 1: 4–9) [20. С. 246–250, рис. 1: 4–9, 16]. Згідно класифікації дослідниці адорант та кобила з Федорівки складають «антропо-зооморфну еротичну пару» (рис. 1: 1), а коханці з Керносівського ідола – «антропоморфну еротичну пару» (рис. 2: 3) в сценах «священного шлюбу» [18. С. 250]. Для завершення запропонованої класифікації варто виділяти ще й зооморфні еротичні пари як учасників шлюбних ритуалів. Антропо-зооморфні еротичні пари в образотворчому мистецтві є наочним практичним матеріалом для вивчення проявів зоофілії в праісторії. Варто додати, що теми «священного шлюбу» торкалися також І. В. Октябрська та Д. В. Черемісін [15. С. 51–56; 31. С. 90–94].

Серед ідолів зі сценами «священного шлюбу» до наступного аналізу можна залучити, окрім згаданих трьох, також скульптури зі Сватового на Луганщині (рис. 5), Ак-Чокрак у передмісті Бахчисарая та Казанків в Криму. Ритуали священного шлюбу з класифікацією еротичних пар та знаковою атрибутикою процесу, відомою з графічних, фольклорних, писемних та етнографічних джерел, дозволяють нам глибше зрозуміти зміст сюжетів на площинах ідолів. Водночас, більшої конкретики набуває образ хвостатого героя, втіленого в шедеврах кам'яної скульптури доби ранньої бронзи. Варто наголосити, що на них відтворено епізоди з життя втіленої в камінь особи. Ідоли з сюжетними сценами загалом близькі християнським іконам з клемами, де фігурують епізоди з життя того чи іншого святого. За такого підходу стає зрозумілішою безпосередня причетність портретованого до храмових структур.

Але спочатку торкнемося делікатного питання щодо статі сюжетних ідолів. Досі їхня маскуліність сумнівів у дослідників не викликала. Тим несподіваним став висновок О. М. Смирнова: «Сошлемся здесь вновь на Керносковский идол, где обозначены и женские признаки (грудь), и показаны три топора» [19. С. 75, рис. 3: 9]. Нині є чудова публікація фото ідола з жіночим поглядом Н. Д. Довженко на ці груди: «На відстані 9 см від обличчя майже на рівні підборіддя позначене зображення чоловічих грудей технікою неглибоких замкнених рівначків» (рис. 2: 2) [4. С. 162–163, скульптура 54]. Якщо до трьох сокир додати лук зі стрілою, булаву, кинджал чи спис, а також лисину, вуса, бороду та

фалос, то сумніватися в статі цього хвостатого чолові'яги навряд чи доведеться. До речі, на скульптурі з Наталівки чоловічі груди взагалі позначені лунками [4. С. 100–101, скульптура 31].

Схоже, що О. М. Смирнова надто захопила ідея Г. Чайлда стосовно образу «богині поховань» в мегалітичному мистецтві Франції [19. С. 75, рис. 6: 6, 7, 10, 12]. Але фемінізувати задля цього постаті фалічних героїв з Керносівки та Наталівки навряд чи доцільно, як і примножувати за рахунок зображення фалоса на ідолі з Наталівки число храмових структур на площинах степових ідолів [19. С. 81–87, рис. 8: 1; 9]. Фалічні зображення могли ставати складовою храмових структур, але могли встановлюватися на відкритих вівтарях й поза ними, підкреслюючи, водночас, й статеву належність ідола (рис. 2: 2). Окремі зауваження, висловлені вище, жодним чином не підважують перспективність підходу О. М. Смирнова до пошуку зображень храмових структур в образотворчій традиції мегалітичної Європи. Навпаки, в коментарі до нової публікації Керносівського ідола відзначено наявність трикутного виступу над «загадковим квадратом», що слугує таким собі дашком храмової структури, поміченої О. М. Смирновим [4. С. 164, скульптура 54, зліва]. Додамо ймовірні зображення ще двох храмових структур на місті лопаток правого та лівого плеча цього ж ідола. Вони мають вигляд симетрично відхилених від стовбура-хребта подвійних квадратів зі стилізованим деревцем у середині та трикутним виступом на дашку. Ці дві структури розміщені достатньо високо, обабіч крони дерева життя (рис. 2: 4) [4. С. 165, скульптура 54, зліва]. Таке ж розташування відповідних структур, але гіршої збереженості, простежується на лопатках Наталівського ідола [4. С. 103, скульптура 31]. До речі, лопатку правого плеча прикриває й храмова структура на спині ідола з Верхоріччя (рис. 4: 1) [19, рис. 1: 2].

Л. П. Крилова припускала, що зображення на лопатках ідола «[...] это символы солнца и луны: круг и квадрат» [10. С. 44, рис. 2: 2]. Мушу зазначити, що маємо тут все-таки справу з парою квадратів з більш чи менш заокругленими кутами та виступом дашка. Храмові структури видаються тут органічними складовими в колі образів, певним чином пов'язаних із деревом життя.

Отже, є сенс розвинути тему ритуалів в контексті храмових структур та їхніх знакових складових. Семантика храмової структури пов'язана з жіночим лоном та його дітородними функціями задля відновлення й примноження поголів'я людей та тварин. А для ефективного функціонування такого храму потрібна не лише жінка-мати, а й чоловік-запліднювач. У контексті зображень Керносівського ідола варто звернути увагу на таку деталь, що поряд із нижньою храмовою структурою зображено не лише пару різностатевих коней, але й силует піднятого фалоса з яйцями (рис. 2: 2). Видається, що він потрапив у кадр з храмом не випадково, хоча й не знайшов досі належної інтерпретації [19. С. 61–63, рис. 1: 3]. Поза тим, цей фалос належить хвостатому персонажу,

втіленому в образі ідола. Не складно припустити, що саме він виконував роль сакрального запліднювача при храмовій структурі. Досить перевести очі на ліву площину ідола з актом злягання хвостатого з жінкою. Обое витримують стан адорації, необхідний для сакралізації акту (рис. 2: 3).

У пошуках образів, морфологічно близьких ідолу з Керносівки, слушно звернути увагу на геогліф з силуетом універсального запліднювача на схилі пагорба – так званий «The Cerne Abbas Giant» з Дорсета в Англії, який вже впродовж понад 4000 років поспіль допомагає молодим жінкам завагітніти. Задля досягнення позитивного результату жінці слід літньої ночі переспати в контурі його величезного дітородного органу [34. Р. 223. Fig. 8.13]. Обох запліднювачів, окрім співзвучності в назвах, ріднить стилістика виведення силуету фалоса з яйцями контурним рівчачком. Так само рівчачками в обох позначені стилізовані чоловічі груди. Одяг обох персонажів вичерпується поясом, як і в інших ідолів доби бронзи з теренів України. Гігант тримає у правиці довбню, оформлену як стилізоване дерево життя, а наш – традиційну булаву. Ну й наявність храмової структури: силует гіганта вписано за допомогою шестикутного рівчачка в контур, що нагадує фронто́н будинку. На жаль, цей рівчак досі не підкреслено барвником білого кольору, на відміну від силуету велетня, що збіднює, певним чином, сприйняття цього грандіозного храму родючості (рис. 3).

З протилежного боку Європи, в Самарському Заволжі, виявлене чоловіче поховання ямної спільноти з масивним бронзовим кийком (моги́льник Кутулук 1, кург. № 4, пох. 1) [11. С. 137–139, рис. 1–2]. Верхня частина скелету небіжчика ніби вписана в прямокутну підстилку з очеретяних матів та вузьких смужок кори, скріплених поміж собою. Елементи цієї підстилки викликають порівняння з храмовими спорудами, складеними зі скріплених в'язанок тростин [19. С. 64–67, рис. 2–3]. О. М. Фрейденберг розкриває сутність поховальної споруди: «Могила – это жилище и храм героя, местность, где он живет. Могила – это земля – преисподняя и утроба, рождающая новое светило» [27. С. 39]. Походження кремезного чоловіка з Кутулука пов'язане з приазовсько-надпорізьким краніологічним комплексом, гіперморфний європеоїдний варіант. Він володів підвищеною рухливою активністю й багато ходив за життя [28. С. 141; 12. С. 90]. Важливо, що є дві калібровані радіовуглецеві дати з цього комплексу в межах XXX–XXVIII ст. до н. е. [12. С. 90]. О. Є. Кислий зіставив профіль голови Верхоріченського ідола (див. нижче) з реконструйованими обличчями носіїв надпорізько-приазовського варіанту протоєвропеоїдного типу неолітичного населення України, вбачаючи між реконструйованими обличчями за черепами та головою ідола істотні риси схожості [8. С. 11–12, рис. 3].

Ще далі на схід маємо один з петрогліфів – місцезнаходження Байконур 2, плита 1а в Центральному Казахстані (рис. 6: 4), – де подано наступні епізоди з життя епічного героя, якщо споглядати сюжети зліва направо: танок хвостатих персонажів; збройна сутичка між ними (?); запліднення рогатої (?) жінки;

тріумф переможця з напруженим фалосом і переможно здійсненим вгору кийком, подібно до Керне Аббас гіганта з Дорсета [13. С. 83–88, рис. 3].

Присутність на ідолах сакральних еротичних пар та храмових структур, пов'язаних з культом родючості, дозволяє розглянути сюжетні композиції на їхніх площинах як послідовні епізоди церемонії «священного шлюбу». Діоритова стела з двома парами людей та двома парами тварин була знайдена в с. Верхоріччя Джанкойського р-ну АРК ще в 60-ті рр. XX ст. (рис. 4: 1), але видано її лише нещодавно [32. С. 37–39, рис. 1]. Усі зображення виконані в техніці рельєфу. На її фронтальній площині, нижче пояса, вирізьблено антропоморфну еротичну пару з піднятими на рівень грудей руками, трактовану як сюжет «священного шлюбу» [4. С. 156–161, скульптура 53]. Особливо примітною є багатофігурна композиція на череві статуї, поміж поясом та складеними на рівні діафрагми руками. Пара антропоморфів позначають танок чи єдиноборство, а на них ніби чекають дві кобилиці з діаметрально орієнтованими головами. Обережно припускаємо, що це дві антропо-зооморфні пари. Інша пара різностатевих рогатих тварин, які зображені на спині ідола, прямує до храмової структури, за О. М. Смирновим. Поруч з ними зображено сагайдак, закинтий за спину. На грудях ідола вирізьблено лук у горизонтальному стані, дугою догори, та кам'яну сокиру, ніби покладену на пояс (рис. 4: 1).

Іншу пару людей у стані дзеркальної симетрії подано рельєфом на фронтальній поверхні стели з передмістя Бахчисарая Ак-Чокрак, а зі спини знову ж таки присутня пара коней без ознак статі [4. С. 150–153, скульптура 51]. На ідолі з с. Казанки Бахчисарайського р-ну АРК сцену змагання/танку подано рельєфом нижче пояса [4. С. 154–155, скульптура 52].

Дольмен Джубге з Північного Кавказу цікавий нам з кількох позицій. По-перше, О. М. Смирнов розглядає низку дольменів з додатковими зображеннями як поховально-храмові структури, семантично тотожні зображенням на ідолах [19. С. 84–86, рис. 7: 6–9]. По-друге, петрогліфи на дольмені Джубге містять відтворення двох фаз «священного шлюбу», а саме: поєдинку, як на ідолі з Ак-Чокрака, та ритуальної зоофілії, подібно до Федорівки та «Лундохоя» [24. Рис. 3–4]. Персонажів на обох петрогліфах з Джубге ріднить відведена назад і зігнута вниз у лікті рука. Це, по суті, теж два епізоди з життя одного героя.

Наступна пара тварин викарбувана у техніці контррельєфу на спині, трохи нижче лівого плеча, пісковикового ідола зі Сватового на Луганщині. Тварини знаходяться вправо від вівтаря ромбічної форми з лункою в центрі (рис. 5). Варто зауважити, що С. Н. Братченку та І. Т. Чернякову цей вівтар більше нагадував кам'яну сокиру без держака [2. С. 169–171, рис. 84–85; 31. С. 41, рис. 2: 8]. Але ж тут варто зважати на два фактори: 1) непропорційно великий розмір «сокири», порівняно з габаритами тварин (собак?); 2) сокира не могла різьбитись на площині ідола без держака, будучи у такому стані напівфабрикатом. Усі 11 сокир з Надчорномор'я викарбувані на фронтальних площинах ідолів з держаками

[31. С. 39, рис. 2: 7, 9–18], а Сватівський артефакт знаходиться з тильного боку. Його можна тлумачити як складову певної храмової структури. Для прикладу, біля північно-східного підніжжя Молочанського святилища в Запорізькій обл., яке дослідникам нагадало зіккурати Месопотамії, була знайдена гранітна стела у вигляді сокири без отвору, розмірами 1,8х1,0х0,35 м [17. С. 82, рис. на с. 83].

Найінформативнішим серед ідолів Надчорномор'я досі лишається Керносівський. На його фронтальній та лівій площинах подані два епізоди з життя хвостатого героя. Акт злягання розміщено під розлогими гілками стилізованого дерева життя, що проростає з довгого хвоста, зануреного в умовний нижній світ, через хребет до сонцесайної лисини, облямованої серпанком волосся, та трикутними променями на плечах (рис. 2: 3–4). Збільшений знімок потилиці переконує, що верхівка дерева вертикальним рельєфом прямо переходить у серпанок залисини. Помічено, що «загальна композиція зображень дозволяє об'єднати сцену «полювання» зі сценою «шлюбу» в один сюжетний цикл» [4. С. 167, скульптура 54, рис. на с. 164–165]. Розвиваючи таке спостереження Н. Д. Довженко, доречно припустити, що увесь комплекс зображень Керносівського та й інших згадуваних вище ідолів відтворює єдиний сюжетний цикл «священного шлюбу» з певними локальними варіаціями. Визначивши таким чином загальну систему координат, можна переходити до глибшої інтерпретації окремих її деталей.

Дещо про хвостатість ідолів, показову для степової України (рис. 6: 1–3) та поки що відсутню в Криму. Вона є рудиментом тотемістичних вірувань кам'яної доби, що натякає на його родовий зв'язок зі світом тварин з одного боку та здатність, за потреби, перевтілюватись у того чи іншого представника тваринного світу задля вчинення акту запліднення – кульмінаційного в ритуалі «священного шлюбу». Перевтілення могло відбуватися шляхом магічного акту, здійснюваного високопрофесійними перевертнями (шаманами), чи засобами карнавального дійства – вдяганням масок, рогів, хвостів, а то й шкіри сакральної тварини. У такому контексті на особливу увагу заслуговує сюжет «полювання» на фронтальній площині Керносівського ідола, де антропоморф з хвостом переслідує пару істот собачої породи (рис. 2: 2; 6: 2). У запалі переслідування «мисливець» западає на руки так низько, що передні та задні кінцівки фіксуються на одній горизонталі. Фактично він уподібнюється чи перевтілюється в переслідуваних ним істот, а його «зброєю» стає неприродно видовжений вказівний палець лівої руки. Загалом, риси вовкулаки не чужі образу Керносівського ідола, а наддовгий палець (палиця?) стає, ймовірно, приладом для символічного запліднення тварини. У зв'язку з цим дозволю собі наступну цитату: «Следует отметить, что в литературе встречается объяснение, что рука – обычное для поэзии Переднеазиатского Средиземноморья эвфемистическое обозначение *фаллоса*; рука получает фаллическую символику, будучи основным орудием производства и воспроизводства» [20. С. 249].

Переглядаючи вервечку сюжетів, пов'язаних з проявами зоофілії на петрогліфах Європи та Центральної Азії (рис. 1: 3–9), вдається окреслити коло тварин, що ставали об'єктами статевих посягань з боку хвостатих чи безхвостих антропоморфів. У їх числі кобила, корова, самиця яка, верблюдиця, ослиця, сука, лосиця – переважно одомашнені тварини. Від їх продуктивності залежало виживання скотарських племен в умовах посушливих степів та напівпустель. Відновлення та примноження череди м'ясо-молочних тварин було й лишається понині справою виживання скотарських спільнот. Пригадаємо хоча б геноцид казахів, організований радянською владою в 30-ті рр. XX ст. шляхом експропріації поголів'я худоби в номадів [29. С. 249].

Прояви зоофілії, поза випадками статевого збочення, не мали масового характеру, будучи здебільшого своєрідним контрапунктом ритуальних містерій у контексті різних сценаріїв «священного шлюбу». Вже на ранніх фазах становлення цього сюжету практикувалася імітація зоо-антропоморфного злягання, що, зрештою, виливалося у відвертий маскарад. Відомі факти, коли головні дійові особи містерії напинали маску тієї чи іншої тварини, приторочуючи до тіла роги, хвости чи загортаючись у шкіру. Часом такий символічний шлюб переходив у оргію на сексуальному ґрунті за участі маскованих людей чи навіть тварин. Динамічну панораму такого гульбища відтворено на одному з петрогліфів Саймали-Таш (рис. 6: 5) [18. Рис. 110: 6]. Втім, у низці умовних мистецьких творів доби бронзи не завжди є можливість досить чітко відрізнити людину в масці тварини від синкретичної істоти, на кшталт Мінотавра.

Зображення зброї на площинах ідолів, поза її прямою функцією, може репрезентувати: з одного боку – атрибути влади (кам'яні сокира, булава); з другого – знаряддя для здійснення офіри (металеві спис, кинджал, сокира); з третього – інструментарій ритуального запліднення (лук, сагайдак та «шлюбна стріла»). Ще І. Т. Черняков звернув увагу на горизонтальну (неробочу) позицію лука на грудях ідола з Верхоріччя (рис. 4: 1), на відміну від вертикальних (робочих) зображень стрілецького знаряддя на інших скульптурах [32. С. 42–43, рис. 1]. Несподіване пояснення цього відхилення знаходимо в І. В. Калініної: «Лук Индры есть радуга. [...] представление о радуге, как о луке (оружие), зарегистрировано многими индоевропейскими и семитскими языками» [7. С. 207]. Тут важко втриматися від наступної цитати: «В некоторых текстах «Ригведы» повествуется о том, как Индра (иногда вместе с богами) отпраздновал день творения или даже совершил акт творения, пустившись в пляс и «подняв (ногами) пыль»» [14. С. 289]. Піднятий при цьому пил знаменував запліднення Землі. Коли звернути увагу на міфологічну тотожність вістря антропоморфізованої стріли з ногами, то останні набувають ембріональної символіки: «Стопа, след, подошва в связи с фазой зачатия хорошо известны в ритуале и ритуальном фольклоре: свадебном – относящиеся к жениху мотивы вытаптывания посевов, раззувания, богатырской поступи и др., как залог будущего чадородия [...]» [5. С. 77]. Чи

не тому праарії надавали такого великого значення парним зображенням стоп узутих ніг, зокрема, на ідолах їхньої прабатьківщини в степах понад Чорним та Азовським морями (Керносівка, Федорівка, Сватове та ін.)?

Отже, тема «священного шлюбу» займала панівне місце серед сюжетів на площинах степових ідолів, петрогліфах та образах дрібної пластики (рис. 4: 2–4). Їх число можна примножити за рахунок зображень луку, стріли, сагайдаку та стоп присутніх на низці ідолів (Федорівка, Керносівка, Наталівка, Сватове, Верхоріччя). На фалічну природу стріли в уявленнях первісної людини вказують різні дослідники [7. С. 217–226, бібліографія]. Особливо, коли це одна стріла, що прилаштована до напнутого луку чи вже вилетіла після пострілу. Пущена стріла мала запліднити, а не вразити тварину біля стилізованого дерева життя, що яскраво засвідчує низка композицій на посуді доби бронзи та раннього заліза з Азербайджану [25. Рис. 31]. У такому контексті варто згадати також бога кохання Ерота, атрибутами якого були лук, стріли та сагайдак. Маємо на увазі й давність цього образу. Адже орфіки називали Ерота Протогоном (Первонародженим) [23. С. 668–669].

Цікаво, що сагайдак виступає фактично заміником дерева життя на ідолі зі Сватового та, можливо, Верхоріччя. На інших скульптурах хребет та ребра ідола утворювали стовбур, що закінчувався довгим хвостом, та гілки (Керносівка, Федорівка, Наталівка). Крайки гілок переходили на бічні площини у вигляді таких собі шевронів. Тому наявність шевронів на передпліччях ідолів є ознакою дерева, навіть за відсутності його зображення на спині ідола, коли на його місці опиняється сагайдак (Верхоріччя). Наголосимо тут на обов'язковій присутності «майського» дерева в церемонії «священного шлюбу».

Тепер пригадаємо ключові фази комплексу дій з використанням майського дерева, реконструйовані О. М. Фрейденберг на прикладах ритуальної практики різних народів. Усталені форми церемонії «священного шлюбу» включали: 1) ходу з деревом; 2) ритуальну трапезу (страву); 3) вибір «майської» пари – жениха та нареченої/царя та цариці; 4) зооморфний маскарад; 5) ритуальна сіммісія (злягання); 6) одруження дерева; 7) поєдинок [26. С. 68; 20. С. 250]. Спробуємо простежити перелічені сім фаз ритуалу в колі зображень на Керносівському та інших ідолах Степу:

1. Якщо говорити про обходи з деревом, то сама скульптура (ідол) і була умовним деревом, коли поглянути на неї зі спини, іншою іпостассю деміурга, втіленого у всій своїй величі на фронтальній площині. У степовому контексті мав місце швидше обхід скульптури-дерева, що надавав можливість споглядати її чи брати участь у наступних фазах «священного шлюбу».
2. Ритуальна трапеза в спільноті скотарів передбачала неодмінну офіру тварини, м'ясо якої (страву) й поїдали учасники церемонії. У зв'язку з цим привертає увагу профільна фігура бика з опущеною головою та

розведеними рогами (проекція зверху) на лівій площині Керносівського ідола, нижче пояса (рис. 2: 3). Саме йому судилося стати об'єктом офіри (таким собі цапом-відбувайлом). На передній площині, понад поясом, зображено, ймовірно, розпластану шкіру принесеної в жертву тварини, яка теж виконувала певну роль у подальших фазах ритуалу.

3. Майська пара – хвостатий наречений з нареченою зображені понад поясом та биком офіри попід гілками дерева життя, що сягають бічних площин.
4. Елементи зооморфного маскараду чітко проявляються в хвостатості нареченого – «царя» та в сцені переслідування істот собачої породи попід складеними на грудях руками з так само розчепіреними пальцями. Тут «цар» біжить на задніх та передніх «лапах», чи ж готується до злягання з твариною, подібно до антропоморфної пари на петрогліфі з Байконура (рис. 6: 4).
5. «Ритуальна сіммісія» (сплетіння, *coitus*) якраз і включає імітацію чи реалізацію злягання між антропоморфними, зооморфними персонажами чи «антропо-зооморфною» еротичною парою (центральный сюжет на Федорівському ідолі, переслідування собак – на Керносівському, згадана вище оргія на петрогліфі Саймали-Таш).
6. «Одруження дерева» відповідає *coitus* «царя та цариці» попід розпушеними гілками дерева життя (Керносівка).
7. Поєдинок біля майського дерева мав би знаходитися на другій, а не останній, позиції. Цього вимагають закони шлюбної вистави-церемонії під назвою «Священний шлюб». Адже саме результат поєдинку в танці, двобої чи іншому випробуванні надає переможцеві легітимне право на реалізацію усіх наступних сакральних дій. Це саме той випадок, коли переможець одержує все. Стилiстично близькі сцени поєдинку відтворені на ідолах з Криму та дольмені Джубге [24. С. 365–369]. На стелі з Бахчі-Елі в Криму один із суперників гине, бо зображений догори ногами [33. С. 311–313, abb. 1; 3].

У висновках з'являється спокуса до здійснення хоча б приблизної ідентифікації персонажа, схильного, іноді, до актів зоофілії. Зважаючи на те, що його образ тиражували на просторах Степу поміж Доном та Дунаєм, видається доречним звернення до міфології індоєвропейських, вужче – індоіранських племен. Тим більше, що й дослідники згадуваних ранніх (доколісничних) петрогліфів Центральної Азії та Сибіру орієнтуються на індоєвропейські, а не тюрко-монгольські наративи в інтерпретації конкретних сюжетів [31. С. 93]. У запропонованому вище тексті частіше від інших міфологічних персонажів спливає постать Індри – арійського бога грому та блискавки, «царя усього всесвіту», що уособлював силу та родючість. Бородатий Індра приносив чоловічу силу, врожаї та худобу. Його зброя ваджра (кий, палиця) виступала також символом родючості, похідним від фалоса бика. П. Ф. Кузнецов аргументує гіпотезу, що металева палиця з Кутулука була ритуальною зброєю, відповід-

ною описові ведійської ваджри Індри [12. С. 93–94, рис. 3]. Про образ веселки, як луку Індри, згадувалося вище, так само як і щодо запліднюючих (творчих) можливостей його стоп. Додамо ще, зважаючи на зображення собак на деяких ідолах, що супутником Індри виступав пес Сарам. Тому можна припустити, що Керносівський ідол найорганічніше втілює саме образ Індри в контексті «священного шлюбу». Втім, висловлені в цьому тексті спостереження та припущення вимагають додаткового й глибшого вивчення.

1. *Братченко С. Н.* Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1979 г. у с. Рудовка Сватовского р-на, с. Бахмутовка, Райгородка, Царевка, Деменково Новоайдарского р-на Ворошиловградской обл. // НА ІА НАНУ. – 1979/15. – 38 с.

2. *Братченко С. Н.* Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2004. – Вип. 2. – С. 65–190.

3. *Галкин Л. Л.* Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // Советская археология. – 1977. – № 3. – С. 189–196.

4. *Довженко Н. Д.* Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. Давня скульптура і пластика України. Доба бронзи. – К.: Родовід, 2009. – Т. III. – Кн. 1. – 176 с.

5. *Ерофеева Н. Н.* Лук // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1988. – Т. 2. – С. 75–77.

6. *Захарова Е. Ю.* Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы. – Воронеж: Центрально-черноземное книжное изд-во, 2000. – 163 с.

7. *Калинина И. В.* Очерки по исторической семантике. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2009. – 272 с.

8. *Кислий О. Є.* До питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 3–15.

9. *Ковалева И. Ф.* Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 89 с.

10. *Крылова Л. П.* Керносковский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 36–46.

11. *Кузнецов П. Ф.* Уникальное погребение эпохи ранней бронзы на р. Кутулук // Древности восточно-европейской лесостепи. – Самара: СамарГПИ, 1991. – С. 137–139.

12. *Кузнецов П. Ф.* Воинские символы из погребений ямных племен Самарского Заволжья // Проблемы археологии Евразии. К 80-летию Н. Я. Мерперта. – Москва, 2002. – С. 87–95.

13. *Новоженков В. А.* О датировке наскальных изображений Сары-Арки // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. – С. 79–89.

14. *Норман-Браун У.* Индийская мифология // Мифология древнего мира. – Москва: Наука, 1977. – С. 283–336.

15. *Октябрьская И. В., Черемисин Д. В.* Оружие, достойное мужчин // Гуманитарные науки в Сибири. – Новосибирск. – 1999. – № 3. – С. 51–56.

16. *Отрощенко В. В.* Вклад Игоря Васильева в изучение «загадочных знаков» срубной общности // Вопросы археологии Поволжья. – Самара, 2006. – Вып. 4. Посвящается памяти И. Б. Васильева. – С. 40–44.

17. *Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я.* О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // Тезисы докладов всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». – Запорожье, 1990. – С. 81–84.

18. *Самашев З. С.* Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 с.

19. *Смирнов А. М.* Изображения храмовых структур и сюжетов в европейском мегалитическом искусстве в IV–III тысячелетиях до н. э.: опыт идентификации // Мировоззрение древнего населения Евразии. – Москва: Старый сад, 2001. – С. 60–89.

20. *Советова О. С.* Тема «священного брака» в наскальном искусстве // Древние культуры Евразии. Материалы МНК, посвященной 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама. – Санкт-Петербург: Инфо-ол, 2010. – С. 246–251.

21. *Супруненко А. Б.* Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области // Советская археология. – 1991. – № 3. – С. 153–160.

22. *Супруненко А. Б.* Федоровский идол и курган. – Київ – Полтава, 2011. – 84 с.

23. *Тахо-Годи А. А.* Эрот // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1988. – Т. 2. – С. 668–669.

24. *Трифонов В. А.* Изображение «близнецов» на дольмене в Джугбе // Пятая кубанская археологическая конференция: материалы конф. – Краснодар, 2009. – С. 365–369.

25. *Формозов А. А.* Памятники первобытного искусства на территории СССР. – Москва: Наука, 1980. – 136 с.

26. *Фрейденберг О. М.* Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. – Л., 1936. – 454 с.

27. *Фрейденберг О. М.* Миф и литература древности. – Москва: Наука, 1978. – 606 с.

28. *Хохлов А. А.* Краниологическая характеристика черепа из погребения 1 кургана № 4 могильника Кутулук 1 // Древности восточно-европейской лесостепи. – Самара: СамарГПИ, 1991. – С. 139–141.

29. *Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

30. *Циміданов В. В.* Хвостаті персонажі міфології доби ранньої бронзи // Археологія. – 2001. – № 3. – С. 58–66.

31. *Черемисин Д. В.* К интерпретации «эротических» сюжетов наскального искусства Центральной Азии // Первобытная археология. Человек и искусство. Сб. научных трудов, посвященных 70-летию со дня рождения Я. А. Шера. – Новосибирск, 2002. – С. 90–94.

32. *Черняков И. Т.* Стела бронзового віку з Верхоріччя // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 37–47.

33. *Hančhar F.* Der «goldene Pflug» der skythischen Abstammungs-legende in archäologischer Sicht // Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein (1898–1967). – Innsbruck, 1968. – S. 307–323.

34. *Taylor T.* The Prehistory of sex. Four million years of human sexual culture. – New York – Toronto – London – Sydney – Auckland: Bantam Books, 1996. – 354 p.

Vitaliy Otroshchenko

MOTIVES OF THE RITUAL ZOOPHILIA IN THE WALL ART OF EARLY BRONZE AGE IN UKRAINE

The article is devoted to some aspects of the spiritual culture of the Bronze Age population of Ukrainian steppes which were associated with the cult of fertility. It focused attention on motives of ritual zoophilia carved on the side of anthropomorphic idols (Fedorivka, Kernosivka, Verkhoricha, Svatove). Some images of temple-like structures were found also on such idols. Complex of images on scene covered idols was interpreted as the reconstruction of the ceremony of «sacred marriage». The personality of epic hero on those scenes could be compared with the portrait of Indra in Veda mythology.

Key words: votives of zoophilia, anthropomorphic scene covered idols, temple structures, episodes of «sacred marriage», Indra.

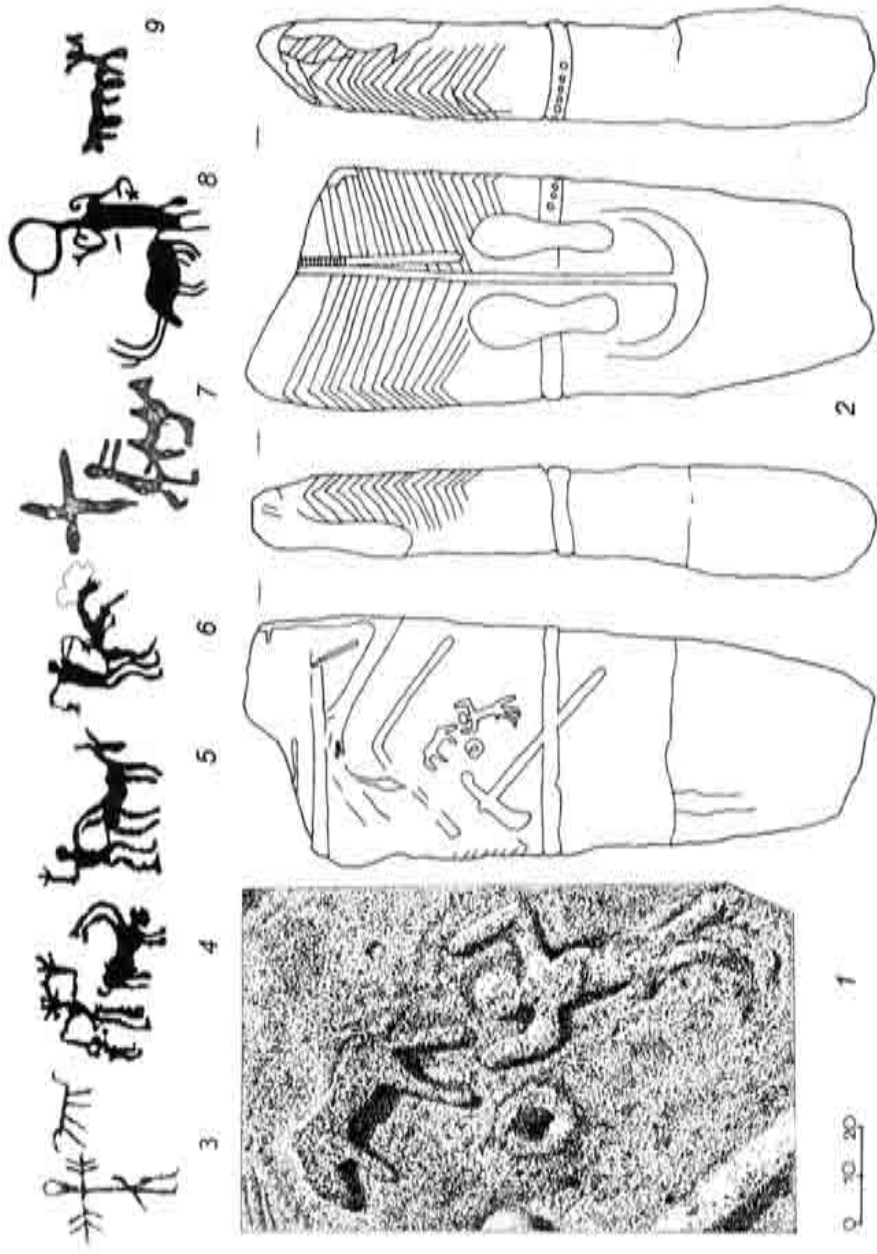

Рис. 1. Федорівський ідол та аналогії мотиву зоофілії, відтвореному на його площині:
1 – мотив зоофілії; 2 – зображення на площині ідола; 3 – мегалітична усяпальниця «Лундехой», Данія (за [19]);
4 – Саймали-Таш (за [20]); 5 – Валкомоніка, Італія (за Советова, 2010); 6 – Цагаан-Салаа, Монголія (за [20]);
7, 9 – Сари-Аркі (за [13]); 8 – Тамгали (за [30])

Рис. 2. Комплекс зображень на площинах Керносівського ідола (за [4])

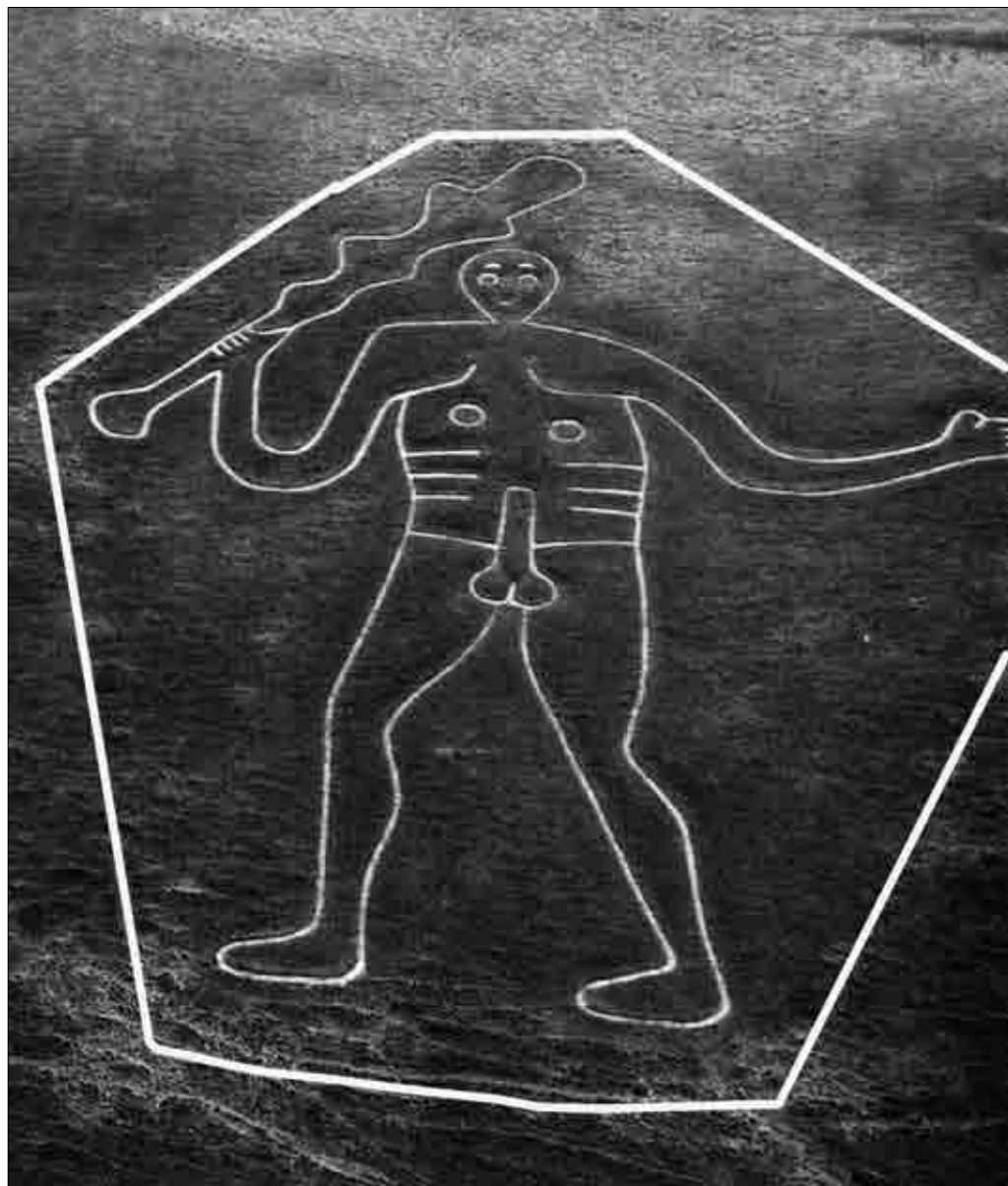

Рис. 3. Реконструкція храмової структури
довкола геогліфа Керне Аббас Гігант, Дорсет, Англія

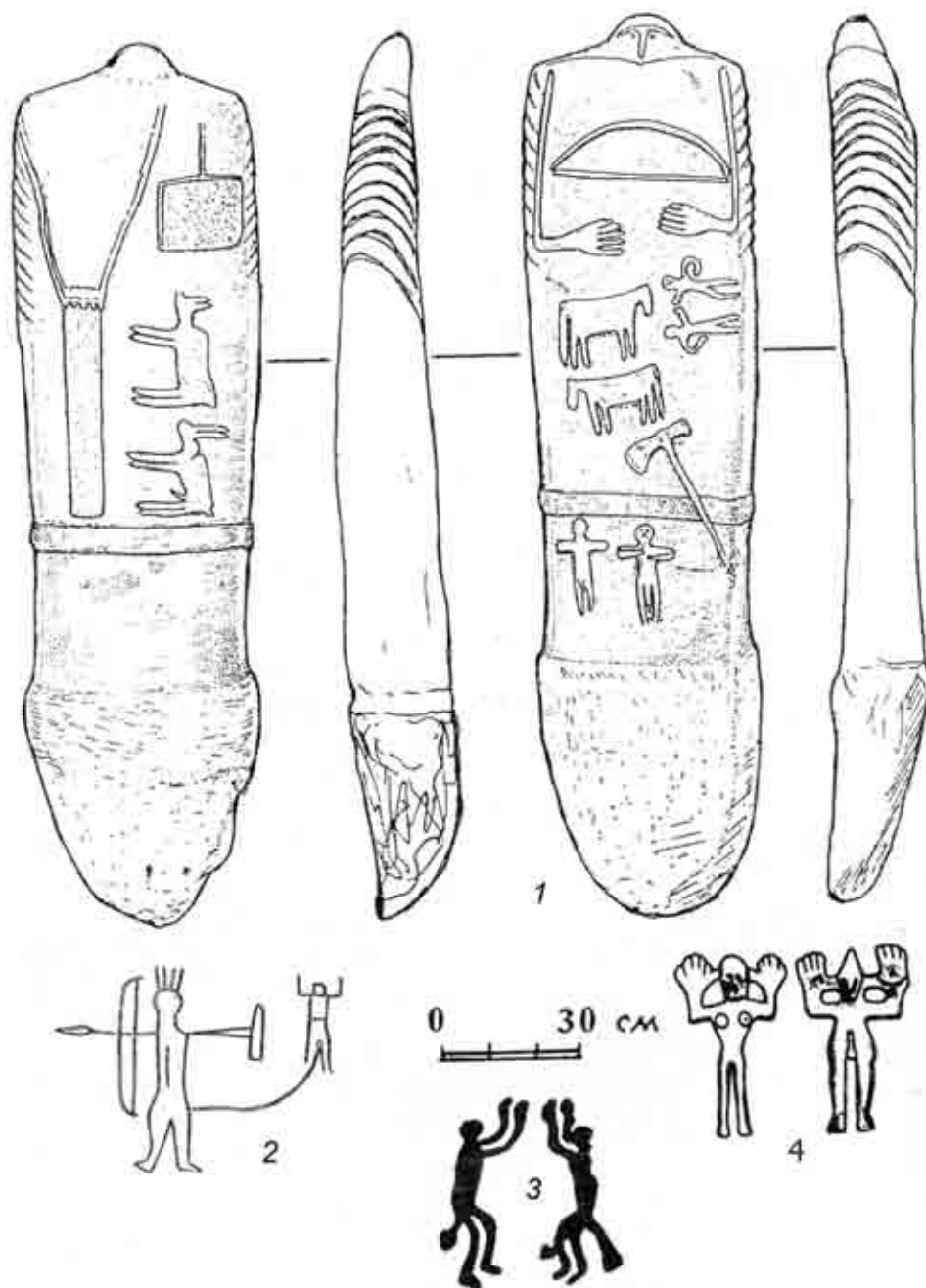

Рис. 4. Комплекс зображень на площинах ідола з Верхоріччя та мотиви «священного шлюбу»:

- 1 – проекції ідола (за [32]); 2 – Північна Африка (за Пиотровский, 1930);
- 3 – двобій/танок хвостатих персонажів, Саймали-Таш (за [30]);
- 4 – антропоморфна еротична пара, металоластика, Дагестан (за [20])

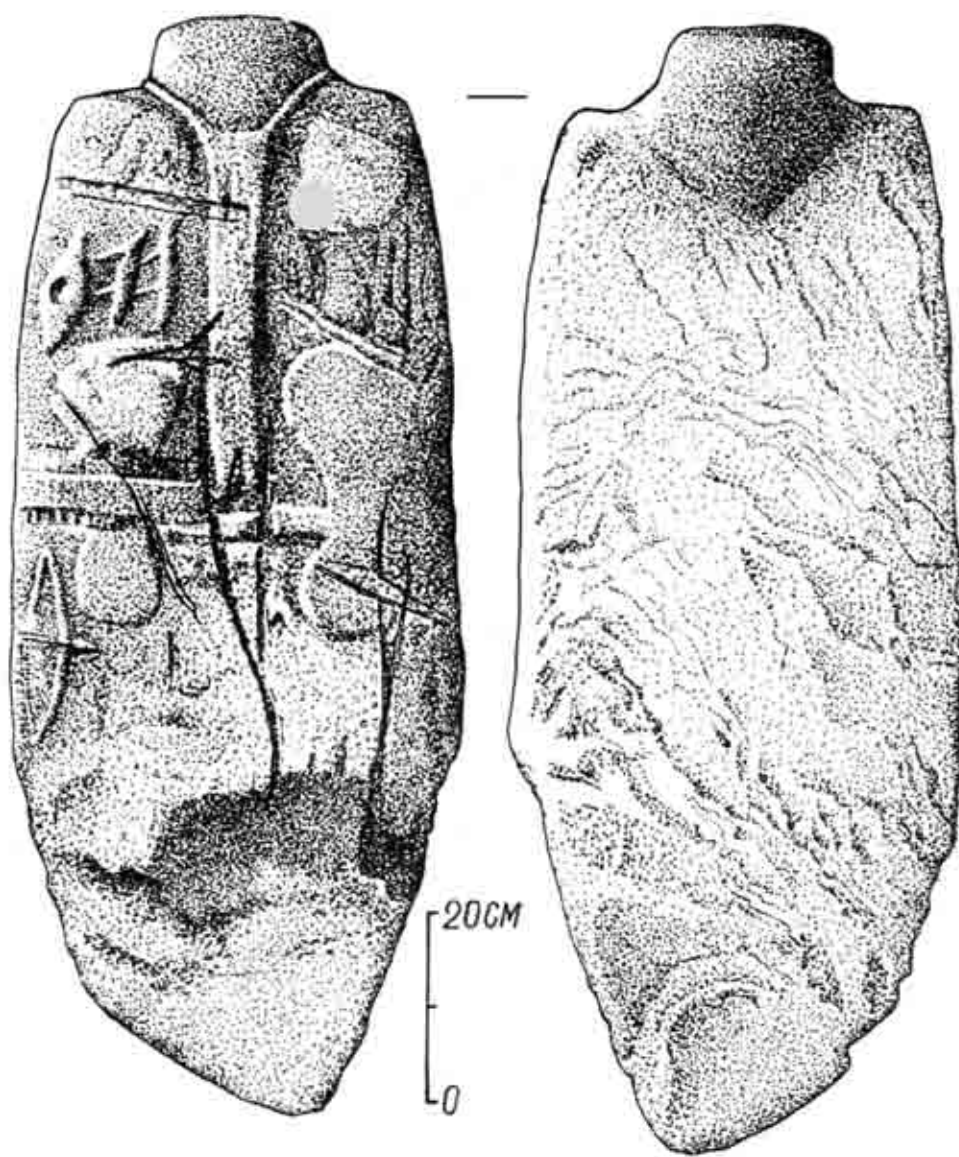

Рис. 5. Тильна та лицева площини ідола зі Сватового (за [2])

Рис. 6. Сцени з церемонії «священного шлюбу»:
1 – Федорівський ідол; 2–3 – Керносівський ідол (прорисовки за [30]);
4 – Байконур, плита 1а (за [13]); 5 – Саймали-Таш (за [18])

УДК 903.5(438.14=162.5)–11”

Sylwester Czopek, Katarzyna Trybała-Zawiślak

WYBRANE ASPEKTY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO WE WCZESNEJ FAZIE TARNOBRZESKIEJ KULTURY ŁUŻYCKIEJ NA PRZYKŁADZIE STAN. 6 W DĘBINIE, POW. ŁAŃCUCKI

Cmentarzysko w Dębinie to niewielka, datowana na wczesną fazę tarnobrzeskiej kultury łuzickiej nekropola. Dotychczas odkryto tu 47 grobów, zarówno popielnicowych, jak i szkieletowych. Groby popielnicowe na ogół wyposażone są w misy przykrywające popielnice i przystawki, rzadziej w przedmioty metalowe. Grobów szkieletowych zarejestrowano znacznie mniej (dotychczas 3), jednak są one dobrze zachowane, a ponadto cechują się dość bogatym inwentarzem (od 3 do 5 naczyń ceramicznych, przedmioty metalowe). Jeden z takich grobów wydатовano metodą radiowęglową. Uzyskana data (w granicach XII wieku BC) nie jest jednoznaczna, jednak łączy się z inhumacyjnymi zespołami grobowymi znanymi z najstarszego horyzontu tarnobrzeskiej kultury łuzickiej. Interesującym jest fakt, iż na stanowisku w Dębinie zarejestrowano również osadę tarnobrzeskiej kultury łuzickiej datowaną na jej późny horyzont.

Słowa kluczowe: tarnobrzaska kultura łuzicka, archeologia funeralna, kremacja, inhumacja, zwyczaje pogrzebowe.

Obrządek pogrzebowy tarnobrzeskiej kultury łuzickiej jest stosunkowo dobrze znany. W 1976 roku ukazała się fundamentalna praca Kazimierza Moskwy, która podsumowała ówczesny stan badań, w tym także kwestie związane z obrządkiem pogrzebowym [13. S. 105–120]. W kolejnych latach publikowano nowe materiały funeralne (zarówno te pozyskane w trakcie wcześniejszych badań, jak i te nowoodkrywane), ale także analizowano różne aspekty wiążące się z szeroko pojmowanym obrządkiem pogrzebowym (np. [14; 3; 4; 5; 17]). Właśnie te elementy, tj. duży zasób źródeł, jak i ciągle trwająca dyskusja na tematy związane z cmentarzyskami tarnobrzeskiej kultury łuzickiej, decydują o aktualnej ocenie stanu badań. Nie jest on jednak na tyle satysfakcjonujący, aby zaniechać dalszych badań i dociekań. Pokazuje to choćby przykład cmentarzyska w Dębinie koło Łańcuta, któremu poświęcony jest niniejszy artykuł. Jest on zarazem pierwszym publikowanym doniesieniem naukowym, stąd na wstępie wypada podać kilka informacji ogólnych o samym stanowisku i prowadzonych badaniach.

Stanowisko nr 6 w Dębinie, pow. łańcucki zostało odkryte przypadkiem w 2009 roku przez studentów archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Na powierzchni stwierdzono wówczas ślady po rozoranych grobach popielnicowych. Powiadomienie

właściwych organów konserwatorskich spowodowało doraźną interwencję, w wyniku której zadokumentowano dwa skupiska przepłwonych kości i ceramiki oraz podjęto decyzję o rozpoczęciu badań wykopaliskowych. Stanowisko było badane w kolejnych sezonach wykopaliskowych – 2011, 2012, 2013. Ogółem przebadano powierzchnię wynoszącą nieco ponad 700 m². W trakcie wykopalisk okazało się, że mamy tu doczynienia z typowym stanowiskiem wielokulturowym. Oprócz materiałów tarnobrzesckiej kultury łużyckiej stwierdzono: ślady obozowiska schyłkowopaleolitycznego i mezolitycznego, osadę kultury pucharów lejkowatych, ślady osadnictwa kultury mierzanowickiej, trzcinieckiej oraz z okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza. Najliczniej, zarówno przez źródła nieruchome, jak i zabytki jest jednak reprezentowany horyzont związany z tarnobrzescką kulturą łużycką. Reprezentują go materiały funeralne, łączące się z wczesną fazą tej kultury oraz osadowe, pochodzące z jej fazy schyłkowej. W tym miejscu będą nas oczywiście interesowały przede wszystkim te pierwsze, zwłaszcza w kontekście ich znaczenia dla ogólnej problematyki obrządku pogrzebowego tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. Stanowisko zajmuje niewielkie piaszczyste wyniesienie leżące w obrębie Pradoliny Podkarpackiej (ryc. 1), wykorzystywanej na tym odcinku przez dolinę Wisłoka. W jej obrębie możemy mówić o skrajnym położeniu, bowiem stanowisko od granicy Przedgórskiego Płata Lessowego dzieli zaledwie 400–500 m.

Na cmentarzysku w Dębinie odkryto dotychczas 47 grobów (ryc. 2). Zdecydowanie dominują groby popielnicowe, których znamy 44. Jedynie w 3 przypadkach (tab. 1) możemy mówić o grobach szkieletowych.

Trzy groby szkieletowe z Dębiny reprezentują pod względem inwentarzy typ grobów średnio bogatych (ryc. 3). Wskaźnik bogactwa (wyliczony wg schematu zaproponowanego dla Grodziska Dolnego o Chodaczowa – [1. S. 53]) waha się od 8 (grób 22) do 16 (grób 25) punktów.

Cechą kremacyjnego obrządku pogrzebowego jest na analizowanym cmentarzysku wyłączność popielnicowej formy grobu. W roli popielnic występują naczynia wazowate, w tym wyróżniające się bogatą ornamentyką (ryc. 4) lub garnki tulipanowate, zbliżone do tych znanych z grobów szkieletowych (ryc. 5). Towarzyszą im misy przykrywające urny i/lub przystawki oraz – rzadziej – przedmioty brązowe. Część grobów jest na tyle zniszczona, że obecnie trudno jest ustalić pierwotny skład inwentarzy (tab. 2).

Na stanowisku w Dębinie odkryto także kilka pojedynczych naczyń bez kości. Na ogół są to małe kubki lub misy, występujące także w skupiskach po 2–3 (np. ob. 32, 42, 66, 81). Ich stylistyka odpowiada wczesnej fazie tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, czyli nie sposób ich łączyć z późniejszą osadą. W literaturze tego typu przypadki interpretowane są jako pozostałości słabiej wyposażonych grobów szkieletowych [1. S. 46] o nieczytelnych zarysach jam i całkowicie rozłożonym szkielecie, co akurat znajduje analogie i na naszym cmentarzysku w przypadku niebudzących wątpliwości grobów inhumacyjnych. Druga możliwość interpretacyjna, to podobnie, jak to

Tabela 1. Dębina, pow. łączucki, stan. 6. Specyfikacja grobów szkieletowych

Nr grobu	Jama grobowa			Wyposażenie (inventarz)		Uwagi
	Kształt	Wymiary (m)	Orientacja	Metal	Ceramika	
25	Nieregularny (zbliżony do owalnego)	2x1,2–1,3	E-W	– szpila z główką sklepaną i zwiniętą w uszko – fragment przedmiotu brązowego	– garnek esowaty – misa profilowana – 2 małe naczynka wazowate – miniaturowy kubek profilowany	– relacje stratygraficzne z obiektem osadowym 68
47	Nieregularny (zbliżony do owalnego)	2,4x0,45–0,8	N-S	– fragment szpili (typ nieokreślony; bez główki)	– 2 garnki esowate – misa profilowana – kubek profilowany – małe naczynie wazowate	– relacje stratygraficzne z obiektem osadowym 120 – ślad po spalonej drewnianej belce (?) w północno-zachodniej części jamy grobowej
22	Nieregularny, lekko wydłużony	1,4x0,6–0,8	E-W	–	– kubek stożkowaty – małe naczynie wazowate – miniaturowy kubek profilowany	– relacje stratygraficzne z obiektami osadowymi 85A i 85B

tłumaczą niektórzy inni archeolodzy [12; 18], łączenie tych naczyń z nieokreślonymi obrzędami towarzyszącym pochówkom lub odprawianym na cześć zmarłych.

Wczesnotarnobrzeskie cmentarzysko w Dębinie jest nekropolą o birtualnym obrządku pogrzebowym, co należy uznać za powtarzający się element na wielu innych stanowiskach [7]. W interpretacji podwójnego obrządku pogrzebowego uwzględnia się zazwyczaj dwa fakty, które można sprowadzić do dylematu – następstwo chronologiczne czy odmienna eschatologia. Z dotychczasowych studiów wynika, że nie mamy danych, które jednoznacznie potwierdzałyby jedną z tych hipotez [2. S. 242–

Tabela 2. Dębina, pow. łańcucki, stan. 6. Specyfikacja grobów popielnicowych

Cecha	N	%
Groby, w których wystąpiła tylko popielnica	9	20,4
Groby z misami przykrywającymi popielnicę	16	36,4
Groby z przystawkami	4	9,1
Groby z misami przykrywającymi popielnicę i z przystawkami	5	11,4
Groby z przedmiotami brązowymi i misami przykrywającymi popielnicę	1	2,3
Groby popielnicowe zniszczone	9	20,4
Ogólna liczba grobów popielnicowych	44	100,0

244]. W tym aspekcie cmentarzysko w Dębiniu także nie przynosi jednoznacznych odpowiedzi. Z jego rozplanowania wynika, że groby szkieletowe zajmują centralną część nekropoli, co po przyjęciu interpretacji równomiernego rozszerzania przestrzeni funeralnej od początkowego «centrum» może wskazywać na starszą pozycję grobów inhumacyjnych. Z drugiej jednak strony nie znajdujemy potwierdzenia takiego modelu rozwoju wewnętrznego na innych nekropolach. W Paluchach np. groby szkieletowe występują w skrajnej strefie całej nekropoli [11. Ryc. 2], podobnie jak w Chodaczowie [1. Ryc. 18]. Materiał zabytkowy z grobów w Dębiniu jest porównywalny z pozostałymi, podobnie datowanymi cmentarzyskami, np. Manasterzem, stan. 6 [10; 15; 16], Grodziskiem Dolnym, stan. 1 [1], Bachórzem-Chdorówką, stan. 1 [9].

Dla grobu 47 (ryc. 6) uzyskano datę radiowęglową (dla warstwy spalenizny, interpretowanej jako ślad po spalonej belce drewnianej) 2765 ± 90 BP (MKL 2087). Kalibracja (ryc. 7) na poziomie prawdopodobieństwa 1 sigma (68,2%) wskazuje na chronologię w granicach XI/X–IX wiek BC. Jest zatem zbyt późna w stosunku do oczekiwanego datowania, zgodnego z dotychczasowymi ustaleniami pozycji chronologicznej grobów szkieletowych w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej. Na poziomie 2 sigma (95,4%) pojawia się jednak możliwość (choć nadal niejednoznaczna) określenia wieku próbki na XII wiek BC, co w pełni potwierdzałoby datowania typologiczne dla inhumacyjnych zespołów grobowych najstarszej fazy tej jednostki kulturowej. Ta niejednoznaczność, zdaniem wykonującego datowanie profesora Marka Krąpca, może wynikać z niewielkiej ilości węgla drzewnego w analizowanych próbkach.

Cmentarzysko z Dębiniu jest przykładem małej, zapewne krótkotrwale użytkowanej nekropoli (zwartość chronologiczna?) we wczesnej fazie tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (środkowa epoka brązu – HaA1?). Bardzo interesujące jest spojrzenie na stanowisko z nieco szerszej perspektywy. Przed założeniem pierwszych grobów mamy obecny horyzont osadnictwa kultury trzcinieckiej, co jest elementem powtarzalnym na wielu wczesnotarnobrzeskich cmentarzyskach. Spośród 14 nekropoli z najstarszej tej kultury aż na 6 stwierdzono obecność osadowego materiału kultury trzcinieckiej. Można zatem już mówić o powtarzalności tego zjawiska [6. S. 471–473]. Z punktu widzenia chronologiczno-kulturowego można w tej sytuacji mówić o kontynuacji użytkowania miejsca, ale w zmienionej funkcji. Można to interpretować na dwa spo-

soby – albo jest to zwykły przypadek, tj. zajęcie tego samego, atrakcyjnego osadniczo miejsca, albo mamy tu do czynienia z bardziej złożoną interpretacją symboliczną – identyfikacją grobu jako domu, a cmentarza jako wioski śmierci [8. S. 10].

Natomiast po zaprzestaniu użytkowania nekropoli mamy do czynienia z kilkusetletnią przerwą w zagospodarowaniu stanowiska. Kolejne obiekty, tym razem osadowe pojawiają się we wczesnej epoce żelaza. Wiąże się to oczywiście z desakralizacją przestrzeni, co może być zilustrowane kilkoma przykładami naruszenia lub zniszczenia niektórych grobów przez jamy osadowe tej samej kultury (np. grób 25 i obiekt 68; grób 22 i obiekty 85A i 85B). Sytuację tę można interpretować co najmniej na dwa sposoby [6. S. 473–474]. W pierwszym przypadku byłby to brak tabu, jakie powinno być udziałem cmentarzyska i związane z tym założenie nowej osady, desakralizującej przestrzeń. Druga interpretacja to nieznanomość (lub raczej brak zbiorowej pamięci symbolicznej) realiów osadniczych mikroregionu, co wiązałoby się z przyjęciem tezy o obcej na tym terenie społeczności, szukającej miejsca dla założenia osady. Obydwie uwagi są bardzo istotne nie tylko z punktu widzenia archeologii funeralnej, ale też mogą wiele wносить do dyskusji nad niespójnością materiałów tarnobrzeskiej kultury łużyckiej z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz przemianami kulturowymi na znacznie szerszym niż «tarnobrzeskie terytorium kulturowe» obszarze Europy środkowo-wschodniej.

1. Czopek S. Tarnobrzeska kultura łużycka nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. Studium osadniczo-kulturowe. – Rzeszów, 1996.

2. Czopek S. Inhumacja i kremacja na cmentarzyskach grupy tarnobrzeskiej // Popiół i kość (= Funeralia Lednickie. – 4) / J. Wrzesiński (red.). – Sobótka-Wrocław, 2002. – S. 231–246.

3. Czopek S. Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzeskiej kultury łużyckiej // Przegląd Archeologiczny. – T. 53. – 2005. – S. 53–85.

4. Czopek S. Czas użytkowania cmentarzysk tarnobrzeskiej kultury łużyckiej – możliwości interpretacyjne i uwagi dyskusyjne // *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. – T. 1. – 2006. – S. 101–132.

5. Czopek S. Die Größen der die urgeschichtlichen Gräberfelder nutzenden Bevölkerungsgruppen (am Beispiel der Tarnobrzeg-Lausitzer Kultur) // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. 62. – 2010. – S. 65–116.

6. Czopek S. Great urn cemeteries – sacred space and place in the cultural landscape of the Tarnobrzeg Lusatian culture // *Environment and Subsistence – forty years after Janusz Kruk's «Settlement studies»* (= *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. – 11) / S. Kadrow, P. Włodarczak (red.). – Rzeszów-Bonn, 2013. – S. 469–476.

7. Czopek S., Trybała K. Das zweite Körpergrab aus dem Gräberfeld in Manasterz. Die Probleme der Chronologie und der Differenzierung des Körperbestattungsrituals in der Tarnobrzeg-Gruppe der Lausitzkultur // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. 57. – Kraków, 2005. – S. 131–163.

8. Eliade M. Historia wierzeń i idei religijnych. – Warszawa, 1988.

9. Gedl M. Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. – Kraków, 1994.
10. Godlewski P. Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Manasterzu, stan. 6 // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. 22. – 2001. – S. 21–57.
11. Kostek A. Cmentarzysko w Paluchach, pow. Przeworsk. Dotychczasowe badania // Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza / M. Gedl (red.). – Warszawa, 2002. – S. 313–337.
12. Mogielnicka-Urban M. Próba interpretacji naczyń nie zawierających z cmentarzyska kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. Siedlce // Przegląd Archeologiczny. – T. 39. – 1992. – S. 101–121.
13. Moskwa K. Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. – Rzeszów, 1976.
14. Przybyła M. S. Wybrane aspekty obrządku pogrzebowego grupy tarnobrzeskiej // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. 25. – 2004. – S. 91–103.
15. Trybała-Zawiślak K. Drugi sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 6 w Manasterzu, gm. Wiązownica, pow. Jarosław // Rocznik Przemyski. – T. 42. – Z. 2: Archeologia. – 2006. – S. 43–58.
16. Trybała-Zawiślak K. Trzeci sezon archeologicznych badań wykopaliskowych na stan. 6 w Manasterzu, pow. Jarosław // Rocznik Przemyski. – T. 43. – Z. 2: Archeologia. – 2007. – S. 47–59.
17. Trybała-Zawiślak K. Groby z przykryciem popielnicy w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej // Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologia funeralną / S. Czopek (red.). – Rzeszów, 2012. – S. 149–167.
18. Zyzman A. Obiekty bez kości na cmentarzyskach grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej // Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje / S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.). – Rzeszów, 2009. – S. 303–310.

Sylwester Czopek, Katarzyna Trybała-Zawiślak

SELECTED ASPECTS OF FUNERAL RITES IN THE EARLY PHASE OF TARNOBRZEG LUSATIAN CULTURE ON THE EXAMPLE OF SITE 6 IN DĘBINA, ŁAŃCUT DISTRICT

Cemetery in Dębina is a small necropolis dated to early phase of the Tarnobrzeg Lusatian culture. So far, 47 urn graves and inhumation graves were found. Urn graves are in general furnished with bowls covering urns and secondary vessels, rarely with metal objects. Inhumation graves were considerably less in number but they are in good state of preservation and they are featured quite rich inventory (from 3 to 5 ceramic grave goods, metal objects). One of them was dated by radiocarbon method. The date (in the range of XII century BC) is not unequivocal, but it is connected with inhumation graves known from the oldest horizon of the Tarnobrzeg Lusatian culture. It is interesting that in Dębina site also a settlement dated to late phase of the Tarnobrzeg Lusatian culture was registered.

Key words: Tarnobrzeg Lusatian culture, funeral archaeology, cremation, inhumation, funeral rites.

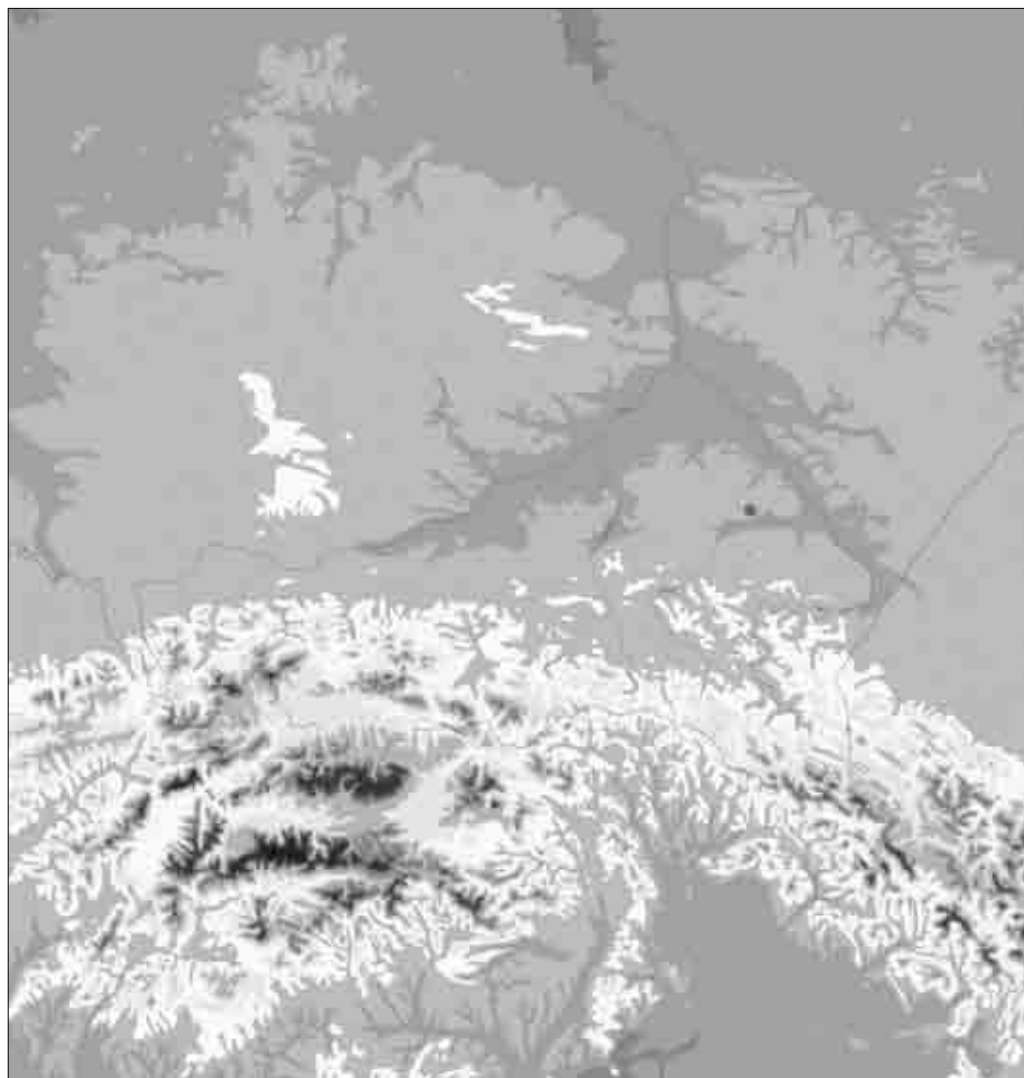
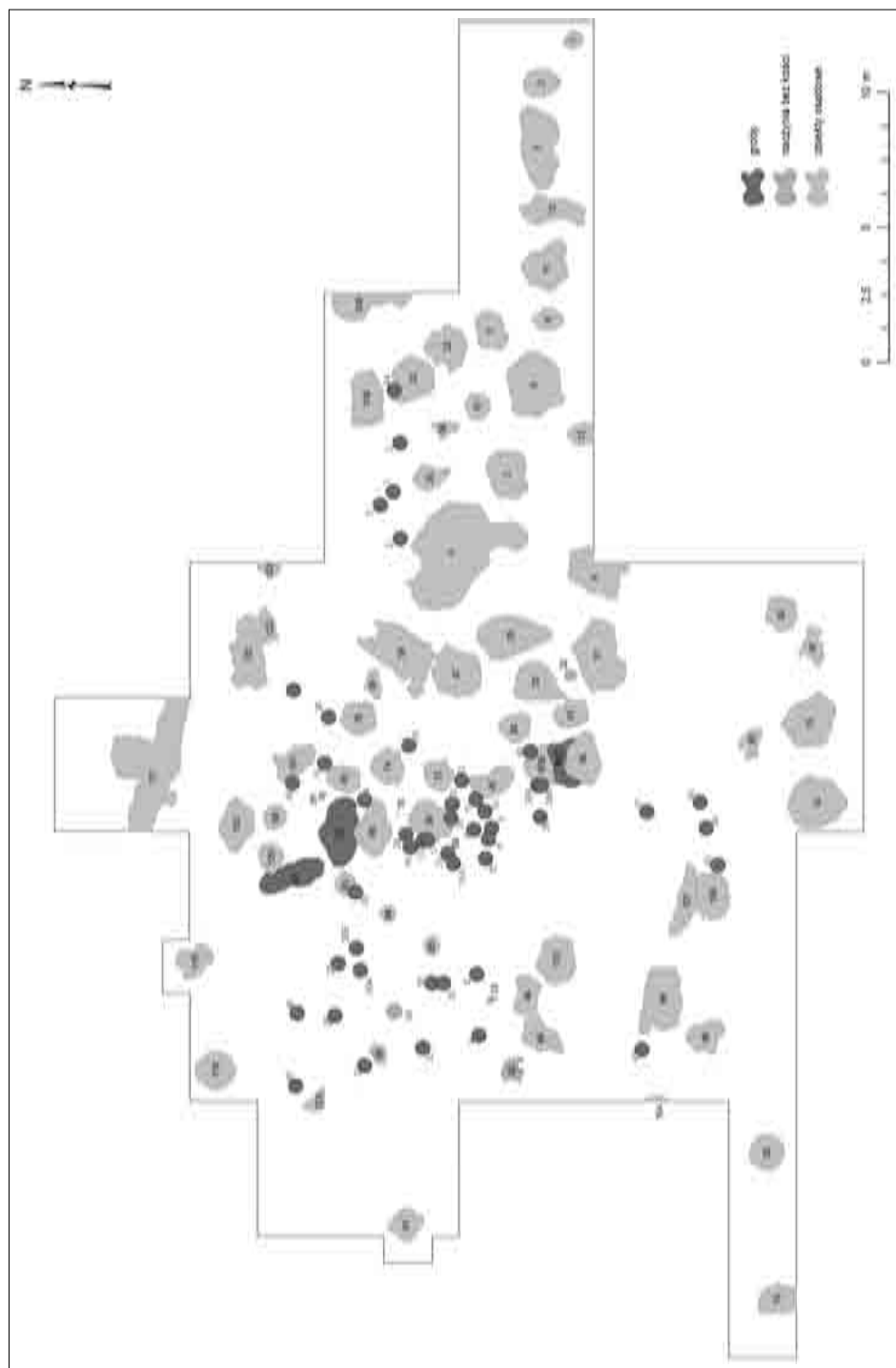

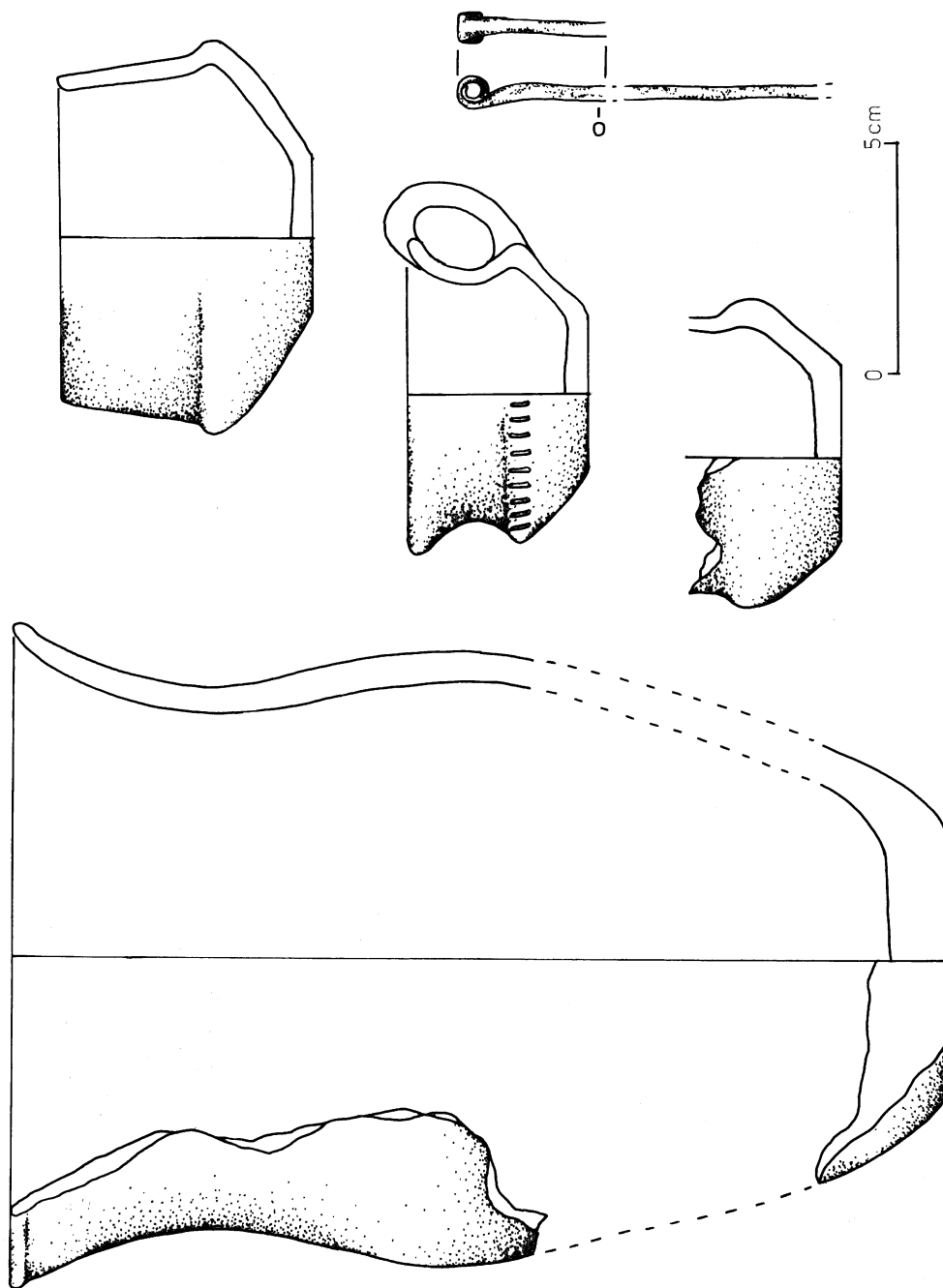
Рис. 1. Дębina, стан. 6 – lokalizacja stanowiska*

* Див. кольоровий додаток V

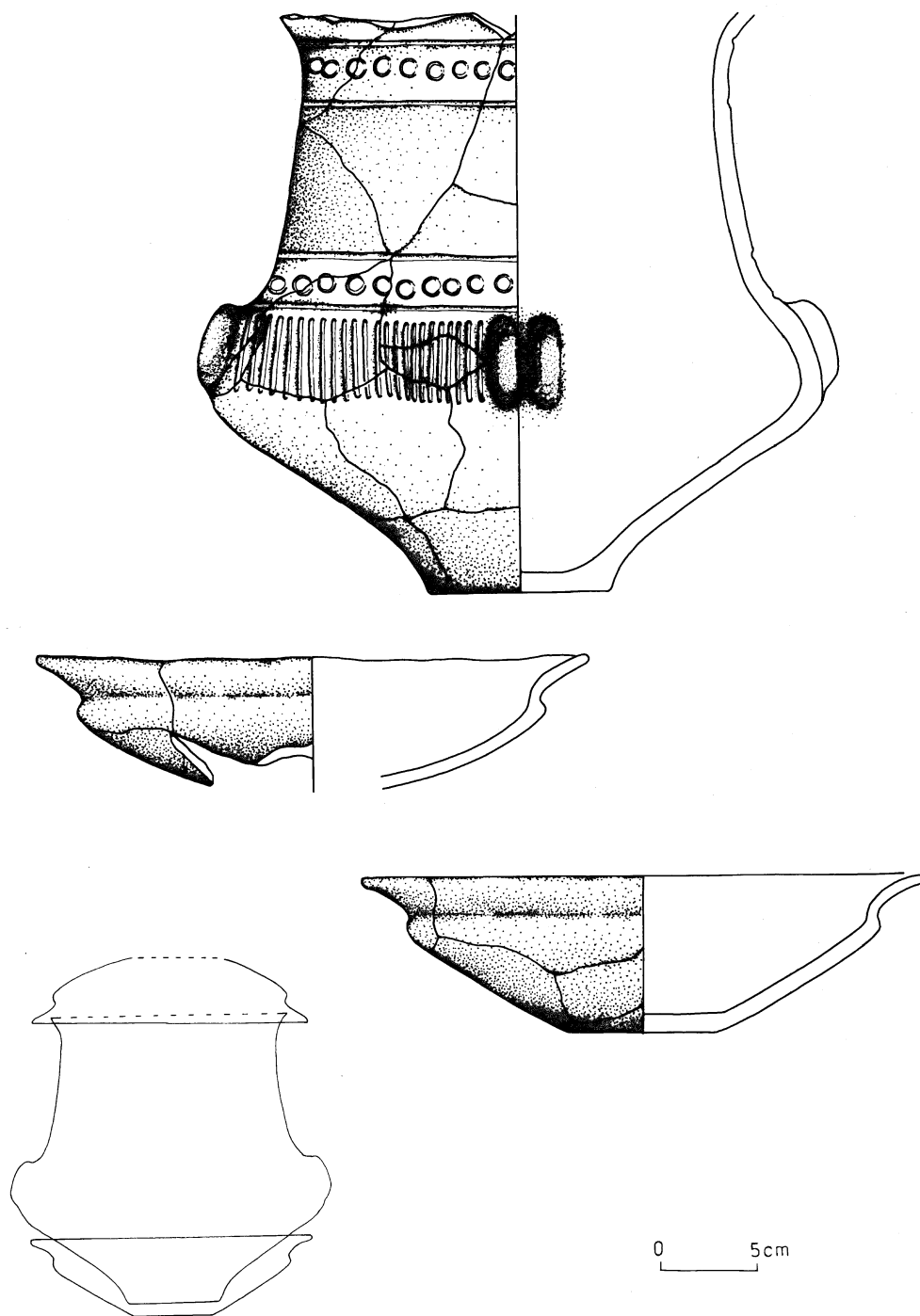

Ryc. 2. Dębina stan. 6 – plan stanowiska*

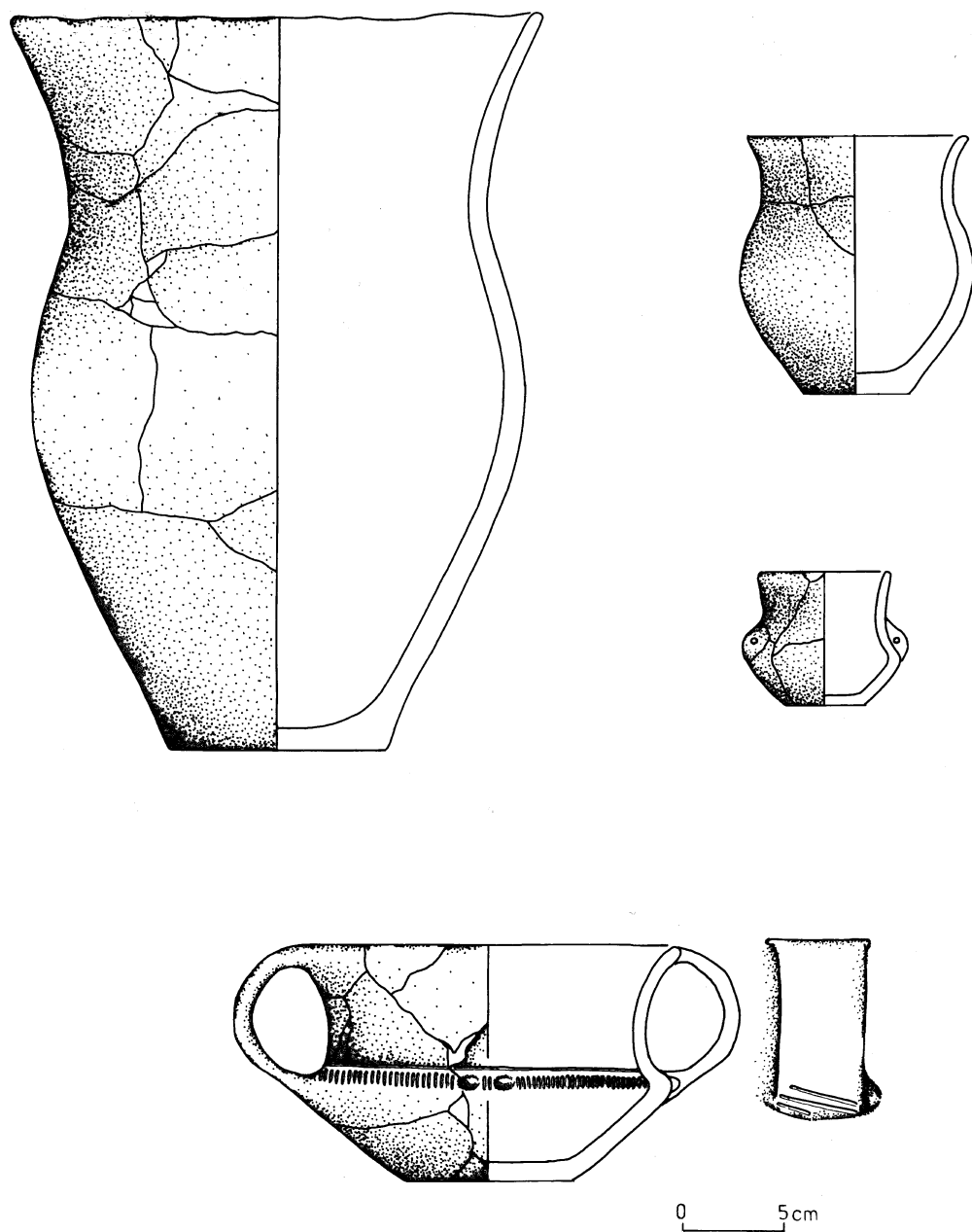
* Див. кольоровий додаток VI

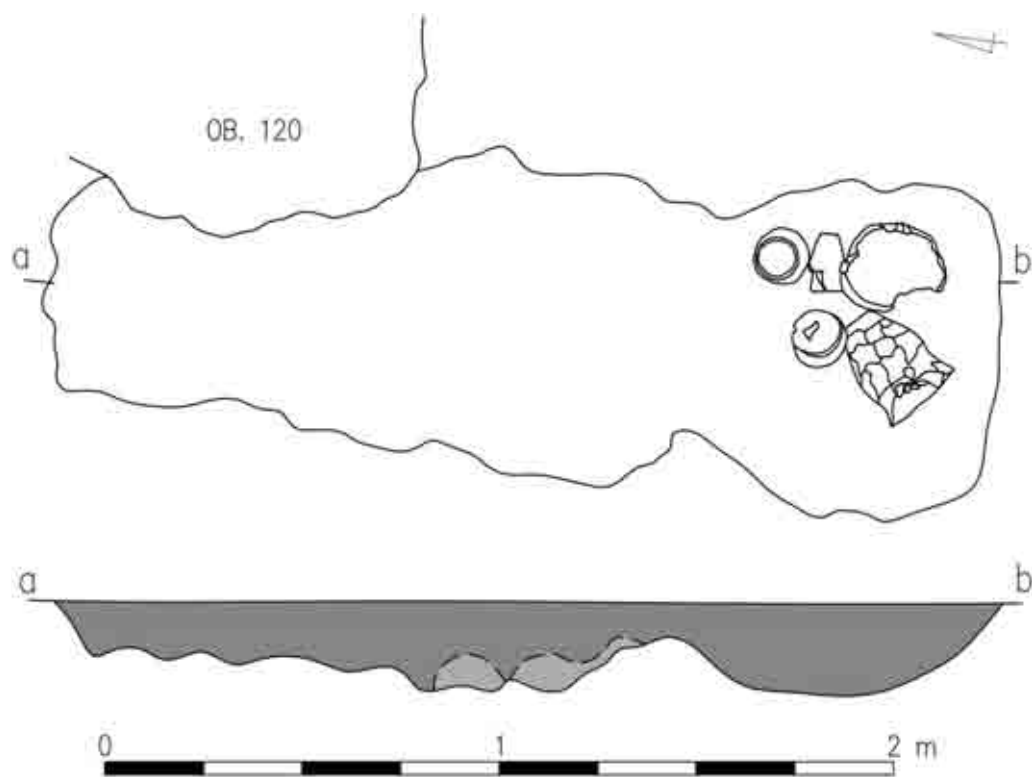
Ryc. 3. Dębina, stan. 6 – inwentarz grobu szkieletowego 25

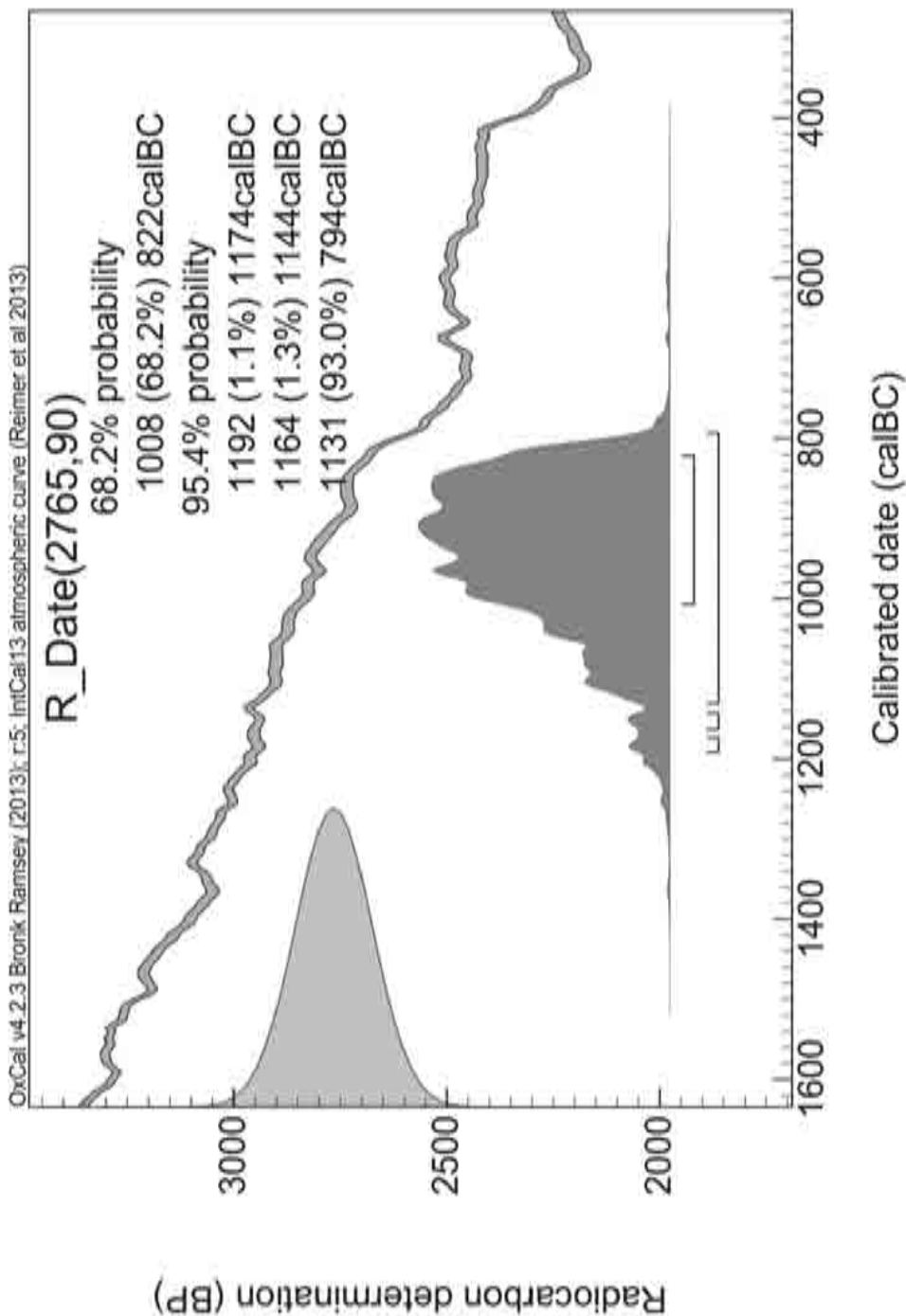
Ryc. 4. Dębina, stan. 6 – inwentarz grobu popielnicowego 13

Ryc. 5. Dębina, stan. 6 – inwentarz grobu popielnicowego 7

Ryc. 6. Dębina stan. 6 – rzut poziomy grobu szkieletowego 47

Ryc. 7. Dębina stan. 6 – data radiowęglowa drewnianej belki z grobu 47

УДК 94(477:262.5:210.7 Левке)

Сергей Охотников

САКРАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОСТРОВА ЛЕВКЕ (ЗМЕИНОГО)

В статье рассматриваются основные этапы истории и ипостаси культа Ахилла на острове Левке (Змеином) в Черном море. Остров был открыт для археологического сообщества в 1823 г. и сейчас славится богатой литературной традицией, связанной с присутствием тут святилища Ахилла в эпоху Греции и Рима. Однако археологические исследования на этом памятнике проводились очень редко. В последнее время ряд археологических экспедиций обеспечили ученых данными о функционировании святилища в данный период. Подводные экспедиции проводились вокруг острова в 2005–2006 гг. Здесь была обнаружена родосская керамика конца VII – начала VI вв. до н. э., а также наиболее раннее посвящение герою (в виде граффити), датированное второй четвертью–серединой VI в. до н. э. Очевидно, храм в ионическом стиле был построен на острове несколько позже. Позднее он был перестроен и переоформлен. Согласно находкам монет, подношения приходили в храм со всего ареала классической эпохи. Экземпляры чернофигурной и краснофигурной керамики, амфоры, статуэтки были найдены на памятнике. Подводные исследования принесли открытия архитектурных деталей храма, якоря и другие древности. Все эти артефакты подтверждают факт функционирования храма Ахилла в III–IV вв. н. э. Остров был не только святым местом, но и важным стратегическим пунктом, где располагались римские легионы и флот.

Ключевые слова: остров Левке, культ Ахилла, Понт Эвксинский (Черное море).

Один из главных древнегреческих героев – Ахилл, прославленный в поэме Гомера «Илиада», после своей гибели был обожествлен. С его культом мифологическая традиция связывала несколько мест, как в самой Греции, так и в Северном Причерноморье. Среди них наиболее известным и почитаемым являлся остров Левке, или остров Ахилла.

Но, несмотря на значительную известность в античном мире, история возникновения и существования святилища отражена в письменной традиции довольно фрагментарно. Древнейшее из свидетельств, принадлежащее Арктину, относится к VII в. до н. э., позднейшее – к V–VI вв. н. э. Об острове и храме на нем упоминали такие античные авторы, как Еврипид, Аристотель, Алкей, Филострат, Павсаний, Пиндар, Арриан, Плиний, Страбон и многие другие [1. С. 523–542].

Судя по их сообщениям, святилище Ахилла на острове Левке находилось напротив устья реки Истр (Дунай) в открытом море. В настоящее время это остров Змеиный (рис. 1). Это единственный в Черном море остров тектони-

ческого происхождения. Неординарность его внешнего облика, в виде скалы возвышающейся над морем, отмечалась уже античными авторами, считавшими, что он «поднят» из морских глубин. Площадь его невелика – около 20 га. Поверхность каменистая, берега обрывистые, высотой от 4–5 до 25 м, а наивысшая точка лежит на высоте 40 м от уровня моря (рис. 2–4).

Удивительно точно описал остров автор IV в. н. э. Руфий Фест Авиен: «Левке – седая горами [...], где вогнутая скала образует пещеры обширным изгибом, где скалы разверзаются источенными массами и висят искривленным сводом»¹.

В середине века по-новогречески остров назывался Фидониси, по-турецки – Илан-ада, что также означает Змеиный остров. Начиная с XVIII в., он попадает в поле зрения российских исследователей, среди которых одним из первых следует назвать Н. Д. Критского. Будучи военным моряком, в 1823 г. он проводил гидрографические обследования Черного моря и по просьбе Петербургской академии наук дал описание острова Фидониси, где отметил развалины какого-то древнего сооружения. На основании его данных академик Е. Е. Келер написал обширную статью, где разобрал сведения древних авторов и окончательно утвердился во мнении о том, что этот остров и есть священный остров Ахилла – Левке [6. Р. 531–819].

В 1841 г. Одесским обществом истории и древностей сюда была направлена первая археологическая экспедиция под руководством Н. Н. Мурзакевича. К сожалению, к этому времени остатки храма были разобраны на строительство маяка, а последующие изыскания проводились только любителями.

Лишь только в 1964 и 1968 гг. здесь работали профессиональные археологи – Н. В. Пятышева и С. А. Булатович. Наконец, в 1988 г. была организована комплексная экспедиция по изучению острова под руководством автора, проводящая наземные и подводные археологические работы. Результаты работы этой экспедиции отражены в специальной монографии, посвященной святилищу Ахилла, написанной им вместе с А. С. Островерховым, а также в ряде работ обобщающего характера [3. С. 37–45; 4; 7. С. 49–81 + 18 ill].

Сопоставляя полученный археологический материал с сообщениями древних авторов, удалось проследить, правда, в самых общих чертах, ход исторического развития святилища Ахилла на протяжении всего его существования.

Судя по имеющимся данным, остров становится известным древнегреческим мореплавателям во второй половине VII в. до н. э. В первой половине VI в. до н. э. он был включен в систему представлений греков о северных берегах Черного моря, а приблизительно в третьей четверти VI в. до н. э. здесь был построен храм в ионийском ордере (рис. 5) [2. С. 397–428].

¹ Avien. Descript. orb., 720–733.

Его упоминают Антигон Каристский², Гай Юлий Солин³, Плиний⁴, Мартин Миней Феликс Капелла⁵, Дион Хрисостом⁶, Павсаний⁷, Арриан⁸, Максим Тирский⁹, Филострат¹⁰. В это же время начинаются, вероятно, попытки обожествления героя, его называют «Владыкой», и этот эпитет сохранился на долгие времена и стал традиционным. Он встречается в надписях на керамике, граффити, лапидарных документах (рис. 6, 7).

Широкое распространение культа Ахилла, слияние его героических функций с божественными привело к усилению известности святилища, придало ему еще большую славу, причем не только в близлежащих городах, но и по всей эллинской ойкумене. Уже к V в. до н. э. популярность храма стала столь широкой, что он фигурирует в произведениях выдающихся поэтов и драматургов. Пиндар писал: «Эант владеет отеческим Саламином, а Ахилл – светлым островом в Эвксинском море»¹¹, а Еврипид говорил: «Ты увидишь любезнейшего тебе и мне сына Ахилла, обитающего в островном доме на Белом берегу внутри Евксинского моря»¹². Известность храма, совершение в нем различного рода обрядов (таких, например, как жертвоприношение животных или приношения в виде монет, посуды) подчеркивается многочисленными находками. При раскопках найдено около 2000 монет, гемм с различными изображениями, отражающими разнообразные стороны духовной жизни греков. Среди них следует отметить резной камень с изображением змеи внутри храма (рис. 10). Змея в представлении древних была связана с загробным миром, а сам Ахилл мыслился как один из богов «царства мертвых». Это подтверждают также находки терракот – «храмового мальчика», петуха (рис. 9: 2).

В качестве даров Ахиллу в большом количестве присутствует керамика. На некоторых из обломков имеются надписи в честь героя, просьбы о помощи. Другие фрагменты отличаются высокохудожественными достоинствами, например, сосуд, расписанный известным мастером Эликтетом и сделанный гончаром Никосфеном (рис. 11).

Судя по находкам монет, пик приношений в святилище приходится на IV–III вв. до н. э., а большая их часть принадлежит Ольвии. Вероятно, Ольвия осуществляла патронат над храмом, а культ Ахилла стал для нее одним из самых

² Ant. Car. CXXII (134).

³ Solinus XIX, 1.

⁴ Plin., NH, IV, 83.

⁵ Mart. Capel. VI, 663.

⁶ Dion Chrys, Or., XXXVI.

⁷ Paus. III, 19, 11.

⁸ Arr. PPE, 32–34.

⁹ Max. Tyr. Philosoph, XV, 7.

¹⁰ Philostr. XIX, 16, 18, 20.

¹¹ Nem. IV, 48–50.

¹² Andr., 1260–1262.

важных. В его честь были устроены календарные празднества, проводившиеся на Тендровской косе, местности Гилее, на самом острове Левке. Все эти факты указывают на расцвет храма, что предполагает, соответственно, накопление в нем различных богатств. Это, очевидно, привлекало и грабителей. В одной из надписей IV в. до н. э., найденной на Змеином, говорится о том, что некие пираты захватили остров, ограбили святилище и стали грабить проходящие мимо суда. Но один из жителей Ольвии освободил остров, за что и удостоился высоких наград.

Однако удерживать свое влияние Ольвии становилось с каждым годом все труднее и труднее. Международная обстановка около середины III в. до н. э. отличалась крайней нестабильностью. Происходили военные конфликты между самими греческими городами, Ольвия вынуждена была отражать набеги кочевых племен.

Все эти события отражены в нескольких надписях, из которых следует, что и остров Левке был втянут в военные действия. Возможно, отголоски этих событий, происходивших на севере Понта и связанные с Левке, нашли косвенное отражение в сообщении Филострата. Излагая различные мифические истории, древний автор передает рассказ об Ахилле, истребившем у себя на острове отряд амазонок, прибывший сюда на кораблях¹³.

Как видим, все передаваемые сюжеты так или иначе связаны с кораблями, мореплаванием. Это неудивительно, ибо остров, как уже отмечалось, находится в открытом море. Но, кроме того, он представляет собой великолепный ориентир – виден издалека, обладает бухтами, где можно спрятаться от шторма. Не случайно, что Ахилл упоминается и как бог – покровитель моря, моряков. С одной стороны это было связано с его происхождением – рождением от nereиды Фетиды. С другой стороны, этому способствовало уникальное положение острова. Практически полное отсутствие на Понте островов не могло не привлечь внимание древних мореходов к одинокому клочку суши в просторах моря и породить в связи с этим массу различных представлений религиозного характера. Они касаются как самого острова, так и пребывания Ахилла на нем. Вот что пишет по этому поводу Филострат: «Фетида обратилась к Посейдону с просьбой поднять из глубины какой-нибудь остров, на котором они [Ахилл и Елена – С. О.] могли бы поселиться, потому что вблизи Илиона не было ни одного пригодного места. Посейдон, приняв во внимание огромное протяжение Понта и то обстоятельство, что вследствие отсутствия островов для мореплавателей нет пристанища, поднял Белый остров, предназначив его Ахиллу и Елене для жительства, а морякам для стоянки на море [...] Посейдон запрудил ил, который несут реки из Скифии в море, и образовал упомянутый остров, прочно утвердив его в глубине Понта»¹⁴.

¹³ Philostr., XIX, 16, 18, 20.

¹⁴ Philostr. Heroic., XIX, 16, 18, 20.

Значению острова и храма способствовало и наличие здесь удобных гаваней. Тот же Филострат добавляет: «Если кто пристанет к северной или южной стороне острова и начнет подниматься ветер, неблагоприятный для стоянки, то Ахилл возвещает об этом у кормы и приказывает укрыться от ветра, переменяя место стоянки». Арриан добавляет по этому же поводу: «Ахилл, как рассказывают, является во сне одним после того, как причалит к острову, а другим еще во время плавания, когда очутятся недалеко от него, и указывает, где лучше стать на якорь»¹⁵. У Филострата подобные ситуации выглядят более трагически и, вероятно, имеют под собой реальную основу: «Многие из числа выезжающих из Понта являются ко мне с такими рассказами и, клянусь Зевсом, утверждают, что при виде этого острова, они, носимые по беспредельному морю, обнимают друг друга и проливают радостные слезы, а пристав к острову и поприветствовав землю, идут к храму, чтобы помолиться и принести жертву Ахиллу»¹⁶.

Все эти красноречивые сообщения указывают на важнейшую роль храма Ахилла в древнем мореплавании, но материальные подтверждения этому были обнаружены не так давно. В ходе подводных экспедиций в Северной бухте острова было найдено большое скопление керамики, по преимуществу амфор, в том числе целых, и черепицы. Но самое главное открытие – это находки штоков от античных якорей, сделанных из камня и свинца (всего свыше 40). Штоки самых разных размеров – от полуметра до 1,5 м и весят иногда более 100 кг. Судя по разнообразию их форм, они относятся к различным периодам античной истории, начиная с VI в. до н. э., и разным типам кораблей (рис. 12). Картографирование этих находок позволило установить, что они принадлежали кораблям, стоявшим в бухте острова. Таким образом, были блестяще подтверждены сообщения древних авторов. Сама же коллекция якорей является крупнейшей в Северном Причерноморье и одной из наибольших во всем античном мире, к тому же она происходит из одного памятника. Позднейшие из экземпляров датируются первыми веками н. э. и относятся уже к тому времени, когда значение святилища Ахилла стало постепенно падать.

Это было связано с несколькими обстоятельствами. Так, в I в. до н. э. многие античные города Северного Причерноморья были разрушены гетами во главе с Бурбистой. В I в. н. э. они стали постепенно возрождаться, но Ольвия к этому времени утратила протекторат над островом, и он перешел к другому греческому городу – Томису.

Кроме того, в I в. н. э. на этих территориях все более усиливалась власть Римской империи. Во многих городах были поставлены военные гарнизоны, море патрулировали особые военные суда – либурны. Судя по находкам надписей на черепице, на Змеином стояли какие-то части V Македонского легиона

¹⁵ Arr. PPE, 32–34.

¹⁶ Philostr. Ibidem.

и корабли Мезийской Флавиевой эскадры. Не исключено, что некоторые из якорей, обнаруженных на острове, принадлежат им.

Тем не менее, существование святилища Ахилла продолжалось, о чем свидетельствует многочисленный археологический материал, в первую очередь монеты, краснолаковая керамика. Но с каждым годом их количество постоянно уменьшается. Монеты последних римских императоров исчисляются единичными экземплярами на каждое правление. Наступление варваров на суше и на море привело к тому, что римские гарнизоны ушли из этих мест. Особенно разрушительным был поход 267 г. н. э., во время которого местные племена прошли вдоль северо-западного побережья Понта, вступили в Истр и произвели много бедствий на римской земле.

Затухание культа Ахилла на Левке было связано также с распространением христианства. Критика его началась еще во II в. н. э. Так, Климент Римский писал: «Неразумные люди воздают поклонение тем, которые, по собственному признанию, умерли или даже более того – были наказаны, как, например, сирийцы поклоняются Адонису, египтяне – Осирису, илионцы – Гектору, на острове Левке – Ахиллу»¹⁷. Он же добавлял: «Удивляйтесь, что поддались обману те, которые жили во времена Астелая и Геракла, или соплеменники Диониса, или кого-либо другого из чтимых тогда, если и Гектору в Илионе и Ахиллу на острове Левке местные жители воздают поклонение»¹⁸.

Култ Ахилла на острове Левке просуществовал около 1000 лет. Он имел сложный, синкретический характер. Это было божество, вобравшее в себя черты греческого бога смерти и гомеровского героя Ахилла. В течение столетий образ и култ Ахилла претерпели значительные изменения. Его ипостаси включали покровительство морякам, веру в исцеление, функции оракула и т. д.

Само святилище перестало служить местом поклонения и постепенно было забыто, хотя остров посещался кораблями Византии и древней Руси. Позднее он принадлежал Турции, Румынии, России, Украине. На нем сосредоточены не только археологические объекты, часть которых, к сожалению, безвозвратно утеряна. Остров является уникальным с геологической точки зрения, будучи единственным тектоническим поднятием на Черном море. Здесь находится одно из важнейших мест миграции птиц в Европе. Все это требует бережного отношения и создания здесь комплексного заповедника, т. е. сакрального места в современном понимании этого слова.

1. *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. – Одесса, 2013.

2. *Островерхов А. С., Охотников С. Б.* Храмовый комплекс Ахилла на острове Левке (Змеиный) // Причерноморський екологічний бюлетень. Частина 2. – № 3–4 (21–22). – Одеса, 2006. – С. 397–428.

¹⁷ Clem. Rom., Recogn., X, 25.

¹⁸ Clem. Rom., Hom., VI, XXII.

3. Охотников С. Б. Ахилл – покровитель Понта // Боговета на Понта. – Варна, 1998. – С. 37–45.
4. Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993.
5. Сминтина В. А., Сминтина Е. В., Охотников С. Б. Острів Зміїний. Історія та археологія. – Одеса, 2008.
6. Kóehler H. K. E. Memoire sur les iles et les courses consacrees a Achille dans le Pont Euxin // Mémoires de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersburg. – Т. X. – St. Petersburg, 1826.
7. Ochotnikov S. B. Achilles auf der Insel Leuke // International Archaeologie. – Band 94. – Rahden; Westf., 2006.

Sergiy Ochotnikov

SACRED MEANING OF LEUKE ISLAND (ISLAND ZMEINYI)

The article reveals major points in the history of the cult of Achilles on the island Levke (Zmeinyi) in Black Sea. The island has been discovered for archaeological scholarship in 1823 and nowadays it has a rich literary tradition associated with the presence of the Achilles Sanctuary on it at the Greek and Roman Period. However, archaeological studies of this site had carried out extremely rare. Recently, several archaeological expeditions have provided scholars with information concerning Sanctuary functioning at this site. Diving underwater expedition were working around the island in 2005–2006. Rhodianionic pottery was found there of the late 7th – early 6th cent. BC as well as the earliest dedication to the hero (graf-fito) dated to the second quarter – middle of the 6th cent. BC. Obviously, the temple in the Ionic design was built on the island later on. Subsequently, it was rebuilt and redesigned. According to the finds of coins, votive offerings had been coming to the temple from whole of the Classical World. Examples of black-figure and red-figure pottery, amphoras, terracotas have been found at the site. Underwater explorations brought to light and architectural details of the temple, anchors and other antiquities. All these artefacts confirmed the point that Achilles Temple had been in function by the 3th – 4th cent. AD. The island was not only a sacrificial place, but in important strategic centre, where Roman legions and fleet were located.

Key words: Levke Island, cult of Achilles, Pontos Euxinos (Black Sea).

Рис. 1. Месторасположение о. Змеиного в Черном море

Рис. 2. Остров Змеиный

Рис. 3. Остров Змеиный

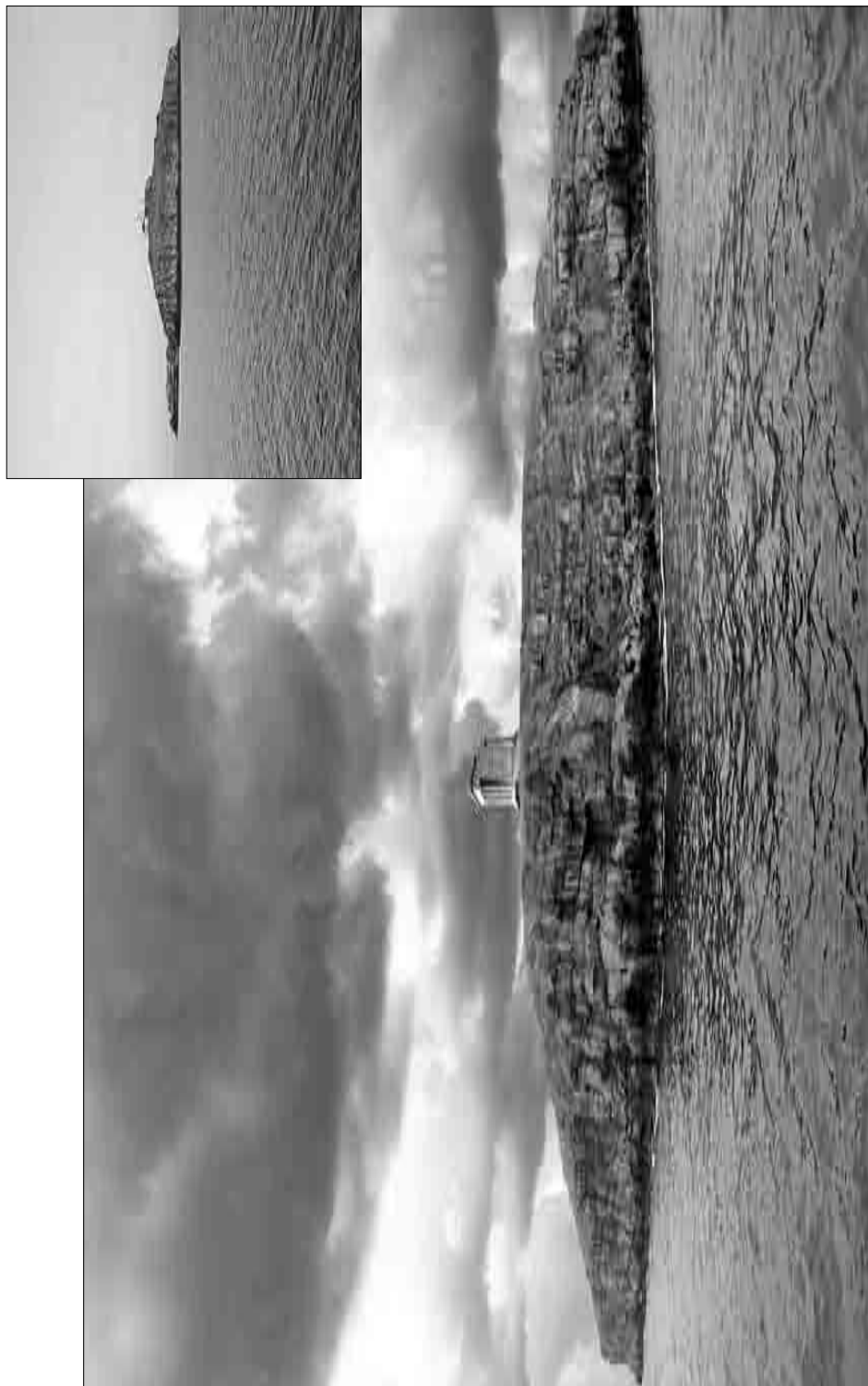

Рис.4, 5. Остров Змеиный

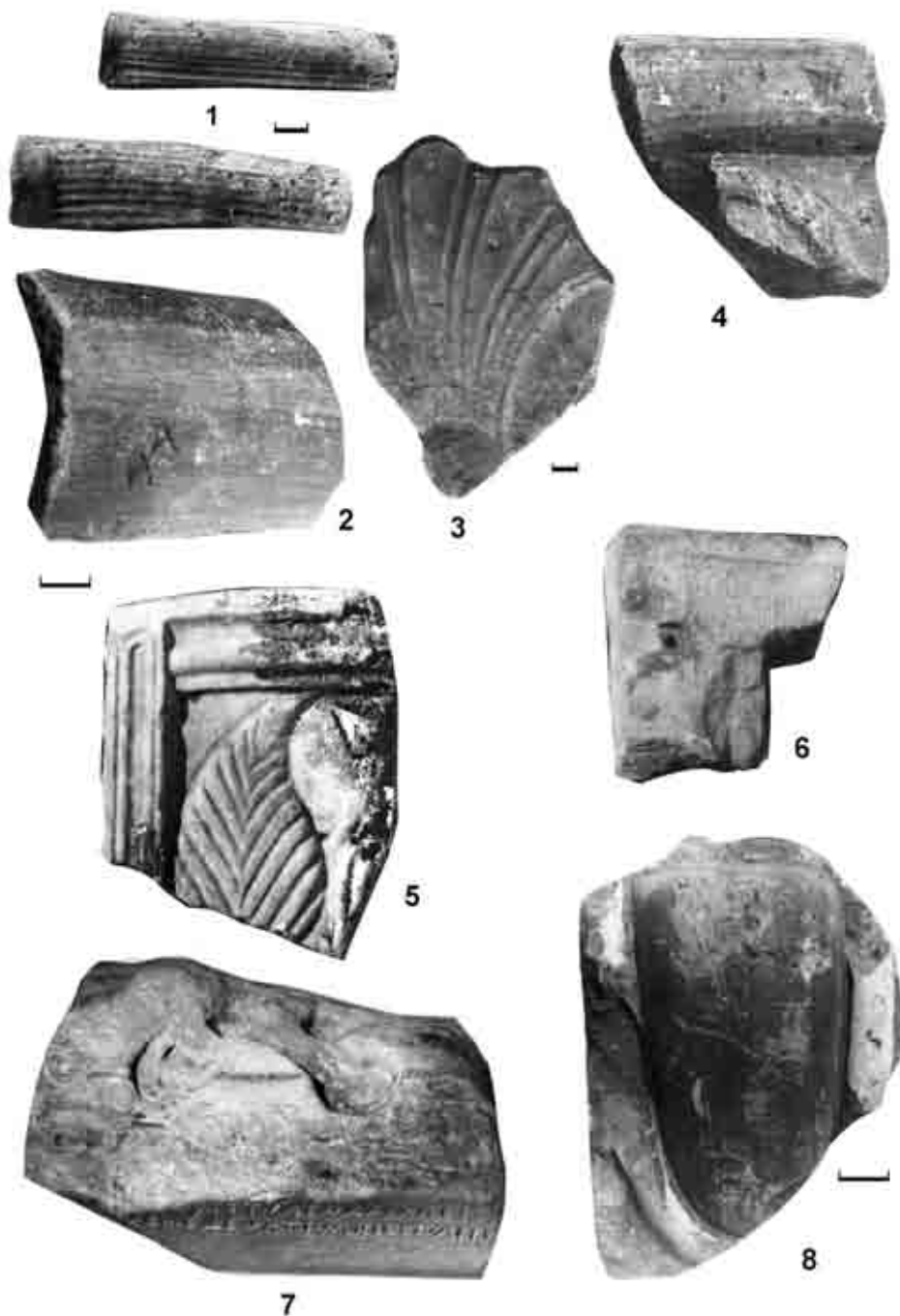

Рис. 6. Детали храма

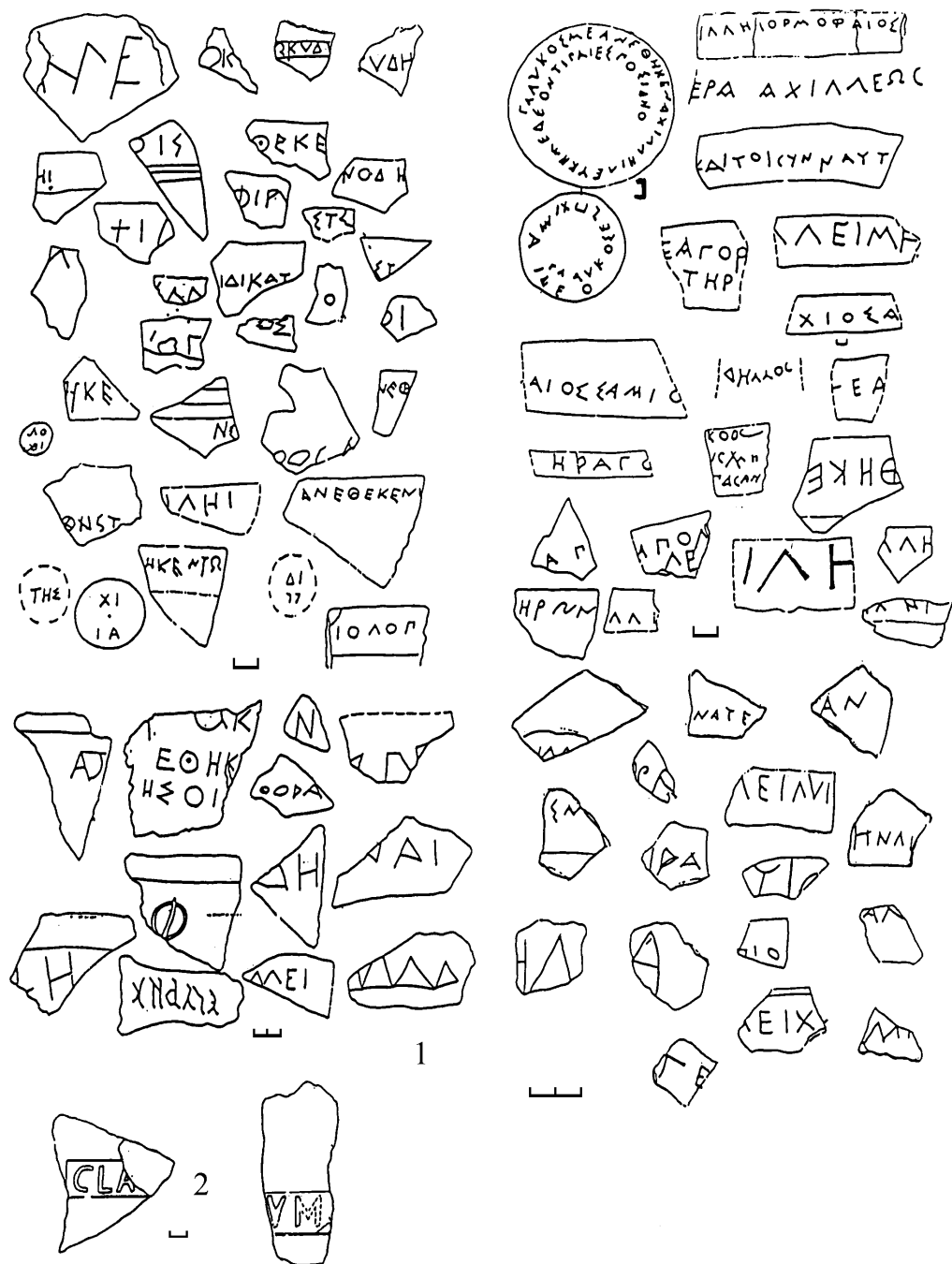

Рис. 7. Граффити и клейма на черепице

Рис. 8. Керамика и терракоты

Рис. 9. Керамика и терракоты

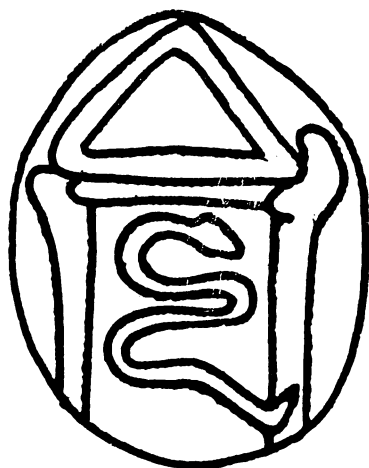

Рис. 10. Оттиск перстня с изображением храма

Рис. 11. Фрагмент канфара с изображением Диониса

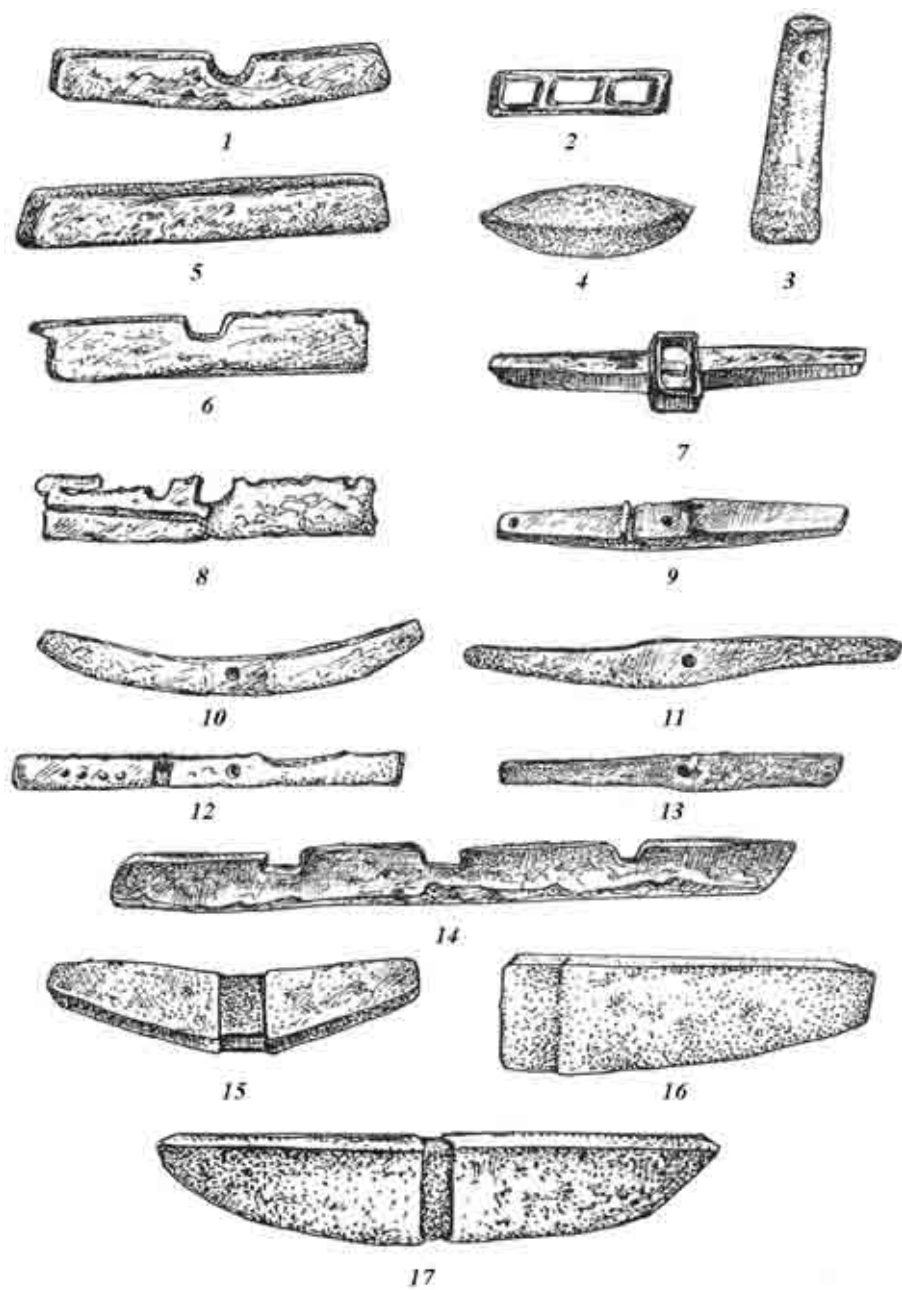

Рис. 12. Штоки якорей

УДК 904:911.37:623.4(477.72)-“00”

Антон Панікарський

ДВОКРИЛІ ВІСТРЯ СТРІЛ З МАЛОКОПАНСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Стаття присвячена двокрилим вістрям стріл, які були виявлені серед матеріалів некрополя в Малій Копані, датованого I ст. до н. е. В процесі пошуку аналогій виявилося, що дана категорія знахідок пов'язана з добою середньовіччя. На цей час також вказують трилопатеві вістря стріл та робоча частина сокири, знайдені на некрополі.

Ключові слова: некрополь, даки, двокрилі вістря стріл, середньовіччя.

Одним із ключових пунктів періоду рубежу ер у Верхньому Потиссі був комплекс дакійських пам'яток біля с. Мала Копаня (Виноградівський р-н, Закарпатська обл.) (рис. 1: 1, 2), що складався з городища та некрополя (рис. 1: 3). Він являв собою один із ремісничих, політичних, духовних центрів доримської Дакії [14. С. 168, 174–181; 16; 17; 20; 21].

Городище було відкрите у 1893 р. місцевим археологом-любителем І. Мігаликом, але культурно-хронологічне визначення пам'ятки було проведене лише через більш як півстоліття [14. С. 172]. Після розвідок із шурфуванням, які провели співробітники Закарпатського краєзнавчого музею, пам'ятка була введена до наукового обігу як городище гальштатського і давньоруського періодів [35; 30. С. 76]. З 1977 р. експедицією Ужгородського університету під керівництвом В. Г. Котигорошка розпочато систематичне вивчення городища, яке триває до сьогодні. На пам'ятці дослідженнями було виділено три хронологічні горизонти заселення. Перший, гальштатський, пов'язаний з населенням, яке не створило на горі штучної фортифікації. Другий, дакійський, характеризується наявністю укріплень і датується серединою I ст. до н. е. – початком II ст. н. е. Третій репрезентують одинадцять напівземлянок з вогнищами та печами-кам'янками, а також зафіксовані реставраційні фортифікаційні роботи, що датуються X–XI ст. н. е. [13. С. 38–68].

Окрім досліджень на городищі, з 2002 р. роботи були розпочаті в уроч. Середній Грунок, де було знайдено вісім поховань, які датуються кінцем I ст. н. е. [12]. Розвідки наступних років, проведені в північному напрямку, довели перспективність розкопок в уроч. Челлениця (рис. 1: 4). Ця північно-західна периферія городища була прикрита системою з семи валів. Вони захищали прохід з боку Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта. Тут було виявлено ще одну групу поховань [16. С. 58–88]. До неї входять 24 ґрунтові кремаційні поховання та вісім комплексів озброєння без кальцінованих кісток [20. С. 161]. Відзначена різниця в хроноіндикаторах дозволила розділити могильник на дві частини: Челлениця I (перша чверть I ст. до н. е.) та Челлениця II (рубіж н. е.) [15. С. 58].

Основний матеріал, представлений озброєнням, спорядженням вершника та коня, прикрасами та деталями убору, виявлений за межами поховань.

На початковому етапі дослідження некрополя наявність великої кількості речей поза комплексами змусила припустити, що могильник був зруйнований в результаті оранки [18. С. 178–181]. Згодом В. Г. Котигорошко, на підставі залучення аналогічних даних з пам'яток Земплін, Турбуреа-Спагія, Тилішка (тут також виявлена значна кількість речового матеріалу поза похованнями, невелика кількість кісток в похованнях, подібний речовий матеріал), охарактеризував некрополь як жертovníк, чи меморіальне поховання воїнів дружин, які про-никли у Верхнє Потисся на початку I ст. до н. е. і загинули в кельто-дакійській війні біля 60 р. до н. е. [16. С. 88]. На думку дослідника, структура некрополя Челлениця має прямі аналогії з групою пам'яток Падеа-Панагюрської колонії, яка розташована в південно-західній частині Карпато-Дунайського ареалу.

Серед речового матеріалу Малокопанського некрополя нашу увагу привернули втулкові двокрилі вістря стріл¹ (рис. 2), деякі з яких мають тордировані втулки² (рис. 2: 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11). Зацікавлення ними зумовлене тим, що дані вістря не знаходять аналогій ані серед матеріалів Земплінського комплексу (городище, поселення, могильник) [40; 42], ані серед матеріалів з інших до-римських дакійських пам'яток Карпатської улоговини.

Враховуючи дані розкопок 2010–2013 рр., всього на Малокопанському некро-полі знайдено 40 вістер стріл (опубліковано 38 екз.), з яких 12 – двокрилі втулкові (вісім з тордированою втулкою)³. Стан збереженості більшості екземплярів дво-крилих вістер стріл задовільний. Тільки два екземпляри мають цілі крильця пера, в інших випадках вони обламані на кінцях. У п'яти вістер втулка збереглася не повністю. Співвідношення довжини втулки (в інформативних екземплярах) до довжини пера (крил) складає 1:1,5. Ширина втулки близько 1 см. Класифікуючи

¹ У даній роботі ми використовуємо визначення *двокрилі*. Під час опису таких вістер стріл найчастіше вживають – *двошпінні*. Крім того, інколи зустрічаються такі визначення – *шпасті*, *вусаті*, *зубчаті*, *щербаті*. У зарубіжній літературі також трапляються різноманітні означення цієї категорії. Наприклад, в англійській літературі: *barbed arrowhead* (*barb* – колючка, шип, зубець (стріли), вусик (риб)); *swallowtail* («*ластівчин хвіст*»); в німецькомовній літературі: *geflügelten* (*крилаті*); *zwei Flügel Pfeilspitzen* (*двокрилі вістря*); *flügel förmige* (*крилоподібні*, чи *крилоподібні*); *mit zwei langgezogenen Flügeln* (*з двома витягнутими крилами*); *Widerhaken Pfeilspitzen* (*вістря із розгонистими гачками*); *des Pfeiles geht mit den Haken voran* (*стріли із гачками спереду*); в французькій: *pointes de flèche avec deux ailerons* (*вістря стріли з двома крилами, чи плавниками*); *barbelées* (*зазубнені, чи колючкові*); в польській: *grot strzały z zadziórami* (*вістря стріли із колючками*); *grot strzały skrzydełkowaty* (*крилате вістря стріли*).

² Синоніми: *вита*, *перекручена втулка*, *з перекрученою втулкою*, *з перевитою втулкою*, *з тордируванням*. Англійською мовою: *twisted arrowhead*; німецькою: *tordierte*, *tordiertem Schaft*; французькою: *torsadée à douille*.

³ Автор висловлює вдячність д. і. н. В. Г. Котигорошку та к. і. н. І. А. Прохненку за надану можливість ознайомитися з матеріалами Малокопанського некрополя.

вістря стріл з пам'ятки, В. Г. Котигорошко відніс сім екземплярів (із 24 всього знайдених на 2009 р.) до типу III – втулкові, форма пера трикутна, з довгими, чітко виділеними крильцями, лінзовидний переріз [15. С. 66].

Подібні до знайдених в уроч. Челлениця I двокрилі втулкові вістря стріл за типологією О. Ф. Медведєва відносяться до типу 2 (двошипні відділу втулкові) і, за його ж спостереженнями, використовувалися з VIII – до середини XIII ст. [26. С. 56]. Оскільки проведене дослідником комплексне дослідження лука та стріл в основному було пов'язано із давньоруським і переддержавним періодами, то поза його увагою залишилися знахідки, в т. ч. двокрилих вістер стріл, більш раннього часу. Зазначимо, що такого типу (двокрилі втулкові) вістря різних (за пропорціями) видів знайдені на багатьох пам'ятках Європи від ранньоримського часу до середньовіччя. Зокрема, на пам'ятках Східної Європи серед матеріалів культури штрихованої кераміки (Малишки, Лабенщина) [28. С. 71, рис. 20: 4; С. 72, рис. 22: 10]; д'яківської культури (Троїцьке, Кузнечікі) [34. Рис. 31: 1, 2, 11]; III–V ст. городища Кунігішкай-Паявоніс [48. Р. 63, 110; 7. С. 65, рис. 25: 6–8; с. 73]; тушемлінської культури [34. Рис. 31: 3, 4, 10]; банцеровської культури (Мікольци) [6. С. 118, рис. 65: 11]; зубрицької культури (Підберізіці) [10. С. 283, рис. 133: 2]; київської культури (Красная Зорька-Крижин-Узвечай) [8. С. 262–269, рис. 1: 9]; черняхівської культури (Оселівка, Лепесівка, Поєнешті, Ганска Лутарія 2, Комарів) [24. С. 563–564, рис. 6: 36; рис. 7: 22–25; 29. Табл. 55: 1; 52. Fig. 90: 1]; культури східно-литовських курганів (Свір) [6. С. 89, рис. 55: 11].

Велика кількість двокрилих втулкових вістер стріл (в т. ч. тордированих) знайдена на могильниках меровінгського часу в Центральній Європі: Хамельбург [53. Taf. 57: 10–11, s. 49, 125], Барбінг [46. Taf. 40: 1, 3, 14], Келхайм [46. Taf. 26: 1, 12–16, 18; taf. 30: 2, 5, 7, 8; taf. 18: 11–13, 16, 17, 21; taf. 23: 9–10], Зархінг [46. Taf. 47: 8–11], Дунцлінг [46. Taf. 9: 10–15], Айзінг [46. Taf. 10: 15], Ріттерсдорф [41. Taf. 34: 4; teil 1, s. 18, abb. 1; 51].

Двокрилі втулкові вістря стріл виявлені також на слов'янських пам'ятках VI–VIII ст. [27; 45. Р. 201; р. 233, fig. 2: 19–23]. За нашими даними, 18 екземплярів походять зі слов'янських пам'яток раннього середньовіччя з півдня Східної Європи (рис. 3). Вони знайдені на городищах Зимне (рис. 3: 11, 12) [2. С. 51–52, табл. X: 34, 35], Хотомель (рис. 3: 3, 4, 16) [23. Табл. 8: 3–5], Колочин 1 (рис. 3: 5) [36. С. 99–137, рис. 26: 11], Пастирське (рис. 3: 2) [32. Рис. 29: 14]; поселеннях Хотомель (рис. 3: 7) [23. С. 27, табл. 9: 10], Снядин 2 (рис. 3: 10) [5. С. 238–255], Струга 1 (рис. 3: 18) [4. С. 72, с. 84, табл. VII: 18], Камінь 6 (рис. 3: 17) [5. С. 246, рис. 2: 5], Тетерівка 1 (рис. 3: 1) [37. С. 8, рис. 26], Ріпнів (рис. 3: 14) [1. С. 377, рис. 9: 2], Рашків 1 (рис. 3: 9) [31. С. 33, рис. 14: 3, с. 37], Семенки (рис. 3: 8) [38. С. 208–209, с. 202, рис. 11: 18], Луг I (Пеньківка) (рис. 3: 6) [3. С. 162, рис. 10: 15], Селіште (рис. 3: 15) [33. С. 114, рис. 2: 3]; з пункту Ясинувата (поховання?) (рис. 3: 13) [39. С. 95, рис. 1: 12]. Крім того, такі вістря знайдені на слов'яно-аварському могильнику Девінська Нова Вес [43. Ob. 5:

9; 35: 9; 45: 19; 55: 2; 57: 2; 73: 3; 91: 6; 95: 2; 110: 12; 111: 3], слов'янських поселеннях Дессау-Мозігкау [47. Fig. 36: 7, 59], Острава Нова Вес [44. Fig. 7: 2], Сучава-Шипот [25. С. 375–385, 394].

Таким чином, залучивши аналогії до знахідок двокрилих вістер стріл Малокопанського некрополя (Челлениця I), маємо підстави вказати на більш пізній час їх побутування, ніж інших предметів озброєння з цієї пам'ятки (перша чверть I ст. до н. е.). На користь цього припущення може свідчити ще кілька знахідок з некрополя. Тут були знайдені два черенкові трилопатеві вістря стріл (рис. 4: 1, 2). В. Г. Котигорошко відніс їх до типу IV [15. С. 66, 109, рис. 27: 23, 24], відзначаючи, що аналогічні вістря походять з пам'яток доримської Дакії Карпатської улоговини, а також Земплінського могильника (рис. 3: 6–9) [50. Fig. 9; 42. Pl. XI: 21; XIII: 1–2; XV: 1–17]. Проте ці знахідки не є подібними. Без сумніву походження і поширення трилопатевих черенкових стріл пов'язано із кочівниками. Значно більшу схожість знайдені трилопатеві вістря стріл Малокопанського некрополя виявляють з матеріалами середньовіччя. Наприклад, близьким за пропорціями та розмірами є вістря зі слов'янського поселення Ізвоаре Бахна (VI–IX ст.) (рис. 4: 3) [49. Fig. 9: 1, 2]. Подібне вістря трапилося серед знахідок з комплексу біля с. Тополі, до якого входили шабля, вістря списа, три вістря стріли, ніж, вудила, стремена, фібула, елементи поясу та ін. (VIII ст.) (рис. 4: 4, 5) [22. С. 100].

В контексті нашого дослідження також особливою видається ще одна знахідка. На Малокопанському некрополі знайдено робочу частину бойової сокири (рис. 5: 1) [15. С. 106, рис. 25], яка, за А. М. Кірпи́чниковим, відноситься до типу IV (рис. 5: 2) [9. С. 28, рис. 6]. Вона має відтягнуте лезо, дві пари бокових щекавиць, подовжений вирізний обух. А. М. Кірпи́чников зазначає, що сокири цього типу є одними з найбільш масових знахідок. За його спостереженнями, вони з'являються в X ст. (рис. 5: 3–5). Залежно від розмірів сокири бувають бойовими та робочими, причому робочі екземпляри були знайдені в комплексах зі зброєю [9. С. 34, рис. 27: 3–8; 31: 8; 32: 2; 35: 1, 2, 8–12; 36: 6; 38: 1; 30: 2, 37: 2, 7].

Отже, двокрилі вістря стріл, знайдені на Малокопанському некрополі в уроч. Челлениця I, а також трилопатеві вістря стріл і знахідка сокири вирізняються з поміж інших предметів озброєння, виявлених на пам'ятці, і свідчать про наявність середньовічного шару, який може бути синхронним із третім горизонтом заселення Малокопанського городища. Також розглянуті знахідки можуть бути пов'язані із проникненням слов'янських племен в цей регіон у ранньому середньовіччі.

1. Аулих В. В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 366–381.

2. Аулих В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К., 1972. – 124 с.

3. *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на р. Тясьмин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 146–208.
4. *Вергей В. С.* Раннеславянское поселение Струга-1 на нижней Горыни // *Archaeoslavica*. – Kraków, 1993. – № 2. – С. 63–85.
5. *Вергей В. С.* Белорусское Полесье в римский период и в начале эпохи Великого переселения народов // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – № 1. – С. 238–255.
6. *Звяруга Я. Г.* Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 10. – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. – 174 с.
7. *Казакевичюс В.* Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. – Вильнюс, 1988. – 160 с.
8. *Казанский М. М.* Оружие Киевской культуры // Памятники старины, концепции, открытия, версии. – Т. 2. – СПб., 1997. – С. 262–269.
9. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. – М.-Л., 1966. – Вып. Е1-36. – 147 с.
10. *Козак Д. Н.* Венеди. – К., 2007. – 470 с.
11. *Котигорошко В. Г.* Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
12. *Котигорошко В. Г.* Население Верхнего Потисья рубежа нашей эры // *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology. Chişinău–Vadul lui Vodă. 6–11 September 2004.* – Chişinău, 2004. – II. – С. 396–417.
13. *Котигорошко В. Г.* Выделение строительных горизонтов Малой Копани // *Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу.* – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 38–68.
14. *Котигорошко В. Г.* Верхнє Потисся в давнину. – Ужгород, 2008. – 430 с.
15. *Котигорошко В. Г.* Малокопанський некрополь (ур. Челленица) // *Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу.* – Ужгород, 2009. – Вип. 38. – С. 58–133.
16. *Котигорошко В. Г.* Результаты исследования Малокопаньского могильника // *Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу.* – Ужгород, 2010. – Вип. 39. – С. 58–88.
17. *Котигорошко В. Г.* Дослідження Малокопанського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. – К.: ІА НАН України, 2014. – С. 130–131.
18. *Котигорошко В. Г., Прохненко І. А.* Золото Малой Копани // *Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу.* – Ужгород, 2008. – Вип. 38. – С. 178–181.
19. *Котигорошко В. Г., Прохненко І. А., Мойжес В. В.* Дослідження Малокопанського комплексу в 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 226–228.
20. *Котигорошко В. Г., Прохненко І. А., Мойжес В. В.* Дослідження дакійської пам'ятки в с. Мала Копаня в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – К.: ІА НАН України, 2013. – С. 160–161.

21. Котигорошко В. Г., Прохненко І. А., Мойжес В. В. Розкопки Малокопанського комплексу // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – К.: ІА НАН України, 2013. – С. 161–162.
22. Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. – ХЛІ. – М., 1952. – С. 99–108.
23. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Е1-57. – 53 с.
24. Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружие черняховской культуры // МАИЭТ. – Вып. V. – Симферополь, 1996. – С. 304–323.
25. Матей М. Д. Славянские поселения в Сучаве // Dacia. – Vol. IV. – București, 1960. – С. 375–394.
26. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие VIII–XIV вв. (Лук, стрелы, самострел) // Археология СССР. Свод археологических источников. – М.-Л., 1966. – Вып. Е1-36. – 184 с.
27. Минасян Р. С. Втульчатые двушипные наконечники стрел Восточной Европы // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л., 1978. – С. 35–37.
28. Митрофанов А. Г. Железный век Белоруссии VII–VI вв. до н. э. – VII в. н. э. – Минск, 1978. – 160 с.
29. Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. – М., 1988. – С. 5–97.
30. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – Київ, 1980. – 180 с.
31. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
32. Приходнюк О. М. Пастирське городище. – Київ, Чернівці, 2005. – 244 с.
33. Рафалович І. А., Лапушиня В. П. Работы Реутской археологической экспедиции // Археологические исследования в Молдавии 1972 г. – Кишинев, 1974. – С. 110–147.
34. Розенфельд И. Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI–IX вв. – М., 1982.
35. Смирнова Г. И. Гальштатские городища в Закарпатье // Slovenska archeologia. – XIV-2. – Bratislava, 1966. – С. 397–408.
36. Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 99–137.
37. Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка I. – К., 1992. – 91 с.
38. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Ранне-средневековые восточнославянские древности. – Л.: Наука, 1974. – С. 181–215.
39. Швецов М. Л. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV–VIII вв. // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия). – Самара, 2010. – С. 93–102.
40. Benadik B. Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei // Germania. – Berlin, 1965. – № 3. – S. 63–91.
41. Bohner K. Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes. – Berlin, 1958.

42. Budinský-Kričká V., Lamiová-Schmiedlová M. A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplin // SA. – 1990. – XXVIII. – 2. – P. 245–344.
43. Eisner J. Devínska Nova Ves. Slovanske pohrebiste. – Bratislava, 1952.
44. Galuška L. Časné slovanské sídlíště u Ostrožské Nové Vsi (okr. Uh. Hradiště) a otázka osídlení středního Pomoraví prvními Slovany // Archeologické rozhledy 42. – Praha, 1990. – S. 564–586.
45. Kazanski M. L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve-VIIe siècles). À propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves, in Prehled vyzkumu. – Brno, 1995–1996 (1999). – 39. – P. 197–236.
46. Koch U. Die Grandgunde der Merowingerzeit aus dem Donantal um Regensburg. – Berlin, 1968.
47. Kruger B. Dessau-Mosigkau. – Berlin, 1967. – 192 s.
48. Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje. – Vilnius, 1982. – 111 p.
49. Mitrea I. Asezarea prefeudala de la Izvoare-Bahna. Contribuții la arheologia epocii de formare a poporului roman // Carpica. – Vol. 10. – 1978. – P. 205–252.
50. Moscalu E. Rites funéraires des géto-daces // Dacia. – București, 1977. – XXI. – P. 32–340.
51. Schmidt B. Die späte Volkerwanderungszeit im Mitteldeutschland. – Halle, 1961.
52. Vulpe R. Sapaturile de la Poieniști din 1949 // Materiale arheologice privind istoria veche a RPR. – București, 1953. – Bd. 1. – S. 213–506.
53. Werner I. Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches. – München, 1956.

Anton Panikarskyi

BARBED ARROWHEADS FROM MALA KOPANYA NECROPOLIS

The paper examines the socketed barbed arrowheads (with twisted socket) from Mala Kopanya necropolis (site Chellenytsya I). Necropolis is dated to the 1st century BC. It was revealed during the search for analogies that such category of findings belongs to Middle Ages. This is also indicated by discoveries of tanged trilobate arrowheads and the axe.

Key words: necropolis, Dacians, barbed arrowheads, Middle Ages.

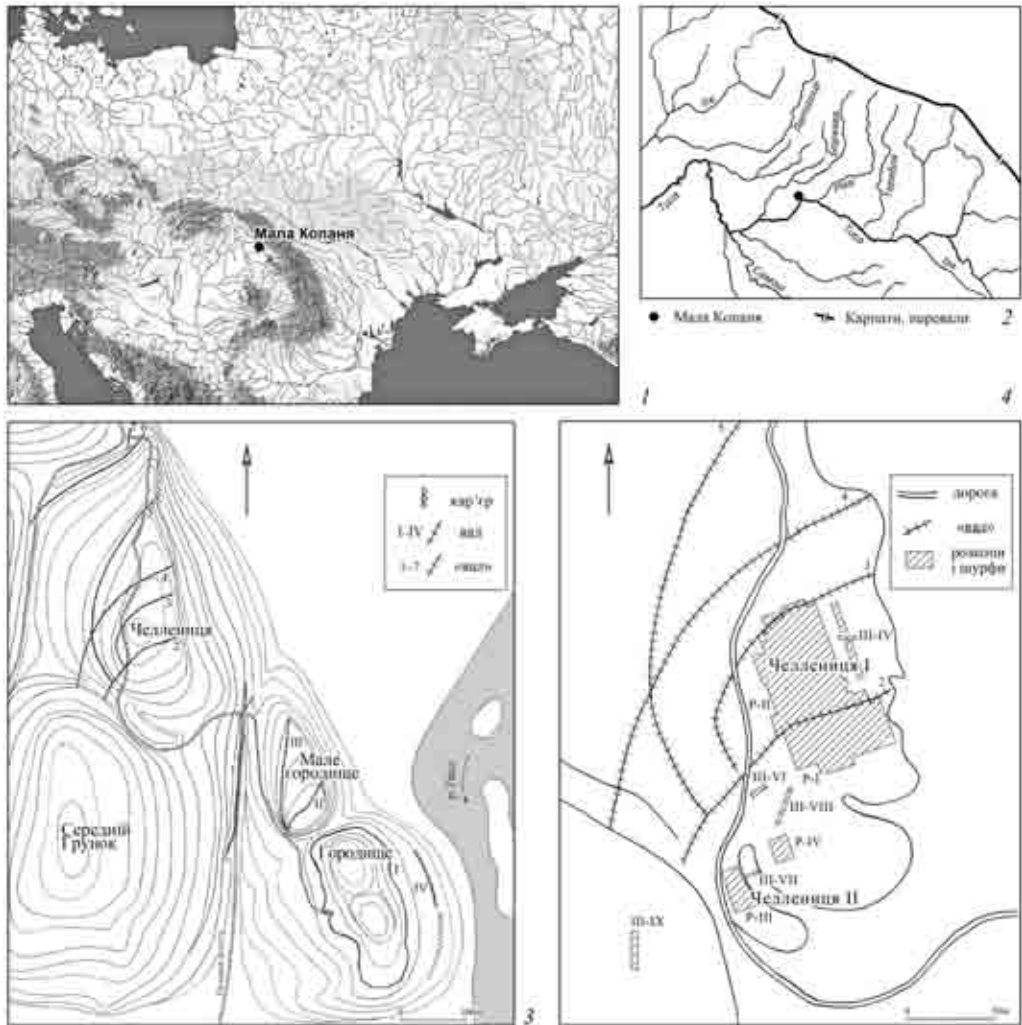

Рис. 1:

- 1 – розташування комплексу пам'яток Мала Копаня;
- 2 – розташування Малої Копані в гідромережі Закарпаття та системі карпатських перевалів; 3 – городище та некрополі Малої Копані;
- 4 – план некрополя в уроч. Челлениця

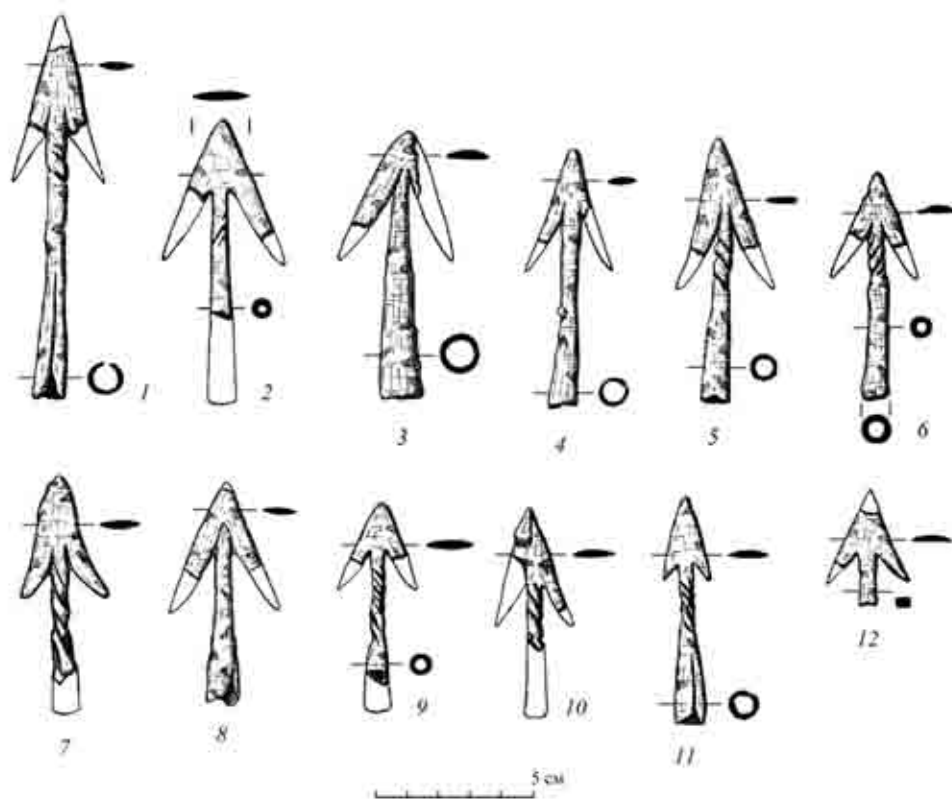

Рис. 2. Знахідки двокрилих вістер стріл з Малої Копані (уроч. Челлениця I)

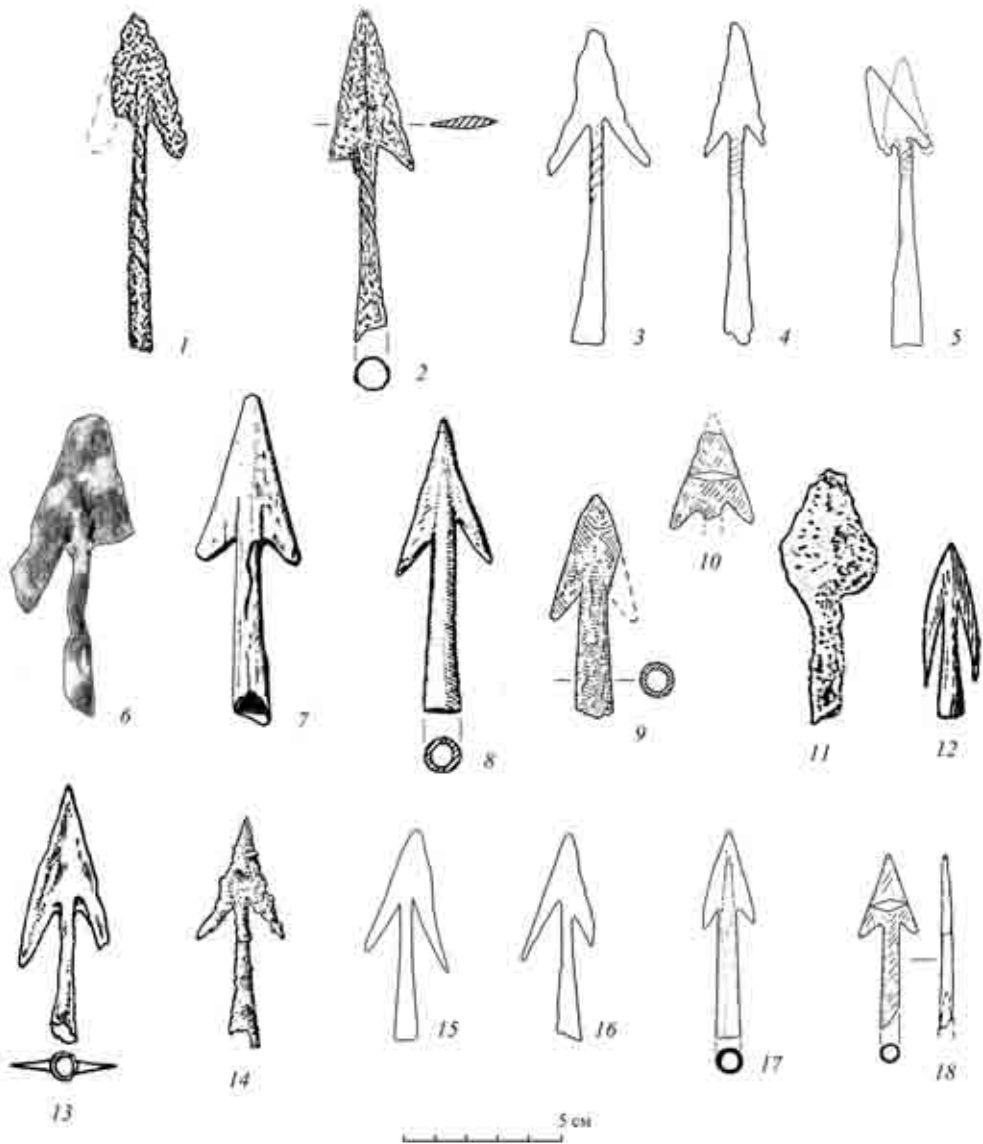

Рис. 3. Знахідки вістр двокрилих стріл

зі слов'янських пам'яток VI–VIII ст. півдня Східної Європи:

- 1 – поселення Тетерівка 1; 2 – городище Пастирське; 3, 4, 16 – городище Хотомель;
 5 – городище Колочин 1; 6 – поселення Луг 1 (Пеньківка); 7 – поселення Хотомель;
 8 – поселення Семенки; 9 – поселення Рашків 1; 10 – поселення Снядин 2;
 11, 12 – городище Зимне; 13 – (поховання?) Ясинувата; 14 – поселення Ріпнів;
 15 – поселення Селіште; 17 – поселення Камінь 6; 18 – поселення Струга 1

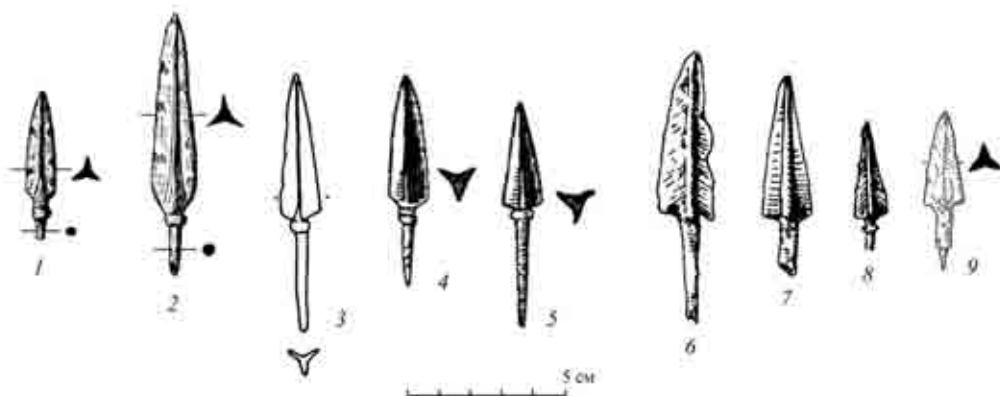

Рис. 4. Трилопатеві вістря стріл: 1, 2 – Мала Копаня; 3 – Ізвоаре Бахна; 4, 5 – Тополі; 6–8 – Градіште Мунчелулуй; 9 – Земплін

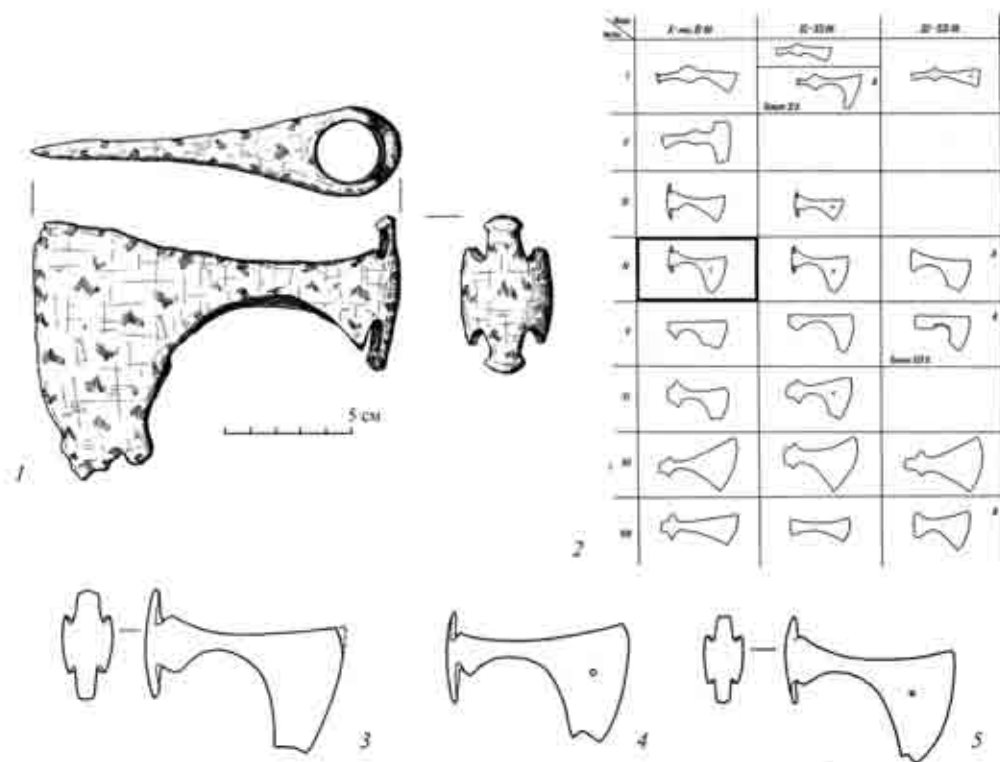

Рис. 5: 1 – робоча частина сокири з Малокопанського некрополя;
2 – типологічна схема бойових сокир X–XIII ст. (за А. М. Кіріпніковим);
3–5 – знахідки сокир з давньоруських пам'яток – Гньоздово, Тягліно, Трашковічі

УДК 904:393:355-05:623.4(477.52)

Ростислав Терпиловський, Геннадій Жаров

МУТИНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

Могильник біля с. Мутин на р. Сейм складався з 14-ти урнових кремацій, що датуються близько рубежу нашої ери. Поховання належали воїнам-дружинникам і супроводжувались представницьким набором зброї та військового спорядження, а також імпортованими бронзовими та керамічними посудинами. Останні нагадують кераміку місцевих пам'яток, типу Харівка, що поєднують зарубинецькі та центральноєвропейські елементи. Поховальний обряд і речовий комплекс знаходять аналогії у пшеворської та оксидської культурах на території Польщі. Унікальність Мутин полягає в тому, що він є виключно дружинним могильником фіналу передримського часу, розташованим на східній околиці ареалу латенізованих культур.

Ключові слова: дружинний могильник, урнові кремації, зброя, зарубинецька культура, пшеворська культура, оксидська культура, пізній латенський (передримський) період.

Наприкінці 2009 р. О. Лебедем між сс. Мутин і Камінь Кролевецького р-ну Сумської обл. було знайдене кремаційне поховання, речі з якого були ним передані до Кролевецького краєзнавчого музею [8; 9]. Навесні 2010 р. за допомогою О. Лебеда і директора музею А. Карася місце знахідки було обстежене Лівобережною експедицією Інституту археології НАН України (начальник – Г. Жаров, науковий керівник – Р. Терпиловський). Як з'ясувалось, виявлене поховання належало до компактного могильника, розташованого на краю високого, порослого деревами правого берега р. Сейм. Корінний берег тут утворює ряд мисів, розчленованих глибокими ярами. На одному з мисів виявлено невелике городище, відокремлене з напольного боку високим крутим валом. У шурфах на майданчику городища зустрінуті знахідки скіфського періоду і роменської культури. Нижче городища, у верхній частині крутого схилу, на висоті близько 20 м над заплавою, переважно в межах невеликого майданчика, і розташований могильник.

В ході розкопок, крім згаданого вище поховання 1 (2009 р.), на площі близько 360 м² виявлено ще 13 поховань з тілоспаленням (у тому числі одне парне і одне зруйноване). Таким чином, в цілому могильник складався з 15 поховань. Не виключено, що якась частина комплексів могла бути зруйнована при посадці дерев біля півстоліття тому. Втім, поза комплексами індивідуальні знахідки практично були відсутні, отже, число зруйнованих поховань навряд чи перевищувало одно-два [1. С. 305–306].

Можна припустити, що Мутинський могильник належить особливій культурній групі, «пам'яткам типу Харівка», виділеній А. Обломським і Р. Терпилов-

ським на початку 1990-х рр. в середній течії Сейму. Зокрема, неподалік Мутина розташоване поселення Литвиновичі-3. Розкопки, проведені на поселеннях Красне-4, Чаплищи-3, Пересипки-1 і Литвиновичі-3, дозволили з'ясувати, що на тлі зарубинецької культури вони виглядають дуже своєрідно. Будучи найсхіднішим з її локальних варіантів, пам'ятки типу Харівка в той же час відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами. Зокрема, керамічний комплекс за походженням можна розділити на дві основні групи. Частина форм кухонних і столових посудин характерна для зарубинецької культури, передусім для її середньодніпровського варіанту. Проте особливий інтерес представляє посуд другої групи, пов'язаний за походженням з центральноєвропейським культурним колом, в першу чергу з пшеворською і ясторфською культурами [6. С. 159–162, рис. 1–9; 7].

Зазначимо, що поховальні пам'ятки даної групи до останнього часу не були відомі, за виключенням поховання у с. Пересипки, випадково виявленого на правому березі Сейму, недалеко від Путивля, ще в 1936 р. і опублікованого Ю. В. Кухаренком [5]. Комплекс включав невеликий вазоподібний горщик-урну з кальцинованими кістками, пряжку і ніж. Дослідник як аналогії урні навів ряд знахідок серед таких культур пізньолатенського часу, як оксивська, ясторфська і пшеворська, допускаючи, що подібні за формою посудини зустрічаються і пізніше. Зрештою, намагаючись зв'язати коло пошуків, Ю. В. Кухаренко визначив комплекс, як пам'ятку типу Брест-Тришин і датував кінцем I–II ст. н. е. [5. С. 34]. З ним погодився М. Б. Щукін, який відніс тілоспалення з Пересипок до вельбарської культури періоду B2/C1a [21. С. 136], дотримуючись цієї точки зору і надалі [10. С. 247; 11. С. 105–106]. Його підтримала і К. В. Каспарова, навівши ряд аналогій формі та системі орнаментативної горщика з Пересипок, не досить, правда, близьких [3. С. 278–280]. Втім, після проведення досліджень на вищеназваних поселеннях типу Харівка стало зрозумілим, що поховання з Пересипок належить саме до цієї групи [7. С. 49]. Новим підтвердженням даної думки стала знахідка урни поховання 1 (2009 р.), аналогічній посудині з Пересипок за формою і орнаментативністю [9. С. 87].

Досліджений Мутинський могильник у багатьох відношеннях є унікальним явищем не лише для Східної, але й Центральної Європи. В першу чергу це визначається тим, що усі поховання, урнові кремації, очевидно, належали воїнам-професіоналам високого рангу.

Особливий інтерес представляє парне поховання 8, що належало «братом по зброї» і містило два скупчення перепалених кісток. Воно складалося з поставлених поряд керамічної урни та бронзового відерця, накритих двома умбонами. Поховання 8А супроводжувалося двома наконечниками списів, двосячними і однолезовими мечами, шоломом, бойовим ножом, парою шпор і двома фібулами. У похованні 8Б (у сітулі) знаходилися частини піхов однолезового меча, ніж, пара шпор і три фібули.

Загалом кожне поховання супроводжувалося набором зброї, що включав, як правило, зігнуті меч і наконечник списа, а також умбон (чи його частину). Як вказано вище, в невеликій урні поховання 8Б меч і спис були відсутні; проте в сусідньому похованні 8А знайдено по два мечі та списи. По два мечі і наконечники списів містило також поховання 7. У похованнях 4 і 13 виявлено по чотири наконечники списів різних типів.

Усі категорії зброї знаходять досить близькі аналогії серед матеріалів багатих зброєю пшеворської та оксидської культур на території Польщі. Частина речей подібна низці знахідок з більш віддалених земель – Західної Європи і Скандинавії [12; 18]. Загалом, в похованнях Мутина зустрінуто 21 наконечник від списів і дротиків різних типів. 14 двосічних довгих мечів латенського типу мають скошені плічка, заокруглене на кінці лезо та дзвоноподібні гарди. У більшості випадків збереглися частини пластинчастих залізних піхов, зігнутих разом з мечами.

Украй цікавою є знахідка декількох піхов, прикрашених в стилі *opus interrasile* (орнаментованих у вигляді «бджолиних сотів» чи «грат»). Єдиний однолезовий меч знайдено у похованні 8А, але залізні деталі від його піхов знаходились у сусідньому похованні 8Б.

Захисна зброя представлена частинами щитів – умбонами різних типів або їх частинами, а також ручкою від щита з поховання 3. Як правило, умбон кріпився до щита великими (діаметром до 6 см) шістьма, рідше – вісьмома заклепками. Кількість дрібніших блях (діаметром близько 2 см) сягала 12-ти.

Унікальними не лише для Східної, але і для Центральної Європи, є знахідки в похованнях 4, 5, 8А, 12 і 13 залізних шоломів. У похованнях 8А і 12 вони використані як урни, вставлені в керамічні посудини. Шоломи належать до пізнього східнокельтського типу. Нащічники і напотиличники шоломів з поховань 12 і 13 декоровані опуклими орнаментальними композиціями.

В більшості випадків комплекс військового спорядження доповнювався шпорами і ножами. Однотипні шпори (18 екземплярів) з довгим вістрям і великими опуклими гудзиками на кінцях дужки у більшості випадків були парними. Бойові ножі, як правило, мали вузькі виїмки уздовж спинки з обох боків леза, заклепку і профільовану муфту для кріплення дерев'яного руків'я. Піхвам для них належали фігурні наконечники з тонкої залізної бляхи, зустрінуті в похованнях 4, 5, 8А, 12. Інший залізний інвентар представлений втоками списів, частинами поясів або портупей (кільцями і застібками), фібулами пізньолатенської схеми та ін.

Престижний характер поховань підкреслювався різноманітними посудинами, що служили урнами. У похованнях 9, 12 і 14 залишки кремації знаходилися в чорнолощених керамічних посудинах, подібних до знахідок з пам'яток типу Харівка. У похованнях 1 і 4 в керамічні вази були додатково вміщені металеві посудини. Останні служили урнами в 11-ти похованнях: в цій якості виступали

вісім бронзових сітул різних розмірів і форм (поховання 1, 2, 4, 5, 8Б, 10, 11, 13), а також два низькі тази (поховання 3 і 6) і біметалевий казан.

Можна припустити, що набір металевого посуду з Мутина за походженням поділяється на дві групи. Кельтськими ремісниками, очевидно, зроблені більшість сітул із залізними петлями і дужками, а також казан із залізною верхньою частиною і двома кільцеподібними ручками. З римських майстерень, ймовірно, вийшли дві вишукані сітули з бронзовими аташами і дужками, а також тази з опуклим дном [2].

До першої групи можна віднести чотири сітули різних розмірів з поховань 1, 4, 5, 13, що належать до типу Е. 22 [16. S. 161, taf. 4: 22]. Усі вони відрізняються порівняно грубим виготовленням, ребристим корпусом, залізними дужкою і петлями. Ще два відерця «варварської» роботи з поховань 8Б і 10 не знаходять близьких аналогій у каталозі Г. Ю. Еггерса.

До цієї ж групи можна віднести і біметалевий казан типу Е. 5. На думку Г. Ю. Еггерса, подібні вироби є спрощеними репліками розкішних кельтських казанів типу Гундеструп [16. S. 40, 166, taf. 2: 5].

Друга група посудин представлена, зокрема, ретельно виготовленим відерцем з поховання 2, близьким до сітул типу Е. 20, для яких характерні трапецієподібні бронзові петлі [16. S. 40, 161, taf. 4: 20]. Втім, форма фігурних аташей мутинської сітули від них дещо відрізняється. Посудина з аналогічними петлями походить, наприклад, з скарбу в Подмокли на території Чехії [15. S. 51, obr. 22: 8, 9].

Вишуканою формою корпусу з витончено відігнутою шийкою і ретельно виконаними деталями відрізняється також велика сітула з поховання 11, що не знаходить чітких відповідей у вказаній класифікації.

Бронзові тази типу Е. 67 з поховань 3 і 6, виготовлені, очевидно, як і інші римські імпорти, в Північній Італії, судячи за каталогом Г. Ю. Еггерса, досить поширені на території *Germania libera* в пізньолатенський і ранньоримський час. Дослідником враховано 17 знахідок, причому відзначається їх концентрація на Нижній Ельбі [16. S. 41, taf. 8: 67].

Імпортний бронзовий посуд, подібний до знахідок з Мутина, відомий, зокрема, на території Німеччини та Польщі. Наприклад, за даними Т. Домбровської, казан типу Е. 5 знайдений в похованні пшеворської культури фази А2 пізнього передримського часу, а відерця Е. 20–21 і тази Е. 67 – в похованнях фази А3 [13. S. 206–211].

Поховальний обряд Мутина знаходить найближчі відповідності серед таких латенізованих культур північно-західного кола, як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів і мечами). За даними П. Лучкевича, окремі екземпляри і набори різноманітної зброї зафіксовані приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу, причому як урни для перепалених кісток імпортні

бронзові посудини використані в десятиці поховань із зброєю [19. S. 165–166]. Разом з тим, варто зазначити, що поховання воїнів у пшеворських і оксивських могильниках розташовані поряд із захороненнями пересічного населення, які й складають більшість.

Найбільш східні (тобто географічно найбільш наближені до даного комплексу) знахідки пшеворського типу зафіксовані у верхів'ях Дністра. Серед них особливий інтерес представляє невеликий могильник Гринів, що функціонував в період від Латену D2–D3 до стадії B2 ранньоримського часу. Так, поховання 3 цього могильника (тілоспалення у великому гончарному глеку) супроводжувалося в числі інших речей фібулою типу А 67, поламаними мечем з піхвами, наконечником списа, бойовими ножами, умбоном і шпорою [4. С. 86–87, рис. 37: 4–8, 38, 43, 44: 3]. Д. Козак датував цей комплекс початком ранньоримського періоду – 40-ми рр. н. е. [4. С. 37].

Численний інвентар з поховань Мутинського могильника дозволяє порівняно надійно датувати вказані комплекси. Так, набір зброї і військового спорядження в цілому характерний для фіналу передримського часу. Мечі (з піхвами), наконечники списів і умбони знаходять численні аналогії в похованнях пшеворської та оксивської культур фаз А2/А3 [18. S. 151–153]. Пізнім передримським часом, головним чином фазою А3, датуються також шпори [17. S. 55–56]. Цікаво відмітити, що парні шпори на території Польщі зустрічаються порівняно рідко – в семи пшеворських і чотирьох оксивських похованнях відповідно [18. S. 146], тоді як в Мутинському могильнику вони знайдені у восьми похованнях. Застібки «з крильцями» типу К. 49, за Ю. Костшевським [20. Abb. 49], і масивні кільця використовувалися в поясах для підвішування мечів від рубежу фаз А1/А2 до кінця передримського часу [13. S. 30; 12. S. 57–58].

Найбільш чіткими хронологічними індикаторами є фібули пізньолатенської схеми типу N-а за Ю. Костшевським [20. Abb. 24; 22. S. 199–200], 13 екземплярів яких походять з поховань Мутина. Такі вироби, як і подібні до них фібули типу М (з верхньою тятивою), поширені в комплексах ряду латенізованих культур пізнього передримського періоду, головним чином ясторфської, пшеворської та оксивської, в меншій мірі зарубинецької та поянешті-лукашевської. На думку Т. Домбровської, фібули типу N типові для пшеворської культури другого горизонту фази А3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів з ажурними ніжками (як ряд фібул з Мутина). Цей горизонт датується передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. – початком другого десятиліття I ст. н. е. [13. S. 61–62; 14. S. 29–32].

Типологічно більш ранньою є фібула середньолатенської схеми з поховання 7, типова для фази А2. З того ж комплексу походять два мечі та біметалевий казан типу Е. 5, характерні для фази А2 пшеворської культури [13. S. 29, tabl. III]. Варто зазначити подібність даної застібки до так званих «лангобардських» фібул, поширених головним чином в нижній течії Ельби [22. S. 172–178].

Ймовірно, поховання Мутинського могильника в цілому синхронні у рамках передримського часу АЗ і були здійснені в діапазоні від середини I ст. до н. е. до початку I ст. н. е., тяжіючи, швидше за все, до рубежу ер. Варто зауважити, що в цей час відбувається археологізація похоронного інвентаря, тобто речі, які входять до його складу, стають частиною «мертвої» культури. Проте, очевидно, до цього ряд предметів використовувався досить довго та інтенсивно, про що, наприклад, свідчать сліди ремонту на відерцях з поховань 1, 4, 5, 8Б, 10, а також сильно спрацьовані петлі сітули з поховання 2. Таким чином, цілком можливо, що бронзове начиння з Мутина було вироблене дещо раніше за вузько датовані фібули, біля середини I ст. до н. е. До цього ж часу відноситься і поховання 7, що є для Мутина своєрідним реліктом попередньої епохи.

На відміну від металевих предметів, близькі аналогії керамічним урнам Мутинського могильника серед латенізованих культур нам не відомі. В той же час, схожість лощених мутинських посудин і столової кераміки західної традиції вищезгаданих поселень типу Харівка не викликає сумнівів: їх зближують загальна форма, пропорції, гранчасті вінця, орнамент у вигляді вертикальних розчосів, шишечки, іксоподібні ручки.

Як вже зазначалося, бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс зброї та військового спорядження, що включав мечі, списи, щити та шоломи, а також в більшості випадків і шпори, свідчать про високий соціальний статус похованих. Порівняно невелике число поховань з престижним інвентарем та ізольований характер могильника, очевидно, вказують, що тут поховані представники військової дружини. На «західне» походження дружинників, прибулих на Сейм, в першу чергу, вказує комплекс озброєння, типовий для ряду культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й інші носії латенізованих культур, додаючи іноді власні зразки «національної» клинкової зброї: гето-даки – серпоподібний меч-сіку, германці – прямий однолезовий меч-сакс тощо. Однолезовий меч з поховання 8, типовий для оксивської та, у меншій мірі, пшеворської культури, дозволяє припустити германське походження дружини або, принаймні, окремих її членів [З. С. 309]. Очевидно, воїнам належали і металеві посудини, використані згодом як урни. Такий дружинний «сервіз» для колективних трапез включав котел, два тази і парадну велику сітулу, а також ряд відерець.

Парадні керамічні посудини, типові для пам'яток типу Харівка, використані в похованнях 1, 4, 8А, 9, 12 і 14, можуть вказувати на включення мігрантів в структуру місцевих племен. Це цілком імовірно, враховуючи контакти носіїв пам'яток типу Харівка з населенням Центральної Європи з часу їх виникнення.

Синхронність здійснених поховань, можливо, свідчить, що дружинники загинули в одній з битв. В той же час, перемога, ймовірно, залишилася за ними – одноплемінники поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, не рахуючись з витратами, на окремому могильнику.

Хоча кремації в імпортованих металевих посудинах, використаних як урни, супроводжували зброєю, зустрічаються в пшеворській і оксидній культурах, подібні дружинні некрополі там не відомі. Певною аналогією Мутинському могильнику можуть служити поховання воїнів горизонту (чи культури) Гросс-ромшtedт рубежу ер в Середній Німеччині та Чехії [15]. Проте унікальність Мутина полягає в тому, що він є виключно дружинним могильником фіналу передримського часу, розташований, крім того, на східній околиці ареалу латенізованих культур.

Зараз, коли первинна обробка матеріалів могильника завершена, на черзі постають нові завдання – антропологічне визначення перепалених решток з поховань та реставрація металевих предметів. Незважаючи на певні успіхи у розв’язанні проблем культурно-хронологічного визначення матеріалів Мутинського могильника, невирішеними залишаються питання: хто були ці «вікінги до вікінгів»? З якого регіону прийшли воїни дружини, поховані тут? З ким вони воювали? Який характер мали їхні взаємовідносини з носіями пам’яток типу Харівка?

1. *Жаров Г. В., Терпиловский Р. В.* Дружинный могильник рубежа эр на Сейме // Тез. докл. Междунар. конф. «Inter ambo maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю». – Симферополь, 2012. – С. 301–311.

2. *Жаров Г. В., Терпиловский Р. В.* Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме // *Stratum plus*. – 2013. – № 4. – С. 35–41.

3. *Каспарова К. В.* Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. – Lublin, 1989. – Т. II. – С. 263–282.

4. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров’ї і Західному Побужжі. – К., 1984.

5. *Кухаренко Ю. В.* Погребение у с. Пересыпки // *МИА*. – 1970. – № 176. – С. 33–35.

6. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // *Kultura przeworska*. – Lublin, 1994. – Т. 1. – С. 159–181.

7. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Посейм’я у латенський час // *Археологія*. – 1994. – № 3. – С. 41–51.

8. *Терпиловський Р. В., Білинська Л. І., Карась А. В.* Воїнське поховання рубежу ер на Сеймі // *Сіверщина в історії України*. – Київ, Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 56–59.

9. *Терпиловський Р. В., Білинська Л. І.* Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі // *Археологія*. – 2010. – № 3. – С. 81–88.

10. *Шукин М. Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э.–I в. н. э. – СПб., 1994.

11. *Шукин М. Б.* Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. – СПб., 2005.

12. *Bochnak T.* Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. – Rzeszów, 2005.

13. Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania. – Warszawa, 1988.
14. Dąbrowska T. Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny // Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne. – 2008. – T. VII.
15. Droberjar E. Planaňská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské // Archeologie Barbarů 2005. Sbornik příspěvků z I protohistorické konference «Pozdně keltické, germánské a časně slovanské osídlení». – Praha, 2006. – S. 11–90.
16. Eggers H. J. Das römische Import im freien Germanien. – Hamburg, 1951.
17. Ginalska J. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // Przegląd Archeologiczny. – 1991. – Nr 38. – S. 53–84.
18. Łuczkiwicz P. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim // Archaeologia Militaria. – Lublin, 2006. – II.
19. Łuczkiwicz P., Terpilovskij R. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2012. – T. XXXIII. – S. 155–174.
20. Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit // Teil I. Mannus-Bibliothek. – Leipzig-Würzburg, 1919. – T. 18.
21. Szczukin M. B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981.
22. Völling T. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – 1994. – Band 75. – S. 147–282.

Rostyslav Terpilovskiy, Gennadiy Zharov

THE MUTYN BURIAL GROUND

The burial ground near the village Mutyn of Krolevets rayon (Sumy oblast) has been excavated by the Dnieper Left Bank expedition of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine at spring 2010. This compact burial ground consists of 14 urn placed cremation burials of the men-at-arms. The burials were supplemented with the impressive set of weaponry (bent swords and spearheads, shield bosses, helmets, etc.), spurs, fibulas etc. Several ceremonial ceramic urn vessels bear resemblance with the tableware from the local sites of the Khar'yevka type, combining Zarubyntsy Culture and Central European features. Imported metal vessels were also used as urns. Analogies to the burial ceremony and the whole set of artifacts are often to be found in such Latenized cultures, as Przeworsk and Oksywie on the territory of Poland. The unique appearance of Mutyn is determined at the same time by the fact that it is an exclusively a men-at-arms burial ground of the final pre-Roman times, located at the Eastern outskirts of the Latenized cultures area.

Key words: military retinue burial site, weapon, Zarubynets culture, Przeworsk culture, Oksywie culture, Late Latin (Roman) period.

Рис. 1. Мутин. Початок розкопок могильника у квітні 2010 р. (фото А. В. Карася)*

** Див. кольоровий додаток VII*

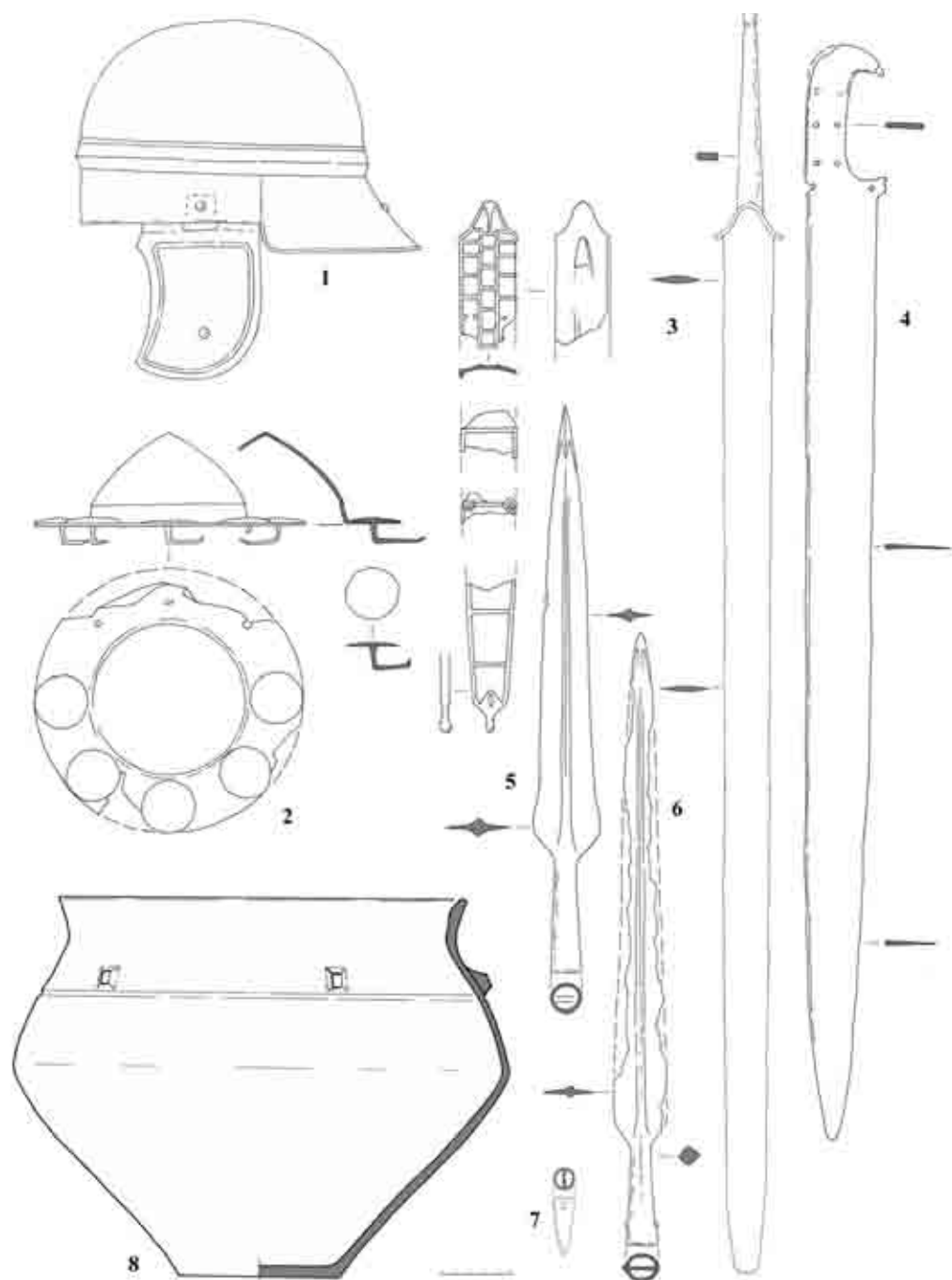

Рис. 2. Мути́н. Поховання 8А.
Інвентар: 1–7 – залізо, 8 – чорнолощена керамічна посудина
(рис. Р. В. Терпиловського)

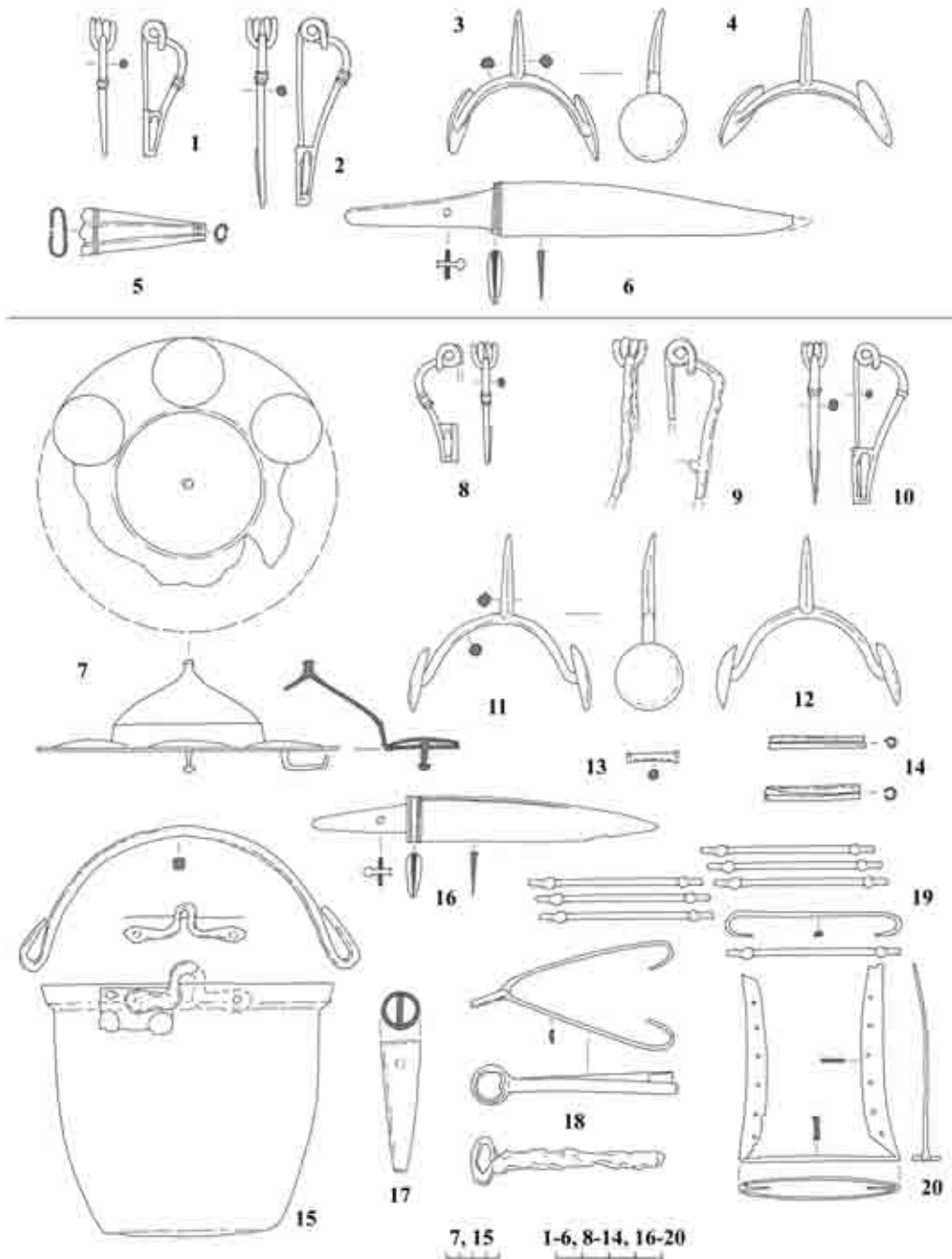

Рис. 3. Мутин. Поховання 8А (1–6) та 8Б (7–20).
 Інвентар: 1–14, 16–20 – залізо, 15 – бронзова сітула
 із залізними дужкою та петлями (рис. Р. В. Терпиловського)

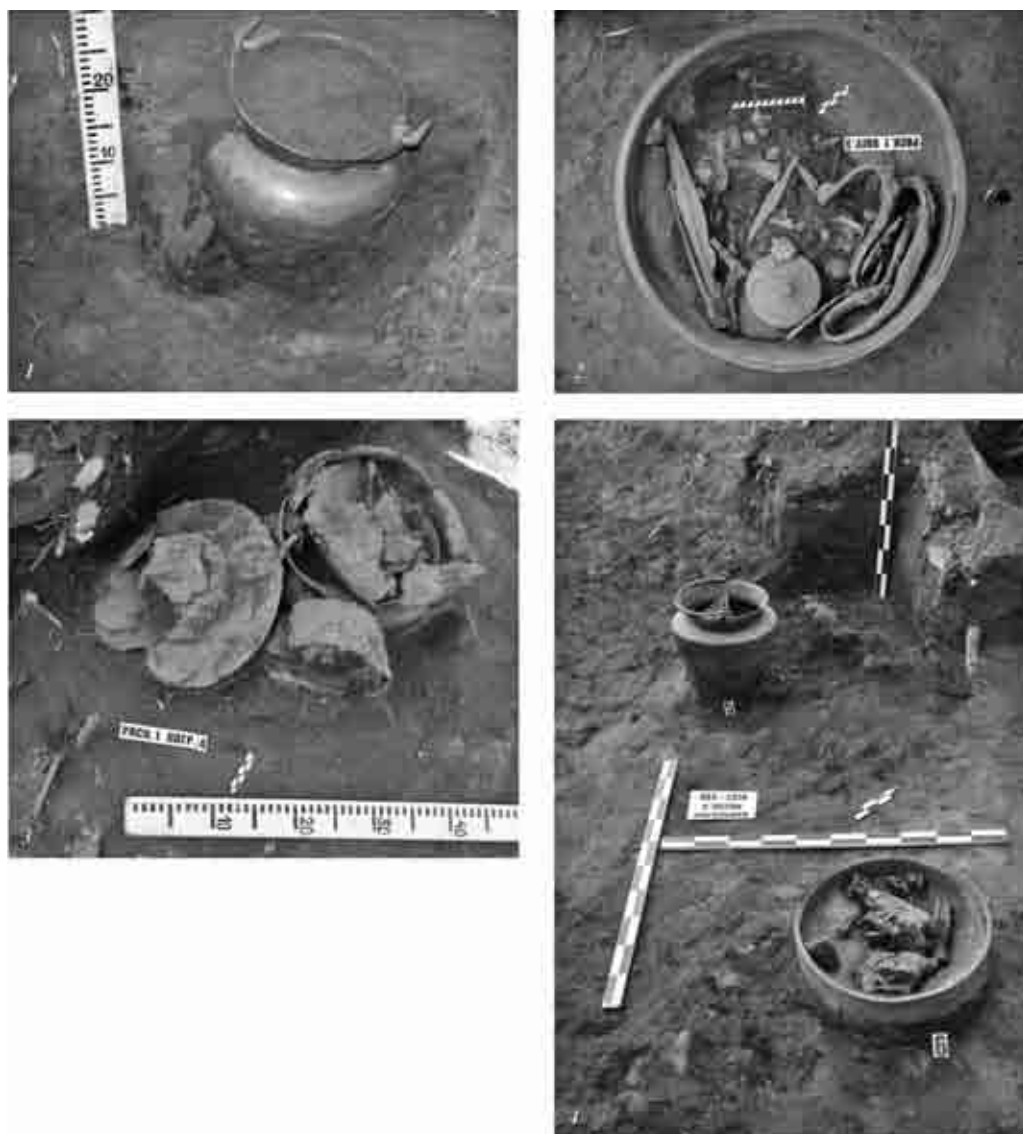

Рис. 4. Мутин: 1 – поховання 2; 2 – поховання 3;
3 – поховання 4; 4 – поховання 5 і 6 (фото Г. В. Жарова)*

* Див. кольоровий додаток VIII

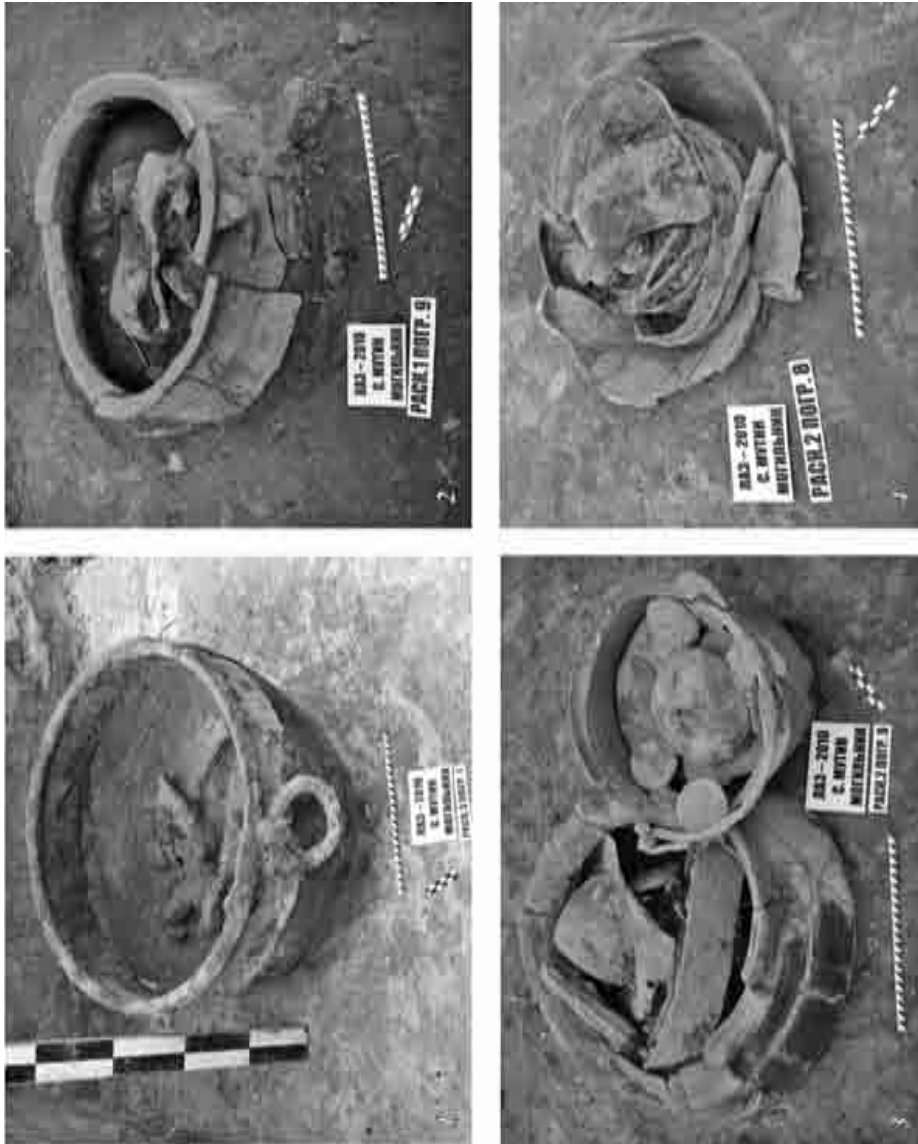

Рис. 5. Мутин: 1 – поховання 7; 2 – поховання 9; 3 – поховання 8; 4 – частина поховання 8А (фото Г. В. Жарова)*

* Див. кольоровий додаток IX

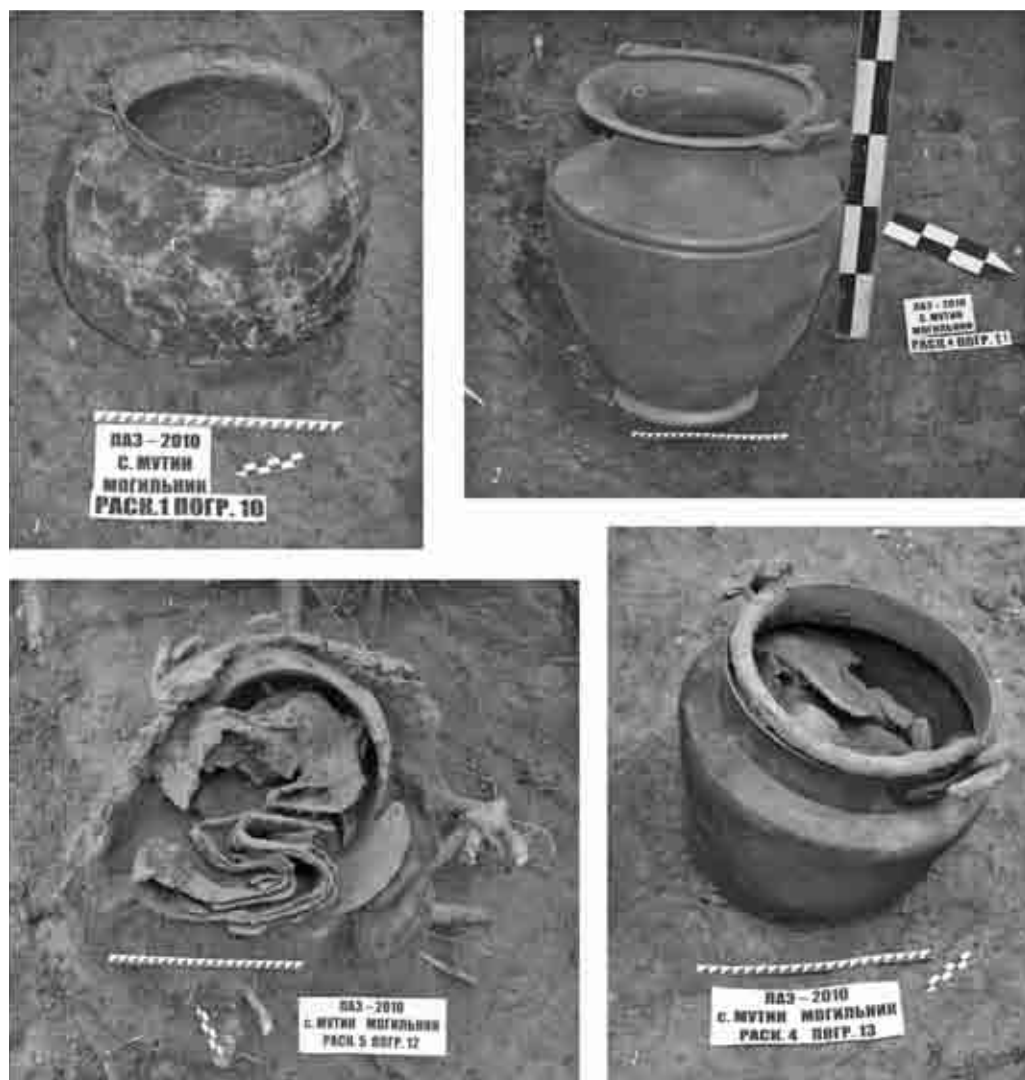

Рис. 6. Мутин: 1 – поховання 10; 2 – поховання 11;
3 – поховання 12; 4 – поховання 13 (фото Г. В. Жарова)*

* Див. кольоровий додаток X

УДК 904:393(477.83)''-00/02'':572:001.891

Тетяна Слободян

ТІЛОПАЛЬНЕ ПОХОВАННЯ РИМСЬКОГО ЧАСУ З НОВОГО ЯРИЧЕВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В статті проаналізовано антропологічний матеріал із тілопального поховального комплексу в Новому Яричеві (римський час). Проведена антропологічна експертиза показала, що кістки з даного поховання належать дорослому індивіду, ймовірно, чоловіку (25–40 років). За кольором кісток встановлено температурний режим поховального вогнища (в межах 700–900? С). Аналіз показав сліди патологічних процесів в області хребтового стовпа, а саме – остеохондроз.

Ключові слова: антропологічний аналіз, поховальний обряд, кремація, римський час, Новий Яричів.

Як правило, сучасними дослідниками приймаються до уваги лише результати аналізу матеріалів тілопокладень, але джерелом цінної інформації можуть стати і антропологічні рештки з багаточисельних поховань, здійснених за обрядом кремації. Не дивлячись на значну фрагментарність, аналіз перепалених кісткових решток дозволяє отримати не тільки антропологічні і статеві-вікові характеристики похованих, а й відповісти на питання про обставини і деталі самого обряду тілоспалення, сліди якого були майже повністю знищені поховальним вогнищем.

Для аналізу перепалених кісткових решток використовуються як традиційні антропологічні методи і методики, так і ті, що застосовуються у судово-медичній та криміналістичній практиці. Статеві-вікові визначення перепалених кісток проводяться з використанням тих же методик, що і при роботі з матеріалами інгумацій (окрім методик, пов'язаних із метричними даними) [1; 4. С. 174–182; 5; 7; 8; 11; 13; 14; 16]. При визначенні деталей обряду кремації¹, температури спалення тіла, фізико-хімічних і механічних змін кісток, патологічних проявів на скелеті також використовується широкий спектр методів і методик [2. С. 87–146; 3. С. 85–97; 10; 11; 12; 13; 17; 18; 21. С. 129–135].

¹ Кремація/тілоспалення – один із способів поводження з тілом (трупом), цілеспрямований процес спалення тіла людини або тварини [5]. У біоархеології та судово-медичній і криміналістичній практиках термін «кремація» має кілька значень: 1) від обпалених скелетних решток разом із слідами м'яких тканин до лише кісткових фрагментів, праху [9; 15; 19]; 2) лише обпалені скелетні рештки без слідів м'яких тканин (колір варіюється від сірого, світло-сірого до відтінків білого) [10].

Для аналізу в антропологічну лабораторію було передано остеологічний матеріал з поховального комплексу, виявленого і дослідженого у 2012 р. поблизу смт Новий Яричів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.

Загальна кількість фрагментів – 1407, вага – 1196,3 г (табл. 1). Представлені кістки належать одній особі дорослого віку. Тваринних кісток виявлено не було.

**Таблиця 1. Кількість і вага фрагментів кісток
з поховання (Новий Яричів, 2012)**

	Категорії розмірів кісткових фрагментів, мм (за Wahl, 1982)					Зуби <i>Teeth</i>	Всього <i>Total</i>
	< 15	16–25	26–35	36–45	>46		
Кількість фрагментів <i>Fragment count</i>	611	542	197	43	12	2	1407
Вага (г) <i>Weight (g)</i>	135,8	424,5	382,5	154	99	0,5	1196,3

Загалом було ідентифіковано 54,8% кісткових фрагментів, серед них 272 фрагменти черепа, 26 – хребтового стовпа, 143 – грудної клітки (ребра), 35 фрагментів верхніх та 158 – нижніх кінцівок (рис. 1).

Найбільш масовими є фрагменти черепа (19,3% від загальної кількості). Мозковий відділ репрезентований 189 фрагментами. Так, ідентифіковано фрагменти лівої орбіти та області вздовж лобного гребеня, численні фрагменти тім'яних кісток із вінцевим, сагітальним та лускатим швами, фрагменти кам'янистої частини скроневих кісток, а також окремі фрагменти із виличним відростком і клиноподібно-скронеvim швом. Потилична кістка представлена фрагментами з району хрестоподібного підвищення та вийних ліній, а також окремим фрагментом краю потиличного отвору в області під'язикового нерва. Лицьовий відділ представлений 20 фрагментами. Вдалось ідентифікувати окремі фрагменти виличних кісток (правої сторони із вилично-лобним швом і лобним відростком, лівої – з області виличної арки) та нижньої щелепи (окремі фрагменти гілки щелепи із альвеолою від 3-го моляру, виросткового і вінцевого відростків). Окрім того, було виявлено і два фрагменти коренів зубів (одно-, двокореневі) (рис. 2).

Посткраніальний скелет репрезентований фрагментами хребців, ребер, тазових кісток, верхніми та нижніми кінцівками.

Хребтовий стовп представлений всіма відділами (окрім куприкового): до шийного віднесені вісім фрагментів, грудного – шість, поперекового і крижового – по одному фрагменту (останній відділ представлено першим хребцем).

Тазові кістки репрезентовані 25 фрагментами, частина з них досить значні за розміром. Серед них: 1) лівосторонні фрагменти з області сідничної вирізки та вушної поверхні, краю затульного отвору та півмісяцевої поверхні; 2) правосторонні – з області сідничних горба, вирізки та півмісяцевої поверхні (рис. 3).

Верхні кінцівки представлені 35 фрагментами, серед них наявні і фрагменти ключиці (область акроміального кінця) та лопатки (ф-т дзьобоподібного відростка та бічного краю). Плечові кістки представлені фрагментами діафізів та окремим фрагментом дистальної суглобової поверхні; ліктьової – трьома фрагментами діафізу правої кістки із розвиненим міжкістковим краєм та фрагментом проксимальної частини діафізу лівої кістки в області ліктьової горбистості; променевої – двома фрагментами діафізу, кистей рук – проксимальною частиною п'ястя І пальця із збереженою суглобовою поверхнею, фрагментами фаланг (одна з них дистальна).

Нижні кінцівки репрезентовані 158 фрагментами, серед них ідентифіковані 22 фрагменти стегнової, 8 – великогомілкової, 27 – малогомілкової кісток та 4 фрагменти кісток стопи. Стегнові кістки представлені фрагментами голівок із ямками від обох кісток, фрагментами проксимальних епіфізів з області малого вертлюга, діафізів із шорсткою лінією (*linea aspera*) та окремими фрагментами із дистальною суглобовою поверхнею (рис. 4). До великогомілкових кісток відносяться фрагменти діафізів із переднім краєм та окремі фрагменти епіфізів (із верхньою і нижньою суглобовими поверхнями), малогомілкових – окремі фрагменти діафізів. Кістки стопи представлені трьома фрагментами обох надп'яткових кісток та фрагментом діафізу кісток передплесни.

Таблиця 2. Представленість різних відділів скелета за ідентифікованими фрагментами перепалених кісток (Новий Яричів, 2012)

Відділи скелета	К-ть ф-тів (Total)	% від заг. к-ті
Череп (<i>cranium</i> ; fragment count):	272	19,3
а) мозковий відділ (<i>cranium cerebrale</i>)	189	13,4
б) лицьовий відділ (<i>cranium viscerale</i>)	20	1,4
в) невизначені (<i>not identified</i>)	63	4,5
Хребтовий стовп (<i>columna vertebrali</i>)	26	1,8
Грудна клітка (ребра)(<i>ossa thoracis</i>)	143	10,2
Верхні кінцівки (<i>ossa membri superioris</i>):	35	2,5
а) плечовий пояс (ключиця, лопатка)	4	0,3
б) вільні верхні кінцівки (плечова, кістки передпліччя, кисть)	31	2,2
Нижні кінцівки (<i>ossa membri inferioris</i>):	158	11,2
а) тазові кістки	25	1,8
б) вільні нижні кінцівки (стегнова, велико-, малогомілкова, кістки стопи)	133	9,4
Кінцівки, відділ не встановлено (<i>ossa membri, not identified</i>)	138	9,8
Приналежність не встановлена (<i>not identified</i>)	635	45,2

Також визначена значна кількість фрагментів діафізів трубчастих кісток (кінцівок) – 9,8% від загальної кількості.

Внаслідок тривалої дії вогню та високої температури в кістці відбуваються певні фізико-хімічні процеси, що призводять до змін кристалічної структури кісткової тканини (відповідно, об'єму і маси), її мінерального складу, термічних деформацій тощо. Так, на фрагментах мозкового відділу черепа наявні значні тріщини різної направленості, з них 34,4% – розшаровані. На фрагментах лицьового відділу відмічені більш поверхневі тріщини, направленість яких, як правило, визначається морфологічною будовою кістки. На поверхні ребер наявні незначні поздовжні і поперечні тріщини, хребців – неглибокі тріщини та тріщини у вигляді панини – на суглобових поверхнях. На тазових кістках тріщини глибокі, направленість визначена морфологією кістки. На фрагментах кісток верхніх та нижніх кінцівок наявні досить глибокі параболічні та поперечні тріщини (рис. 4: D). На деяких фрагментах черепного склепіння та кінцівок також наявні чіткі сліди дугоподібних деформацій (зміна першопочаткової форми кістки внаслідок дії високої температури). Характер вищевказаних деформацій свідчить на користь того, що тіло було спалено невдовзі після смерті, оскільки відомо, що значні термічні деформації і параболічні тріщини з'являються внаслідок швидкої втрати органіки і води, а це, зазвичай, відбувається при дії високої температури ще не зневоднених тканин тіла [11; 10. Р. 24].

За кольором перепалених кісток, як правило, визначається температурний режим вогнища (ідентифікація проводиться за двома схемами – 1) за Hertmann B.; 2) за Walker P., Miller K., Richman R.). У даному випадку колір кісток є однорідним – білим (рідко, з певними відтінками світло-сірого), що свідчить про рівномірність процесу спалення і досить високу температуру вогнища. Загальний температурний режим поховального вогнища коливався в межах 700–900° С (за Walker P., Miller K., Richman R.). Якщо брати до уваги схему Hertmann B. – 500–800° С [12; 21. S. 129–135].

Визначення віку здійснюється на основі даних про стан черепних швів, приростання епіфізів трубчастих кісток, стан суглобових і симфізарних поверхонь, товщину і структуру компакти трубчастих кісток тощо. Весь комплекс ознак вказує на приналежність даного індивіда до вікової групи *adultus* (дорослий), вік визначено в межах 25–40 рр. Даний вік встановлено за наступними ознаками: 1) відсутність слідів облітерації (заростання) черепних швів: повністю відкриті як із зовнішньої, так і з внутрішньої сторони лускатий, лямбдоподібний і сагітальний шви, окремі ділянки вінцевого шва (С) повністю заросли із внутрішнього боку, тоді як із зовнішнього боку – майже не облітеровані; 2) повне зрощення епіфізів довгих трубчастих кісток (за Brothwell D. повне зрощення відбувається протягом 15–23 років); 3) стан суглобових та симфізарних поверхонь хребців, тазових кісток і кінцівок; 4) розвиток альвеол третіх молярів [6; 7. Fig. 3: 4; 14; 20].

Визначення статі є більш складним завданням, адже методики, засновані на вимірювальних ознаках у даних випадках не застосовуються, так як дія високої температури в першу чергу позначається на об'ємі кісткової тканини. Однак, збереження певних фрагментів із вираженими проявами статевого диморфізму (неметричні ознаки на черепі та тазових кістках) дозволяють з певною долею ймовірності визначити стать індивіда. В даному випадку основними статевовизначальними ознаками є: розвиток потиличного рельєфу, форма сидничної вирізки, значна масивність кісток (особливо, кінцівок) та розвиток м'язового рельєфу [6]. Всі ці ознаки вказують на належність даного індивіда до чоловічої статті, проте неповний їх комплекс не дозволяє остаточно стверджувати приналежність до даної статті, лише відмітити, що чоловічі ознаки переважають (male>female). Чоловічу стать підтверджує і наявний поховальний інвентар (зброя).

Дослідження виявило сліди патологічних процесів на хребцях. Комплекс ознак вказує на наявність остеохондрозу – комплексу дистрофічних порушень у суглобових хрящах, що призводить до порозу кісткової тканини (середня ступінь розвитку ознак за Бужиловою А. П.) Етіологія появи даного процесу різноманітна: від наслідків травм та надмірних навантажень до порушення кровотворення (рис. 5) [2. С. 120].

Варто зазначити, що на перепалених кістках було виявлено відбитки металу (заліза, можливо, бронзи). Але характер цих слідів вказує на посмертні зміни: тобто, такі відбитки з'явилися не в результаті температурної дії поховального вогнища, а з причини дії навколишнього середовища (тафономічних процесів), внаслідок чого з'явилися сліди від металевого інвентарю, що був похований поряд з кістками. Так як частина поховального інвентарю була піддана дії вогню, але на кістках такі відбитки практично відсутні – можна з певною долею вірогідності припустити, що більша частина інвентарю при процесі тілоспалення знаходилась не на тілі померлого, а поряд (в межах поховального вогнища), або була перепалена окремо.

Проведена експертиза показала, що кістки з поховання належать дорослому індивіду, вік якого на момент смерті коливався в межах 25–40 років. Більш вірогідна його приналежність до чоловічої статі, на що також вказує і характер поховального інвентарю. Кісток тварин виявлено не було. Колір кісток та характер деформацій вказує на високий температурний режим вогнища – 700–900° С, а також на той факт, що тіло померлого було спалено невдовзі після смерті. Окрім того, варто зазначити розвиток м'язового рельєфу на трубчастих кістках як нижніх, так і верхніх кінцівок, а також потиличної області черепа. Дослідження також показало сліди патологічних процесів в області хребтового стовпа (остеохондроз).

1. Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М., 1964.
2. Бужилова А. П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований / под ред. Бужиловой А. П., Козловской М. В., Медниковой М. Б. – М.: ИА РАН, 1998. – С. 87–146.
3. Добровольская М. В. К методике изучения материалов кремации // КСИА. – Вып. 224. – 2010. – С. 85–97.
4. Козловская М. В. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей // Историческая экология человека. Методика биологических исследований / под ред. Бужиловой А. П., Козловской М. В., Медниковой М. Б. – М.: ИА РАН, 1998. – С. 174–182.
5. Смирнов Ю. А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. – М., 1997. – 279 с.
6. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for data collection from human skeletal remains // Arkansas Archaeological Survey. – Research series. – No. 44. – Fayetteville, 1994.
7. Brothwell D. R. Digging up bones. Third edition. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1981. – 208 p.
8. Dokladal M. Morfologie spalených kostí. Vyznam pro identifikaci osob // Acta Facultatis Medicinae Universitatis Brunensis Masarykianae 113. – Brno, 1999. – 185 p.
9. Eckert W., James S., Katchis S. Investigation of Cremations and Severely Burned Bodies // American Journal of Forensic Medicine and Pathology. – 9(3). – P. 188–200.
10. Großkopf B. Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken. Dissertation. – 2004.
11. Holck P. Cremated bones. A medical-anthropological material on cremation burials. Antropologiske skrifter nr.1B. – Anatomical institute. University Oslo, 1996. – 160 p.
12. Hermann B. Behandlung von Leichenbrand // Knussman J., Reiner H. Anthropologie-Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. Band 1. Teil – Stuttgart; New York, 1988.
13. Herrmann B., Gruppe G., Hummel S., Piepenbrink H., Schutkowski H. Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden. – Springer-Verlag; Berlin; Heidelberg; New York, 1990.
14. Krenzer U. Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico. – Ciudad, Guatemala, 2006. – T. 1–7.
15. Mayne Correia P. Fire Modification of Bone: a Review of the Literature // Haglund W. D., Sorg M. H.(ed.). Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains. – 1997. – P. 275–293.
16. Mays S. The archaeology of human bones. – London, New York, 2002. – 242 p.
17. Ortner D., Putschar W. Identification of pathological conditions in human skeletal remains. – Washington, 1981. – 479 p.
18. Schmidt C., Symes S. The analysis of burned human remains. – London: Elsevier, 2008.
19. Symes S., Rainwater C., Chapman E. et al. Patterned thermal destruction of human remains in a forensic setting // Schmidt C. W., Symes S. A., editors. The analysis of burned human remains. – London: Elsevier, 2008. – S. 15–54.

20. Szilvassy J. Altersdiagnose am Skelett // Knussmann R. (ed.) Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie de Menschen. – Band I/1. – Stuttgart; New York, 1988. – P. 421–443.

21. Walker P., Miller K., Richman R. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone // Schmidt C. W., Symes S. A., editors. The analysis of burned human remains. – London: Elsevier, 2008. – S. 129–135.

Tetyana Slobodyan

**CREMATION BURIAL
OF ROMAN TIME FROM NOVYY YARYCHIV:
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS**

The article analyzes the anthropological material of Roman time burial site near village Novyy Yarychiv. Anthropological expertise has revealed that the bones from the given burial belong to an adult (25–40 years), credibly male. The temperature of hearth has been denoted after bones color (within 700–900° C). The analysis of vertebral column showed marks of pathological processes such as osteochondrosis.

Key words: anthropological expertise, funeral rite, cremation, Roman time, Novyy Yarychiv.

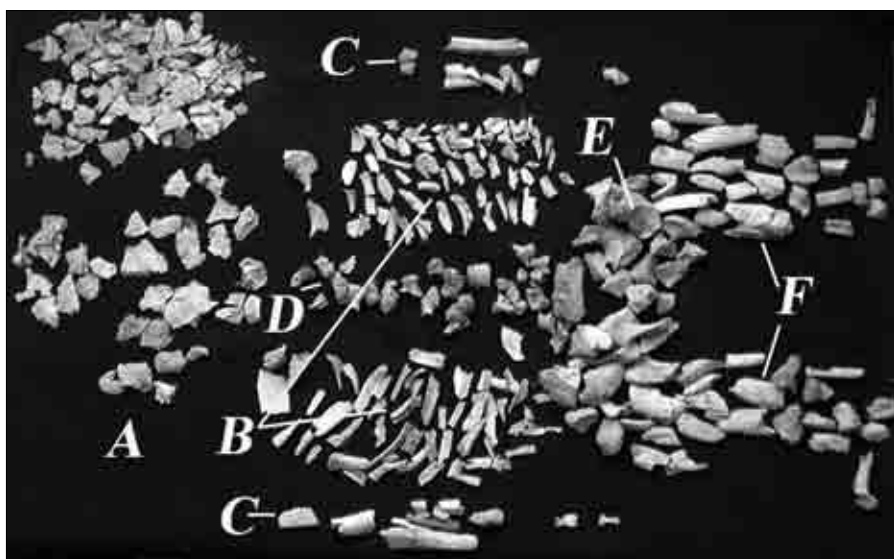

Рис. 1. Представленість різних відділів скелету: А – кістки черепа; В – ребра; С – верхні кінцівки; D – хребтовий стовп; E – тазові кістки; F – нижні кінцівки

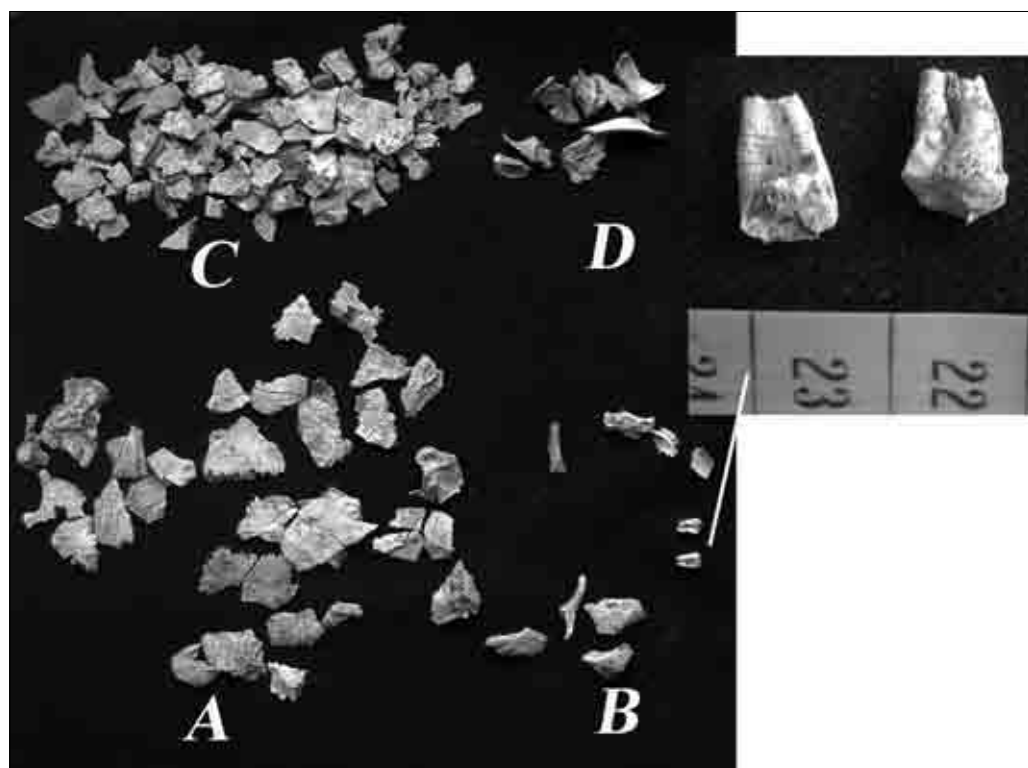

Рис. 2. Фрагменти черепа

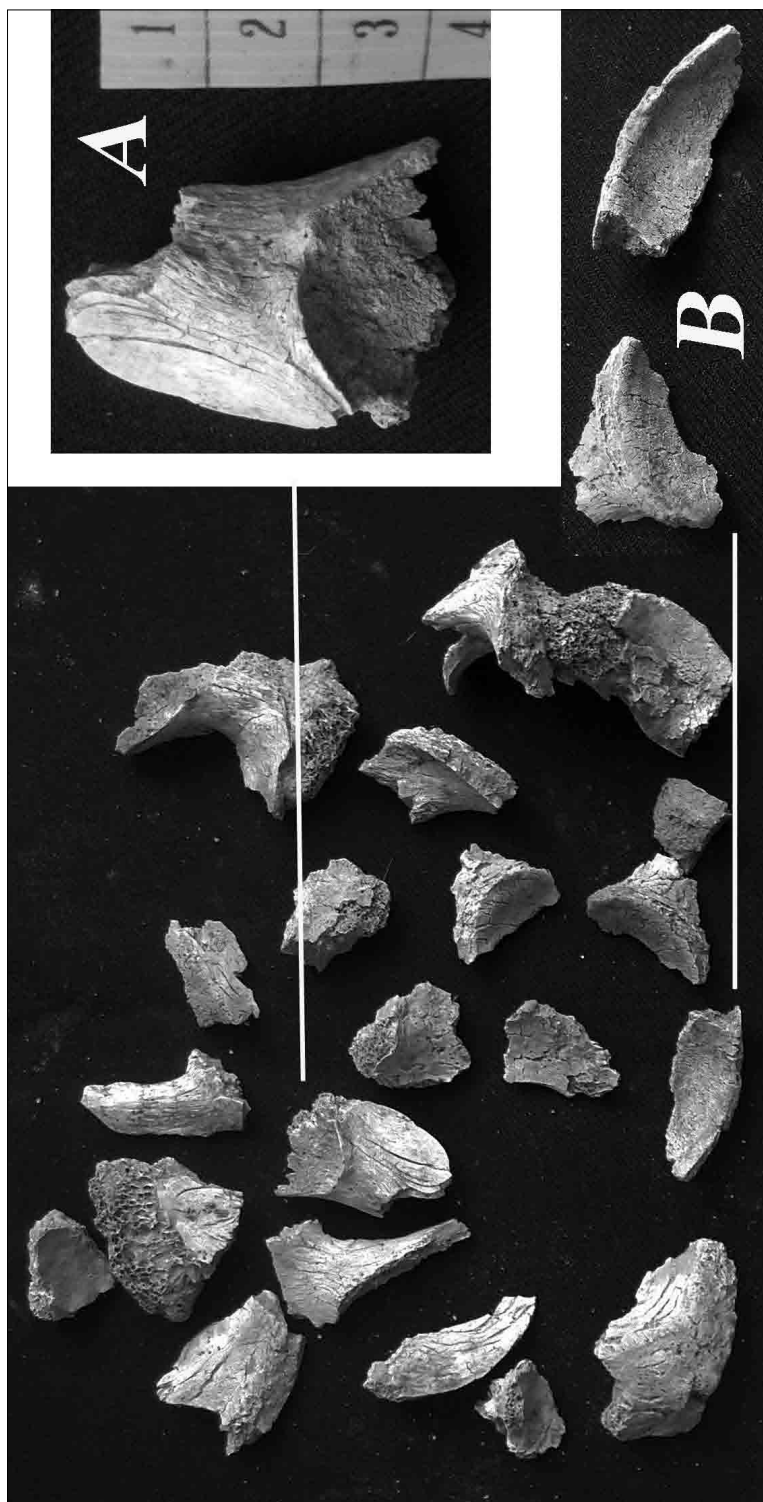

Рис. 3. Фрагменти тазових кісток:

А – фрагмент із вушної поверхню; В – фрагменти з області півмісяцевої поверхні

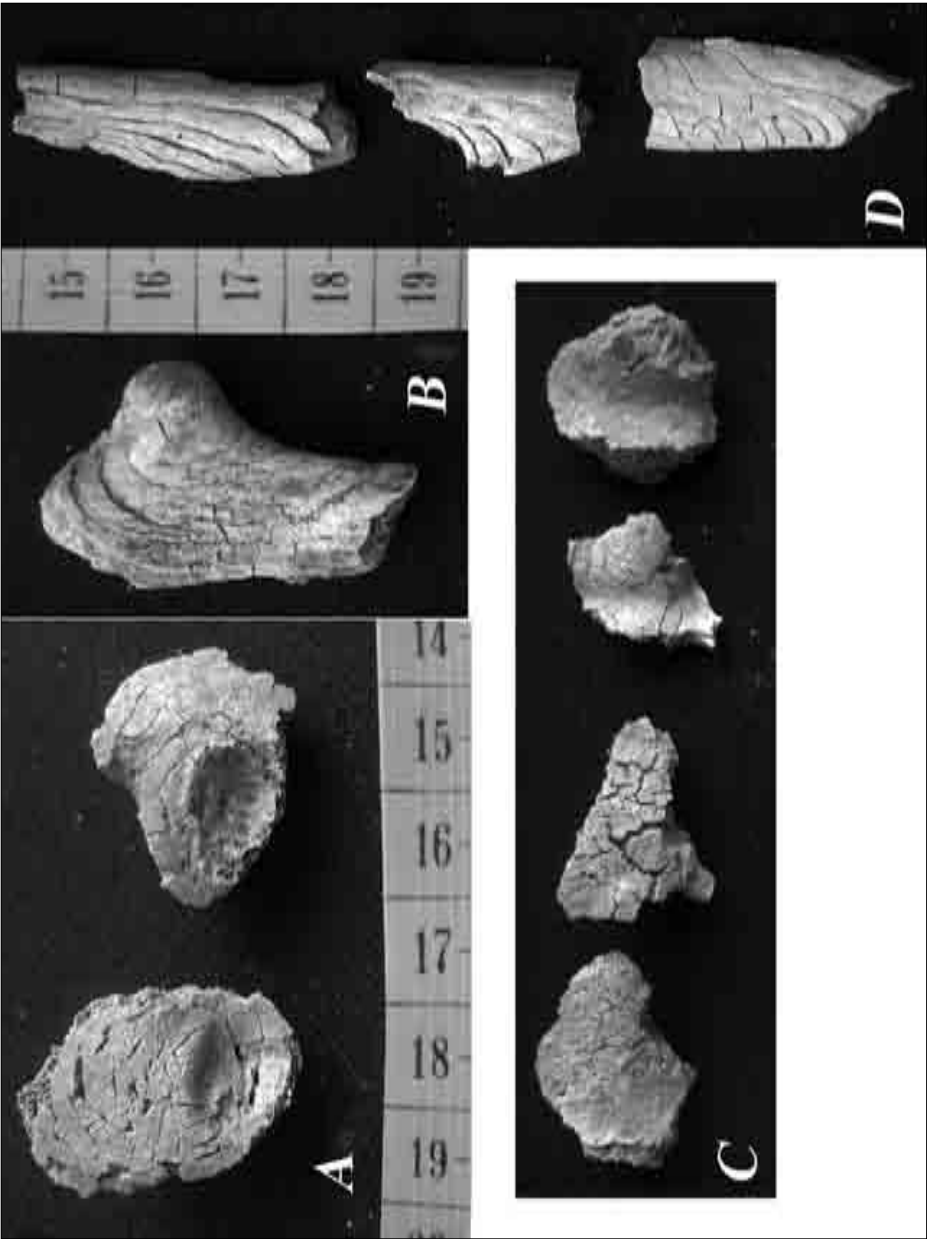

Рис. 4. Фрагменти стегнових кісток:

А – фрагменти голівки; В – фрагмент діяфізу разом із малим вертлюгом; С – фрагменти дистальних епіфізів із суглобовими поверхнями; D – фрагменти діалізів із параболічними тріщинами на поверхні

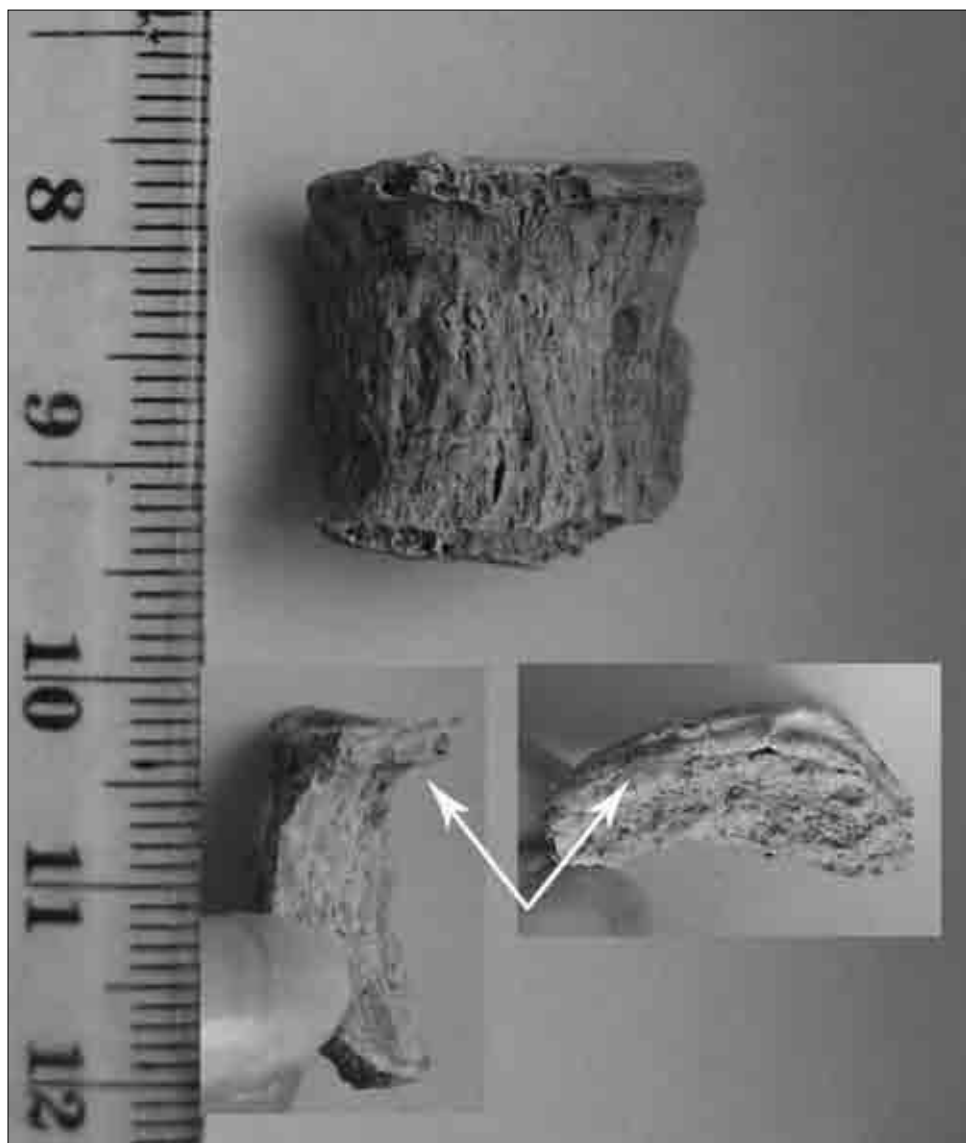

Рис. 5. Сліди патологічних проявів на скелеті в області грудного відділу (остеохондроз)

ВАРВАРСКИЙ МОГИЛЬНИК I–III ВВ. У С. ВИШНЕВОЕ

В данной статье рассматривается сарматское влияние на погребальную культуру поздних скифов Северного Причерноморья по материалам раскопок 2000–2001 гг. некрополя у с. Вишневое Севастопольского административного р-на, а так же дается сравнительный анализ материалов из данного могильника с позднескифскими и позднесарматскими погребениями в иных районах Юго-Западного и Центрального Крыма.

Ключевые слова: *позднесарматская культура, могильник, погребальный обряд.*

Вопрос о формировании позднесарматской культуры на территории Северного Причерноморья до сих пор исследуется и остается открытым. Принято все памятники Юго-Западного Крыма первых веков нашей эры называть позднескифскими. Как показывают материалы могильника у с. Вишневое, а также ряда других схожих с ним, ситуация с этнической картиной обстояла не столь однозначно. Целый ряд элементов из комплекса у с. Вишневое показывает, что не все позднесарматские группы, появившись в Северном Причерноморье, ассимилировались со скифами. Наилучшим источником для изучения взаимовлияний и процессов ассимиляции, как известно, есть погребальный обряд. Именно к материалам погребальных памятников названного могильника мы и обратимся.

В 2000–2001 гг. в ходе охранных раскопок на могильнике с. Вишневое было исследовано 23 грунтовых захоронения, датируемых первыми веками н. э. Городище, к какому относится могильник, существовало в первые века н. э. и занимало вершину господствующей в районе высоты. Могильник находится в 650 м на север от варварского городища. Возможно, у городища имеется еще один некрополь, также относящийся к городищу с. Вишневое, расположенный в 380 м к востоку от него, исследованный в 1994–1996 гг. экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ под руководством А. Е. Пуздровского [14. С. 53]. Некрополь ежегодно подвергался разграблению, и на время проведения охранных работ был фактически уничтожен. Делая выводы из наблюдений и осмотра грабительских шурфов, можно понять, что захоронения производились не плотными рядами вдоль склонов, а участками. Охранные работы производились на западном, восточном и южном склонах оврага. Из 23 грунтовых могил выявлено: 10 могил подбойных, одна из которых с двумя подбоями, пять могил с заплечиками, шесть плитовых и две грунтовые могилы. Могилы содержали материал в основном II–III вв. н. э.

Основные виды погребальных сооружений на могильнике с. Вишневое

Подбой

Подбойная могила №1. Входная яма прямоугольная в плане, со скругленными краями, ориентирована по оси СЮ-ЮВ. Первый подбой – с западной стороны, второй подбой – с восточной стороны; оба закрыты плитами местного дикарного песчаника. В могиле находилось погребение двух женщин головами на юг. Левый костяк на боку, правый на спине, руки вытянуты вдоль тела. Сохранность костяков плохая, черепа в удовлетворительном состоянии.

Инвентарь: первый подбой – в области шейных позвонков бронзовая лучковая фибула, бронзовая застежка, перстень с геммой, на которой изображена птица в полете и бронзовый колокольчик. В районе таза и ног многочисленные пастовые и стеклянные пронизи. Там же найдены костяное прясло, обкладка шкатулки, бронзовый замок от шкатулки. В ногах – краснолаковый одноручный кувшин (форма 4) [4. С. 76, рис. 241], а так же сильно коррозированный железный предмет.

Подбойная могила №1.2. Яма прямоугольная в плане, расположена вниз по склону. Под слоем гумуса находилась плита треугольной формы, возможно, надгробная стела, расположенная вдоль ямы на расстоянии 0,4 м от боковой стены и 0,5 м от торцевой стены узким концом вниз. Размеры: длина – 1,85 м, ширина – 0,82 м, высота подбоя – 0,84 м. Яма заполнена темным и мягким грунтом. Подбой закрыт плитами известняка желтого цвета. Трупоположение на спине, вытянутое, руки вдоль тела. Ориентация скелета головой на запад. Кости в состоянии тлена, но по материалу, найденному в могиле, вероятно, была похоронена женщина.

Инвентарь: в области таза – 22 янтарные бусины, на запястье левой руки – бронзовый браслет с расплюснутыми скругленными краями, на фаланге пальца – серебряное кольцо с пастовой вставкой, в районе пяточных костей скопление трубок и ограненных прямоугольников красного и зеленого цветов. В ногах – остатки шкатулки (накладка, гвозди, петли). В шкатулке находились румяна розового цвета, железный нож, биконическое прясло. Так же в ногах стоял раздавленный стеклянный стакан, накрытый краснолаковой тарелкой (понтийская сиггилата А).

Плитовые могилы

Плитовая могила №2.3 (рис. 6). Контур ямы был обозначен грабителями. Яма прямоугольной формы, глубиной 1,4 м, заполнена довольно мягким грунтом темно-желтого цвета с небольшим содержанием гальки. На дне могилы лежал костяк предположительно мужчины (по материалу, найденному в могиле). В ногах и голове – остатки деревянной колоды. Трупоположение на спине,

руки вытянуты вдоль тела. Кости в состоянии тлена. Ориентация – головой на юг. У головы – кость кабана и железный нож. Так же найдены: фибула одночленная, лучковая, подвязная, железная пряжка, четыре ременных наконечника с пряжками, два железных кольца, фрагментированный кинжал, игла и, в районе колен, две бронзовых пряжки.

Грунтовые могилы

Грунтовая могила №2.11. Могила яма впущена в материк на глубине 1,5 м. Засыпной грунт светло-коричневого цвета, плотный, с большим содержанием мелкой гальки. Могила содержала погребение ребенка. Костяк истлел полностью. Ориентация головой на запад. Следов гроба не отмечено.

Инвентарь: в Ю-З углу ямы – лепной кувшин, в С-З углу – маленькая бронзовая лучковая фибула, четыре крупных бусины, три из которых бронзовые с насечками и одна из красной пасты, в центральной части ямы находилось зеркало с тамгообразным знаком, у С-В угла – лепной горшок.

Могилы с заплечиками

Могила с заплечиками №2.18 (рис. 7). Могильная яма впущена в желтый глинистый материк. Заполнение – светло-коричневый грунт с содержанием гальки. На глубине 1,0 м открылись две плиты, упиравшиеся на ступени заплечики. Костяк плохой сохранности. Труположение на спине, руки вдоль туловища, головой на юг.

Инвентарь: бронзовая лучковая фибула, два бронзовых браслета (правое запястье), рядом – железный нож, у левой руки – краснолаковая тарелка (понтийская сигиллата А), две бронзовых пряжки, в ногах – краснолаковый кувшин и кость КРС.

Изучение могильников, находящихся на территории Юго-Западного Крыма, показывает, что подбойные могилы присутствовали как у скифов, так и у сармат. Скифы использовали их еще в IV в. до н. э., но эта форма захоронений исчезает у них на 1,5–2 века раньше, чем сарматы появляются в Крыму. У сарматов же подбойные могилы широко используются уже в первых веках до нашей эры. Этот тип могил в I–III вв. н. э. преобладает как на большей части варварских могильников Юго-Западного Крыма, так и в других районах, где бытовала сарматская культура [9. С. 91].

Могилы с заплечиками имеют непосредственное отношение к сарматам. Они появляются в Юго-Западном Крыму в начале I тыс. н. э. и фактически исчезают в конце III в. н. э. [14. С. 137], что соотносится с присутствием сарматских племён на территории полуострова.

Относительно плитовых могил, то вполне вероятно, что они могут относиться к скифским, либо к так называемым скифо-таврским. В конце III в. н. э., когда в Крыму появляются аланы, сокращается использование подбойных могил:

могилы с заплечиками исчезают полностью, появляются особой конструкции склепы, а плитовые и грунтовые могилы продолжают создаваться [16. С. 132]. Возможно, такие погребальные конструкции, как плитовые могилы могли заимствоваться у греческого населения [14. С. 137]. Так что относить эту погребальную конструкцию непосредственно к позднескифской культуре рискованно. Кроме того, на могильнике у с. Вишневое не отмечено такого характерного для позднескифской культуры элемента обряда, как забутовка могил камнем. Все могилы были без каменной подсыпки (глинистый грунт) [17. С. 136–137].

Труположения в захоронениях сарматов, в основном, вытянутые, руки либо вдоль тела, либо на бедрах, или в нижней части живота [8. С. 180–184]. У скифов же, как правило, умерших хоронили в скорченном положении на боку, на спине или ничком с подогнутыми ногами. Другой момент погребальной практики скифов предусматривал подзахоронения со сдвигом более раннего костяка в сторону, что на могильнике у с. Вишневое не отмечено. Также на могильнике выявлено три могилы с использованием захоронения в колодах, что к погребальным обрядам скифов отношения не имеет.

Материальная культура

Керамические изделия. При работах на могильнике у с. Вишневое в 2000–2001 гг. было найдено 23 единицы керамических изделий открытого и закрытого типа. Краснолаковая керамика представлена тарелками, кувшинами, мисками. Краснолаковые тарелки и миски (рис. 2: 13–17) принадлежат к группе «понтийской сигиллаты А»: тарелки формы 6.3, датируемые серединой II–началом III вв. н. э., и миски формы 17.1.1, датируемые концом I–первой половиной II вв. н. э. Краснолаковые кувшины (рис. 1: 4–10) – формы 4 (вторая половина I – до первой половины II вв. н. э.), формы 20.1 (вторая половина II–первая половина III вв. н. э.), форма 1 (вторая половина I–первая половина II вв. н. э.), форма 2.1 (вторая половина I–первая половина II вв. н. э.) [5. С. 70–76]. Краснолаковая керамика не может определить принадлежность к какой-либо варварской культуре, поскольку целиком является продуктом античных мастерских. При этом она является важнейшим хронологическим индикатором для определения датировки самого могильника.

Так же найдены лепные сосуды: горшок, кувшин и несколько курильниц (рис. 1: 11–12). Лепную керамику, а именно курильницы, можно отнести непосредственно к сарматской культуре. На могильнике у с. Вишневое они представлены типом 1 вариант А. Наиболее ранние изделия этих типов зафиксированы на территории Правобережной лесостепной Украины I в. до н. э. – I в. н. э. Аналогичные светильники (курильницы) обнаружены в комплексах II – первой половины III вв. н. э. (Усть-Альма, Танаис). Поздние скифы также использовали курильницы, но основным видом курильниц в могильниках являются кружальные античные курильницы, в частности, в могильнике Не-

аполя Скифского. Сарматские курильницы нельзя привлекать для датировки погребального комплекса, но они важны как отличительный признак сарматской культуры [4. С. 274, табл. VIII]. Представляет интерес лепной горшок, найденный в захоронении (группа 3, тип 22) [4. С. 231–232], поскольку для позднескифской культуры подобные сосуды неизвестны. Зато они известны в сарматских погребениях рубежа I/II–III вв. н. э. в районе Нижнего Поволжья. Так же в погребениях встречаются светлоглиняные узкогорлые амфоры (тип D по Д. Б. Шелову), которые датируются первой половиной III в. н. э. [18. С. 212–213].

Фибулы (рис. 3). Фибулы, встречаемые на могильнике у с. Вишневое, относятся к подвязным лучковым фибулам, которые в основном датируются концом II–началом III в. н. э. [1. С. 51]. Фибулы являются серьезным хронологическим индикатором. Следует подчеркнуть, что, как правило, одни и те же фибулы присутствуют на памятниках разной этнокультурной принадлежности.

Браслеты (рис. 4: 8–16) в основном из круглой в сечении бронзовой проволоки с утолщениями на концах. Близкие аналогии можно найти фактически во всех позднескифских могильниках Юго-Западного Крыма. Датируются они II–IV вв. н. э. Так же обнаружен браслет с расплюснутыми скругленными концами и два браслета с квадратным сечением проволоки. Присутствуют в захоронениях и браслеты с расплюснутыми концами с изображением змеинных голов. Все найденные браслеты – с расширенными и несомкнутыми краями. Это отличает их от браслетов с перевязанными концами, которые были особенно популярны у поздних скифов [3. С. 124]. Появляется этот вариант браслетов в Северном Причерноморье в I в. до н. э.

Бронзовые зеркала (рис. 4: 1–7) найдены в семи могилах, как в женских, так и в мужских. Использование зеркал данного типа можно, бесспорно, отнести к позднесарматской культуре. А. М. Хазанов относит данные зеркала к IX типу (I–III вв. н. э.). А. С. Скрипкин выделяет такие зеркала с тамгообразными знаками вторым типом (II – первая половина III в. н. э.) [13. С. 173–174]. Так же можно выделить находки большого количества *бус и бисера*, которые можно датировать I в. до н. э. – III в. н. э. [16. С. 101–116]. В погребениях также находились такие вещи: *бронзовые колокольчики, большое количество фрагментов шкатулок, кольца, серьги, пинцет*.

Оружие и конская упряжь. Из оружия представлены материалы в виде двух разломанных на много частей кинжалов. Небольшое количество оружия говорит о том, что, скорее всего, кочевники перешли на оседлый образ жизни, а присутствие римских воинских контингентов в непосредственной близости от их обиталищ не способствовало милитаризации варварского населения Херсонеса. Из конской упряжи в подбойной могиле №3.8 найдены фрагменты двусоставных удиц. Подобные варианты удиц обнаружены в позднесарматских погребениях Нижнего Поволжья (Березняки), а так же в Зауралье, около д. Ишкильдино [11. С. 244].

Культовые предметы. В двух погребениях были найдены кремниевый нож неолитической эпохи, а так же средиземноморская раковина типа Тритон с отверстием для ношения. Раковины и предметы ранней эпохи входили в состав варварских амулетов. Большинство такого рода культовых принадлежностей выявлено на территории позднескифского могильника Усть-Альмы, а так же в сарматских захоронениях I в. н. э. (Соколова могила, Косика, Кобяково) [10. С. 33].

Антропологический материал не исследован. Из всего антропологического материала определен лишь один череп, с деформацией лобно-затылочной части. Деформанты такого типа встречаются так же на херсонесском некрополе, с датировкой не ранее II в. н. э. и с инвентарем сарматской культуры [6. С. 42].

Иные предметы, найденные в погребениях: в подбойной могиле №4 найден затертый серебряный римский динарий жены императора Антонина Пия, Фаустины с легендой DIVA FAUSTINA, который датируется 138–161 гг. н. э., три оселка с отверстиями для подвешивания, несколько прясел, как конической, так и биконической форм, бронзовые иглы для шитья и железные ножи, находящиеся фактически во всех погребениях.

Исходя из анализа погребальных сооружений, обряда и материала, собранного на могильнике у с. Вишневое, нам представляется возможным отнести этот некрополь к памятникам позднесарматской культуры и датировать его концом I – первой половиной III в. н. э. Датировку комплекса возможно выявить по керамическому материалу, а так же по металлическим изделиям (например, по лучковым фибулам, зеркалам). Отношение к какой-либо этнокультуре данного памятника с точностью доказать не возможно. Можно лишь предположить, исходя из обработанного материала, что на данном могильнике находились погребения позднесарматской культуры, не ассимилированной скифами и сохранившей свои обычаи в формах погребений и в погребальном обряде.

1. Амброз А. К. Фибулы Юга европейской части СССР II в. до н. э. –IV в. н. э. // САИ. – 1966. – Вып. Д1-30.

2. Артеменко И. И., Левченко Б. М. Сарматское погребение у с. Баштечки Черкасской области // Советская археология. – Москва, 1983. – №2.

3. Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского. Грунтовый некрополь // История и археология древнего Крыма. – Киев, 1957.

4. Власов В. П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 1997. – №1.

5. Журавлев Д. В. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I–III вв. н. э. – Симферополь, 2010.

6. Зубарь В. Н. Про сарматский элемент в позднеантичном Херсонесе // Археология. – Киев, 1976. – №20.

7. Зайцев Ю. П., Мордвинцева В. И., Неневоля И. И., Фирсов К. Б., Радочин В. Ю. Позднескифский могильник у с. Скалистое Бахчисарайского района АРК // Херсонесский сборник. – Севастополь, 2005. – №14.

8. *Игнатов В. Н., Скрипкин А. С.* Комплексы сарматского времени из Прикубанья // Советская археология. – Москва, 1988. – №3.
9. *Кропотов В. В.* Сарматское погребение на поселении Лысая Гора // Археология. – Киев, 2004. – №4.
10. *Пуздровский А. Е.* Три погребальных комплекса из Усть-Альминского некрополя // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 2008. – №3.
11. *Сунгатов Ф. А.* Погребение позднесарматского времени в Зауралье // Советская археология. – Москва, 1991. – 34.
12. *Симоненко А. В.* Некоторые особенности культурно-исторического развития сарматов Таврии // Античная цивилизация и варварский мир. – Ч. 1. – Новочеркасск, 1992.
13. *Труфанов А. А.* Зеркала-подвески первых веков н. э. из могильников Крымской Скифии // Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Т. Н. Высотской. – Симферополь, 2007.
14. *Ушаков С. В.* Варвары горной Таврики на рубеже эпох // Археологический альманах. – Донецк: «Донбасс», 2010. – №23.
15. *Фирсов К. Б.* Бронзовые зеркала из некрополя первых веков н. э. у с. Заветное в Юго-Западном Крыму // Боспорские чтения. – Керчь, 2009. – №10.
16. *Храпунов И. Н., Масыкин В. В., Мульт С. А.* Позднескифский могильник у с. Кольчугино // Бахчисарайский Историко-Археологический сборник. – Симферополь: Таврия, 1997. – Вып. 1. – С. 99–117.
17. *Храпунов И. Н.* Этническая история Крыма в раннем железном веке. Сарматы // Боспорские исследования. – Симферополь, Керчь, 2004. – №6.
18. *Храпунов И. Н.* О позднесарматской археологической культуре в Крыму // Проблемы скифо-сарматской культуры в Крыму. – Запорожье, 1999.
19. *Юрочкин В. Ю., Труфанов А. А.* Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Кача // Херсонесский сборник. – Севастополь, 2003. – №12.

Pavel Kolodchenko

BARBARIC BURIAL GROUND OF 1st–3rd CENTURIES IN VILLAGE VYSHNEVE

This article discusses Sarmatian influence on the funeral culture of late Scythians in the northern Black Sea region. It is based on the excavation of 2000-2001 on the necropolis near the center of the Sevastopol administrative area, as well as on the comparative analysis of materials from the large quantity of burial ground with Late Scythian and Late Sarmatian graves in other parts of Central and South-Western Crimea.

Key words: *Late Sarmatian culture, burial, funeral rite.*

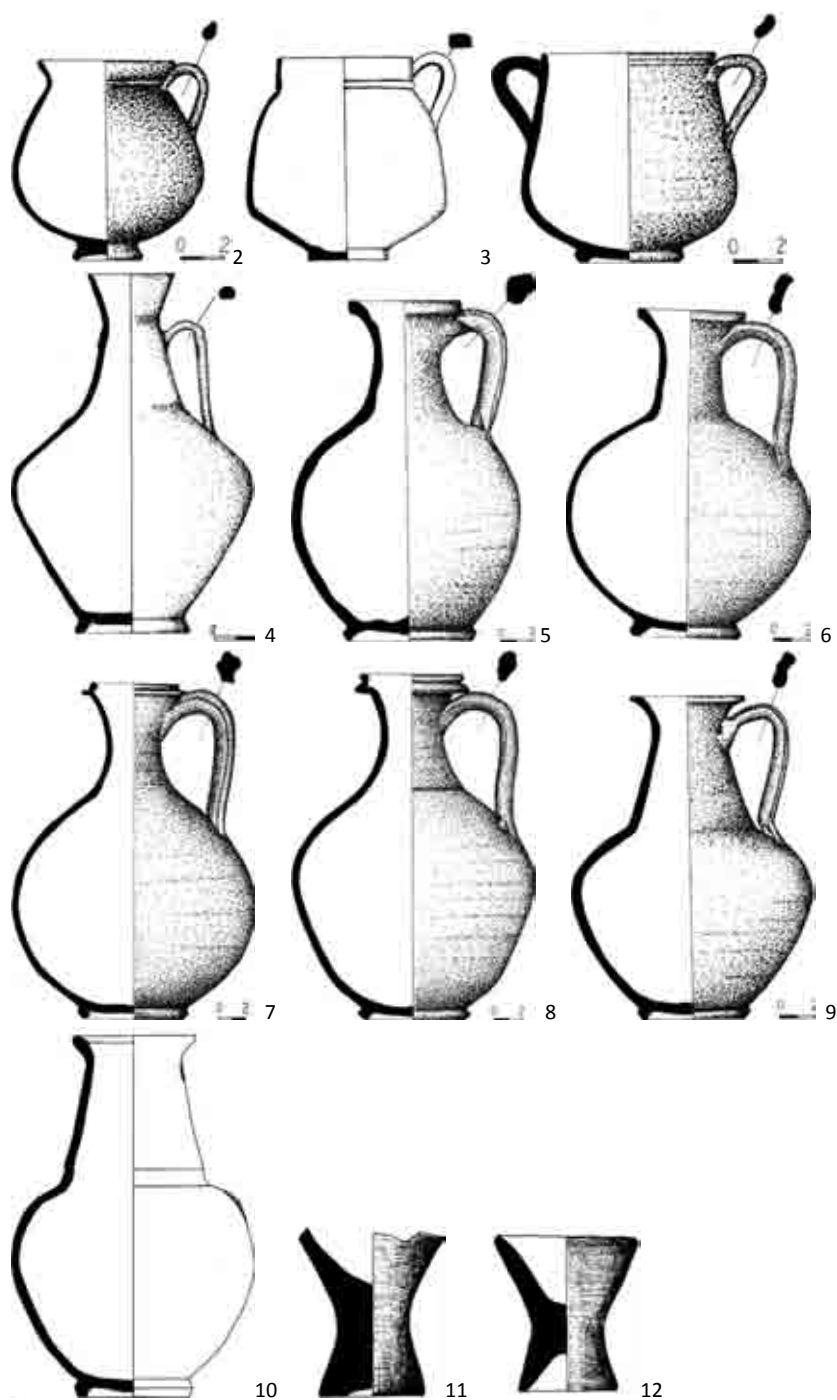

Рис. 1: 1–3 – краснолаковый кубок; 4–10 – краснолаковые кувшины, 11–12 – лепные курильницы

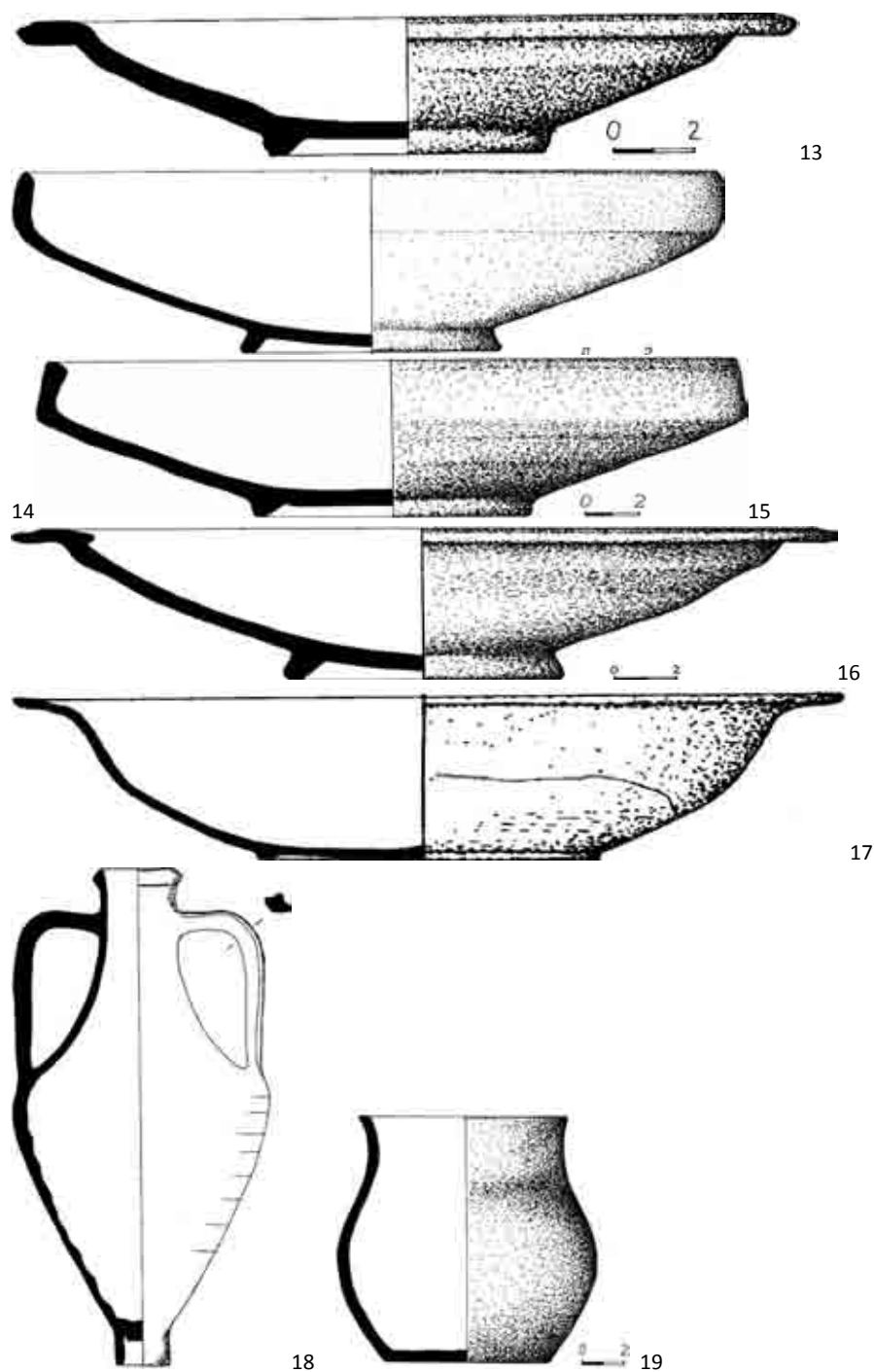

Рис. 2: 13–17 – краснолаковые тарелки (понтийская сигиллата А);
18 – светлоглиняная узкогорлая амфора (тип D по Д. Б. Шелову), 19 – лепной горшок

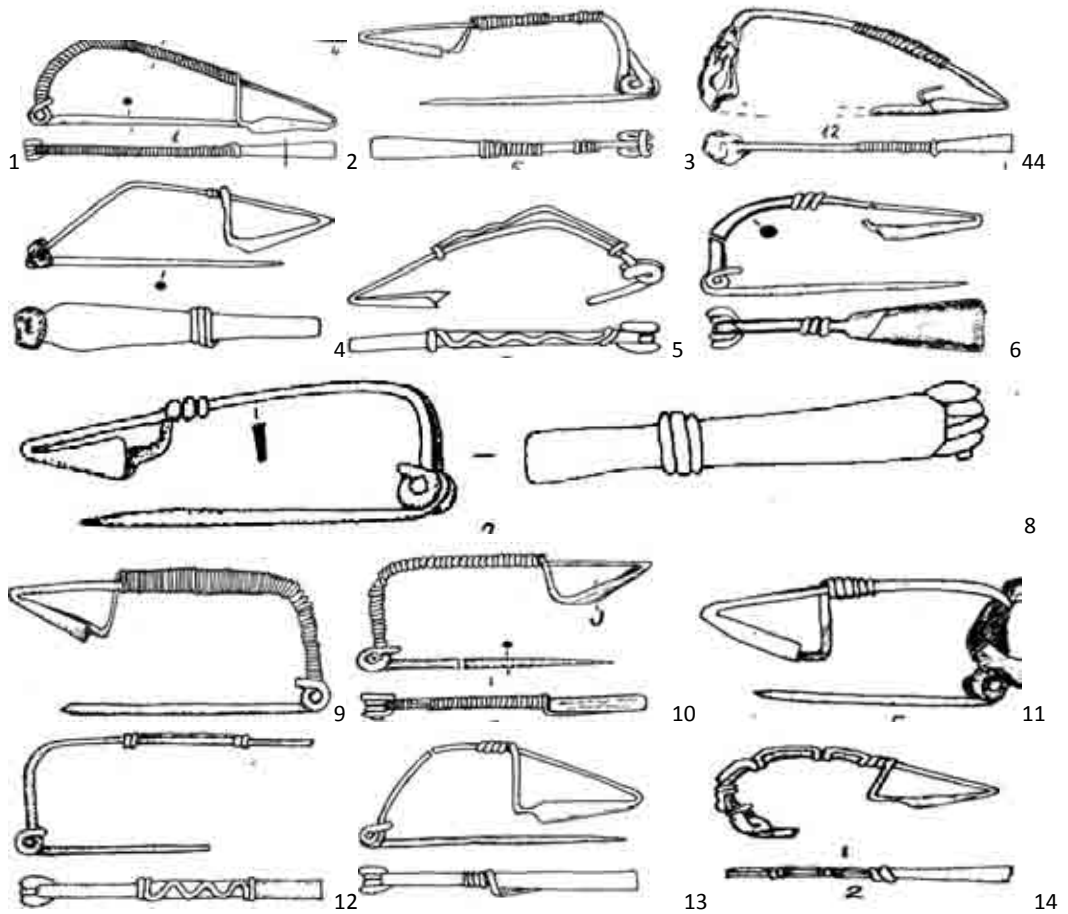

Рис. 3. Лучковые подвязные фибулы (II–середина III вв.)

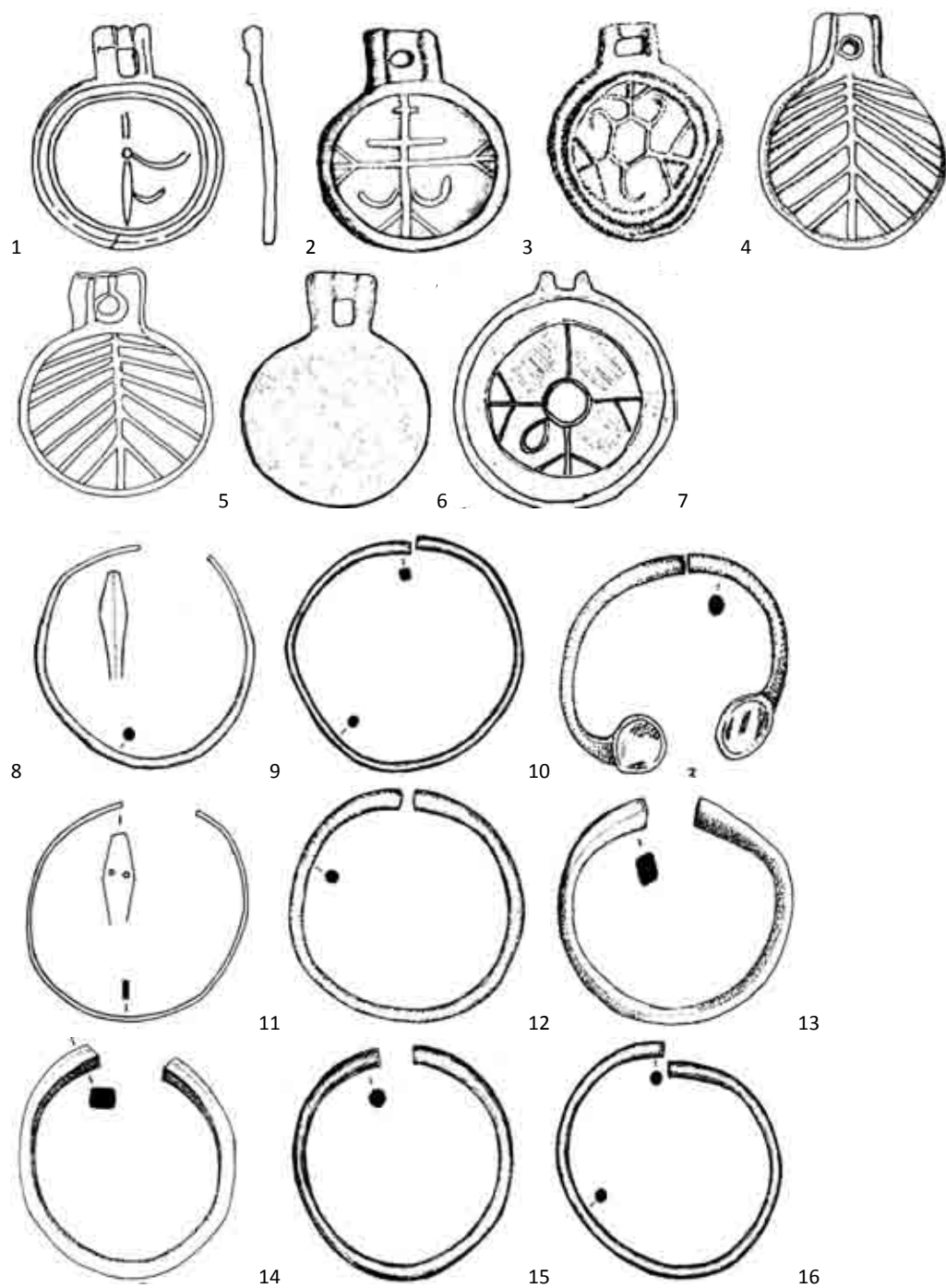

Рис. 4: 1–7 – зеркала-подвески с боковым ушком;
8–16 – бронзовые браслеты

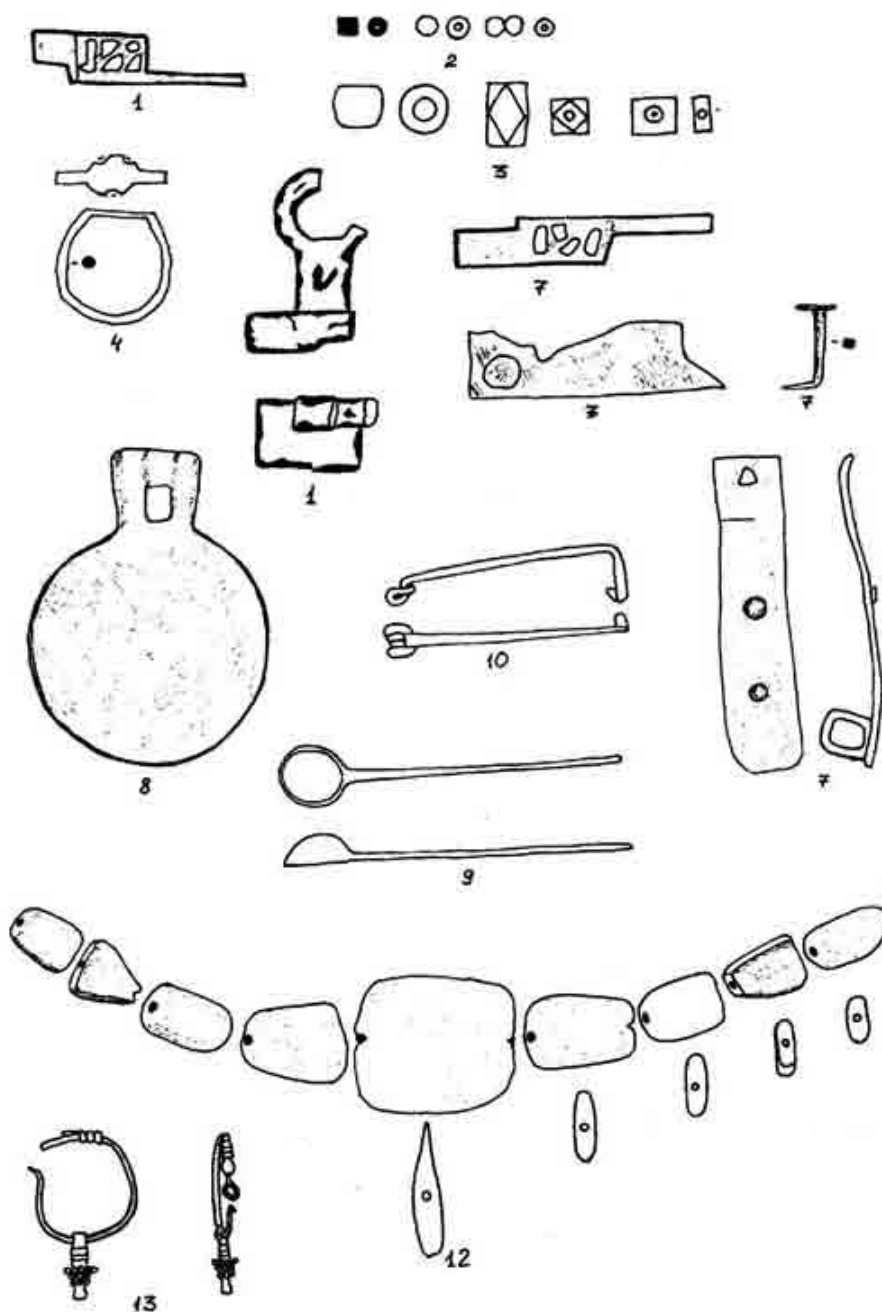

Рис. 5. Подбойная могила 12.31: 1, 7 – фрагменты шкатулки; 2, 3 – бусы с обшивки подола; 4 – бронзовый перстень; 5 – ключ от шкатулки, 8 – зеркало; 9 – ложечка; 10 – фибула; 12 – бусы с верхней части одежды; 13 – серьги (среднее кол-во материала из могил некрополя с. Вишневое, не считая керамического комплекса)

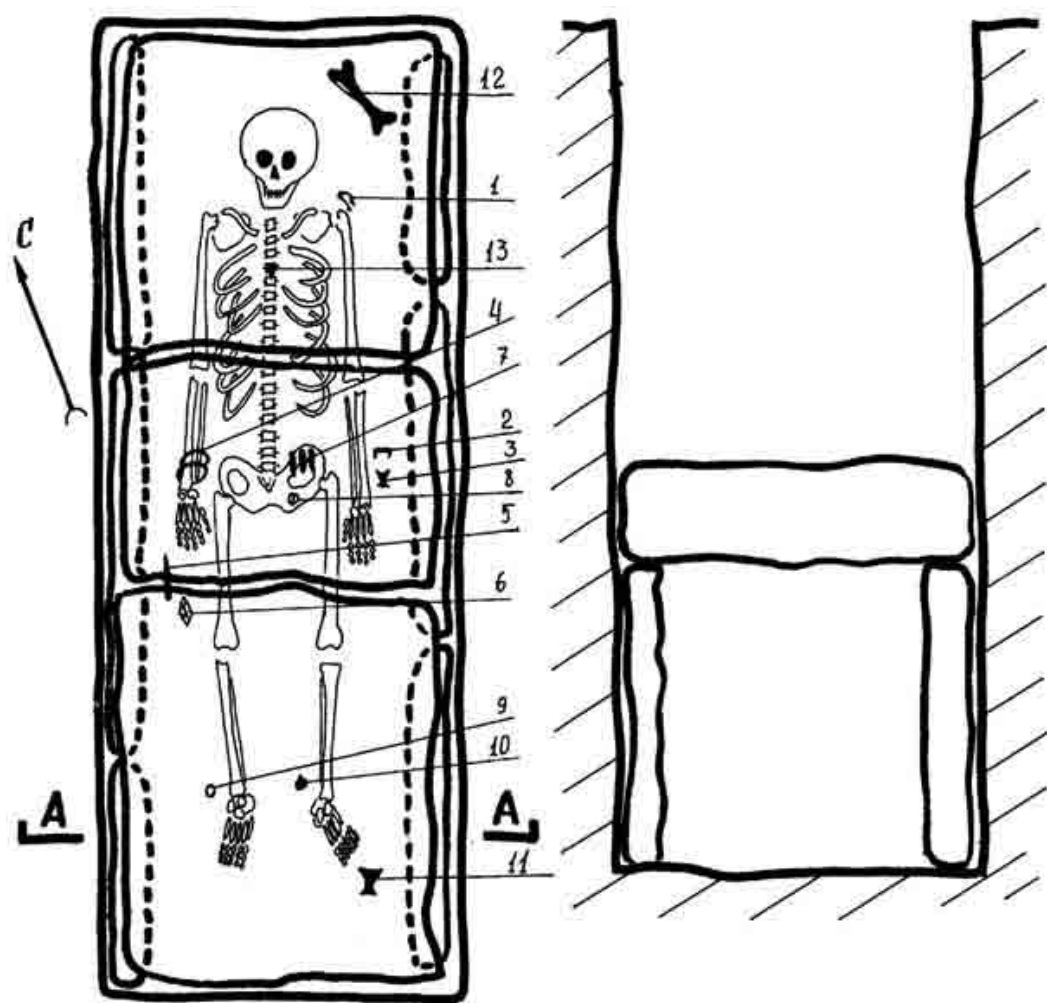

Рис. 6. Плитовая могила

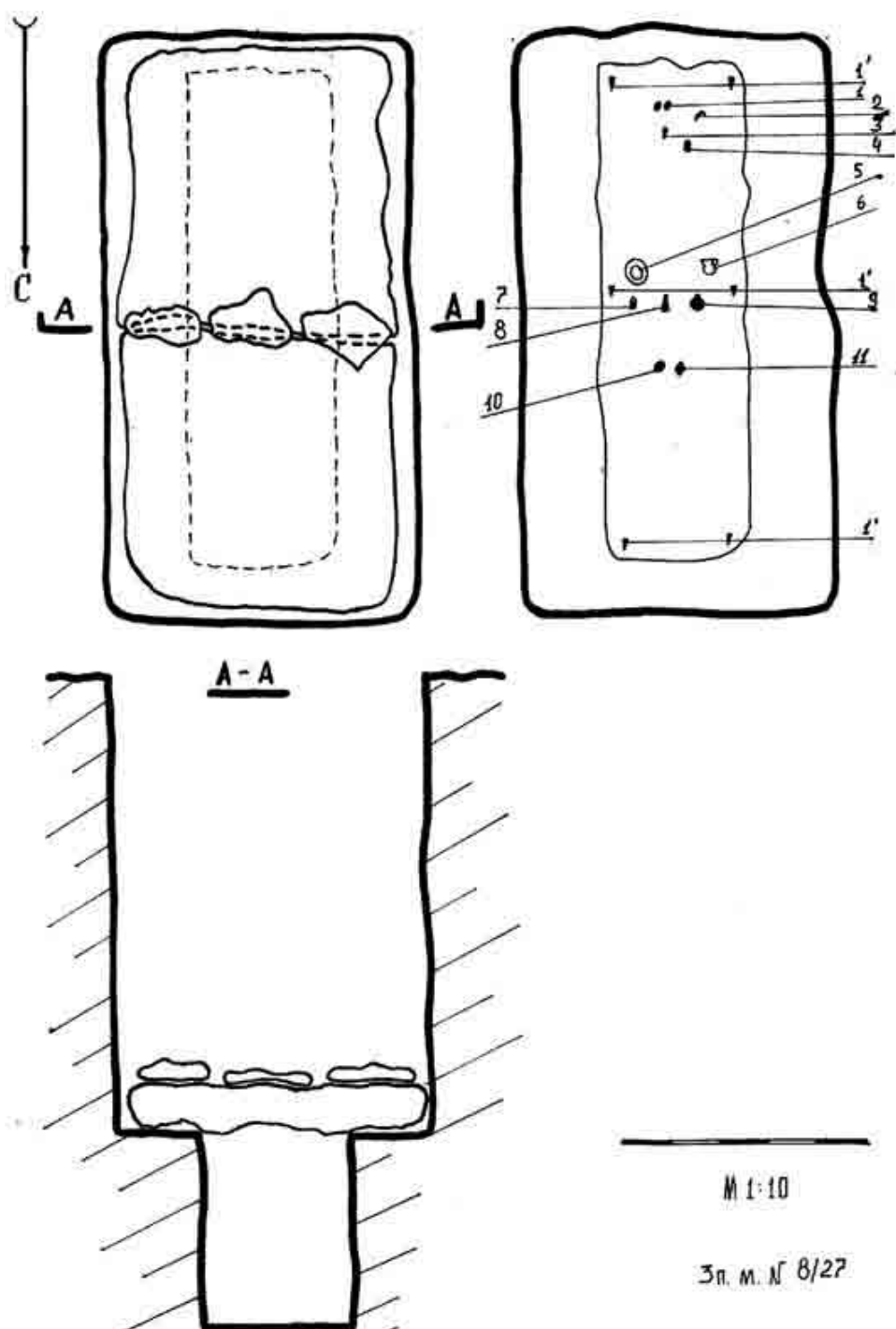

Рис. 7. Могила с заплеками

УДК 904:[393.1:391.7-035.56](477.5)''00/04''

Володимир Прокопів

ВИКОРИСТАННЯ КІСТЯНИХ ВИРОБІВ У ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ ВІСЛО- ДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В I–V СТ. Н. Е.

Розглядаються кістяні вироби, що трапляються в поховальних пам'ятках I–V ст. Аналізується кількісне співвідношення різних категорій виробів в похованнях. Інтерпретуються мотиви покладання тих чи інших предметів до могили, порівнюється використання певних виробів у різних племенах.

Ключові слова: кістяні вироби, могильники, гребені, підвіски, браслети, черняхівська культура.

Дуже частим елементом поховального інвентарю на могильниках I–V ст. н. е. в Вісло-Дніпровському межиріччі є вироби з кісті та інших остеодентокератинових¹ матеріалів. Примітним є те, що знахідки з цієї сировини частіше трапляються в могильниках, ніж на поселеннях, хіба що за винятком речей господарського призначення.

Однією з найбільш типовою для поховань категорією виробів з кістки є предмети, що несуть в собі певний сакральний та, можливо, декоративний зміст. Це різноманітні амулети, підвіски, «браслети» та кільця.

Найбільш поширеними територіально є підвіски-амулети, виготовлені з ікла хижих звірів. Такі вироби є характерними і для більш ранніх періодів. В I–V ст. вони лиш іноді видозмінюються, коли оправляються в метали. Трапляються вони в похованнях практично всіх тогочасних культур, а найбільше – в черняхівській. Їхні знахідки трапились на пам'ятках черняхівської культури в Одаї, Романківцях, Ружичанці, Фурманівці, Привольному, Черняхові, Косанові, Компанійцях, Біленькому, Великій Бугаївці, Маслові, Чернелові-Руському. Аналогічні їм знахідки представлені на пам'ятках зубрицької та вельбарської культур.

Цікавим є той факт, що хоч дані предмети й використовувались як підвіски, рідкісними є поховання, де б вони траплялись одягненими на покійнику. В переважній більшості поховань вони трапляються біля бедра, біля ступнів чи між ніг похованого.

Найчастіше такі амулети виготовлені з ікла дикого кабана, хоча бувають приклади використання зубів ведмеда, як, наприклад, кістяна підвіска на

¹ Остеодентокератиновими матеріалами ми називаємо сукупність усіх сировинних матеріалів кісткового та ороговілого походження, як, наприклад, кістки тварин, роги ВРХ, ріг оленя, ікла хижих звірів і т. п.

бронзовому колечку з Косанівського могильника [6. С. 91]. Їхні розміри в середньому становлять 7–11 см. У своїй основі вони мають просвердлений отвір для нанизування на нитку або дріт. На черняхівських пам'ятках були виявлені знахідки зі слідами окису міді або бронзи, а на могильнику Романківці – уламок бронзової листової обкладки разом з одним з двох іклів, що лежали між ногами покійника [9. С. 76]. Вони належали дикій тварині і, мабуть, були елементами якоїсь прикраси, залишки якої представлені уламком бронзової пластинки. Кістяні підвіски були покриті окисом міді. Відомий також екземпляр, оправлений в бронзу, з Привольного [7. С. 73].

Більшість дослідників схилиються до думки, що такі амулети використовувались як обереги і були пов'язані з фетишистськими віруваннями тодішнього населення. Проте знахідки зі слідами бронзової обкладки, як, наприклад, в Привольному, можуть свідчити, що ці вироби були частиною прикраси і мали, окрім сакрального, ще й декоративний зміст. Часом амулети з ікла входять в набір намиста, де вони використовуються на ряду з морськими раковинами, наприклад, як в намисті з поховання в Увислі [13. С. 184]. Варто зауважити, що вони трапляються як в дорослих, так і в дитячих похованнях, наприклад, в Компанійцях [8. С. 111].

Про поширення таких виробів в черняхівській культурі існують різні думки. Зокрема, Б. Магомедов погоджується з припущенням А. Коковського, який пов'язує їх із сарматською традицією [7. С. 73]. На підтвердження цієї теорії він зауважує, що такі знахідки не характерні для Центральної Європи. Якщо поглянути на карту їхнього поширення, то вони наявні, окрім черняхівських, також на вельбарських і зубрицьких пам'ятках. У липицькій та зарубинецькій культурах знахідки таких предметів досі не відомі. Не дивлячись на свою простоту, дані вироби глибоко вкоренились в духовну культуру тогочасного населення, про що можуть свідчити, наприклад, скляні імітації амулетів з ікла, як в Великій Бугаївці в похованні №132 [10. С. 52].

На жаль, більшість поховань з даною категорією виробів не ідентифіковані за гендерною ознакою, що не дає нам можливість говорити про переважання цих знахідок в чоловічих чи жіночих похованнях. Проте відомо, що ікла трапляються як в чоловічих, так і в жіночих, а також дитячих похованнях.

Найімовірніше, що ікла-амулети символізували оберіг. Вважати їх символом мисливства ми не можемо через наявність в жіночих похованнях. Примітно, що знахідки цих підвісок між ніг покійного відомі лише в чоловічих похованнях, тож в окремих випадках у них можна вбачати, мабуть, символ чоловічої сили.

Хронологія таких виробів є досить широкою. О. Гопкало для черняхівської культури датує їх часом не раніше останньої третини IV ст. [4. С. 80]. На могильнику Одая амулет був знайдений в комплексі з фібулою, яка, за А. Амброзом, належить до IV ст. н. е. [1. С. 70]. До цього ж століття відноситься могильник і його дослідниця Г. Нікітіна [9. С. 25]. Ікла з бронзовою обкладкою з могильника біля

станції Романківці, за знахідкою фібули, належать до другої половини IV ст. н. е. Не раніше кін. III–поч. IV ст. н. е. продатована кістяна підвіска з ікла ведмеда на бронзовому колечку, знайдена на Косанівському могильнику [6. С. 114].

Широко поширеними в поховальних комплексах, проте тільки в черняхівській культурі, є пірамідальні підвіски. Відомі вони на багатьох черняхівських могильниках з Башмачки, Великої Бугаївки, Великої Снітинки (дві цілі і 17 заготовок), Гаврилівки, Дерев'яної, Данчен, Журавки, Нагірного 2 (на бронзовій пластині), Черняхова, Костянця, Віл Яругських, Ромашків, Турії, Грушевки, Ново-Олександрівки, Лохвиці, Максимівки, Кам'янки-Анчекрак та ін. Аналогії відомі на території Румунії та Молдови (Барча, Бирлад-Валя Сяке, Лунка). Поза ареалом поширення черняхівської культури їх знахідки трапляються на просторі Центральної, Північної і Східної Європи, досягаючи навіть Британських островів [17. Р. 109], заселених в римський час германськими племенами [7. С. 72].

Основним матеріалом для виготовлення пірамідальних підвісок був ріг оленя. Розміри їх невеликі, близько 5–7 см. Біля вершини завжди присутній отвір для нанизування. На Черняхівському могильнику знайдено екземпляр з бронзовим дротяним кільцем, що було протягнуте через отвір у верхньому вузькому краю пірамідки [11. С. 112]. Підвіска із слідами від бронзового кільця була знайдена й на могильнику в Ново-Олександріївці [2. С. 169]. На бічних гранях цих виробів зазвичай присутній орнамент у вигляді концентричних кружечків.

Щодо походження пірамідоподібних підвісок є декілька думок. Георге Діакону пов'язував їх виникнення з сарматами [15. S. 362]. Йоахим Вернер показав, що ці вироби з'явилися під впливом римських металічних амулетів у вигляді палиці Геракла, підтвердженням чого є напис на знахідці з Кельна: DEO HER[CVLII] [7. С. 72]. Концентричні кружечки на рогових амулетах, на його думку, стилізовано зображають сучки палиці. В германському середовищі ці амулети-обереги були пов'язані з місцевим богом грому Донаром-Тором, в міфічній постаті якого є помітні деякі паралелі з греко-римським Геркулесом [7. С. 72]. Іон Винокур пов'язував орнамент таких підвісок з солярною символікою [3. С. 137], зазначаючи, що кількість солярних знаків на деяких з них становить 12. Тож, на його думку, тут простежується ідея 12-ти сонячних місяців у році.

Оксана Гопкало датує появу пірамідальних підвісок не раніше другої третини IV ст. н. е., проте не виключає, що їхнє виробництво в черняхівському ареалі могло початись і раніше [4. С. 79–80]. В одному з поховань Черняхівського могильника таку прикрасу супроводжували дві фібули: підв'язного типу з чотиливитковою пружиною та арбалетного типу з залізною віссю та багатовитковою пружиною [12. С. 18]. Такі фібули за А. Амброзом датуються серединою IV ст. н. е. [1. С. 70–72]. Про приналежність цього поховання до пізнього етапу існування черняхівської культури свідчить і західна орієнтація поховання. Косанівський могильник, де також виявлена знахідка пірамідальної підвіски, датується часом не раніше IV ст. н. е. Отже, такі кістяні вироби побутували в черняхівській куль-

турі протягом IV ст. Виключно лиш на черняхівських могильниках трапляються так звані кістяні «браслети». Відомі вони на черняхівських пам'ятках України (Дем'янів II, Одая), Румунії (Данчени, Тиргшор, Бирлад-Валя Сяке), а також на пшеворських пам'ятках Польщі.

Виготовлені кістяні «браслети» з основи рогу (розетки) оленя або лося. Підставою вважати дані вироби браслетами стала знахідка одного з них на кисті руки людського скелета в Тиргшорі [16. С. 223]. На думку Б. Магомедова, невеликі розміри предметів (діаметр отвору зазвичай 5–6 см) дозволяють припустити їх використання в якості амулетів [7. С. 74–75]. Такого ж погляду дотримується А. Мак Грегор, хоча зауважує, що деякі автори припускають можливість застосування цих виробів не тільки як амулетів, а й браслетів [17. Р. 109]. Не виключено, що дані знахідки могли використовуватись як поясні пряжки, на підтвердження чого можна враховувати їх місцезнаходження в області тазу покійника в похованнях.

Кістяні «браслети» трапляються в основному на пам'ятках IV ст. Зокрема, поселення Дем'янів II, де виявлено такий екземпляр, за аналізом знайденого інвентарю датується кін. III–IV ст. [5. С. 342–343]. До IV ст. відносять аналогічні знахідки в комплексах пшеворської культури Польщі [7. С. 74].

На черняхівських могильниках Буковини такі вироби часто розміщені поміж ніг покійників у чоловічих похованнях. Г. Нікітіна припускає, що тут є певний зв'язок з культом чоловічої сили, плодючості.

Проте найтиповішими знахідками серед виробів з кістки на могильниках I–V ст. є, як не дивно, предмети, що належать не до категорії сакральних, а швидше до речей індивідуального побутового вжитку. Мова йде про кістяні гребені. Дана категорія виробів поширена серед всіх тогочасних культур зазначеного регіону, проте в поховальних комплексах вони відомі тільки з вельбарських та черняхівських пам'яток.

На вельбарських пам'ятках помітна тенденція, що гребені трапляються у похованнях дорослих осіб і є рідкістю для дитячих. Переважно вони знаходяться у кремаційних похованнях. При цьому гребені є завжди перепаленими, що свідчить про їх присутність коло тіла покійного під час здійснення обряду спалення. Є відомості, що в певних германських племен, наприклад, в свевів, був звичай заплітати гребені в волосся для носіння певних зачісок [14. С. 175]. Тож не виключено, що під час здійснення поховальних обрядів гребені знаходились у волоссі покійних.

У черняхівських же похованнях гребені є типовим інвентарем для чоловічих, жіночих та дитячих поховань. Якщо мова йде про інгумації, то найчастіше гребінь розміщений в похованні біля черепа. Окрім того, дані вироби бувають розташовані біля поясу покійного, рідше – в ногах, а іноді і окремо в посудинах. В жіночих похованнях простежуються невелика тенденція, коли гребінь клали в район грудей.

Цікаву думку пропонує І. Винокур. Кістяні гребені з багатьох черняхівських могильників нерідко вкриті солярними символами; хоча на більшості кістяних гребенів солярна орнаментация подана в уніфікованому, стилізованому вигляді, все ж на деяких можна вбачати цілком виражений конкретний магічний зміст. Йдеться про зображення на деяких гребенях 12-ти солярних знаків, відповідних кількості місяців в році. До них варто віднести зразки черняхівських кістяних гребенів, у орнаментиці яких подано центральні (збільшені, виділені) солярні знаки, що знаходяться в оточенні менших за масштабами, але подібних небесних символів.

Відповідну солярну символіку простежуємо і на пірамідальних кістяних підвісках, які, очевидно, мали чисто магічні функції. Цікаво, що кількість солярних знаків на деяких з вказаних підвісок дорівнює 12-ти. Отже, тут простежується теж саме зображення 12-ти місяців. Але є й відхилення у кількості солярних знаків на вказаних кістяних пірамідальних підвісках. Пірамідальні підвіски з солярними символами, – як правило, з отворами у верхній частині, в які вставлені залізні або бронзові кільця для носіння. Крім того, знаходження цих предметів у черняхівських похованнях разом з раковинами дозволяє припустити їхнє спеціальне ритуальне призначення. Можливо, пірамідальні підвіски з солярними знаками людина носила при собі і надавала їм значення сонячного божества, покровителя землероба. Часом, замість самих гребенів, в похованнях використовувались їхні мініатюрні варіанти у вигляді підвісок. Такі зразки відомі, наприклад, з Києва, Черняхів-Ромашки.

Окрім прикрас та гребенів, в поховальних комплексах I–V ст. н. е. трапляються кістяні вироби, що мали господарське призначення. Найтиповішою з цієї категорії знахідкою є кістяні голкотримачі. Досить часто їх знаходять саме в жіночих похованнях, проте не рідко вони трапляються і в чоловічих. Окрім голечників, в похованнях знаходять також ручки від інструментів, лошила та проколки. Ця категорія речей, якщо мова йде про інгумації, розміщується поруч із останками, оскільки має більш супровідний, аніж сакральний характер.

Отже, проаналізувавши увесь набір кістяних речей, знайдених в похованнях I–V ст., очевидним стає факт, що найбільше серед них є виробів, які несли в собі певний сакральний зміст. Це, в першу чергу, так звані амулети-підвіски. Найімовірніше, що, за тогочасними віруваннями, вони повинні бути нерозлучними зі своїми власниками навіть після смерті. Примітним залишається часте виявлення на могильниках кістяних гребенів. Хоча ці речі були індивідуального, побутового вжитку, вони супроводжують покійників майже в кожній п'ятій могилі.

1. Амброз А. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э.–IV в. н. э. // Свод Археологических источников. – Д1-30. – Москва, 1966. – 142 с.

2. Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // Черняховская культура (МИА. – №82). – Москва, 1960. – С. 148–191.

3. *Винокур І.* Історія і культура черняхівських племен. – Київ, 1972. – 180 с.
4. *Гопкало О.* Бусы и подвески черняховской культуры. – Киев, 2008. – 252 с.
5. *Козак Д.* Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час // АДЛУ. – Вип. 8. – Львів, 2005. – С. 322–345.
6. *Кравченко Н.* Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.) // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры (МИА. – №139). – Москва, 1967. – С. 77–135.
7. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин, 2001. – 290 с.
8. *Некрасова А.* Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Сборник научных статей. – Киев, 2006. – С. 87–200.
9. *Никитина Г.* Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. – Москва, 1996. – 182 с.
10. *Петраускас О., Шишкин Р.* Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник) / ИА НАН Украины, ИИО НПУ им. М. П. Драгоманова. – Киев, 2013. – 412 с.; рис. табл.; + 38 с. вкл. (ОІУМ. – №2).
11. *Петров В.* Черняховский могильник на (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) // Древности эпохи сложения восточного славянства (МИА. – №116). – Москва, 1964. – С. 53–117.
12. *Сымонович Э.* Новые работы в селе Черняхове // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры (МИА. – №139). – Москва, 1967. – С. 5–27.
13. *Тиханова М.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – Москва, 1957. – №4. – С. 168–194.
14. *Щукин М.* Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – Санкт-Петербург, 2005. – 576 с.
15. *Diaconu G.* Spatsarmatische Elemente in der Sintana de Mures – Tschernlachov-kultur. – Dacia, 10. – Bucuresti, 1966 – P. 357–364.
16. *Diaconu G.* Tirgisor. Necropola din Secolele III–IV e. n. – Bucuresti, 1965. – 290 p.
17. *MacGregor A.* Bone, Antler, Ivory and Horn: Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period. – Toronto, 1984. – 245 p.

Volodymyr Prokopiv

APPLICATION OF THE BONE WARES IN THE BURIAL COMPLEXES OF WISLA-DNIPRO REGION IN 1ST–5TH CENTURIES AD

Idea of articles circles around the bone wares which are often found in the burial monuments of 1st–5th centuries AD. The numerical correlation was evaluated of the different categories of such wares on burial sites. Motives were considered for one or another artifacts being placed into the graves as well as the diverse variations of such rites in different tribes.

Key words: bone wares, burial ground, combs, pendants, bracelets, Cherniachiv culture.

УДК 904:[393:27-537:929.652]](477.75)

Михаил Ступко, Сергей Серебряков

МОНЕТНЫЕ ПРИНОШЕНИЯ НА «СВЯТЫХ МОГИЛАХ» НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА В КАРАНТИННОЙ БАЛКЕ. К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Исследования, которые проводились археологической экспедицией под руководством Е. Туровского на некрополе Херсонеса в 2006–2007 гг., принесли очень важные результаты. В данном месте было найдено похоронные сооружения ранних христиан Херсонеса, датирующиеся IV–V вв. н. э. Одной из характерных особенностей данных захоронений были, найденные в большом количестве, ритуальные подношения монет. Расположение монет в могилах имело определенную системность. Группы монет были размещены внутри и возле погребальных сооружений. Захоронения, содержащие монеты, концентрировались небольшими группами. Из этого можно заключить, что данные подношения были особыми. Возможно, члены раннехристианской общины так выражали уважение праведниками и захороненным тут мученикам.

Большая часть монет четко датируется с 30-х годов IV в. до 40-х годов V в. Данные монеты, как нумизматический материал, имеют особое значение, будучи обычными монетами, свежееотчеканенными и только что поступившими в обращение. Таким образом, монетные подношения важны для понимания социальной структуры и религиозных воззрений членов раннехристианской общины Херсонеса.

Пресечение традиции монетных подношений на христианском кладбище Херсонеса может объясняться влиянием церковных иерархов. Православная церковь до сих пор смотрит на такой обычай как на пережиток языческих обычаев. Тем не менее, обычай класть монеты в могилу, сохранившись с эллинистической эпохи, продолжает существовать по сей день. Но, если древние люди прекрасно знали, что они делают, то современники не понимают, для чего это нужно. Что хотели подчеркнуть ранние христиане, принося монеты в склепы праведников? Ответ на данный вопрос, по мнению авторов, должны дать последующие глубокие сравнительные исследования данной тематики.

Ключевые слова: некрополь Херсонеса, ранние христиане, позднеримские монеты, склепы, монетные приношения.

История изучения херсонесского некрополя насчитывает более полутора столетий, если вести отсчет от первой публикации графа А. С. Уварова [14. С. 528–529]. Только в период с 1888 по 1914 гг. было выявлено более 2500 погребальных сооружений и накоплен значительный археологический материал. Однако погоня за впечатляющими, яркими находками и несовершенная методика исследований обусловили низкую информативность материалов того времени [15. С. 19].

В период между двумя мировыми войнами исследования некрополя практически не велись. И только после окончания Второй мировой войны возобновились более-менее планомерные раскопки некрополя вне крепостной стены, которые продолжаются по настоящее время. Материалы этих раскопок опубликованы в довольно многочисленных изданиях, вышедших с послевоенного времени, в том числе и в наши дни [15. С. 22, 23].

С 2006 г. экспедицией Национального заповедника «Херсонес Таврический» под руководством Е. Я. Туровского были начаты плановые раскопки на участке некрополя в Карантинной балке возле Загородного храма (Храм Богородицы Влахернской), известном по житийным описаниям как место раннехристианских захоронений, условно называемое «могилы святых». Судя по географическим описаниям из житий, именно здесь были погребены св. Мартин Исповедник († 655 г.) [10. С. 210], большинство из семи мучеников херсонских – св. мч. Василий, св. мч. Евгений и др. († 311–313 гг.) [9. С. 161].

В ходе раскопок в 2006–2007 гг. на участке «некрополя святых» было обнаружено 11 погребальных сооружений (склепов), в одном из которых имелись фресковые росписи, а в другом – граффити, однозначно подтверждающие их принадлежность к христианским захоронениям [11. С. 191]. Данные погребальные сооружения представляют собой вырубленные в скале склепы с входным коридором – «дромосом». Расположение склепов привязано к рельефу местности. Они расположены по скальной бровке на склоне балки.

Участок некрополя, на котором проводились раскопки, был фактически полностью разграблен в начале 2000-х гг.: из 11 обследованных склепов нетронутым оказался только один.

Основным типом найденных на протяжении двух полевых сезонов артефактов были монеты, число которых составило 227 экземпляров. Такой количественный результат, неожиданный для многих, был получен при применении металлодетекторов. Кроме того, использование этой аппаратуры позволило точно локализовать места находок монет, в то время как ранее монеты обнаруживались лишь при просеивании перемещенного грунта, что, следовательно, давало информацию только о наличии монет [4. С. 139, 140].

Локализация мест залегания монетных находок и нанесение их на план участка выявили определенную системность в расположении монет (рис. 5, 6).

Практически все исследователи сообщают о монетах в погребениях. А. С. Уваров описывает это так: «По монетам можно с точностью определить время погребения, а по предметам с первого взгляда видно, был ли покойник идолопоклонником или христианином. При умерших христианах не ставили сосудов и слезниц, при них встречаются только монеты...» [13. С. 528, 529]. О том же упоминают М. И. Ростовцев [8. С. 503–507], М. И. Скубетов [6. С. 1–90], К. К. Косцюшко-Валюжинич [7. С. 127–132], Е. В. Веймарн [2. С. 6], В. М. Зубарь [4. С. 140]. Однако во всех этих сообщениях есть одна общая черта – речь идет

только о монетах из самих сооружений: склепов, подбоев, могил. При исследованиях 2006–2007 гг. большая часть монет была найдена не в камерах склепов, а в пространстве вокруг дромосов с явным тяготением, то есть концентрацией вокруг конкретного сооружения. Непосредственно в камерах склепов было найдено заметно меньше монет, что обусловлено вышеупомянутым ограблением участка, совершенным без сомнения с применением металлодетекторов. Тем не менее, единственный неограбленный склеп № 10/2007 дает общее представление о расположении монетных находок у тел погребенных (рис. 7).

Наличие монет внутри и возле погребальных сооружений является объединяющим признаком для данной группы захоронений. Поскольку монеты присутствуют среди находок с неизменным постоянством, говорить о случайностях (обронили при похоронах, забыли в одежде) не представляется возможным. Очевидно, что здесь присутствует устойчивая традиция [12. С. 174]. Доказательством этому также может служить характер залегания монет. Они находятся либо в виде локальных групп, то есть закапывались по несколько штук в одной ямке, либо стопочками по 2–3 штуки, как на полке над входом в склеп № 1/2006 (Деметрия) [13. С. 189] (рис. 5, 6). Идентифицировать находки монет именно как специально сделанные приношения позволяет найденное неподалеку от дромоса склепа № 8/2006 ожерелье, скрытое в отдельной лунке на уровне скалы в то же время, что и основная масса монет, о чем говорит золоченый солид Аркадия (рис. 10).

Монетные приношения на описываемом участке состоят в абсолютном большинстве из позднеримских монет, чеканенных на различных монетных дворах империи. Основная масса монетного материала имеет вполне четкие хронологические границы – 30 гг. IV в.–40 гг. V в. н. э. В монетной коллекции, собранной на участке «святых могил», присутствуют выпуски следующих правителей. Наиболее ранние: Константин I (306–337 гг.), Лициний I (308–324 гг.), Галерия Валерия (308–311 гг.). Их находки единичные. Наибольшим числом экземпляров представлены монеты сыновей Константина I: Константин II (337–340 гг.), Констант I (337–350 гг.), Констанций II (337–361 гг.). Следующими по количеству следует назвать выпуски Феодосия I (378–395 гг.), Аркадия (395–408 гг.), Валента (364–378 гг.) и Валентиниана II (375–383 гг.). Монеты Аркадия являются последними массовыми в приношениях. После них известны единичные находки монет Феодосия II и Валентиниана III (40 гг. V в.) Херсонесского чекана и две монеты Льва I (457–474 гг.) и его супруги Элии Верины (475–480 гг.), которые скорее следует отнести к группе артефактов другого рода, оказавшихся на некрополе уже после прекращения приношений монет. Среди более поздних монет, найденных на данном участке некрополя, присутствуют экземпляры от Юстиниана I (527–565 гг.) до литых выпусков средневекового Херсона Романа III (XII в.), которые могут свидетельствовать только о том, что с середины V в. участок продолжал посещаться паломниками, но специальные приношения уже не совершались.

Монетные дворы, осуществлявшие выпуск рассматриваемых монет, довольно разнообразны, что свидетельствует об активном перемещении населения Империи и весьма развитой морской торговле. Наибольшее количество принадлежит экземплярам монетных дворов Метрополии: константинопольскому и никомедийскому. Далее следуют Кизик, Фессалоники, Антиохия, Гераклея и Александрия, Сисции и один экземпляр принадлежит монетному двору Амбианума.

Далее рассмотрим основные монетные типы. Лицевые стороны почти всех монет идентичны – это бюст правителя, повернут вправо, в диадеме или, реже, в кавалерийском шлеме позднеримского типа с гребневидным плюмажем (рис. 8, 9). Только в двух случаях изображение повернуто влево, при этом диадема состоит из крупных звеньев. Типовая легенда обязательно включает сокращенную титулатуру: DN – Dominus Nostrum, PF AVG – Perfectum Augustus. На монетах, выпущенных от имени цезарей, персонаж изображался без диадемы. На монете Лициния I, выполненной в портретном стиле конца III в. с массивной шеей, – император в венке.

Оборотные стороны представлены несколькими распространенными типами. Наиболее часто встречается сюжет: император в полном вооружении с овальным щитом поражает копьем сверху конного врага, опираясь правым коленом на крестец коня. Вся композиция – влево (диаметр от 20 мм и более, вес от 4,1 до 5,6 г). Наибольшее число – на монетах Констанция II. Легенда – FEL TEMP REPARATIO.

Следующий по распространенности сюжет – Виктория (Ника), шагающая влево с венком в правой руке; как варианты, левой рукой она может держать пальмовую ветвь или пленника за волосы. Половина из них на монетах Валента. Легенда – SECVRITAS REIPVBLICA. Все номиналы мелкие и средние.

Также довольно распространен сюжет оборотной стороны с двумя легионерами в доспехах, со щитами и копьями в зеркальном отображении; между ними знак (signum) когорты с фалерами по древку. Легенда – GLORIA EXERCITVS. Все номиналы мелкие (вес – 1,9–1,2 г, диаметр – 17–14 мм).

Кроме того, присутствуют следующие изображения: двух Викторий с венками в руках, идущих навстречу друг другу (все номиналы AE 4); императора в доспехах на гребном корабле с Лабарумом и связанным пленником у ног (номиналы AE 2); большое число изображений императора в рост с Лабарумом в различных вариантах (номиналы всех типов). Интересна композиция на двух крупных номиналах Грациана и Валентиниана II с ростовой фигурой императора с Лабарумом, подающего руку для лобзания коленопреклоненному варварскому царьку в трезубой короне, по которой можно судить о его принадлежности к нацменьшинствам.

Необходимо отметить одну интересную деталь, касающуюся монетного обращения второй половины IV в., с которой археологи столкнулись при раскопках на этом участке некрополя.

Эпизодические находки монет античного периода являются в общем-то закономерными, поскольку сопутствующие находки фрагментов эллинистической и ранней краснолаковой керамики имели место практически на всем участке, хотя и в небольшом количестве. Так, в склепе № 4/2006 была найдена херсонесская монета (Афина в коринфском шлеме – Ника конца III в. до н. э.) и случайная находка в отсыпке за древней оградой некрополя сильно стертой монеты времени второй элевтерии.

Однако в группе монет, пропущенных грабителями на полке над лазом склепа Деметрия (№ 1/2006), находились среди экземпляров IV в. две стертые элевтерийные монеты конца II–начала III вв. Все десять монет находились *in situ*, выложенные в ряд стопочками по 2–3 монеты. На фоне общей хорошей сохранности монет элевтерийные экземпляры выделялись большой истертостью. По этому факту можно судить, что они продолжали находиться в обращении со времени чеканки, т. е. 150–180 лет. Это практически равно тому, как если бы в современном денежном обращении продолжали оставаться монеты времён Крымской войны. Тем не менее, у большинства из нас живы воспоминания о том, как среди советской бронзовой мелочи образца 1961 г. постоянно попадались дореформенные медяки.

Другое интересное обстоятельство встретилось сотрудникам при зачистке окружающей склеп ограды, в южной её части. Возле прохода в ограде, с наружной стороны, была обнаружена группа монет (10 экз.) IV в. на площади около 0,15 м², среди которых находились две античные монеты. Обе были в очень скверном состоянии. Судя по характеру коррозии, не однажды до того переотложенные. Одна из них не идентифицирована, т. к. подвержена коррозионному расслоению. Вторая оказалась монетой Керкинитиды конца IV – начала III вв. до н. э. Тип – скиф на скале/конь. Судя по их положению среди остальных монет, положены они были здесь умышленно, случайное попадание в группу остальных монет исключено. Скорее всего, их нашли при обустройстве внешнего участка захоронения и присоединили к приношению. В обороте IV в. они участвовать не могли. Данное обстоятельство возможно рассматривать как бережное отношение к погребальным приношениям. Вероятно, в данном случае для приношений играла роль не стоимость монеты, а сам символ (монета как таковая) предмета приношения.

Очень важным признаком, существенно влияющем на качество датировок, является отсутствие износа от нахождения в обороте на основной массе монет IV в. То есть, можно утверждать, что для приношений специально отбирались новенькие экземпляры, только что поступившие в обращение.

Как уже упоминалось, примерно с 30–40-х гг. V в. традиция совершать приношения в виде разменной монеты прекращается. Вероятнее всего это связано с решением епархиальных властей, однозначно видевших в этом обряде пережиток язычества. Можно утверждать, что традиция совершать приношения монет,

существовавшая именно на раннехристианских захоронениях, по своей семантике не имеет отношения к так называемому «оболу Харона». Кроме того, из известных [5. С. 36] и пока еще не опубликованных материалов архива Херсонесского заповедника о раскопках позднеэллинистических захоронений на западном некрополе следует, что в могилы того времени помещалось по 5–7 экземпляров монет, то есть значительно больше, чем просто «обол Харона». В связи с этим возникает впечатление, что, кроме платы за услуги мрачного перевозчика, отправляющимся в «царство мертвых» добавлялось по несколько медных монет как бы «на первое время», равно как снабжают подорожниками убывающих на длительное время родственников. Таким образом, обряд приношения именно монет имеет очень глубокие исторические корни, и в истоке его, безусловно, лежит тот же самый «обол Харона», который вместе с погребальным напутственным инвентарем восходит к древнейшим представлениям людей о жизни за гробом, возникшим, вероятно, еще в древнекаменную эпоху. Однако семантически выявленные приношения ближе к погребальным жертвоприношениям, существовавшим у самых различных народов на протяжении нескольких исторических эпох. Представляется весьма сложным с ходу выяснить более или менее достоверно, какую именно смысловую нагрузку придавали своим действиям сами посетители «святых могил», оставлявшие такие приношения. Ответы, по мнению авторов, надо искать в этно-исторических параллелях, в том числе и в современности.

При изучении данного вопроса выяснилось, что исследуемый обычай и в наши дни имеет весьма широкое распространение. Довольно интересные наблюдения сделаны аспиранткой Российского Государственного гуманитарного университета А. Г. Айдаковой, описавшей похоронно-поминальные обряды в Вологодской области.

«Так же, как и возле дома, присутствующие обходили гроб по часовой стрелке, наклонялись, дотрагивались до плеча покойного и до стенок гроба (некоторые снова касались и ног умершего), бросали в яму по несколько монет. Нужно отметить, что кое-кто кидал в могилу целые пригоршни «мелочи», объясняя это тем, что они бросают деньги и за отсутствующих родственников.

Традиция бросать деньги на «выкуп земли» для покойника характерна как для русских, так и для вепсов, которые считают этот обычай своим, – об этом свидетельствуют наши записи и данные других исследователей [Строгальщикова 1986, с. 74]. В литературе встречаются и другие объяснения традиции бросать в могилу деньги: «Говорят, что деньги нужны покойнику на перевоз через огненную реку, которую придется ему переезжать, или же на свободный проход по мытарствам» [Барсов 1997, с. 249]. По мнению К. К. Логинова, «обряд «выкупания земли» медными монетами... – явный пережиток погребального жертвоприношения» [Логинов 1993, с. 163].

Вепка В. Н. Климова сообщила нам о запрете бросать монеты в могилу, который, правда, распространяется только на близких родственников покойного:

«Монетки бросают, да. Монетки бросают, но родственникам, близким нельзя монетку бросить и нельзя земли положить. Вот так. Пойдешь если на похороны, монетку не брось. Ну, родственники, что е? Вообще от детей и до внуков не те, сестры тут так ближние родственники монетки нельзя, ну, а я ведь не знала, дак мать хоронить пошла, а тогда я и не помню, как что было, всё плакала, дак. Ну, а вот Володю-то, сына, хоронить пошли, я, я взяла, думала, все кидают так и вот пясточку-то кинуть земли, а мне кричат: «Вера, Вера, не надо, ты не кидай». Так» (ЭА-08: Климова Вера Николаевна, 1932 г. рожд., вепка, род. в Шимозерье; с. Ошта; зап. А. Г. Айдакова, А. Л. Топорков)» [1. С. 224].

В современной практике существует традиция оставлять на посещаемой могиле монеты. Если ранние христиане Херсонеса скрывали свои приношения в земле, то сейчас деньги оставляют на надгробии открыто. Многим, наверное, известен пережиток в виде приношения на могилы родственников не только пищи, но и мелкой монеты в Пасхальную неделю. В европейских странах, равно как и в Америке, существует обычай оставлять монеты на надгробии как свидетельство посещения могилы, так сказать дань памяти знаменитым людям, либо как знак того, что смерть погребенных особо тронула чувства оставивших монеты (рис. 11, 12). В отдельных случаях оставление монет при посещении могил носит характер некоторой системы. Например, у военнослужащих США со времен Вьетнамской войны существует традиция оставлять на могилах сослуживцев разменную монету в качестве знака для других сослуживцев и родственников. При этом принята градация номиналов в зависимости от степени отношений, существовавших при жизни погребенного. Так, «никель» (5 центов) оставляют те, кто был просто знаком с покойным по службе, «дайм» (10 центов) – те, кто проходил с ним подготовку в одном учебном отряде. И, наконец, «четвертак» (25 центов) – те, кто был с ним в дружеских отношениях и (или) был свидетелем его гибели [16].

Стоит упомянуть также о следующем факте. С распространением после развала Советского Союза оккультизма на территории СНГ, появились монетные приношения на могилах с иной смысловой нагрузкой. Так пространство интернета оказалось заполнено вопросами встревоженных людей, обнаруживающих на могилах почивших родственников монеты, разложенные в каком-либо определенном порядке. Этому даются разнообразные объяснения, сводящиеся в целом к ритуалам бытовой магии – различные откупы, закупы, выкупы и подобное. Но есть и «профессиональные» объяснения. Некая А. Маликова, например, на сайте vk.com дает подробнейшие до нюансов инструкции, как совершать на кладбище магические ритуалы с применением монет для достижения с помощью колдовства тех или иных меркантильных целей. Авторы эти самые советы, считая их душевредными (если вообще не полным бредом), приводить здесь не считают нужным.

Обобщая вышесказанное, можно отметить, что поставленный вопрос о существовании традиции приношения монет на раннехристианских погребальных

памятниках херсонесского некрополя подлежит дальнейшему всестороннему изучению. Необходимо проанализировать, сопоставить, обобщить значительную массу данных, в частности, результаты раскопок могильников не только в округе Херсонеса, но и, наверное, всего Крыма. Также нужно изучить многочисленные работы предшествовавших авторов, архивные и фондовые материалы, существующие письменные источники. Только затем на основании глубокого анализа можно будет сделать обобщения, конкретизирующие имеющуюся информацию до определенных выводов о сакральном и семантическом значении традиции приношения монет на почитаемые могилы.

К настоящему времени известно только, что на раннехристианском участке некрополя возле Загородного храма на продолжении относительно короткого временного интервала с 30 гг. IV в. по 30–40 гг. V в. н. э. существовала традиция совершать приношения в виде мелкой разменной монеты. Монеты позднеримского типа в заметных количествах присутствовали как в камерах склепов при погребенных (например, в погребении 2 на левом локуле склепа № 10/2007 (рис. 7) между голеней покойника находился кошелек с двумя десятками мелких монет), так и после закрытия склепа монеты сокрывались вокруг дромоса и внутри могильной ограды. Из материалов раскопок следует, что на участке «святых могил» неоднократно совершались трапезы, по всей видимости, в ходе поминовения похороненных здесь христиан. На это указывают многочисленные фрагменты стеклянных кубков и стаканов, датируемых IV–VI вв., а так же многочисленные фрагменты краснолаковой столовой посуды, изрядный процент в которой занимают керамические кубки и чашки.

По нумизматическим находкам можно сделать вывод, что данный участок некрополя с той или иной степенью активности посещался еще несколько веков вплоть до упадка Херсона в XII в. На это указывает наличие небольшого числа монет VI–XII вв., в том числе литые выпуски средневекового Херсона от Михаила III до Романа III.

Поминальную трапезу непосредственно на могиле можно рассматривать как пережиток языческой тризны, поскольку в православной христианской обрядности поминальная трапеза совершается по возвращении домой.

К рудименту языческих верований следует, вероятно, отнести и монетные приношения, известные еще с эллинистического времени. Можно предположить, что в глазах первохристиан такие приношения могли быть не напутственным даром умершему, а жертвованием, возможно, в подражание двум лептам бедной вдовы¹. Таким образом, смыслом оставления денег на могилах было продемонстрировать, что принесшие их любят Бога и почитают покоящихся здесь праведников больше денег. Однако православная церковь, всю историю стремящаяся свести к минимуму грубые материальные проявления в соверше-

¹ Мк. 12: 41–44; Лк. 21: 1–4.

нии своих обрядов, наполненных, напротив, глубоким символизмом, по всей видимости, пресекла эту традицию, явно отдававшую язычеством. Точно так, собственно, классифицируют подобные проявления и современные служители церкви. Следует упомянуть и такой, заслуживающий серьезного внимания, факт. На то же самое время, когда пресекается традиция монетных приношений (конец первой трети V в.), на херсонесском некрополе полностью прекращаются захоронения детей в амфорах и эпизодически еще встречавшиеся погребения по обряду кремации [З. С. 133–135].

В заключение необходимо отметить еще один весьма важный научный аспект. Собранная при раскопках монетная коллекция представляет собой вполне отчетливый слепок монетного обращения на уровне разменной монеты той эпохи, что также очень важно для понимания как экономической, так и социальной структуры раннехристианской общины Херсонеса и полиса в целом.

1. Айдакова А. Г. Похоронно-поминальная обрядность в Оштинском погосте // Полевые исследования студентов РГГУ: Этнология, фольклористика, лингвистика, религиоведение. – М.: РГГУ, 2009. – Вып. 4. – С. 221–240.

2. Вейнмарн Е. В. Некрополь у крестообразного загородного храма в Херсонесе // АДСВ. – 1977. – Вып. 14. – С. 5–18.

3. Зубарь В. М. Боги и герои античного Херсонеса. – Киев, 2005. – 188 с.

4. Зубарь В. М., Робустова А. В. Два новых раннесредневековых склепа Западного некрополя Херсонеса // АДСВ. – Свердловск, 1988. – 24. – С. 135–141.

5. Зубарь В. М., Ланцов С. Б. Новый участок эллинистического некрополя Херсонеса // КСИА. – 1989. – Вып. 191. – С. 34–38.

6. Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г. // ИИАК – 1911. – 42. – С. 1–90.

7. Косцюшко-Валюжинич К. К. Некрополь у «крестовидного» храма в Херсонесе // ИТУАК. – 1912. – №47. – С. 124–134.

8. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на Юге России. – Петроград, 1914. – 537 с.

9. Свт. Дмитрий Ростовский. Жития святых. – Т. 7.

10. Свт. Дмитрий Ростовский. Жития святых. – Т. 8.

11. Ступко М. В., Туровский Е. Я., Филиппенко А. А. О судьбах расписных склепов первых христиан Херсонеса // Sacrum et Profanum III. – Севастополь, 2007. – С. 189–192.

12. Туровский Е. Я. Раннехристианские склепы на некрополе Херсонеса Таврического. Новые открытия // Материалы Международной церковно-исторической конференции «Духовное наследие Крыма» памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского. – Симферополь, 2007. – 396 с.

13. Туровский Е. Я., Филиппенко А. А. Некоторые особенности погребальных сооружений и обрядов первых христиан Херсонеса и Пантикапея // Боспорский феномен. Материалы международной научной конференции. – Ч. II. – СПб., 2007. – С. 184–189.

14. Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях в окрестностях Симферополя и Севастополя // ПроPILEI. – 1854. – Вып. 4. – С. 525–562.

15. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.). – Харьков, 2011. – 268 с.

16. *Placing Coinson Headstones* «Thread Started on Jun 12, 2009, 10:42pm» [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://militarysalute.proboards.com/index.cgi?board=protocol&action=display&thread=864>

Mikhail Stupko, Sergey Serebryakov

**COIN OFFERINGS IN THE «SAINTS GRAVES»
OF CHERSONESSES NECROPOLIS IN KARANTINNAYA BALK.
QUESTION FOR FORMULATION**

The excavations were conducted by an archaeological expedition under the direction of E. Turowskiy on the necropolis of Chersonessos in 2006–2007. They yielded important results. Some early Christian burial structures of Chersonessos were discovered in this area dated 4th–5th centuries AD. Ritual offerings of coins were found there in large quantities thus representing the major features of a funeral memorial. The coins' localization comprised a certain systematic. Group of coins were buried inside the crypts, at its' outside and near the tombs. Coins containing graves were accumulated in small groups. The conclusion follows from these facts, that it was specially made offerings. Perhaps, members of the early Christian community expressed in such manner their respect for the righteous and buried martyrs.

The largest part of coin offerings is clearly dated from 330s to 440s AD. This coins has special value as a numismatic material been the usually circulating cast coin at that time. Thus, the coin offerings are important for understanding the social structure and religious views of the members of Chersonessos' early Christian community.

The traditions of coin offerings ceased later in the Christian cemetery of Chersonessos. It probably has been prohibited by their church superiors. The Orthodox Church perceives such a tradition until now as a relic of pagan traditions. Nevertheless, that custom of putting coins in the grave is alive to this day, thus outlasting since the time of Hellenism. But nowadays people do not realize why this is necessary unlike the ancient people who knew precisely what they were doing. What exactly has been emphasizing the early Christians then they were bringing the coins to the graves of the righteous ones?

The authors believe that this answer cold be found by continuing the comprehensive in-depth study of the topic.

Key words: *necropolis of Chersonessos, early Christians, Late Roman coins, crypt, coin offerings.*

Рис. 1. Вид из космоса на расположение некрополя у Загородного храма относительно городища:
1 – городище Херсонеса; 2 – участок некрополя

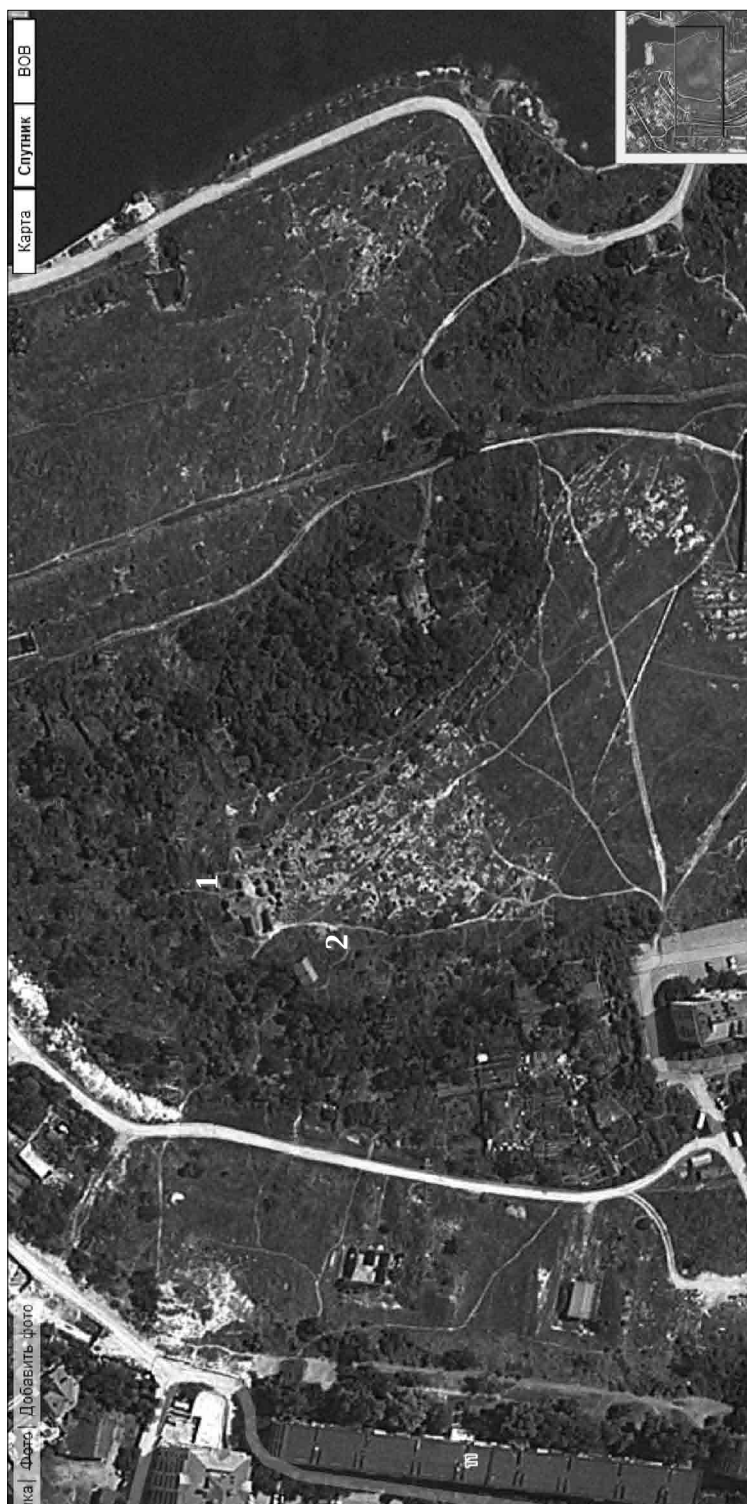

Рис. 2. Вид из космоса на участок некрополя:
1 – Загородный храм; 2 – участок «святых могил»

Рис. 3. Вид на участок некрополя на аэрофотоснимке 1942 г.:
1 – Загородный храм; 2 – участок «святых могил»

Рис. 4. Общий вид на участок некрополя с юго-востока от истока
Карантинной бухты: 1 – Загородный храм; 2 – участок «святых могил»

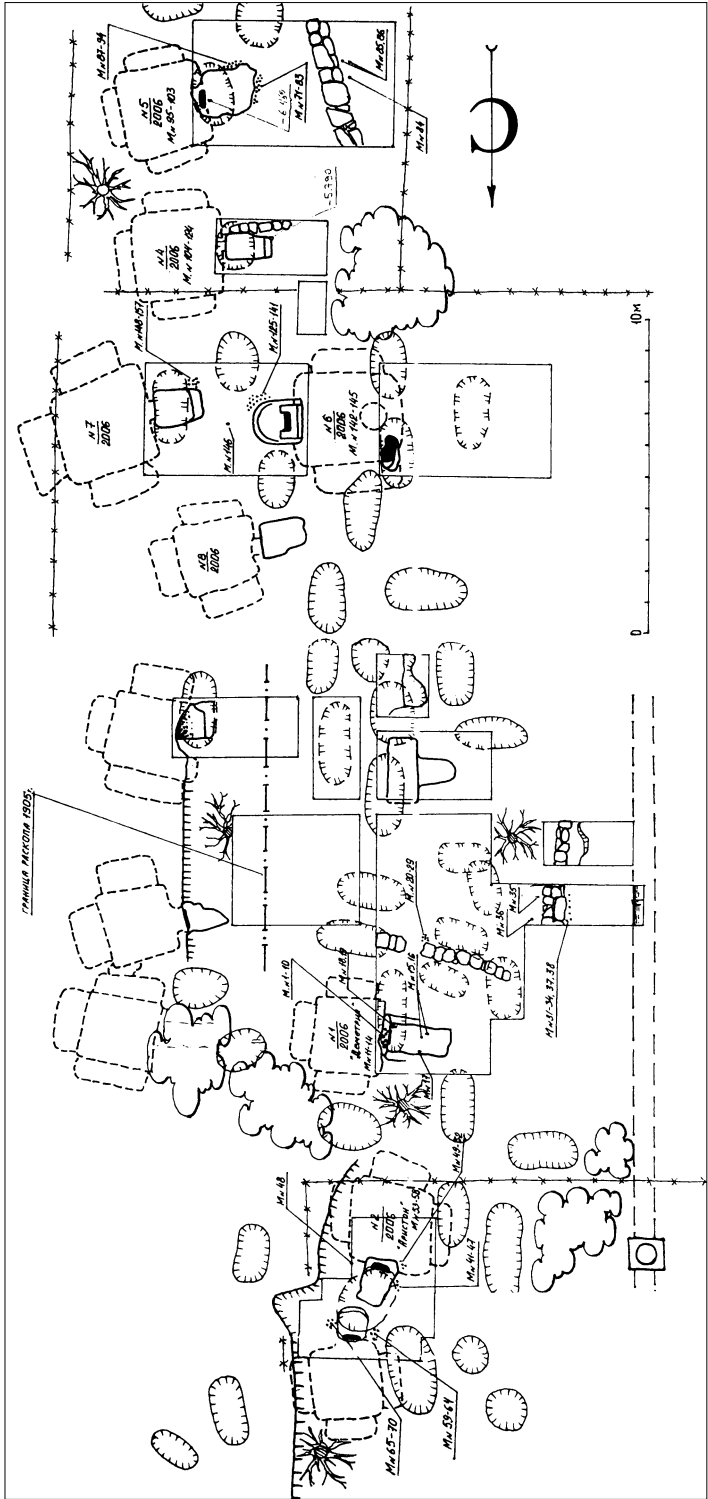

Рис. 5. Схема находок монет в полевой сезон 2006 г.

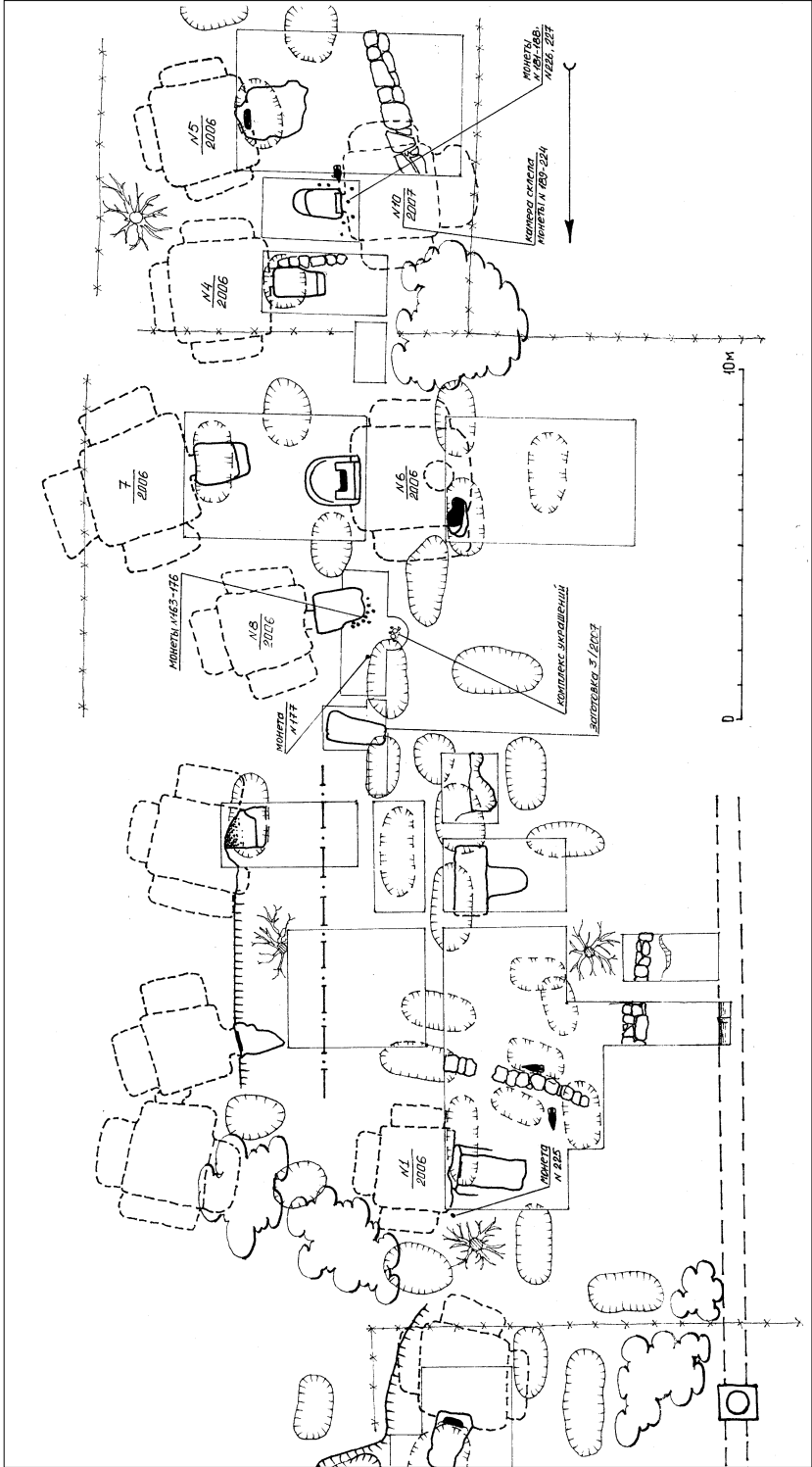

Рис. 6. Схема находок монет в полевой сезон 2007 г.

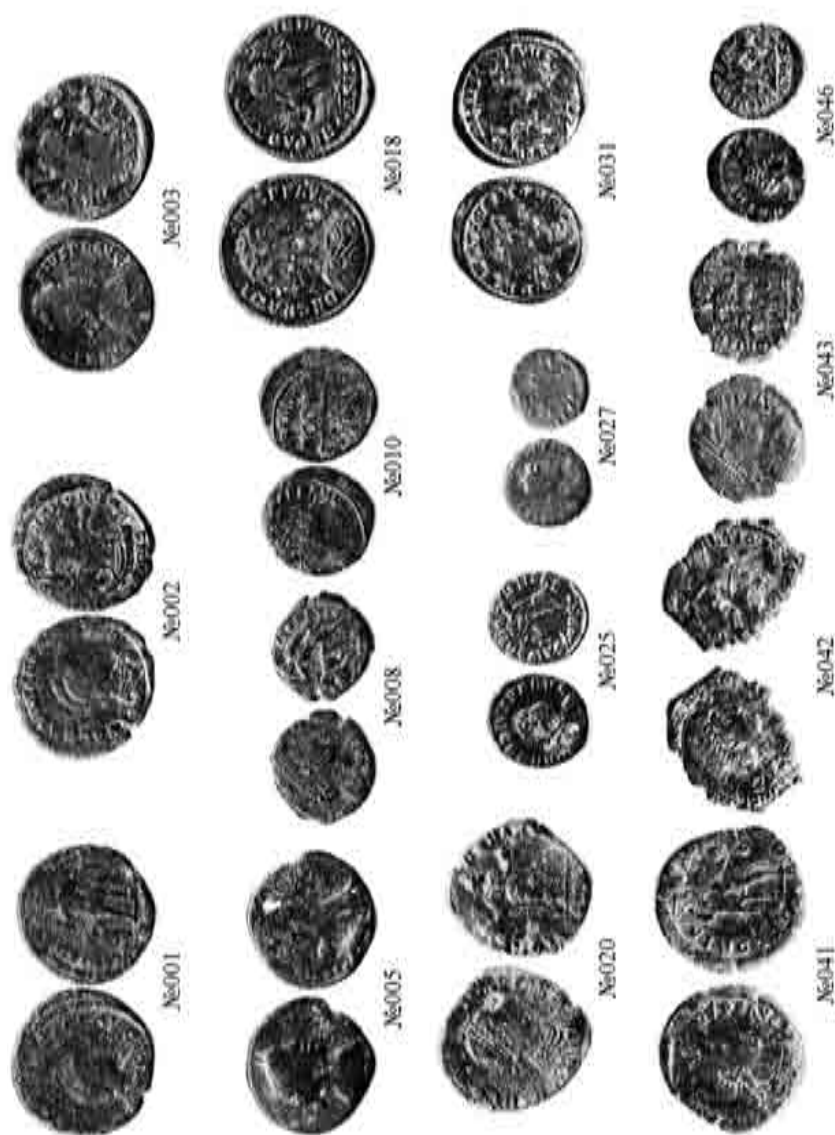
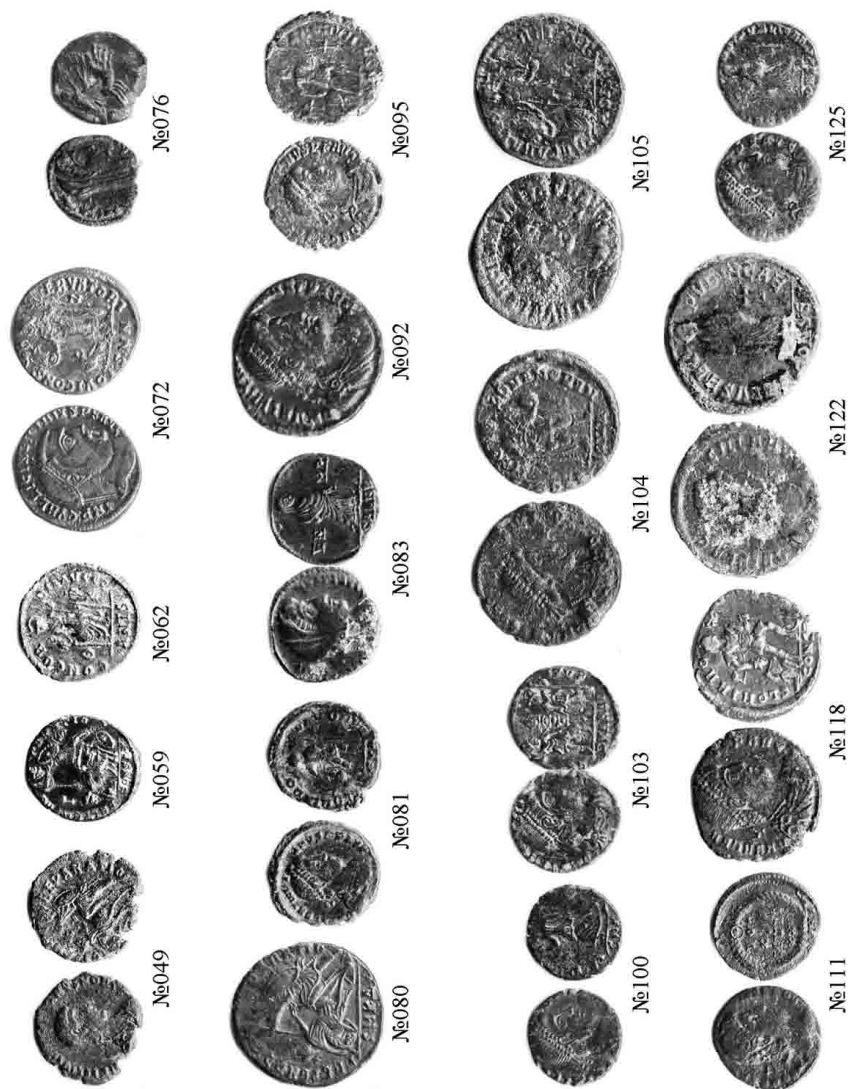

Рис. 8. Основные типы монет из приношений: 001 – Аркадий, Константинополь; 002 – Валентиниан II, Никомедия; 003 – Феодосий I, Константинополь; 005 – Херсонес, дупондий нач. III в.; 008 – Констанций II; 010 – Констанций II; 018 – Грациан, Сисция; 020 – Феодосий I, Константинополь; 025 – Аркадий, Константинополь; 027 – Валентиниан II, Константинополь; 031 – Делмаций, Константинополь; 041 – Аркадий, Никомедия; 042 – Констанций Галл, Константинополь; 043 – Феодосий I, Кизик; 046 – Аркадий, Кизик;

- 049 – Юлиан II; 059 – Констанций II, Константинополь; 062 – Валентиниан II, Антиохия; 072 – Лициний I, Никомедия; 076 – коммеморатив, Константинополь; 080 – Констанций II, Кизик; 081 – Валентиниан II, Фессалоники; 083 – коммеморатив, Константинополь; 092 – Валентиниан II, Фессалоники; 095 – Грациан, Константинополь; 100 – Валентиниан, Кизик; 103 – Констанций II, Антиохия; 104 – Феодосий I, Гераклея; 105 – Валентиниан II, Сисция; 111 – Констанций II, Никомедия; 118 – Валент, Константинополь; 122 – Элия Флакцилла, Константинополь; 125 – Валент, Константинополь

Рис. 9. Основные типы монет из приношений (продолжение): 142 – Аркадий, Константинополь; 147 – Феодосий I; 149 – Константин II, Кизик; 168 – Лев I, Херсонес; 169 – Константин I; 171 – Константин II, Гераклея; 174 – Херсонес (192–211), трессис; 189 – Константин II, Антиохия; 200 – Херсонес, III в.; 218 – Константин II, Антиохия; 221 – Лициний I, Кизик; 225 – Феодосий I, Никомедия; 226 – Константин II, Никомедия

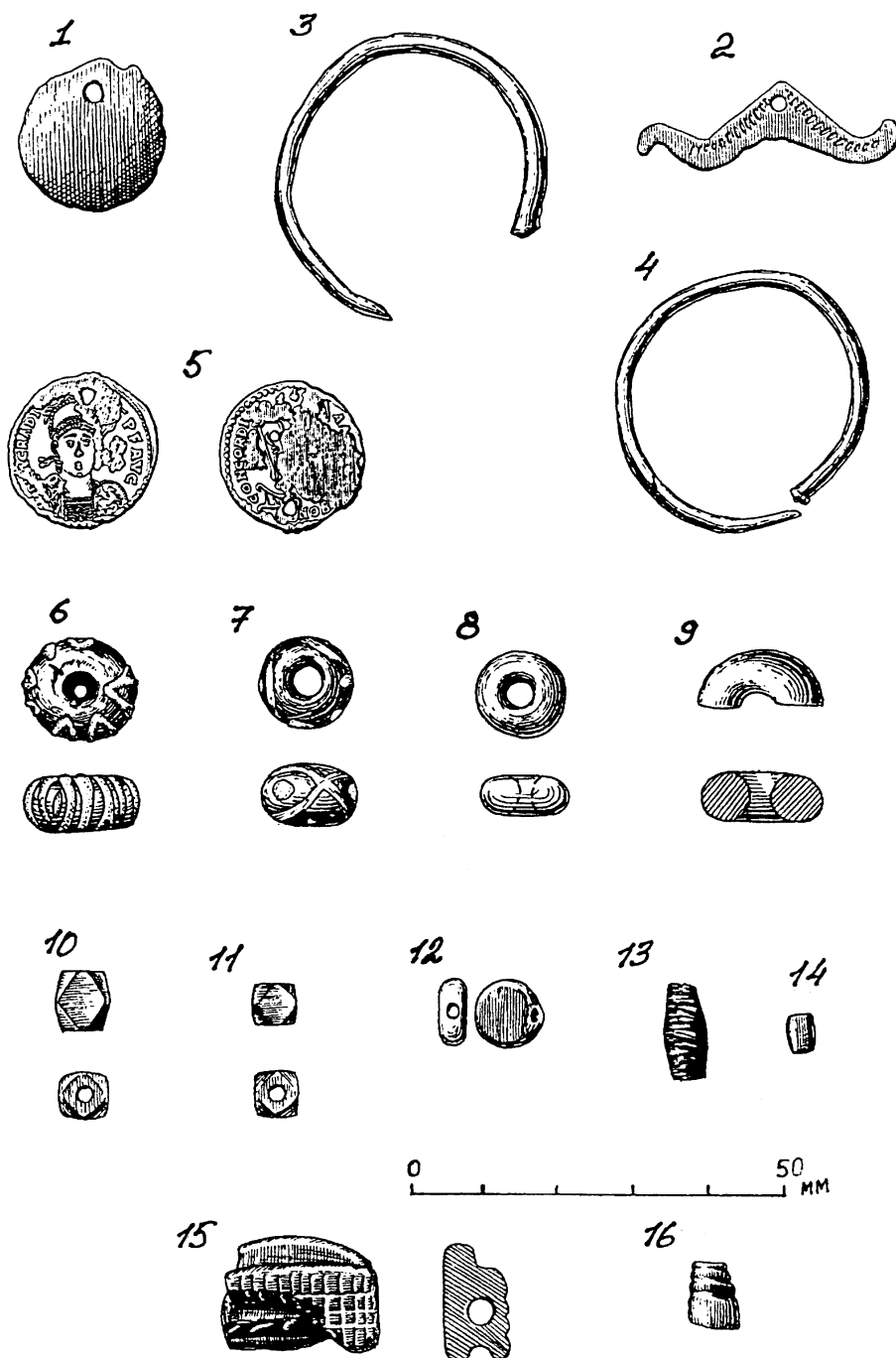

Рис. 10. Ожерелье-приношение возле дромоса склепа № 8/2006:
 1 – стертая монета-подвеска; 2 – амулет-молния; 3, 4 – кольца бронзовые;
 5 – золоченый солид Аркадия; 6, 7 – бусы пастовые; 8, 9 – бусы янтарные;
 10, 11, 15, 16 – бусы стеклянные; 12, 13, 14 – бусы агатовые

Рис. 11. Современные приношения на могилы: 1 – неизвестный ребенок, жертва катастрофы «Титаника»; 2 – надгробие М. Волошина в Коктебеле; 3, 4 – надгробие Дикого Билла, Небраска, США; 5, 6 – могила В. Набокова (Швейцария, Монтрё)

Рис. 12. Современные приношения на могилы: 1 – табличка М. Монро в Колумбарии; 2 – надгробие Аль-Капоне; 3 – надгробие Ч. Чаплина (Швейцария, Монтрё); 4 – надгробие У. Фолкнера; 5 – надгробие Дж. Д. Рокфеллера; 6 – надгробие 411 неизвестных с «Титаника»; 7 – надгробие неизвестного ребенка-бродяжки; 8 – надгробие Х. Вилсон, местной легендарной личности, Иллинойс, США

УДК 904:393(438)''09/12'':902.6

Марцін Волошин, Марцін Піотровський,
Івона Фльоркевіч, Конрад Грохецький

КОМПЛЕКС ГОРОДИЩА В ЧЕРМНО: ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 2013 РОЦІ. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз)¹

У 2013 р. розпочалася реалізація проекту «Золоте яблуко польської археології. Комплекси городищ у Чермно і Грудку (Червенські Гради): хронологія та функції у світлі давніх і верифікаційних досліджень». Метою проекту є максимально можливий всебічний аналіз результатів археологічних розкопок у Чермно (1940, 1952, 1976–1979, 1985, 1997 рр.) і Грудку (1952–1955 рр.), поєднаний із сучасними геомагнітними і палеогеографічними дослідженнями на обох пам'ятках, а також верифікаційними розкопками у Чермно. Підсумком 36-місячної реалізації гранту має стати публікація результатів цих згаданих досліджень (за винятком кераміки з Чермна). Проект реалізується в Інституті археології і етнології ПАН за участі близько 50 науковців з Польщі (Грубешів, Краків, Люблін, Жешів, Варшава, Вроцлав, Замостя), Німеччини (Лейпціг), Росії (Санкт-Петербург), Сербії (Белград), України (Львів).

Головним елементом поселенського комплексу у Чермно є городище (Замчисько, Чермно-1). Однак у польовому сезоні 2013 р. (15.08–30.09.2013) роботи було зосереджено на одному з підгородь (Чермно-3). Безпосереднім приводом для початку досліджень у цьому місці було руйнування (розорювання) розташованого тут могильника. За останні роки деструкція могильника прогресувала, а добре помітні на поверхні рухомий матеріал і людські кістяки тільки сприяли інтенсифікації діяльності скарбошукачів.

Дослідження дали змогу встановити, що у цій частині літописного Червена у X–XII ст. існувало поселення, а в XII–XIII ст. закладено інгумаційний могильник. Найімовірніше, поховання, виявлені у 2013 р., були частиною кладовища, відкритого на Чермно-3 у 1970-х рр. У ході розкопок зафіксовано 16 скелетів (15 поховань). На жаль, тільки біля одного з них (28/2013) знайдено поховальний інвентар – скроневе кільце типу IV за К. Мусяновіч.

На окрему увагу заслуговує об'єкт 3, у заповненні якого відкриті кістки тварин (щелепи оленя), які можна інтерпретувати як будівельну жертву, пов'язану з поселенням. Серед інших знахідок – фрагмент енколпіона та підковоподібна застібка.

Ключові слова: Чермно, Червенські Гради, поселення, могильник, поховальний інвентар, будівельна жертва, енколпіон, скроневі кільця, наконечники стріл, кістяні вироби.

ВСТУП

У 2013 р. розпочалася реалізація проекту «Золоте яблуко польської археології. Комплекси городищ у Чермно і Грудку (Червенські Гради): хронологія

¹ Переклад з польської Ярослава Погоральського.

та функції у світлі давніх і верифікаційних досліджень»². Метою проекту є максимально можливий всебічний аналіз результатів археологічних розкопок у Чермно (1940, 1952, 1976–1979, 1985, 1997 рр.) і Грудку (1952–1955 рр.), поєднаний із сучасними геомагнітними і палеогеографічними дослідженнями на обох пам'ятках, а також верифікаційними розкопками у Чермні (локалізація пам'яток – рис. 1). Підсумком 36-місячної реалізації гранту має стати публікація результатів цих досліджень (за винятком кераміки з Чермна). Городища, відомі у названих місцевостях, пов'язують із т. зв. Червенськими Градами [2. Р. 6489 (981), с. 38, 175. Р. 6526 (1018), с. 63, 201. Р. 6539 (1031), с. 65, 203].

Понад десять років тому Е. Ковальчик писала: «Існує нагальна необхідність переосмислення глибоко вкорінених в історичній свідомості догм, що сформувалися у вивченні південно-східної частини польсько-руського пограниччя, умовно званого Червенськими Градами. Цей термін є загальноприйнятим для чітко не окресленої території в центральній або південній частині польсько-руського порубіжжя. Він походить від назви граду Червень, який зазвичай ідентифікують із городищем у с. Чермно, гм. Тишовці». Перелічуючи різноманітні наукові проблеми, пов'язані з цими теренами, дослідниця стверджувала, що «отримання відповідей на ці питання можливе тільки при поєднанні зусиль істориків та археологів, але, зважаючи на сучасний стан досліджень, задовільний результат видається недосяжним» [64. S. 56].

² Фінансування наукових досліджень відбувається в рамках «Національної програми розвитку гуманітарних наук» Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща на 2013–2016 рр. (Проект *«Золоте яблуко польської археології. Комплекси городищ у Чермно і Грудку (Червенські Гради): хронологія та функції у світлі давніх і верифікаційних досліджень»*; № 12N 12 0064 81; керівник проекту – д-р габ. М. Волошин). Проект здійснюється в Інституті археології і етнології ПАН за участі близько 50 науковців з Польщі (Грубешів, Краків, Люблін, Жешів, Варшава, Вроцлав, Замостя), а також Німеччини (Лейпціг), Росії (Санкт-Петербург), Сербії (Белград), України (Львів). Стратегічним партнером реалізації гранту є Гуманітарний центр дослідження історії та культури Центрально-Східної Європи (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, GWZO) у Лейпцігу. GWZO співфінансує проведення досліджень у Чермно і Грудку в рамках проекту *«Німецькі марки над Ельбою і Заале, Польща і Чехія в X–XII ст.: контакти в сфері торгівлі і шлюбної династичної політики»* (*«Elbmarken, Polen und Böhmen vom 10. bis ins 12. Jahrhundert – Fernbeziehungen durch Handel und dynastische Heiraten»*), що здійснюється завдяки субвенції Федерального міністерства науки і вищої освіти ФРН (координатори проекту: проф., д-р К. Любке, проф., д-р М. Гардт).

Розкопки в Чермно проведені у формі археологічної практики студентів Інституту археології Жешівського університету, яким сердечно дякуємо за участь і допомогу. Висловлюємо подяку владі гміни Тишовці (зокрема, Маріушу Зайонцу і Конраду Юзівку), а також нашим гостинним господарям – Юстині Радомській і Анджео Пасечному.

Автори також щиро дякують Ярославу Погоральському за переклад статті на українську мову.

Потрібно підкреслити, що поданню заявки на отримання гранту передувало кілька років підготовчої праці (М. Волошин), в процесі якої постав інтердисциплінарний міжнародний дослідницький колектив, що включає археологів, істориків, антропологів, етнологів, істориків мистецтва, представників природничих і технічних наук [6; 103]. Відкриття, здійснені в Чермно у 2010–2011 рр. (А. Коковський, М. Піотровський; рис. 2), принесли надзвичайно яскраві докази, що підтверджують науковий потенціал регіону Червенських Градів [40].

Для реалізації проекту поставлено дев'ять дослідницьких завдань³, однак нижче ми зосередимо увагу тільки на польових роботах як його складовій частині⁴. Археологічні дослідження у Чермно автори провели в період з 15 серпня по 30 вересня 2013 р.

Головним елементом поселенського комплексу у Чермно (рис. 3) є городище в урочищі Замчисько (Чермно-1). Вважається, що загальна площа всього комплексу становить 70–150 га, однак це твердження вимагає верифікації. Дитинець, розмірами близько 190x120 м, з добре збереженим валом висотою до 6 м, знаходиться на заплавному підвищенні біля злиття Гучви і Синюхи. Зазначимо, що сучасне русло Синюхи є наслідком меліорації у ХХ ст., первісно ж річка протікала на захід від городища, що підтверджено найдавнішим відомим зображенням городища на мапі Міга кінця ХVІІІ ст. [53].

На наступному заплавному підвищенні на захід від дитинця, відділене болотистим видолінком, знаходиться Ближнє Підгороддя (Чермно-2), відоме в місцевій традиції як Вали, Замочок або Малий Замочок. На північний захід лежить Дальнє Підгороддя (Чермно-3), зване Підзамчем, розташоване на найвищому у заплаві підвищенні. Окрім поселення тут був також могильник. На захід і північний захід від дитинця й обох підгородь знаходяться інші пам'ятки, які так само займають підвищення різної величини. На правому березі Гучви, в урочищі Острів, розташовані велике поселення та інгумаційний могильник, відомі як Вроновице-1 (Вроновице-Доліво-1). З півдня комплекс замикає поздовжній земляний вал, довжиною майже 2 км (Чермно-66), який зберігся лише частково [42. S. 117–118, гус. 2].

У польовому сезоні 2013 р. роботи було зосереджено на пам'ятці Чермно-3 (рис. 4). Безпосереднім приводом для початку досліджень у цьому місці було руйнування (розорювання) розташованого тут могильника. За останні роки

³ За просуванням у реалізації грантових робіт можна стежити на порталі: <https://www.facebook.com/Grody.Czerwieskie>. Результати досліджень будуть опубліковані на сторінках видавничої серії, започаткованої 2010 р. GWZO (Лейпціг, ФРН), Інститутом археології та етнології ПАН (Краків-Варшава, Польща) та Інститутом археології Жешівського університету (Жешів, Польща) під назвою «Біля джерел Центрально-Східної Європи» («U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej»/«Frühzeit Ostmitteleuropas»).

⁴ Не включено сюди результати праць колективу географів під керівництвом Р. Добровольського (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін) [7].

деструкція могильника прогресувала, а добре помітні на поверхні рухомий матеріал і людські кістяки тільки сприяли інтенсифікації діяльності скарбошукачів.

Розкоп 1/2013 закладено на центральному відтинку пологого схилу, що спадає під кутом 2° у східному та північно-східному напрямках. Місце розкопу визначено за насиченістю рухомого матеріалу (передусім, людських кісток) на поверхні.

Серед відкритих матеріалів варто виокремити знахідки, пов'язані з могильником і поселенням, що, найпевніше, існувало на цій ділянці раніше. На теперішньому етапі досліджень можна стверджувати, що в X–XII ст. на Дальньому Підгородді функціонувала житлово-господарська забудова, а в XII–XIII ст. тут постав інгумаційний могильник. Правдоподібно, що поховання, відкриті у 2013 р., належать до могильника, відомого ще з 1970-х рр. [65]. При цьому мусимо відзначити попередній характер презентованих у цій статті положень.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

У ході археологічних робіт 2013 р. застосовано стратиграфічний метод, завдяки якому зв'язки між окремими речами і нашаруваннями у стратифікації пам'ятки могли бути об'єктивно вивчені і зрозумілі [48. S. 77]. Йшлося, передусім, про початок творення фактичного опису і каталогу стратиграфічних одиниць і об'єктів у межах оборонно-поселенського комплексу в Чермно, які могли б стати вихідним порівняльним матеріалом для подальших розкопок⁵.

У процесі давніших археологічних робіт у Чермно використовували механічне зняття шарів, що значною мірою утруднює або повністю унеможливорює інтерпретацію відкритих тоді об'єктів і аналіз виявлених знахідок. Недоліки

⁵ Підставову зміну в методиці досліджень у Чермно найкраще окреслюють слова самого Е. С. Гарріса: «Матриця (так звана матриця Гарріса. – *перекл.*) змінила парадигму археології з одновимірного поняття, втіленого у Віллеровому рисунку перерізу, до чотиривимірної моделі, яка поєднує три фізичні виміри з четвертим – часу» [48. S. 79; див. також: 49]. Ключове значення для інтерпретації відкритих шарів і об'єктів, часто дуже складних, мав детальний аналіз характеру і генези окремих стратиграфічних одиниць, у тому числі стиків між об'єктами. Такий підхід, відмінний від попередніх робіт у Чермно, найкраще обґрунтовують наступні слова Е. С. Гарріса: «Стики часто ігнорували археологи, оскільки вони не мають конкретного фізичного вияву і їх не можна досліджувати шляхом розкопок, а також через звичні для археологів преференції на користь матеріальних предметів. Таке захоплення рухомими пам'ятками, а пізніше й архітектурними об'єктами, означало, що археологи присвячували увагу менш ніж половині стратиграфічних даних. У зв'язку з ігноруванням явища стику понад половина стратиграфічної інформації була приречена на забуття, оскільки, як правило, археологічна пам'ятка більше складається зі стикових одиниць, аніж із матеріальних (фізичних). Особливо яскраво це помітно при визначенні хронології пам'яток у публікаціях, у яких виділені періоди відносять скоріше до знахідок (тобто перерв у використанні), аніж до стикових періодів (часу функціонування) чи комбінації цих двох дуже різних типів стратиграфічних рівнів» [48. S. 80].

цього методу особливо проявилися при спробі оцінки придатності для вивчення численних фрагментів керамічного посуду, відкритих під час попередніх робіт⁶.

Поважною проблемою в процесі використання інформації з давнішої документації та опублікованих і неопублікованих матеріалів попередніх досліджень у Чермно є непослідовність запису даних. Тому одним з найважливіших елементів теренових праць 2013 р. стало вироблення таких стандартів документування, які дали б змогу в майбутньому уніфікувати запис всіх археологічних фактів. У зв'язку з цим, із врахуванням специфіки комплексу в Чермно, були створені нові інвентарі і картки опису стратиграфічних одиниць та об'єктів (у т. ч. поховань). Зразком послужили випробувані роками на практиці італійські норми, запроваджені 1984 р. Міністерством культурної і природної спадщини (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali), Центральним інститутом каталогізації та документації (Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione) й Археологічним наглядом у Римі (Soprintendenza Archeologica di Roma) [81].

З огляду на ступінь знищення верхніх шарів пам'ятки вирішено пересівати всю землю з розкопу. Це дало змогу віднайти значну кількість предметів: понад 21000 уламків кераміки, 9537 фрагментів кісток і близько 100 індивідуальних знахідок. До найцінніших належать фрагмент енкалпіона, підковоподібна застібка, ліроподібна пряжка, скроневі кільця й уламок корчаги. Ймовірно, металеві предмети становили елемент поховального інвентаря, але однозначних підстав стверджувати це немає.

ШАРИ І НЕРУХОМІ ОБ'ЄКТИ

Як згадувалося, розкоп 1/2013 закладено на центральному відтинку пологого схилу, що спадає під кутом 2° у східному і північно-східному напрямках. Місце досліджень було визначене на підставі поширення рухомого матеріалу (людські кістки, кераміка; рис. 5–6) на поверхні з врахуванням його зміщення, пов'язаного з оранкою і денудаційними процесами [59. S. 53–89]. Гумус (1) (сіро-коричневий орний прошарок) був насичений значною кількістю рухомого матеріалу, особливо фрагментами керамічних посудин. Потужність цього прошарку становить від 15 см в західній частині розкопу до 30 см у східній.

У східній частині розкопу шар гумусу виразно відрізнявся від розташованого нижче коричневого «шару могильника» (1а) з більшою кількістю розрізнених людських кісток, а також зі скелетами в анатомічному порядку і скупченнями кісток (рис. 7). У ході досліджень відкрито рештки 16 осіб (15 поховань; рис. 8).

«Шар могильника» мав відносно однотипні забарвлення і структуру, що унеможливлювало достовірне, в кожному конкретному випадку, розрізнення

⁶ У рамках завдання № 5 «Кераміка з Чермна у світлі результатів давніших і верифікаційних досліджень», реалізованого в рамках гранту «Золоте яблуко...», розпочалося впорядкування керамічного матеріалу з досліджень Чермна 1970-х рр., що зберігається у фондах Музею ім. Станіслава Сташица в Грубешові та Замойського музею в Замості.

обрисів могильних ям. Такі обриси можна було простежити тільки у глибших ямах, що сягали нижче рівня «шару могильника», при цьому їхнє заповнення було ідентичне з цим шаром. Потужність даного прошарку становила 40–60 см. Визначення «шару могильника», що враховує обставини його формування, дає змогу зробити деякі висновки щодо часу та інтенсивності використання досліджуваного кладовища. Дефініція, запропонована А. Буко, визначає, що це «[...] насамперед, культурний (або геологічний) шар, у якому викопували могильні ями. Якщо поховання здійснювали багато разів на тому самому місці, матимемо справу з мішаниною різних могильних ям і їхніх заповнень. Тоді пізніше поховання включатиме складники (культурні, ґрунтові, антропологічні, мінеральні) із заповнень більш ранніх поховань» [33. S. 103–105]. Отже, особливістю формування «шару могильника» є розтягнуте в часі, або й інтенсивне, використання некрополя на обмеженому просторі. Ефектом стратифікаційних процесів, що склалися за описаних вище обставин, є також утворення «ярусних поховань». Поставали вони тоді, коли чергових померлих хоронили в тому ж місці, але на різних глибинах [33. S. 104]. Можливо, з такою ситуацією маємо справу у випадку поховання, що містить скелети 14/1 (стратиграфічно пізніший) і 14/2–17/1.

Аналіз вертикальної і горизонтальної стратиграфії дає змогу ствердити, що відкриті поховання відносяться до двох фаз. Наприклад, коли хоронили тіла померлих, позначених номерами 14/1, 14/2–17/1 чи 21/1, вже виразно не пам'яталося, де поховано раніше померлих під номерами 24/1, 28/1 чи 16/1. У цих випадках пізніші поховання знищували раніші, або й не перекривали їх у планіграфії. Більше того, орієнтація померлих у могилах була різною і практично жоден з них не був похований ідеально по осі схід-захід, головою на захід. Чим далі на захід, тим більшим було відхилення померлих головою на південь від стандартної осі схід-захід. На плані могильника це має такий вигляд, ніби уклад поховань на цьому відтинку мав напівокруглий поворот. На ранньосередньовічних могильниках з такою ситуацією зустрічаємося, коли, наприклад, поховання оточують якусь культову споруду, повторюючи кривизну апсид [108. S. 16; 109. S. 126], якщо вони розташовані навколо якогось іншого центрального пункту, або ж коли топографія терену змушує до зміни орієнтації⁷. Існування сакральної будівлі поряд із досліджуваною ділянкою видається малоімовірним, так само як характер терену радше не впливав на орієнтацію померлих у могилах. Найімовірнішою причиною відхилення поховань від осі схід-захід було або поселення, або територія з іншими функціями, що синхронно функціонували поряд з могильником. Наявність якоїсь фізичної і психологічної межі у цьому місці може підтверджувати той факт, що обшар поховань і «шару могильника»

⁷ У літературі предмету «аномалії» в орієнтації ранньосередньовічних поховань намагалися також пов'язувати з рухомим пунктом сходу і заходу сонця залежно від пори року, коли хоронили померлого. Однак результати досліджень, спрямовані на верифікацію цієї гіпотези, дуже часто спростовують її [108. S. 47 та ін.].

обмежувався виключно до південної частини східного краю розкопу 1/2013 (квадрати 284-А, 284-В), де, очевидно, вловлено північний (північно-східний) край могильника. Безпосередньо на північ від виявлених поховань розрізнені людські кістки простежені тільки в шарі гумусу і на поверхні пам'ятки, що пов'язано з переміщенням матеріалу зі знищених частин цвинтаря в результаті перманентних змивних процесів. Відкриті поховання залягали над, або були вкопані у шари і об'єкти, пов'язані з давнішим ранньосередньовічним поселенням. Забудова ж, синхронна некрополю, або виразно відокремлений простір без поховань, могли функціонувати по сусідству з північного і північно-західного боку, що варто в майбутньому перевірити шляхом розкопок.

Тільки біля одного поховання (28/2013) виявлено предмети, котрі без сумніву можна визнати поховальним інвентарем: скроневе кільце типу IV (за К. Мусянович), виконане з дроту, скрученого у півтора оберта з прямо зрізаними кінцями, і т. зв. зворотно відігнуте (із зворотним поворотом кінця) скроневе кільце. Це дає підстави датувати згадане поховання XII–XIII ст. Інші індивідуальні знахідки, які можна пов'язувати з «шаром могильника», датовані так само (див. нижче). Хронологія керамічного матеріалу, знайденого у «шарі могильника» та могильних ямах – в рамках від другої половини X ст. до XIII ст., однак варто пам'ятати, що поховання порушували давніші поселенські прошарки (попереднє датування фрагментів посуду виконане на підставі опрацювання кераміки із західноруських городищ [14, а також: 23; 30; 32]). Тому функціонування могильника на дослідженому терені належить відносити до XII–XIII ст.⁸

Як уже зазначалося, на відстані близько 100 м на захід – південний захід від описаної вище частини некрополя, у 1976 р. відкрито 19 інгумаційних поховань з рештками 24 померлих (дорослих жінок і чоловіків, а також дітей), що становили частину рядового могильника XII–XIII ст. [65]. Досить правдоподібно, що йдеться про великий некрополь, який простягається щонайменше від розкопів 1976 р. до розкопу 1/2013⁹.

Під «шаром могильника» (1а) був відкритий овальний у плані і коритоподібний у перерізі об'єкт 2/2013 (квадрат 284-А). Його розміри у верхній частині становили 295x175 см, глибина від рівні виявлення – до 39 см. Об'єкт був перерізаний могильними ямами поховань 7/1, 8/1, 10/1 і 25/1. Його стратиграфічна

⁸ Вже саме утворення «шару могильника» свідчить про відносно тривале або інтенсивне використання дослідженого терену як поховального поля.

⁹ В «антропологічній» частині презентованого у цьому збірнику тематичного блоку про розкопки в Чермні, представлено у т. ч. інформацію щодо укладу кісткових решток померлих у могилах. Серед закидів, які православні адресували католикам (наприклад, в анонімному творі XI ст. *Opusculum contra Francos*), є поховання померлих біскупів (а також світських осіб) з руками, випростаними вздовж тіла, а не схрещеними на грудях. У зв'язку з невеликою кількістю досліджених у Чермні в 2013 р. поховань, а також ступенем їхнього знищення, ширший аналіз цієї проблеми не проводився [детальніше див.: 102].

позиція виразно засвідчує розвиток могильника, що частково «вклинюється» у залишки давнішого ранньосередньовічного поселення. Заповнення цього об'єкта складалося з коричневої землі із локальними скупченнями значного вмісту вугілля і шматками обмазки, що у деяких місцях укладаються у виліплену конструкцію, а також фрагментів керамічного посуду і кісток тварин. Об'єкт інтерпретуємо як вогнище заглибленої в землю кухонної частини більшої, очевидно, наземної, житлової будівлі, верхні конструкції якої були знищені. Об'єкт 2 частково вкопаний у прошарки, що творили об'єкт 1, у т. ч. жовті і кремові прошарки намулу, якими виліплювали також привогнищевий майданчик. Немає жодного сумніву, що об'єкт 2 був пізнішим, ніж об'єкт 1, і з'явився тоді, коли останній уже не функціонував.

У східній частині розкопу 1/2013 (квадрати 230-С, 231-С, 231-Д, 283-В, 284-А, 294-В) натраплено на об'єкт великих розмірів (об'єкт 1), котрий вирізнявся значними включеннями глини (жовтого і кремового кольорів) або обмазки, а також прошарками з деревним вугіллям. Це був найскладніший, з точки зору стратиграфії, об'єкт серед відкритих у 2013 р. Він частково виходив за межі розкопу, тому наразі можна тільки стверджувати, що його розміри більші, ніж 8х5 м. У тій його частині, що входила в північний профіль (квадрати 230-С і 231-Д), знаходилося заглиблення правильної овальної в плані форми. Його нижня частина мала стрімко (майже вертикально) нахилені стінки, довжиною близько 40 см, які вище розширювалися, змінюючи кут нахилу до близько 45°. Розміщення прошарків дає змогу припустити, що місце розширення котловану можна пов'язувати з початком нової фази функціонування об'єкту. Як прошарки глини, так і прошарки з деревним вугіллям у нижній частині заглиблення (нижче місця розширення стінок) були виразно тоншими і щільнішими, а вище – потужнішими. У верхній частині об'єкту (останні 20 см) потужність прошарків обмазки і деревного вугілля знову значно зменшується. Цей факт, очевидно, пов'язаний зі способом використання вогнища, треба вважати наступною, третьою, фазою функціонування об'єкту. Глибина об'єкту (від рівня фіксації до дна) становила 1,25 м.

Структура заповнення об'єкту виразно вказує на багаторазове і почергове використання вогнища у заглибленні, після кожного етапу якого проводили обмазування глиною нагромадженого попелу і деревного вугілля. Нова глиня в процесі функціонування вогнища зазнавала часткового випалу і поступового руйнування. Прошарки деревного вугілля і скупчення глини всередині заглиблення вогнища мають різну товщину. Верстви глини можна інтерпретувати як одноразові явища, пов'язані з перервами у використанні вогнища. На відміну від скупчень глини, потужність прошарків деревного вугілля залежала б тоді від тривалості чи інтенсивності функціонування вогнища. На підставі аналізу скупчень глини і обмазки та прошарків з деревним вугіллям, в рамках трьох фаз існування вогнища можна встановити окремі періоди горіння вогню і ремонтів

цього опалювального пристрою. У першій фазі зафіксовано сліди семи ремонтів і восьми етапів функціонування, з яких перший ярус вогнища залягав безпосередньо на дні викопаної ями, без жодної глиняної конструкції. У другій фазі, що розпочинається від обмазування глиною вже розширеного вогнища, вдалося нарахувати п'ять ремонтів і шість етапів використання. Врешті, у третій фазі засвідчено три ремонти і чотири прошарки, пов'язані з підтриманням вогню.

Деякі скупчення глини і прошарки, пов'язані з використанням вогнища, виходять поза межі заглиблення і мають продовження вище, навколо нього, на рівні, по якому ходили користувачі будівлі на окремих етапах. Так постав своєрідний привогнищевий майданчик, на якому з часом сформувався «ужитковий» прошарок. Відзначена циклічність описаних етапів спричинила своєрідне «розростання» споруди внаслідок акумуляції наступних шарів. Наприклад, рівень вогнища від основи найдавнішого до верхньої межі найпізнішого шару, зафіксованого у збереженій частині об'єкту, піднявся до 125 см. З укладу шарів випливає, що ужитковий рівень навколо вогнища (за межами його заглиблення) піднімався повільніше.

Для обмазування вогнища і прилеглого майданчика використано значну кількість глини. Сировина для цього, як показали геоморфологічні дослідження (наукова група Р. Добровольського), знаходиться у цьому районі на досить значній глибині, тому її пошук і добування були пов'язані з певними зусиллями. У випадку з об'єктом 1 найближчим потенційним місцем видобування таких значних покладів глини могла бути улоговина між Ближнім (Чермно-2) і Дальнім (Чермно-3) Підгороддями. Результати давніших досліджень і попередні висновки магнітної розвідки¹⁰ дають підстави вважати, що Ближнє Підгороддя було укріплене. За дерев'яно-земляними фортифікаціями знаходився оборонний рів, відтинок якого пролягав через згадану улоговину між підгороддями. Цілком можливо, що глину для обмазки вогнищ і привогнищевих майданчиків у прилеглих будівлях добували, наприклад, у процесі копання чи поглиблення і консервації рову, однак ця проблема вимагає подальших археологічних і геоморфологічних досліджень.

Стратиграфічну позицію об'єкту 1 визначають «шар могильника» (1а), що перекриває прошарки глини (заповнення об'єкту), а також впущені у цей шар поховання 10/1, 25/1, 14/2-17/1, 16/1, 14/1, 15/1 і 26/1. Ще перед закладенням некрополя прошарки глини, що утворюють привогнищеві майданчики, були перерізані об'єктом 2, пов'язаним з іще функціонуючим ранньосередньовічним поселенням. У шари, які творять об'єкт 1, були вкопані також об'єкти 3, 13, 20 і 30. У свою чергу котлован об'єкту 1 перерізав найдавніший, зафіксований у розкопі, культурний шар (83) блідо-жовтого кольору з незначною кількістю знахідок.

¹⁰ Дослідження у 2013 р. провів Л. Поспешний (ІАЕ ПАН, Варшава) в рамках завдання № 6 «Чермно і Грудек на тлі природного середовища району устя Гучви. Геофізичні і палеогеографічні дослідження» в рамках проекту «Золоте яблуко...».

Одним із найцікавіших об'єктів, відкритих у 2013 р., була яма неправильної (наближеної до округлої) в плані форми, розмірами 102х112 см (об'єкт 3). У перерізі вона мала коритоподібну форму і глибину до 41 см. Заповнення об'єкту становили три шари: два верхні (засипні) і нижній (деревне вугілля). На поверхні шару з деревним вугіллям віднайдено три половинки нижніх щелеп оленів (рис. 9)¹¹. Об'єкт 3 інтерпретовано як будівельну жертву, стратиграфічна позиція та локалізація якої дають підстави припустити, що її було закладено в процесі функціонування споруди, пов'язаної з об'єктами 1 чи 2, або ж у якійсь іншій конструкції, що не збереглася чи знаходилася за межами розкопу. Наразі остаточно вирішити цю проблему немає змоги, а її розв'язання можливе тільки за умови повнішого археологічного вивчення контексту згаданих об'єктів.

Будівельні жертви є поширеним явищем у найрізноманітніших культурах людства [47. S. 17]. Досить часто вони трапляються у середньовіччі. Тут варто навести слова брата Рудольфа з Руд (XIII ст.), який у своєму посібнику для сповідників, відомому як «Каталог магії», писав: «У нових або новозаселених будинках, в різних кутах помешкання, іноді за піччю, закопують у землю горщики, заповнені різними речами, на честь домашніх богів, котрих повсюдно називають опікунами дому. Тому й не дозволено нічого виливати за піч. Інколи кидають туди щось зі своїх харчів, щоб боги були добре налаштовані до мешканців будинку. Чи ж це не ідолопоклонство?» [3. X.43. S. 27–28]¹².

¹¹ Визначення кісток з об'єкту 3 здійснила Д. Маковіч-Полішот: 1) *Cervus elaphus* (олень) – права кістка нижньої щелепи із зубами (p2-p4, M1, M2 у процесі прорізання), що належали молодій особині у віці близько 11–12 місяців; 2) *Sus domesticus* (свиня) – фрагмент обпаленої правої лопатки дорослої особини; 3) *Equus caballus* (кінь) – фрагмент лівої стегнової кістки, правдоподібно, дорослої особини; 4) *Cervus elaphus* (олень) – права кістка нижньої щелепи із зубами (p2-p4, M1, M2 у процесі прорізання), належала молодій особині у віці близько 11–12 місяців; 5) *Cervus elaphus* (олень) – ліва кістка нижньої щелепи із зубами (p2-p4, M1, M2 починали прорізатися), що належала молодій особині у віці близько 11–12 місяців; 6) *Bos taurus* (БРХ) – фрагмент тазової кістки.

¹² В об'єктах 1 і 2 маємо справу з вогнищами житлових приміщень, тому локалізація поряд з ними будівельної жертви видається, згідно «Каталогу магії», найбільш обґрунтованою. Розміщення будівельної жертви в одному з верхніх (найпізніших) шарів глини з привогнищового майданчика об'єкту 1 не суперечить їх функціональному зв'язку. Адже, як виразно вказує брат Рудольф з Руд, будівельна жертва могла бути складена як під час будівництва нового дому (вибір місця і конструювання печі або вогнища, обмазування майданчика біля опалювального пристрою), так і при повторному замешканні старої будівлі. Такий новий етап заселення міг бути пов'язаний із відновленням (реставрацією) деяких елементів, зокрема печей, вогнищ і навколишніх ділянок. Про те, наскільки важливими були ці частини у просторі дому для ранньосередньовічних слов'ян, переконує вже цитований «Каталог магії»: «Вогню з дому нікому не позичають [...]» [3. VIII.14. S. 120–121]; «Для купелі після хрещення [...] біля вогнища всаджують чорну курку, навпроти якої танцюють, запаливши вогні» [3. VIII.17. S. 126].

Варто згадати, що олень був твариною, на яку часто полювали в середньовіччі. Це підтверджують як археозоологічні дані [71. S. 188; 72. S. 131; 74. S. 105, tab. 122], так і писемні джерела [90. S. 52–53; 84. S. 73–88]¹³. Решткам оленів приписували магичні властивості [90. S. 54], тому наявність у жертівній ямі саме кісток оленя не повинна дивувати¹⁴.

Серед інших відкритих об'єктів варто згадати коритоподібну яму (об'єкт 31), зафіксовану в західній частині розкопу (квадрати 229-С, 282-В, 283-А, 230-Д). Її заповнення становлять почергові чотири прошарки з деревним вугіллям і три прошарки з обмазкою. Цей об'єкт частково заходив у північний профіль розкопу, але на підставі вивченої частини можна стверджувати, що він мав розміри понад 7х3 м. Беручи до уваги стратиграфічну структуру, припускаємо, що це залишки житлової споруди із ледь заглибленим вогнищем, кілька разів обмазаним глиною. З точки зору конструкції і функцій об'єкт 31 подібний до об'єкту 1, з тією різницею, що він був більш плиткий, слабше стратифікований і, очевидно, функціонував коротший час. Описаний об'єкт 31 частково знищений котлованом об'єкту 32 (яма) і двома великими звірними норами.

У західній частині розкопу (квадрати 229-С, 282-В, 230-Д, 283-А), під об'єктом 31, був відкритий наступний великий об'єкт 33. На рівні виявлення він мав у плані неправильно-округлу форму і діаметр близько 1,7 м. Чітко посередині плями заповнення помітний надзвичайно правильної форми «перстень» з глини, зовнішній діаметр якого становив 115–120 см. Стінка «персня» складалася (йдучи від зовнішнього краю) з товстого шару «сирої» глини (10 см), випаленої глини (3–5 см) і деревного вугілля (1–2 см). У перерізі ця глиняна конструкція мала форму коритоподібної миски з грубими стінками і дном. Вона була влаштована у верхній частині більшої, відносно глибокої, ями із заокругленим дном. Її заповнення складалося з наливних і засипних тонких прошарків деревного вугілля і обмазки. Серед знахідок – нечисленні фрагменти кераміки і кістки тварин. Функції об'єкту 33 важко окреслити, можливо, це була коптільна яма, в кінцевій фазі використання якої, у її верхній частині, сконструйовано спеціальну глиняну піч.

Попередній аналіз виявленої в об'єктах кераміки дає змогу припускати, що поселення на пам'ятці Чермно-3 функціонувало між другою половиною X і XII ст. Могильник, як вже згадувалося, належить до XII–XIII ст., хоча не виключено, що поселення і надалі існувало поряд з некрополем.

¹³ Не можна тут не зацитувати «Повість минулих літ», де в «Поученні Мономаха» руський князь згадує про свої полювання, під час яких «Два тури підкидали мене на рогах разом з конем, олень мене один бив рогами і два лосі [...]» [1. С. 461]. У «Хроніці Янка з Чарнкова», яка описує останні дні Казимира Великого, відзначено, що король «[...] переслідуючи оленя, коли кінь під ним перевернувся, упав з нього і отримав велику рану на лівій гомілці» [4. S. 23].

¹⁴ У Крушвіці-4 (пов. Іновроцлав) під кутом будинку XI–XII ст. знайдено роги оленя [41. S. 257].

РУХОМИЙ МАТЕРІАЛ

Як було зазначено, в ході досліджень 2013 р. землю з розкопу постійно пересівали. Нижче презентуємо найцікавіші знахідки, виявлені завдяки цьому. Серед цього матеріалу до поховального інвентарю достовірно можна віднести тільки два скроневі кільця.

Предмети індивідуального культу (девоціоналії)

Енколпiон

До найцінніших знахідок сезону 2013 р. належить фрагмент енколпiона (рис. 10: 1). Після реставраційних заходів стали помітні перекладаина-підніжка (subpedaneum), ноги Спасителя і фрагмент одягу. На жаль, збережений фрагмент не дає змоги провести точніший хронологічно-типологічний аналіз, однак знахідку можна загалом датувати XI–XIII ст.

Енколпiони є типовим виробом православного кола, який відносно рідко трапляється у католицькому світі [огляд знахідок: 67; 88]. Як із Чермна, так і з Грудка походять цілі серії подібних знахідок [Чермно: 40. Nr kat. II.1.1.–II.4.2.; Грудек: 103. Рус. 7: 1–2]¹⁵.

Енколпiон було відкрито у «шарі могильника», тому він міг бути елементом поховального інвентарю [щодо знахідок девоціоналії у похованнях див.: 99].

Елементи строю і прикраси

Підковоподібна застібка

Привертає увагу підковоподібна застібка, зі скобою, оздобленою рослинним орнаментом (рис. 10: 2). Подібні екземпляри трапляються на Русі, балтійських і угро-фінських теренах та в Скандинавії¹⁶.

За класифікаційною схемою В. Мальм, знахідку відносимо до типу VI фібул із конусоподібною голівкою. Ознакою цих застібок є увігнуто-вигнутий профіль дуги, оздоблений у рельєфній техніці. Знахідки цього типу концентруються на північному заході Русі, де вони відомі переважно з поховань, як чоловічих, так і жіночих, і датовані XI–XII ст. [15. С. 163–164, 184–185]. М. В. Сєдова [26. С. 73, табл. 56: 9, 13, 14] згадує подібні фібули з Новгороду і Суздаля. На підставі знахідок з Новгороду¹⁷ вона відносить їх до періоду від кінця X до

¹⁵ Повна презентація знахідок з Грудка буде здійснена в рамках реалізації завдання № 3: «Грудек у світлі окремих знахідок у фондах Музею ім. Ст. Сташіца в Грубешові» проекту «Золоте яблуко...».

¹⁶ Застібка цього типу відома з Грудка над Бугом (фонди Музею ім. Ст. Сташіца в Грубешові; матеріал неопублікований). Основні відомості про знахідки підковоподібних застібок у Польщі див.: [73; 55; 83].

¹⁷ Серед трьох опублікованих знахідок із Новгороду аналогами до застібки з Грудка можуть бути дві: екземпляр № 26–29–1241 [25. Рис. 36: 6] і, особливо, № 23–28–829 [25.

середини XII ст., при цьому основним часом їхнього побутування було XI ст. Серед знахідок із Русі на увагу заслуговує екземпляр з чоловічого поховання в кургані № 65 із Березовця на верхній Волзі. Повністю збережену бронзову застібку знайдено вище пояса похованого, вона була прикріплена до залишків тканини [28. Рис. 12, с. 102, 130]. Могильник в Березовці датований другою половиною X–XII ст. [28. С. 121], причому курган № 65 названий серед групи курганів початку–першої половини XI ст. [28. С. 122]. Узагальнено на XI–XII ст. датовані також дві застібки зі Старої Рязані [8. С. 216, 221, табл. 101: 1, 108: 9].

Х. Салмо [91. S. 87–89] згадує про дві знахідки цього типу з Фінляндії, одну з яких досить переконливо можна датувати XII ст. Дуже близькою аналогією до червенського виробу є литовський екземпляр з Єрсікського городища [19. Табл. XXX: 13]. На жаль, автор не згадує про цю знахідку в тексті, тому датувати її важко¹⁸. Виріб із Чермна має аналогії також на теренах Скандинавії (наприклад, застібка з Готланда, датована XI ст. [35. S. 39, 73]).

Підсумовуючи, відзначимо, що фібулу з Чермна належить датувати XI ст. Вона має виразні східноєвропейські риси і аналогії не тільки на Русі, але й серед балтських і угро-фінських матеріалів.

Ліроподібна пряжка

Частково збережена ліроподібна пряжка – односкладова, нижня частина рамки оздоблена вузькими насічками (ровиками), довша вісь яких розташована перпендикулярно до лінії рамки (рис. 10: 3). З добре збережених екземплярів відомо, що такі заглиблення заповнювали емаллю [100. Рис. 4: b]. Знахідка з Чермна виготовлена з бронзи, стержень-язичок, найімовірніше, залізний, не зберігся [100. Рис. 4: b].

Описана знахідка належить до найбільш класичної форми східноєвропейських виробів, що трапляються майже на кожному кладовищі X–XIII ст., досить частими знахідками вони є й на поселеннях [87. Рис. 7].

Пряжка з Чермна відноситься до типу IV у класифікації З. Головінської [51. Рис. 3] і датується XII–XIII ст. [51. S. 391; 13]. Ще дві ліроподібні пряжки знайдено у Чермно в 1952 р. (тип III за З. Головінською) [107. S. 129].

Знахідки цього типу, без сумніву, мають руський характер, але їх досить часто знаходять і на території П'ястівської Польщі [100. Рис. 5].

Скроневі кільця

Два скроневих кільця належали до типу IV за К. Мусянович (кільця виконані з дроту, скрученого у півтора оберти, з прямо обрізаними кінцями). Одне

Рис. 36: 15]. Перша із застібок знайдена у шарах кінця X–початку XI ст. (989–1006 рр.), друга – середини XI ст. [25. С. 89; 13. С. 76].

¹⁸ Подібною до знахідки з Грудка є прикраса з корельського могильника Лапінлахті Наскалінмякі [24. Табл. XIV: 8].

з них було елементом інвентарю поховання № 28/2013, друге відкрите під час пересівання землі з «шару могильника» (рис. 10: 5, 6).

Ці прикраси мають виразний східнослов'янський характер, вони часто трапляються на теренах сучасної Білорусі і на Волині [79. S. 154–160, tab. IV, мара IX] й датовані загалом X–XII ст. [63. S. 240]. З території Польщі вони відомі переважно на Підляшші [62. Мара 12; 66. Рус. 9, 11]. Ціла серія таких оздоб виявлена на могильнику в Грудку як елемент інвентарю в похованнях № 141, 231, 247, 412, 442, 461, 466 [69. S. 592–593, гус. 13–14]. Є. Кусьнеж наводить широкі аналогії до цих знахідок на території сучасної Білорусі [9. С. 38–39, рис. 9] і особливо України (Автуничі [18. С. 45–46, рис. 13: 23–27; 11. С. 22, 141, 142, рис. 64: 1–2; 20. С. 226, рис. 47: 11, 48: 15]).

У похованні № 28 віднайдено зворотно відігнуте скроневе кільце (рис. 10: 4). У сусідньому Грудку відомі дві такі знахідки (поховання № 157 і 416 [69. S. 593, гус. 13–14]). Є. Кусьнеж, аналізуючи ці вироби, так само вказує аналогії на теренах Західної України [22. С. 78; 12. Рис. 8: 10–20, 9: 1–4, 12: 1–4; 52. S. 243, гус. 11: 1].

Елементи озброєння

Наконечники стріл

Під час досліджень 2013 р. знайдено два наконечники стріл. Привертає увагу екземпляр з відносно довгою втулкою й одним шипом. Хоча з доби середньовіччя відомі пошкоджені екземпляри наконечників із відсутнім одним із шипів (наприклад, з околиць озера Толлензее у Полаб'ї [92. Tab. 54: j, l]), у випадку знахідки з Чермна йдеться про екземпляр, первинно виконаний як наконечник з одним шипом. Такі наконечники є нечастими знахідками. За П. Стжижем [95. S. 82], можна назвати екземпляри з Острува Ледніцького [46. Рус. 94: 8], Трепчі біля Сянока [45. Tab. III: 1], Чермна [69. Рус. 3: 32]. Спорадично вони трапляються на Русі [16. С. 56, табл. 30: 1], у Словаччині [89. S. 328, гус. 54: A:1:a] та полабських слов'ян (Берлін-Шпандау [78. S. 24, гус. 3: 12]).

Інша знахідка – це наконечник із втулкою, з дуже довгим чотиристороннім у перерізі пером. Подібний екземпляр відкрито у Чермні в 1952 р. [107. S. 109–110, 126, tab. XVII: 72]. Його датовано X/XI ст. із зазначенням, що такі наконечники могли використовувати для полювання [80. S. 96]. За класифікацією А. Ф. Медведєва, наконечник належить до типу 10, датованого X–XI ст. [16. С. 58, табл. 13: 8, 30A: 8]. Подібної думки дотримується П. Стжиж [95. S. 85]. Однак, як справедливо відзначив Є. Кусьнеж, наконечники цього типу відомі також у XII–XIII ст. [75. S. 121, там подальша література; див. також: 22. С. 106, рис. 67: 4; 61. S. 68, tab. 83: 36/2009]. Наконечники зі Старіграда/Ольденбурга, які наводить П. Стжиж, походять не тільки з IX ст. – на думку Т. Кемпке, їх можна датувати аж по XIII ст. [58. S. 33–34, гус. 13: 1].

Варто зазначити, що в сезоні 2013 р. не виявлено черешкових наконечників. Наразі важко пояснити цей факт, однак нагадаємо, що на західнослов'янських теренах виразно домінують наконечники з втулкою, натомість у східних слов'ян – з черешком¹⁹. У своїй праці, присвяченій луку і арбалету у Східній Європі, А. Ф. Медведєв [16. С. 54–55] проаналізував близько 6000 знахідок наконечників стріл до лука. При цьому наконечники з втулкою становлять менше 10 % від всього матеріалу і концентруються переважно у західній частині Русі, де їхнє побутування вважається результатом контактів із західними сусідами²⁰. До речі, серед знахідок із Сонсядки/Сутейська домінують саме екземпляри з втулками [61. С. 66–71]. Загалом же ця проблема вимагає ширших порівняльних досліджень.

Вироби з кістки та рогу

Рогові елементи упряжі

Серед виробів із рогу привертають увагу пластини з отвором (наближеним до прямокутного) у центральній частині, із заокругленими кутами. Одна знахідка збережена лише частково, форму ж цілого екземпляру можна окреслити як трапецієподібну (рис. 11: 1, 2). На вироби цього типу звернув увагу В. Свентославський, окреслюючи їх як рогові пластини кінської збруї. До двох відомих цьому досліднику предметів з Польщі (Ополе [34. С. 259, рис. 123: 9; 96. С. 50, рис. 17: d], Вроцлав [54. С. 55–56, tab. XII: f, fot. 23; 96. С. 70–71]) треба ще додати знахідку з околиць Глогова [44]²¹.

В. Свентославський [97. С. 93–94] зазначає, що подібні кістяні пластинки відомі з поховань кочівників VII–VIII ст. у Південному Сибірі, на пам'ятках хозарів і пізніших східноєвропейських кочівників, а також з Південної Русі. Доповнюючи ці дані, відмітимо знахідки подібних прикрашених предметів із поховання № 1 (друга половина X ст.) із місцевості Endröd (Угорщина) [98. Рус. 1]. Це була могила воїна, у котрій поховано також коня, біля якого знайдено два таких вироби. Простий предмет цього типу походить із поховання № 3 із Szabolcs-Vontatópart (X ст.) [43. С. 373, рис. 3]. Подібні речі відомі також з Мікульчиць [56. С. 293, рис. XLVII: 2–3], ідентичним до знахідки з Чермна є екземпляр зі Старої Рязані [8. С. 182, табл. 48: 3].

Функції цих предметів інтерпретують двояко. На думку А. Н. Кірпічнікова [10. С. 78–79], вони слугували для прив'язі коней за допомогою пропущених через

¹⁹ Наконечники з черешком відомі також у ранньосередньовічній Скандинавії, частині Центральної Європи, заселеній кочівниками (авари, угри), теренах європейського і азійського Степу. Наконечники з черешком використовували також на Балканах, Близькому Сході, у Візантії.

²⁰ Ще однією територією побутування наконечників із втулкою є басейн р. Ками, де їх застосовували угро-фінські племена [16. С. 55–58].

²¹ Можна ще згадати, що в Ополе (житло 66) віднайдено досить подібний предмет, виготовлений із сосни [34. Рус. 90: 23, nr inw. 512/66].

отвори ременів. Ця гіпотеза опирається на фактах відкриття згаданих виробів у похованнях вершників з кінями, у яких ці пластинки знаходять біля ніг коня або на рівні його ребер. На користь версії А. Н. Кірпічнікова промовляють також сибірські етнографічні аналогії. До цієї думки схиляється також І. Фодор [98], припускаючи, що вони могли слугувати також для рівного утримання стремен.

Однак, як відзначає сам А. Н. Кірпічніков [10. С. 78], відоме одне поховання, в якому аналогічний предмет відкрито серед кісток ший коня, що припускає їх зв'язок із вуздечкою або іншим елементом оголів'я. Власне В. Свентославський, не відкидаючи думки А. Н. Кірпічнікова, припустив, що ці предмети могли виконувати функції підвішених до поводів «метеликів», які мали полегшувати кріплення додаткових ременів. Окрім згаданого випадку відкриття пластинки серед кісток ший, на користь такого призначення вказує подібність згаданих виробів до сучасних «метеликів», виготовлених із товстої шкіри.

Видається, що представлені вище варіанти переконливіші, ніж трактування згаданих предметів як «рогових вусів», запропоноване К. Яворським [54. С. 55–56]²². Варто зазначити, що Б. Каванова, а також угорські автори, не певні щодо функцій зазначених предметів. У згаданому похованні № 3 з Szabolcs-Vontatópart відкрито тільки людські рештки, що серйозно підважує зв'язок таких речей виключно з кінською упряжжю.

Загалом же, рогові пластинки кінської зброї є дуже простими неорнаментованими предметами [5. Рис. 26; 17. Рис. 19: 15, 66, 67; 26: 16], натомість екземпляр з Угорщини (Endrőd) належить до гарно оздоблених.

В. Свентославський безпосередньо не датував знахідок з Польщі, однак помістив їх у своїй монографії про татарську навалу на Центральну Європу у XIII ст., тим самим відносячи їх до цього століття і, очевидно²³, визнаючи їх за речі татарського походження. Як стверджує дослідник, аналогічні азійські знахідки датують VII–VIII ст., східноєвропейські екземпляри – IX–X ст. (Саркел) або ж дуже загально X–XIII ст. [10. С. 78]. А. Н. Кірпічніков [10. С. 78, прим. 13] підкреслює подібність частини руських пластинок цього типу із виробами кочівників. У цьому місці ще раз варто нагадати угорські знахідки, досить точно датовані X ст. Не згадує В. Свентославський також і про те, щоб кочівники Великого Степу XII–XIV ст. були знайомі з такими предметами [96]. Немає також згадок про відкриття подібних виробів і в руських містах, знищених татарською навалою XIII ст. Тому пов'язування згаданих речей із монголами (татарами) не має поважних підстав.

²² Виразна зашліфованість країв отворів підтверджує, що через них пропускали реміні, однак це ще не розкриває функції описаних предметів. Затертість могли викликати як реміні, що підтримували кріплення у відповідному положенні, так і реміні, що спутували ноги коней.

²³ Сам автор прямо не висловлює такого судження.

Так само необґрунтованим є віднесення до середини XIII ст. польських знахідок. Пластинка з околиць Глогова (не згадана В. Свентославським) виявлена випадково, дві інші походять із багат шарових пам'яток. Знахідка з Вроцлава віднайдена у шарі Е (друга половина XII ст.) [54. S. 55–56]²⁴, екземпляр з Ополе – у шарі І (конструкційний ярус А_{III}), датованому серединою XII ст. [34. S. 259]. Отже, немає ані хронологічних, ані типологічних підстав для пов'язування згаданих речей із монгольською навалою XIII ст., а відносити їх треба загалом до X–XIII ст.

Астрагали

У сезоні 2013 р. в Чермні знайдено кілька орнаментованих таранних кісток. Найімовірніше, вони слугували гральними фігурками; подібні знахідки відомі з теренів Центральної Європи [60. S. 455–456, гус. 257; 56. S. 176–179 (тут ціла низка прикладів), гус. XXVI: 1–9], Київської Русі [8. Рис. 130: 2; 27. С. 173–175, рис. 94] і в кочових народів степів Південно-Східної Європи [29. С. 108–111, рис. 58].

Проколки

До категорії шил і проколок з певністю можна віднести один предмет (рис. 11: 3). К. Яворський запропонував називати ці предмети «шипам», підкреслюючи, що їхня функція не до кінця зрозуміла і вони могли «служувати не тільки для проколювання, в'язання чи вирізання, але й могли використовуватися як зброя, чи для зіскоблювання жиру або м'яса з оброблюваних звіриних шкур» [54. S. 61, 67].

Подібні знахідки часто трапляються на теренах Полаб'я (Дренсе [93. S. 41, tab. 31: 2]; околиці оз. Толлензее [92. Tab. 43: a–j], Ральсвік на Ругії [50. S. 95–99, гус. 95–98], Старіград/Ольденбург [86. S. 126–131]), у Польщі (Брущево [31. S. 88–93]; Нашацовіце [94. S. 285, гус. 134: 9–19]; Сонсядка/Сутейськ [85. tab. 57–58]; Вроцлав [54. S. 61–67, tab. III–IV]), Моравії [56. S. 161–168, гус. XIII–XXII] та Східній Європі. Ці предмети на мають окремої цінності як хронологічні індикатори.

«Оправки»

Одну з виявлених у 2013 р. знахідок можна зарахувати до т. зв. конусоподібних оправ (рис. 11: 4). На думку Е. Цнотлівого, найдавніші екземпляри походять з VII–VIII ст., але найчастіше вони трапляються у X–XII ст. [38. S. 139].

²⁴ В. Свентославський [97. S. 70] повідомляє, що предмет відкрито у шарі першої половини XIII ст. Відзначимо, що це помилка. З цитованої названим автором праці Я. Казьмерчика, Я. Крамарека і Ч. Лясоти [57. S. 260, гус. 10: a] дізнаємося, що виріб знайдено у шарі Е, а його датування другою половиною XII ст. знаходимо на с. 264, що підтверджує також не цитована В. Свентославським праця К. Яворського [54].

Дослідник зазначає, що такі предмети найчастіше знаходять у Помор'ї (150 екземплярів з Воліна [38. S. 141]), Великопольщі, Куявії, Моравії. При цьому автор слушно підкреслює, що ця статистика є, насамперед, відображенням стану досліджень [38. S. 139].

Незрозумілою є функція аналізованих предметів: їх вважали мундштуками музичних інструментів, ігровими фігурками, основою шахових фігур, але найчастіше – фіксаторами, що зміцнювали завершення дерев'яних оправ (руків'їв) залізних ножів чи шил [56. S. 205–209; 38].

Орнамент екземпляру з Чермна наближає його до західнопоморських знахідок (зокрема, з Воліна), де найпоширенішим декоративним мотивом були горизонтальні і зигзагоподібні канавки [36. Рус. 109–111; 38. Рус. 2–3], натомість у Великопольщі переважали «вічка» і концентричні круги. Серед волінських виробів немає прямих аналогів до знахідки з Чермна, особливістю якої є подвійна лінія зигзагів. Волінські екземпляри, насамперед, прикрашені горизонтальними і зигзагоподібними канавками, датують X–XI ст., а точніше – періодом до знищення міста Кнудом Великим у 1043 р. [38. S. 141].

Варто також згадати екземпляр з Янова Поморського (споруда IX), оздоблений подвійною лінією зигзагоподібних канавок [39. Рус. 21: 6, 44: 2]. Він датований XI ст. і, на думку Е. Цнотлівого, походить з Великопольщі [39. S. 80]. Подвійною лінією зигзагів прикрашені деякі вироби з Мікульчиць [56. Рус. XXXVII: 31].

Щодо дискусії про функції цих предметів треба відзначити знахідки з ранньосередньовічного (XI–XII ст.) могильника в Дзекановіцах, де, власне, виявлені ножі з «оправками» (поховання 86/02; 53/01; 25/92 [105. Рус. 4]).

На думку З. Курнатовської і М. Тушинського, які опрацювали колекцію з 30 «оправок» із Гжибова, генезу цих виробів необхідно пов'язувати з півднем, «[...] із великоморавським ремеслом або у формі культурних імпульсів, або ж через мандрівних ремісників» [68. S. 261]. Ці автори також звертають увагу на пам'ятки кочівників (хозарів), звідки знаємо предмети цього типу, яким приписують функції шахових фігурок [21. С. 156, рис. 42: 1–5].

Загалом же Е. Цнотлівий вважає, що такі вироби були поширеними у західнослов'янському середовищі, натомість нечасто вони трапляються у східних слов'ян та Скандинавії [37. S. 165; 39. S. 79]. Окремі знахідки відомі зі Шльонська, Ополе [82. S. 252–254, гус. 12: a-l; авторка відносить такі предмети до музичних інструментів] і Вроцлава [54. S. 33–38, tab. II: a-e, g-i].

Вироби, пов'язані з домашнім господарством

Пряслиця

У ході досліджень виявлено кілька пряслиць. Серед них два – це вироби з овруцького шиферу, продуковані на Русі, звідки відомі тисячі їх екземплярів. Як показав дослідницький проект, виконаний за підтримки Фонду розвитку

польської науки, вони також часто трапляються і в Польщі, у тому числі на території Червенських Градів [77; 101. S. 304, 307, гус. 3]²⁵.

У кількох випадках на пряслицях помітні насічки. І хоча на деяких виробах цього типу з Русі відомі написи, у даному випадку йдеться про звичайні насічки, які, як спосіб орнаментатії (ознакування), відомі й на Русі [8. Табл. 101: 4; 104: 9–10; 151: 4].

ВИСНОВКИ

Метою цього тексту є стисла презентація результатів досліджень на пам'ятці Чермно-3 у 2013 р. Як уже згадувалося, вони є частиною ширшого проекту, присвяченого Червенським Градам.

До найважливіших результатів цих робіт належить виявлення і вивчення могильника XII–XIII ст. Наразі неможливо з певністю стверджувати, чи це кладовище є частиною некрополя, розкопаного на Чермно-3 в 1976 р., чи маємо справу з новим поховальним простором. Багаторічні дослідження у Дзекановіцах наочно показують, що в межах великих некрополів були ділянки без поховань [106. Рус. 2]. Тому на визначення розмірів червенського некрополя доведеться почекати ще кілька років. Поки ж точно відомо лише, що могильник постав на місці давнішого поселення.

Серед віднайдених і описаних вище предметів виявлені як такі, які мають широкі східні аналогії, так і ті, що є типовими для західних слов'ян. Так склалися, що у випадку Чермна на сьогодні опубліковано переважно атракційні (індивідуальні) знахідки – скарби, предмети культу, печатки, серед яких чітко домінують вироби руського (візантійсько-руського) типу. Тому варто було б цей образ міста доповнити відомостями про кераміку та інші предмети, які щодня оточували звичайну людину.

Сподіваємося, що реалізовані у такий спосіб студії збагатять європейську медієвістику, у якій на сьогодні особливого значення набуває вивчення порубіжних просторів [6, там література проблеми].

1. *Літопис Руський*. За Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – 591 с.

2. *Повесть временных лет* / Ред. В. П. Адрианова-Перетц, Д. С. Лихачев, М. Б. Свердлов. – СПб., 1996.

3. *Katalog magii Rudolfa: źródło etnograficzne XIII wieku* / Red. E. Karwot (Prace Etnologiczne. Vol. 4). – Wrocław 1955.

²⁵ І. Кутиловська [70. S. 167] повідомляє про відкриття в Чермні-3 (дослідження 1997 р.) обпаленого шматка овруцького сланцю – сировини для виробництва пряслиць. Здійснений петроархеологічний аналіз знахідки (М. Пашковський, М. Міхалік) показує, що таке її трактування є помилковим [104. № у каталозі Р-106].

4. *Kronika Janka z Czarnkowa* / Red. M. D. Kowalski, J. Żerbińo. – Kraków, 2009.
5. *Артамонов М. И.* Саркел – Белая Вежа // МИА. – Вып. 62. Труды Волго-Донской археологической экспедиции / Ред. М. И. Артамонов. – М.-Л., 1958. – Т. I. – С. 7–84.
6. *Волошин М.* Хрест та кордон. Погані часи та хороші часи. Об'єкти християнської релігії з польсько-руського порубіжжя (Червенські міста). Минулі та сучасні дослідження // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – 2010. – Вип. 4. – С. 52–65.
7. *Волошин М., Янечек А., Добровольски Р., Родзик Я., Мрочек П., Загурски П.* Оборонительные системы некоторых Червенских городов в свете новейших исследований // Труды Государственного Эрмитажа. Материалы конференции «Оборонительные сооружения и монументальное зодчество Древней Руси», посвященной 100-летию со дня рождения П. А. Раппопорта. – СПб. (в друці).
8. *Даркевич В. П., Борисевич Г. В.* Древняя столица Рязанской земли XI–XIII вв. – М., 1995.
9. *Заяц Ю. А.* Курганный могильник Изяславля // Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева (1–3 декабря 1981 года) / Ред. Л. Д. Поболь, М. М. Чернявский, Г. В. Штыхов. – Минск, 1983. – С. 36–40.
10. *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // Археология СССР. САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1973.
11. *Кучінко М. М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996.
12. *Кучінко М. М., Охріменко Г. В., Савицький В. М.* Культура Волині та волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008.
13. *Лесман Ю. М.* Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода (1988). – М., 1990. – С. 29–98.
14. *Малевская-Малевич М. В.* Керамика западнорусских городов X–XIII вв. – СПб., 2005.
15. *Мальм В. А.* Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды ГИМ. Т. 43) / Ред. Б. А. Рыбаков. – М., 1967. – С. 149–190.
16. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. // Археология СССР. САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966.
17. *Могильников В. А.* Тюрки // Степи Евразии в эпоху средневековья / Ред. С. А. Плетнева. – М., 1981. – С. 29–43.
18. *Моця О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П., Козловський А. О., Пархоменко О. В., Потапов О. В., Покас П. М.* Поселення X–XIII ст. біля с. Автунічі // Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Ред. О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – К., 1997. – С. 34–69.
19. *Мугуревич Э.* Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. – Рига, 1965.
20. *Пивоваров С.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI–перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006.
21. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. – № 142. – М., 1967.
22. *Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії Волині в X–XIII століттях. – Рівне, 1996.

23. *Сарачев И. Г.* Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // *Григорьев А. В.* Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным (Труды ТАЭ. Вып. 2). – Тула, 2000. – С. 225–236.

24. *Седов В. В.* Корела // Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Ред. В. В. Седов. – М., 1987. – С. 44–52.

25. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981.

26. *Седова М. В.* Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура / Ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова. – М., 1997. – С. 63–78.

27. *Тропин Н. А.* Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли. – Воронеж, 2004.

28. *Успенская А. В.* Березовецкий курганный могильник X–XII вв. // Средневековые древности Восточной Европы / Ред. Н. Г. Недошивина. – М., 1993. – С. 79–135.

29. *Флерова В. Е.* Резная кость юго-востока Европы IX–XII века. – СПб., 2001.

30. *Abramowicz A.* Ceramika z Czeremna nad Huczwa // *Archeologia Polski.* – 1959. – Vol. 4. – S. 149–185.

31. *Brzostowicz M.* Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu // Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Archeologicznej. – Vol. 22. – Poznań, 2002.

32. *Buko A.* Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań. – Wrocław, 1990.

33. *Buko A.* Cmentarzysko wczesnośredniowieczne przy kościele parafialnym św. Katarzyny i św. Stanisława // Kleczanów. Badania rozpoznawcze 1989–1992 / Red. A. Buko. – Warszawa, 1997. – S. 101–119.

34. *Bukowska-Gedigowa J., Gediga B.* Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu // Polskie Badania Archeologiczne. – Vol. 25. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986.

35. *Carlsson A.* Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och catalog // *Stockholm Studies in Archaeology.* – Vol. 8. – Stockholm, 1988.

36. *Cnotliwy E.* Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.

37. *Cnotliwy E.* Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszwicy na Kujawach // *Studia Archeologiczne.* – 1999. – Vol. 31 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2151). – S. 153–241.

38. *Cnotliwy E.* Wolińskie oprawki stożkowate i cylindryczne. Zagadnienie funkcji, produkcji, ornamentacji i dystrybucji // *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa Prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / Red. E. Wilgocki, M. Dworaczyk, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński. – Szczecin, 2001. – S. 139–154.

39. *Cnotliwy E.* Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego // *Studia nad Truso.* – T. 2. – Elbląg, 2013.

40. *Czerwień* – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn. – Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 2012.

41. *Informator Archeologiczny.* Badania 1968 roku. – Warszawa, 1969.

42. *Florek M.* Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czerminie nad Huczwa (do 2008 roku) // *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem.* Katalog wystawy / Red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn. – Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 2012. – S. 117–149.

43. *Fodor I.* Vorbericht über die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1976. – Vol. 28. – S. 371–382.
44. *Geschwendt F.* Sattelbeschläge der Wikingerzeit aus Schlesien // *Altschlesien*. – 1936. – Vol. 6. – S. 317–319.
45. *Ginalski J., Kotowicz P. N.* Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego «Horodyszcz» w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2 // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – 2004. – T. 25. – S. 187–257.
46. *Górecki J.* Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej // *Biblioteka Studiów Lednickich*. – Vol. 7. – Poznań, 2001.
47. *Dalewski Z.* Zakładziny: Obrzęd i Mit. O słowiańskich zwyczajach i wierzeniach związanych z budową domu i zakładaniem miasta // *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty*. – 1990. – T. 44. – Z. 4. – S. 17–24.
48. *Harris E. C.* Stratygrafia struktur stojących // *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych* / Red. Z. Kobyliński. – Warszawa, 1999. – S. 77–88.
49. *Harvey H. M.* Obiekty architektoniczne jako reliktu ustratyfikowane. «Badania wykopaliskowe» budynków King's Castle na Bermudach // *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych* / Red. Z. Kobyliński. – Warszawa, 1999. – S. 107–160.
50. *Herrmann J.* Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Bd. III // *Die Funde aus der Hauptsiedlung, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns*. – Vol. 37. – Schwerin, 2005.
51. *Hołowińska Z.* Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce // *Archeologia Polski*. – 1963. – Vol. 8. – S. 389–394.
52. *Hupało W.* Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina). Kwestia periodyzacji i chronologii // *In campis, silvis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim (Collectio Archaeologica Ressorviensis. Vol. 14)* / Red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz. – Rzeszów-Sanok, 2011. – S. 234–245.
53. *Janeczka A.* Grodzisko w Czeremnie (Czerwieniu) na mapie Galicji z lat 1779–1783 (tzw. mapa Miega) // *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy* / Red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn. – Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów, 2012. – S. 105–115.
54. *Jaworski K.* Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. – Wrocław-Warszawa, 1990.
55. *Jończyk L.* Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii // *Sutiesjk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne* / Red. J. Kalaga. – Warszawa-Pękowice, 2013. – S. 41–51.
56. *Kavánová Z.* Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice // *Studien zum Burgwall von Mikulčice. T. I (Spisy archeologického Ústavu AV ČR Brno. Vol. 2)* / Red. F. Daim, L. Poláček. – Brno, 1995. – S. 113–378.
57. *Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz.* Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku // *Silesia Antiqua*. – 1974. – Vol. 16. – S. 241–277.
58. *Kempke T.* Starigard/Oldenburger. Hauptburg der Slawen in Wagrien. T. III. Die Waffen des 8. – 13. Jahrhunderts. – Neumünster, 1991.

59. *Klimaszewski M.* Geomorfologia. – Warszawa, 1995.
60. *Kostrzewski J.* Kultura prapolska. – Poznań, 1949.
61. *Kotowicz P.* Broń i oporządzenie jeździeckie // *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne* / Red. J. Kalaga. – Warszawa-Pękowitz, 2013. – S. 62–75.
62. *Kóčka-Krenz H.* Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu // *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Archeologia*. – Poznań, 1993. – Vol. 40.
63. *Kóčka-Krenz H., Sikorski A.* Motywy wschodniosłowiańskie we wczesnośredniowiecznych ozdobach z ziem polskich // *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* / Red. M. Dulinicz. – Lublin-Warszawa, 2003. – S. 239–244.
64. *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii // *Kwartalnik Historyczny*. – 2000. – Vol. 57. – S. 41–76.
65. *Kozak-Zychman W., Gurba J.* Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski // *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* / Red. M. Dulinicz. – Lublin-Warszawa, 2003. – S. 245–248.
66. *Krasnodębski D., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B.* Early medieval cemetery in the Zamczysko range, Białowieża primeval forest // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 2005. – Vol. 57. – S. 556–583.
67. *Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M.* Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie. – Warszawa, 2006.
68. *Kurnatowska Z., Tuszyński M.* Wyroby rogownicze z wczesnopiastowskiego grodziska w Grzybowie pod Wrześnią // *Res et Fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego* / Red. E. Wilgocki, M. Dworaczek, T. Galiński, K. Kowalski, S. Słowiński. – Szczecin, 2003. – S. 257–263.
69. *Kuśnierz J.* Das mittelalterliche Körpergräberfeld auf dem Burgwall von Gródek (altrussischer Volyn') in Anbetracht der erhaltenen Grabungsdokumentation des Vorstandes zur Erforschung der Červenischen Burgen (1952–1955) // *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence (U ŻRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPA 1,1)* / Red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. – T. I. – S. 579–601.
70. *Kułyłowska I.* Osada rzemieślnicza w Czermnie Kolonii, stan. nr 3, woj. Zamojskie // *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – 1998. – Vol. 3. – S. 167–170.
71. *Leciejewicz L.* Wykopalskowe szczątki kostne jako podstawa rekonstrukcji wczesnośredniowiecznej fauny śląskiej // *Dawna fauna Śląska w świetle badań archeologicznych (Prace Komisji Archeologicznej. Vol. 3)* / Red. P. Wyrost. – Wrocław, 1985. – S. 187–198.
72. *Lityńska-Zajac M., Makowicz-Poliszot D., Tyniec T., Szmoniewski B. Sz., Wołoszyn M.* Stradów – studium archeologiczno-przyrodnicze wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego // *Stradów wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. T. II. Materiały archeobotaniczne i archeozoologiczne z badań na stanowisku 1 w latach 1956–63 (Polskie Badania Archeologiczne. Vol. 37)* / Red. M. Lityńska-Zajac, D. Makowicz-Poliszot, A. Tyniec, B. Sz. Szmoniewski, M. Wołoszyn, A. Buko. – Kraków, 2010. – S. 113–163.

73. Łukasiak J. Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Napola, stanowisko 6, woj. kujawsko-pomorskie // *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* / Red. W. Chudziak. – Toruń, 1999. – S. 257–287.

74. Makowiecki D. Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu // *Biblioteka Studiów Lednickich*. – Vol. 6. – Poznań, 2001.

75. Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // *Acta Militaria Maedievalia*. – 2005. – Vol. 1. – S. 115–132.

76. Markiewicz M. Biżuteria szklana z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk strefy chełmińsko-dobrzyńskiej // *Mons Sanctii Laurentii*. – Vol. 4. – Toruń, 2008.

77. Michalik M., Pavlenko S. V., Paszkowski M., Tomaševski A. P., Wołoszyn M. Wyroby uznawane za wykonane z łupku owruckiego w Europie Środkowej i Północnej – import czy wyrób lokalny? // *Fundacja na rzecz Nauki Polskiej dla archeologii. Podsumowanie programów TRAKT i ARCHEO* / Red. M. Łączont, J. Nogaj-Chachaj. – Lublin, 2003. – S. 55–59.

78. Müller von A. Waffen und Reiterausrüstung // *Neue Forschungsergebnisse vom Burgwall in Berlin-Spandau, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, N.F.* / Ed. A. von Müller, K. von Müller-Muč. – Vol. 9. – Berlin, 1999. – S. 19–40.

79. Musianowicz K. Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii // *Światowit*. – 1949. – Vol. 20 (1948/49). – S. 115–232.

80. Nadolski A. Prace wykopaliskowe w Czermnie nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski, w 1952 r. // *Archeologia Polski*. – 1959. – Vol. 4:1. – S. 93–103.

81. *Norme per la redazione della scheda del saggio stratigrafico*. – Roma, 1984.

82. Norska-Gulkowa M. Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego gródka-miasta na Ostrówku w Opolu // *Opolski Rocznik Muzealny*. – 1985. – Vol. 8. – S. 221–308.

83. Olejarz A. Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzenienia i genezy // *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*. – 2011. – Vol. 53. – S. 231–258.

84. Pastoureaux M. Średniowieczna gra symboli. – Warszawa, 2006.

85. Paszkowska R. Zabytki z kością i poroża // *Sutiesjk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne* / Red. J. Kalaga. – Warszawa-Pętkowice, 2013. – S. 104–116.

86. Prummel W. Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. T. IV. Die Tierknochenfunde unter besonderer Berücksichtigung der Beizjagd. – Neumünster, 1993.

87. Révész L. Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1987. – Vol. 39. – S. 257–284.

88. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zum ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // *Slovenská Archeológia*. – 1976. – Vol. 24:2. – S. 245–395.

89. Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. – Wrocław, 1991.

90. Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence (U ŻRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPA 1,1–2) / Red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. – T. II.

91. Salmo H. Finnische Hufeisenfibeln // *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja*. – Vol. 56. – Helsinki, 1956.

92. Schmidt V. Lieps. Eine slawische Siedlungskammer am Süden des Tollensesees // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg. – T. 16. – Berlin, 1984.

93. Schmidt V. Drense. Eine Hauptburg der Ukrane // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg. – T. 22. – Berlin, 1989.

94. Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. – Kraków, 2004.

95. Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce // Acta Archaeologica Lodziensia. – Vol. 52. – Łódź, 2006.

96. Świątosławski W. Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w. – Łódź, 1997.

97. Świątosławski W. Uzbrojenie koczowników wielkiego stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). – Łódź, 1996.

98. The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue / Ed. I. Fodor. – Budapest, 1996.

99. Wołoszyn M. Czy kobiety szybciej i chętniej niż mężczyźni ulegały chrystianizacji? – krzyżyki w grobach Europy wschodniej i północnej // Kobieta. Śmierć. Mężczyzna. Warsztaty Archeologiczno-Antropologiczne (Funeralia Lednicke. Vol. 5) / Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. – Poznań, 2003. – S. 81–92.

100. Wołoszyn M. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej. Pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych (Collectio Archaeologica Ressoiviensis. Vol. 5) / Red. M. Dębiec, M. Wołoszyn. – Rzeszów, 2007. – S. 177–206.

101. Wołoszyn M. Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X–XII w. – wybrane problemy // Wędrowka i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu / Red. M. Salomon, J. Strzelczyk. – Kraków, 2010. – S. 299–334.

102. Wołoszyn M. Bizantyński i łaciński model chrystianizacji w świetle danych archeologicznych – uwagi dyskusyjne // In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim (Collectio Archaeologica Ressoiviensis. Vol. 14) / Red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz. – Rzeszów-Sanok, 2011. – S. 13–31.

103. Wołoszyn M. Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań // Studia nad dawną Polską. – 2013. – Vol. 3. – S. 87–118.

104. Wołoszyn M., Michalik M., Paszkowski M., Tomaševskij A. P. Raport końcowy z realizacji projektu «Zabytki uważane za wykonane z łupku owruckiego w Polsce – import, czy jednak wyrób lokalny?» (FNP, program Archeo, umowa nr 10). – Kraków, 2002 (машинопис в архіві ІАЕ ПАН, Краків).

105. Wrzesińska A., Wrzesiński J. Przedmioty z kości i poroża w grobach wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach // Res et Fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego / Red. E. Wilgocki, M. Dworaczek, T. Galiński, K. Kowalski, S. Słowiński. – Szczecin, 2003. – S. 241–256.

106. Wrzesiński J. The Dziekanowice cemetery – Christians cultivating venerable traditions // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence (U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPA 1,1) / Red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. – T. I. – S. 535–551.

107. Zbierski A. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeramna nad Huczwą (Zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki) // *Archeologia Polski*. – 1959. – Vol. 4:1. – S. 105–148.

108. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. T. II. Analiza (PAN – Oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej, nr 11). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971.

109. Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej (PAN – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej, nr 13). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974.

*Marcin Wołoszyn, Marcin Piotrowski,
Iwona Florkewicz, Konrad Grochecki*

THE MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX AT CZERMNO: THE RESULTS FROM FIELDWORK SEASON 2013.

Czermno site 3 – a settlement and a cemetery (an archaeological analysis)

Year 2013 brought the start of implementation of the project: «Gold apple of Polish archaeology. The stronghold complexes at Czermno and Gródek (Cherven Towns) – chronology and function in the light of past and current research» aimed on making a comprehensive analysis of input from past archaeological excavations carried out at Czermno (1940; 1952; 1976–1979; 1985; 1997) and Gródek (1952–1955). Project tasks include a geomagnetic and a paleogeographic study of sites at Czermno and Gródek and a follow-up archaeological excavation at Czermno. One of the results of the 36-months' project is to be a comprehensive publication of the archaeological record secured at Czermno and Gródek (leaving out only the ceramics from Czermno). The Project is carried out at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy by a team of 50 or so researchers from Poland (Hrubieszów, Kraków, Lublin, Rzeszów, Warszawa, Wrocław, Zamość), Germany (Leipzig), Russia (Sankt Petersburg), Serbia (Belgrade) and Ukraine (Lviv).

While the main element of the settlement complex at Czermno is the hillfort, known locally as Zamczysko (Czermno, site 1), the focus during the research season 2013 (15 August – 30 September 2013) was on one of the suburb settlements (Czermno site 3). This decision was prompted by the unrelenting deterioration of the cemetery caused by ploughing. As the grave site became increasingly eroded over the recent years, archaeological objects and human inhumations continued to surface, attracting treasure hunters to intensify their activity.

Archaeological excavations identified site 3 at Czermno as the remains of a settlement dating to the 10th–12th cc. and an inhumation cemetery dating to the 12th–13th cc. Burials recorded in 2013 are thought to belong to the cemetery, discovered in site 3 already during the 1970s, but these conclusions are still only provisional.

This year's fieldwork exposed 16 inhumations (15 graves); only one of these burials (No. 28/2013) was accompanied by objects that we can interpret as elements of the grave inventory: a temple ring type IV of K. Musianowicz.

Feature No. 3, containing an animal bone fragment (red deer mandible) in its fill is interpreted as foundation sacrifice presumably associated with the settlement.

More notable small finds are a fragment of an encolpion and the so called Hufeisenfibel.

Key words: Czermno, Cherven Towns, settlement, cemetery, grave inventory, foundation sacrifice, encolpion, ear rings, arrowheads, bone wares.

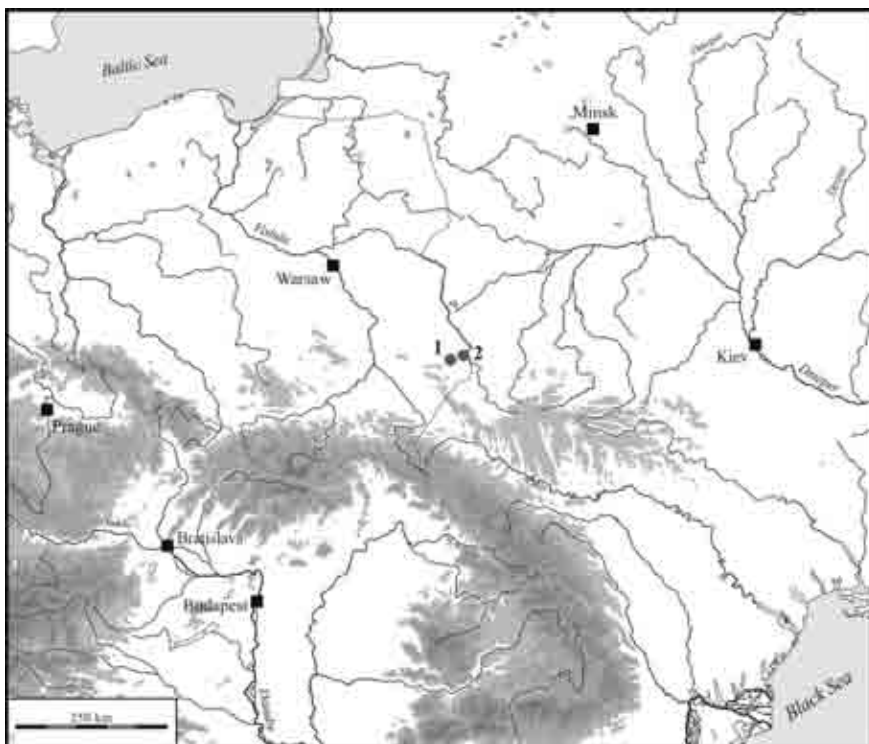

Рис. 1. Локалізація території досліджень. Рис. І. Йордан.
1 – Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща;
2 – Грудек, повіт Грубешів, Люблінське воєводство, Польща

Рис. 2. Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Скарби № I і II після консервації і реставрації, жовтень 2011 р. Фото К. Васільчик*

* Див. кольоровий додаток XI

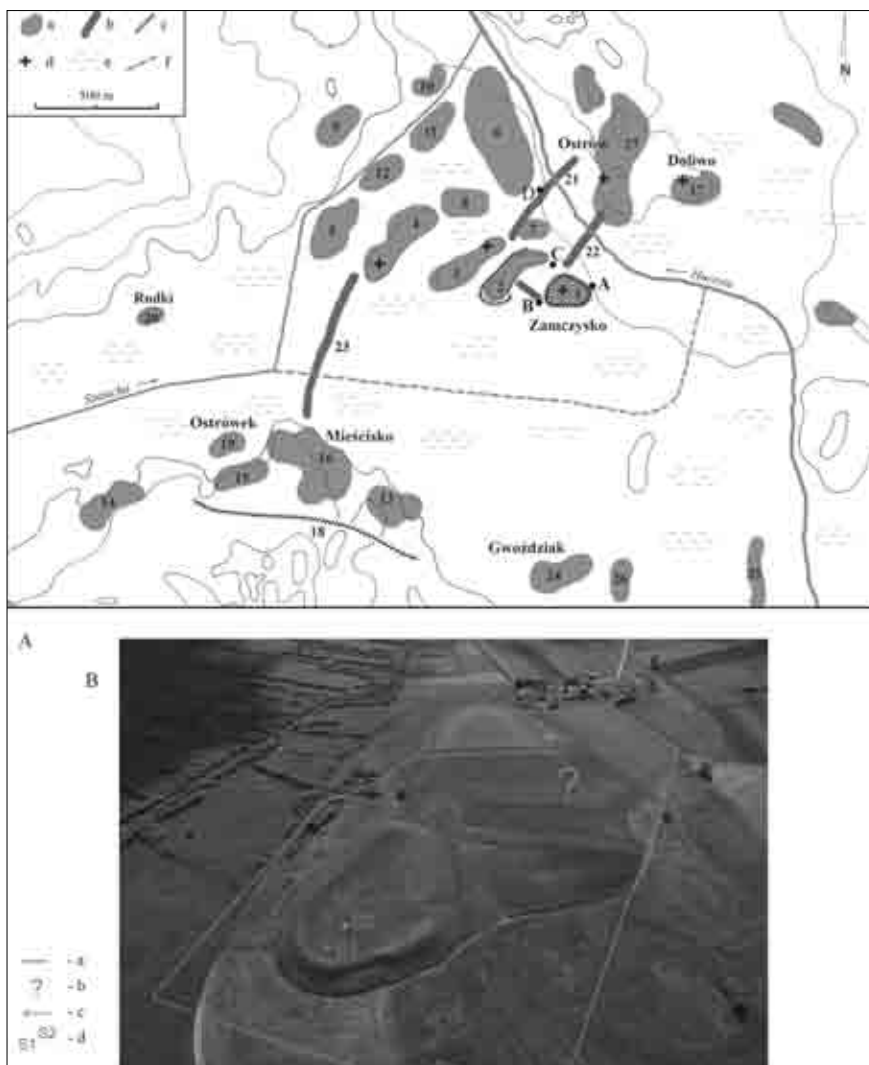

Рис. 3. Ранньосередньовічний поселенський комплекс у Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща; 1 – за [65. Рус. 1]; рис. Й. Ожуг (1); фото Є. Цабай (2); комп'ютерна графіка М. Піотровський.

1: а – поселення; б – греблі і помости; с – вали; d – інгумативні могили; е – болота; f – русло р. Синюхи до меліорації 1960-х років; А–D – місця забору проб для дендрохронологічного аналізу (1997).
Перелік вибраних пам'яток: 1 – Чермно-1 (городище; Замчисько); 2 – Чермно-2 (Ближнє Підгороддя; Вали; Замочок; Малий Замочок); 3 – Чермно-3 (Дальнє Підгороддя; Підзамче); 4 – Чермно-4; 5 – Чермно-5; 6 – Чермно-6; 7 – Чермно-27; 8 – Чермно-28; 9 – Чермно-29; 10 – Чермно-32; 11 – Чермно-34; 12 – Чермно-35; 13 – Чермно-38; 14 – Чермно-62; 15 – Чермно-63; 16 – Чермно-64; 17 – Чермно-65; 18 – Чермно-66; 19 – Чермно-51; 20 – Чермно-53; 21 – Чермно-67; 22 – Чермно-68; 23 – Чермно- 69; 24 – Тишовці-29, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща; 25 – Тишовці-42; 26 – Тишовці-46; 27 – Вроновець-1, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
2: а – територія, охоплена польовими дослідженнями 2010–2011 рр.; б – «великий об'єкт» в урочищі Вали (Чермно-2), виявлений М. Познанським; с – розвідковий шурф біля підніжжя валу городища; d – місце знахідки скарбів (S 1 – скарб № I; S 2 – скарб № II)*

* Див. кольоровий додаток XII

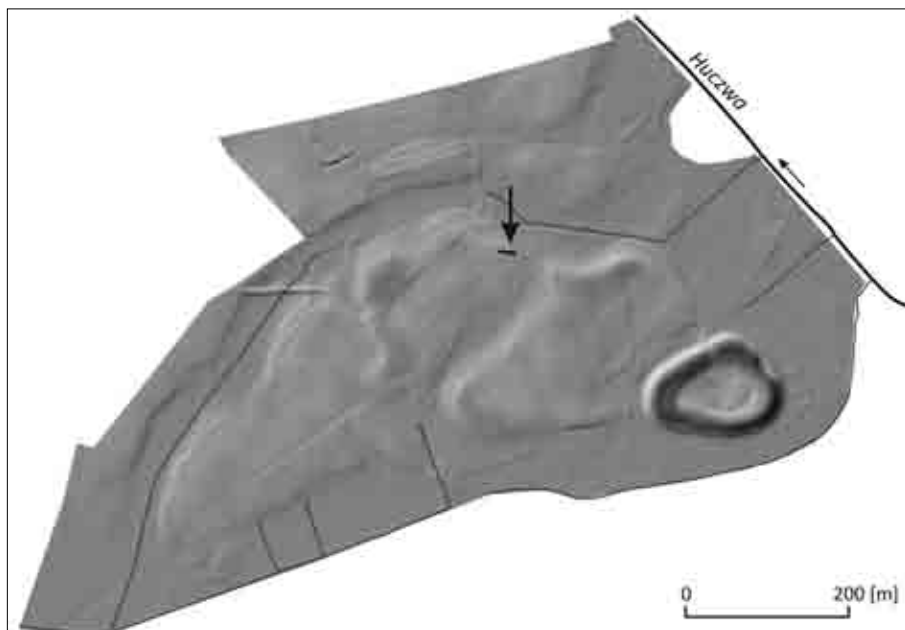

Рис. 4. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Локалізація розкопу 2013 р. Автор П. Загурський

Рис. 5. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Людські кістки на поверхні пам'ятки. Фото І. Фльоркевіч*

* Див. кольоровий додаток XIII

Рис. 6. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Скупчення людських кісток № 1, зафіксоване після очищення ділянки
для розкопу від стернини. Фото І. Фльоркевіч

Рис. 7. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Вигляд на ділянку розкопу 1/2013 з людськими скелетами.
Фото І. Фльоркевіч*

* Див. кольоровий додаток XIV

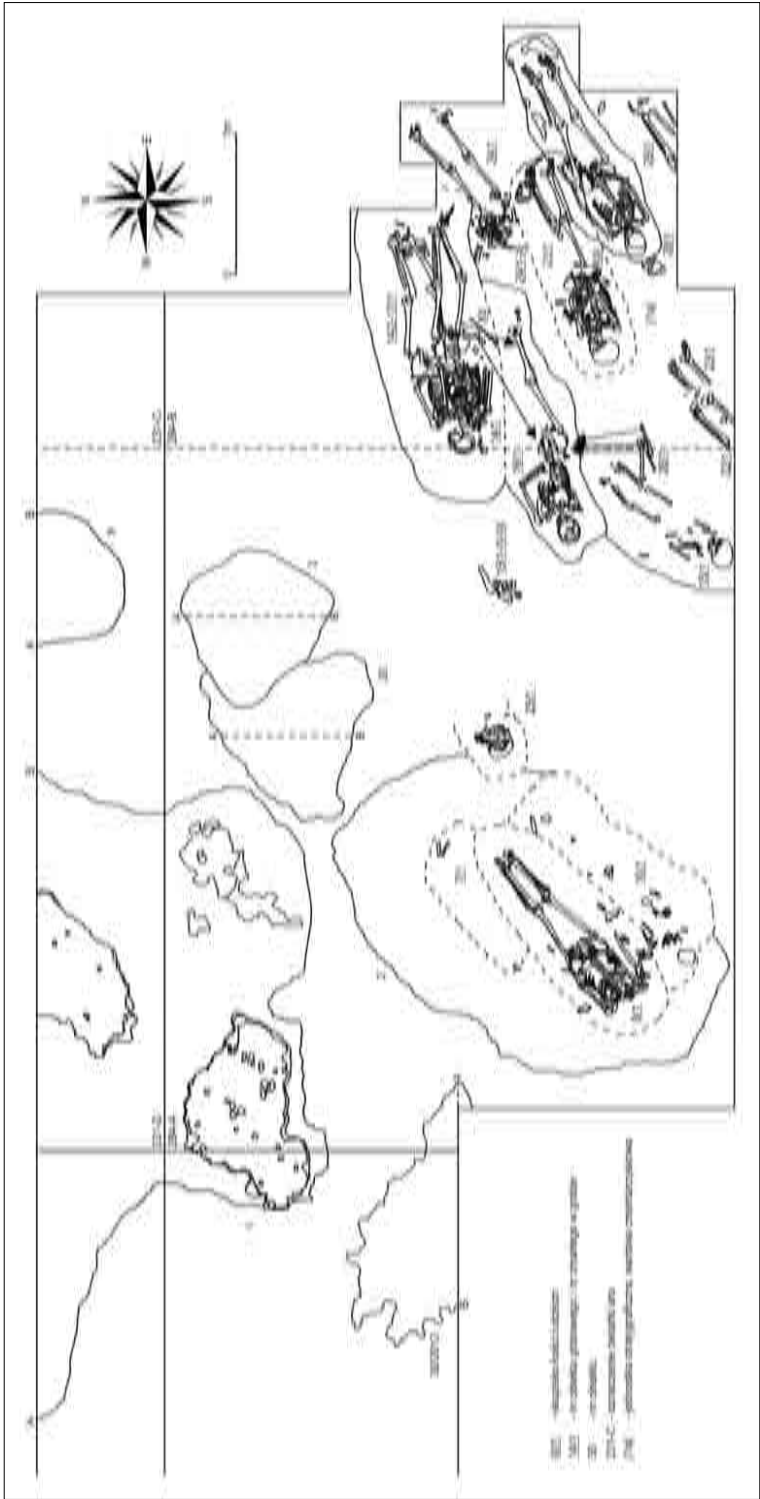

Рис. 8. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
План ділянки розкопу 1/2013 із нанесеними обрисами об'єктів поселення і могилиника.
Рис. М. Піотровський

Рис. 9. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Об'єкт 3 (частина В) зі щелепами оленя на глибині близько 20 см.
Фото К. Грохецький

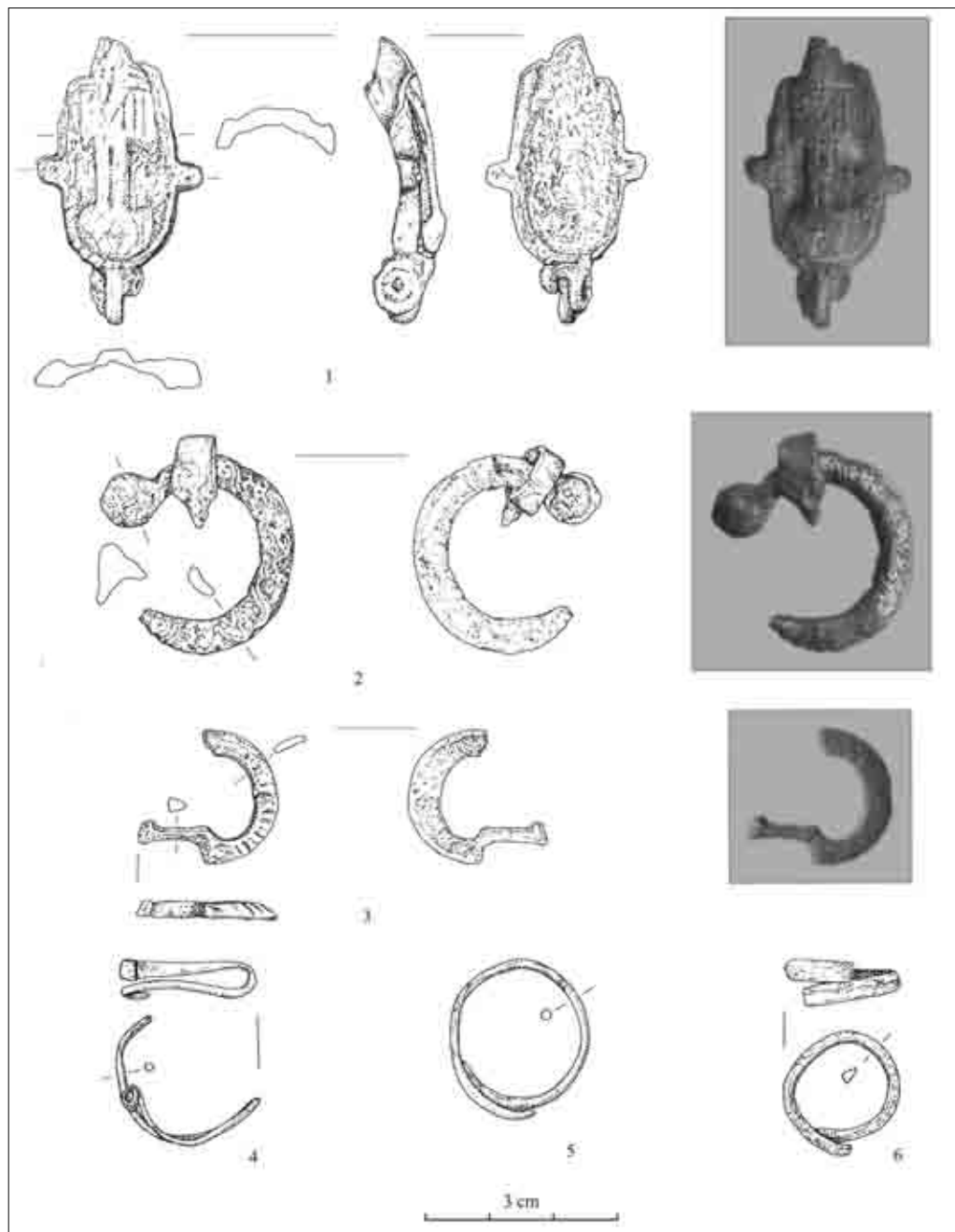

Рис. 10. Черно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща. Вибрані найцікавіші знахідки з розкопок 2013 р. Фото М. Волошин; рис. Й. Ожуг.
 1 – фрагмент енкалпіона; 2 – підковоподібна застібка; 3 – ліроподібна пряжка;
 4 – зворотно відігнуте скроневе кільце; 5–6 – скроневі кільця у півтора оберти
 (тип IV за К. Мусянович)

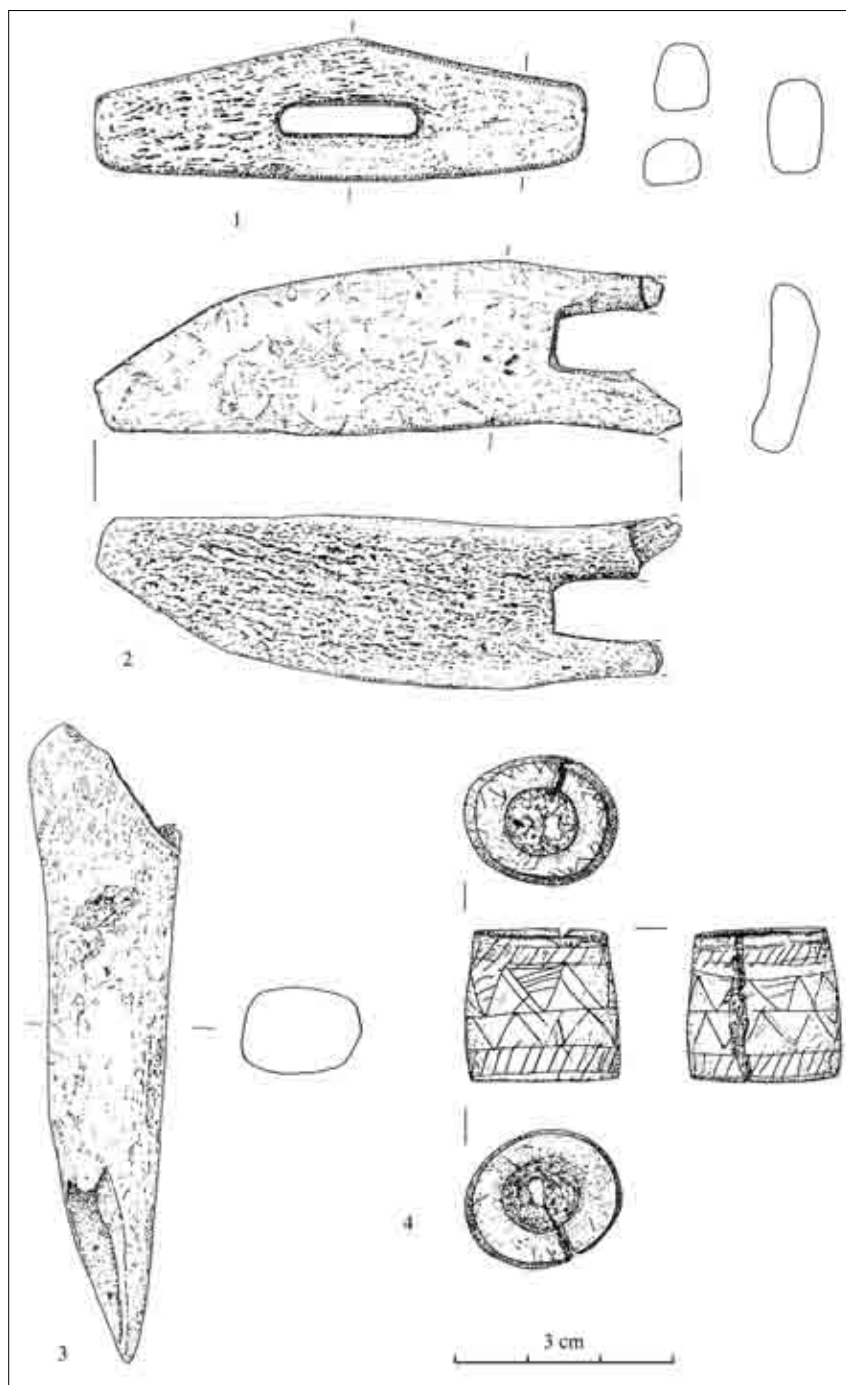

Рис. 11. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.

Вироби з кістки та рогу з розкопок 2013 р. Рис. Й. Ожуг.

1–2 – рогові елементи упряжі; 3 – проколка; 4 – «оправка»

УДК 904:393(438)''09/12'':572.08

Барбара Квятковська, Катажина Кузьнярська

КОМПЛЕКС ГОРОДИЩА В ЧЕРМНО: ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 2013 РОЦІ. Могильник Чермно-3 (антропологічний аналіз)¹

*Під час археологічних досліджень інгумаційного могильника Чермно-3 проведено антропологічний аналіз 16 скелетів (з 15 поховань; одне поховання було подвійним) та дев'яти скупчень кісток. Виділено скелети п'яти чоловіків і трьох жінок, визначення статі решти восьми похованих було неможливим. Серед дорослих осіб переважали чоловіки, що померли у віці *maturus*. Зафіксовано такі маркери фізіологічного стресу, як *cribra orbitalia*, *гіпоплазія емалі* та *карієс зубів*. На аналізованих кісткових рештках виявлено дегенеративні зміни на суглобах та на хребті (остеофіти, грижі Шморля), а також травми.*

Поховання, відкриті в Чермно-3 в 2013 р., є тільки частиною великого інгумаційного могильника літописного Червена. Подальші дослідження сприятимуть розширенню джерельної бази, яка дасть змогу зробити ширші висновки щодо морфологічних особливостей цієї популяції та умов її життя, а також здійснити порівняльне вивчення інших локальних популяцій на території Червенських Градів.

Ключові слова: Чермно, могильник, інгумація, поховання, статеві-вікова характеристика, маркери фізіологічного стресу, патологічні зміни.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛУ

Під час розкопок 2013 р. на могильнику Чермно-3 виявлено 16 скелетів (7/1, 8/1, 10/1, 14/1, 14/2, 15/1, 16/1, 18/1, 19/1, 21/1, 22/1, 23/1, 24/1, 25/1, 28/1, 29/1) у 15 похованнях (7/2013, 8/2013, 10/2013, 14/2013, 15/2013, 16/2013, 18/2013, 19/2013, 21/2013, 22/2013, 23/2013, 24/2013, 25/2013, 28/2013, 29/2013). Серед аналізованих поховань одне (14/2013) виявилось подвійним, тому кістяки з нього отримали нумерацію 14/1 і 14/2. Два поховання (25/2013 і 19/2013) були порушені, найімовірніше, в результаті оранки, тому скелети збереглися тільки частково. Три поховання (22/2013, 23/2013 і 29/2013) відкриті не повністю (переважно нижні кінцівки) і зафіксовані тільки *in situ*, тому антропологічні дані щодо них обмежені. Окрім того, кістки правої кінцівки, що лежали в анатомічному положенні (26/1), після остаточного опрацювання були внесені в остеологічний інвентар скелету 16/1, а наданий спочатку номер анульований.

Також виокремлено дев'ять скупчень кісток (I–XIII). Скупчення IV і IX пізніше були зареєстровані як одне, порушене оранкою, поховання 19/2013, а надані їм початкові номери анульовано. Натомість у процесі антропологічного

¹ Переклад з польської Ярослава Погоральського.

аналізу скупчення XII було долучене до складу скелету із поховання 16/1 (поховальна яма 16/2013), а скупчення XI виявилося частиною скелету 24/1 (поховання 24/2013). Скупчення XIII описане як фрагмент дитячого скелета, одна частина якого була розташована *in situ*, а інша знаходилася біля скелету 21/1 (поховальна яма 21/2013).

СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ

В аналізованій серії найбільшу групу – дев'ять випадків – становили неповні посткраніальні скелети з черепами. Черепи були повністю відсутні у чотирьох випадках і тільки у шести похованих вони добре збереглися. У решті могил знаходилися порушені скелети з пошкодженими або знищеними черепами і кістками посткраніального скелету. Значною мірою ці пошкодження були спричинені оранкою. У трьох випадках (22/1, 23/1, 29/1) скелети відкриті тільки частково, що не дає змоги зробити висновки щодо їхнього збереження. Оцінку стану збереження скелетів і черепів проведено згідно стандартної антропологічної методики [7; 12].

СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

При дослідженні матеріалу за цими ознаками використані стандартні антропологічні методики. Стаття встановлено на підставі відмінностей у морфологічній будові черепів, а також на основі окремих рис таза (Г. Ашкаді, Й. Немешкері, А. Новотни, Д. Юбелакер [цит. за: 12]). Вік на момент смерті визначається за ступенем облітерації черепних швів і схеми формування молочних і постійних зубів за Д. Юбелакером [цит. за: 12]. Також до уваги брали ступінь стирання зубів за схемою К. О. Лавджоя [цит. за: 12]. Критерієм при визначенні віку також були вікові зміни на поверхнях лобкового симфізу (Е. Тодд [цит. за: 12]). Поділ на вікові групи здійснено за критеріями А. Маліновського і В. Божилова [6].

Серед досліджених матеріалів виділено п'ять осіб чоловічої статі і три особи жіночої. В решті восьми осіб стаття не встановлено: у п'яти випадках з огляду на дуже молодий вік похованих (від *Infans I* до *Infans II/Juvenis*), а в інших трьох випадках скелети були відкриті тільки частково і зафіксовані *in situ*.

Найчисленнішу групу похованих становили діти вікової групи *Infans I – Infans II* (чотири особи), до неї також віднесли два дитячі скелети, вік яких, з огляду на поганий стан збереження, не вдалося точно визначити. Серед дорослих осіб переважали чоловіки, що померли у зрілому віці (три особи). Кількість скелетів, вивчених на цьому етапі досліджень, є надто малою аби точніше визначити вік найбільшої смертності в популяції.

МАРКЕРИ УМОВ ЖИТТЯ І СТАНУ ЗДОРОВ'Я

До антропологічних ознак, які дають змогу визначити умови життя людських груп, належать маркери фізіологічного стресу – реакції організму на

негативні імпульси зовнішнього середовища (недоїдання, голод, відсутність належних санітарних і житлових умов, хвороби). Найбільшу схильність до таких негативних впливів мають особи у прогресуючій фазі онтогенезу, тобто діти і молодь [14]. Зміни, викликані цими факторами, з'являються на зубах та скелеті, зберігаються у дорослому віці і помітні навіть після смерті людей.

Маркери фізіологічного стресу

Для визначення інтенсивності фізіологічного стресу серед похованих із червенського могильника вибрано найбільш поширені маркери: *cribra orbitalia*, гіпоплазія зубної емалі і деякі хвороби зубо-щелепного апарату.

Наявність *cribra orbitalia* є наслідком змін кісткової тканини, викликаних надактивністю червоного кісткового мозку у верхній стінці очної западини [3]. Вона може бути спричинена дефіцитом поживних речовин, наслідком таких хвороб, як анемія та авітаміноз, паразитарних інфекцій [4]. Інтенсивність цих змін залежить від віку людини у момент дії стресу та його тривалості [9]. Цю ознаку можна назвати «індексом виснаження», який дає можливість оцінити суспільну диференціацію в популяції [1].

При визначенні інтенсивності розвитку *cribra orbitalia* використано 3-бальну шкалу, яку запропонували Г. Нейтан і Н. Хаас (1966) і модифікували Б. Робледо зі співавторами [13]. З огляду на стан збереження черепів оцінка наявності *cribra orbitalia* була можлива тільки у дев'яти випадках із 16 проаналізованих індивідів. *Cribra orbitalia* зафіксовано на рівні крібри, поротичних чи трабекулярних змін по одному випадку у трьох осіб (8/1, 19/1, 25/1).

Іншою ознакою фізіологічного стресу, яка зафіксована на кістковому матеріалі з могильника в Чермно, була гіпоплазія емалі – нестача прошарку емалі внаслідок недоформування її на зубах. Вона з'являється під час формування молочних зубів і є маркером фізіологічного стресу в індивідів у віці до 6 років. Однією з її причин, як і у випадку з *cribra orbitalia*, може бути дефіцит поживних речовин або хвороби дихальної і ендокринної систем організму [El-Najjar et al. 1978, цит. за: 5]. Головним же фактором її появи вважається так званий *weaning stres*, викликаний нестачею кальцію в організмі дитини при переході від харчування материнським молоком до їжі іншого типу. У цей період настає зниження опірності організму, наслідком чого є зменшення товщини емалі [2]. Серед аналізованих індивідів гіпоплазію зубної емалі зафіксовано тільки в одній особі (24/1). Також до уваги брали наявність зубного каменю, який виявлено у п'яти індивідів (14/1, 16/1, 21/1, 25/1, 28/1), у тому числі у трьох чоловіків (14/1, 16/1, 25/1).

Карієс зубів зафіксовано у двох випадках: в одній дорослій особі (16/1) та одній дитині (*infans II*) (10/1). Дослідження захворюваності на карієс (*caries dentes*) також уможливило оцінку стану здоров'я, гігієни і способу харчування людей. Карієс спричиняють органічні кислоти (які призводять до демінералі-

зації тканин зубів), продукувані бактеріями, що ферментують вуглеводи. На появу карієсу впливають, серед іншого, зубний наліт (сприятливе середовище для розмноження бактерій), органічний склад слини та тип споживаної їжі [10].

Особливо цікавими є зміни у жувальному апараті, які можуть вказувати на специфіку виконуваної праці. Зокрема, це надмірна стертість зубів – різців, іклів і премолярів (при відсутності слідів стирання корінних зубів), зафіксована в чоловіка у віці *maturus* (14/2). Така стертість могла виникнути в результаті виконання певних професійних маніпуляцій, таких як вичинка шкіри (гарбування), обдирання лика, притримування зубами нитки шевцем або при плетінні мотузки. Водночас, причинами патологічної стертості в даній ситуації можуть бути вади прикусу або ж навмисна деформація. Цей випадок потребує точніших досліджень, зокрема детального аналізу мікротравм, який міг би допомогти з'ясувати характер відзначених змін.

Патологічні зміни

На аналізованих кісткових рештках зафіксовано дегенеративні зміни хребта. Зокрема, це кісткові утворення – остеофіти, поява яких пов'язана з процесом погіршення здатності утримувати воду у міжхребцевих дисках. Через втрату води відбувається деградація пульпозного ядра. Це приводить до втрати еластичності міжхребцевого диска та перетворення його у волокнисту пластину внаслідок відкладення кристалів гідроксилапатиту або пірофосфату кальцію, що сприяє прогресування інших остеогенних реакцій. Висота диска зменшується, що спричинює втрату стійкості хребта і надмірний тиск на міжсуглобові поверхні хребців [11]. Ці зміни найчастіше фіксують у чоловіків та жінок похилого віку (*maturus-senilis*). Остеофіти зараховують до хвороб «зношування організму». У матеріалах із Чермна такі кісткові нарости або розростання виявлені у трьох осіб чоловічої статі (8/1, 14/2, 16/1).

Інші дегенеративні зміни хребта – це так звані вузли (грижі) Шморля. Вони з'являються, коли колагенові волокна міжхребцевих дисків осідають, утворюючи заглиблення на зовнішній поверхні хребців [8]. Грижі Шморля виявлено на хребцях у тих самих трьох чоловіків, згаданих вище (8/1, 14/2, 16/1). Ці зміни найчастіше виникають при перевантаженні хребта або неправильному фізіологічному положенні під час виконання роботи. Окрім того, у згаданих трьох випадках як грижі Шморля, так і остеофіти зафіксовані на різних хребцях, а у двох із них (8/1, 16/1) названі патології, крім того що знаходилися на різних хребцях, були відзначені одночасно і на тих самих хребцях.

Зміни дегенеративного характеру зафіксовано також у дорослого (*maturus*) чоловіка (25/1). Дегенерація суглобової поверхні голівки правої плечової кістки у вигляді надбудови кісткової тканини могла виникнути в результаті запальних процесів у суглобі або посттравматичної дегенерації. Причину цієї зміни можна буде встановити після виконання рентгенологічного і гістологічного аналізів.

Серед 16 скелетів із чермненської серії 2013 р. травми зафіксовано у двох випадках. У чоловіка у віці *maturus* із поховання 14/2 простежено сліди загострених переломів правого ребра і лівої ліктьової кістки, а в чоловіка у віці *adultus* з поховання 16/1 – загострений перелом правого другого ребра (рис. 1).

Поховання, відкриті у Чермно-3 в 2013 р., є тільки частиною великого інгумаційного могильника. Подальші дослідження сприятимуть розширенню джерельної бази, яка дасть змогу зробити ширші висновки щодо морфологічних особливостей цієї популяції та умов її життя, а також здійснити порівняльне вивчення інших локальних популяцій на території Червентських Градів.

1. Bergman P. Częstość występowania wybranych cech niemetrycznych czaszki w zależności od *cribra orbitalia* i wyposażenia grobów // Przegląd Antropologiczny. – 1986. – Vol. 52. – S. 103–112.

2. Goodman A. H. Stress, Adaptation and Enamel Development Defects // Human Paleopathology Current Syntheses and Future Options. – Washington, 1991. – P. 280–288.

3. Hengen O. P. *Cribra orbitalia*. Pathogenesis and Probable Etiology // Homo. – 1971. – Vol. 22. – P. 57–76.

4. Kwiatkowska B. Kondycja biologiczna średniowiecznych mieszczan wrocławskich w świetle badań antropologicznych // Archeologia Historica Polona. – 1998. – Vol. 7. – S. 241–250.

5. Kwiatkowska B. Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym. – Wrocław, 2005.

6. Malinowski A., Bożilow W. Podstawy antropometrii. Metody techniki, normy. – Warszawa-Łódź, 1997.

7. Malinowski A., Strzałko J. Antropologia. – PWN, 1989.

8. Marciniak R. Choroba Scheuermanna (Kyphosis Dorsi Juvenilis) // Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria B. – 1979. – Vol. 202.

9. Novak M., Šlaus M. Health and disease in a Roman walled city: an example of Colonia Iulia Iader // Journal of Anthropological Sciences. – 2010. – T. 88. – S. 189–206.

10. Obersztyn A. Próchnica zębów i jej zapobieganie. – Warszawa, 1982.

11. Piekarczyk I., Piontek J. Zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa w populacji średniowiecznej (XIV–XVII w.) ze Słaboszewa // Monografie Instytutu Antropologii. – Poznań: Wydawnictwo UAM, 1999.

12. Piontek J. Biologia populacji pradziejowych. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1996.

13. Robledo B., Trancho G. J., Brothwell D. *Cribra Orbitalia*: Health Indicator in the Late Roman Population of Canington (Somerset, Great Britain) // Journal of Paleopathology. – 1995. – Vol. 7. – P. 185–193.

14. Steckel R. H. Young adult mortality following severe physiological stress in childhood: skeletal evidence // Economics and Human Biology. – 2005. – Vol. 3. – P. 314–328.

**Таблиця І. Інвентарний опис поховань
з інгумаційного могильника Чермно-3**

Інв. №	№ поховання	№ скелета	Стать	Вік	Стан збереження скелета	Стан збереження черепа	Примітки
1-2013	7	7/1	?	Inf I	4	-	Череп відсутній
2-2013	8	8/1	Ч	Mt	2	CA	-
3-2013	10	10/1	?	Inf II	4	-	Череп відсутній
4-2013	14	14/1	Ч?	Juv	4	-	Череп відсутній
5-2013	14	14/2	Ч	Mt	2	CR	-
6-2013	15	15/1	?	Inf II	2	CR	-
7-2013	16	16/1	Ч	Ad	2	CL(m)	-
8-2013	18	18/1	?	Inf I	4	-	Череп відсутній
9-2013	19	19/1	Ж?	DO	2	CA	-
10-2013	21	21/1	Ж	Juv	2	CR	-
11-2013	22	22/1	?	DZ	?	?	<i>In situ</i>
12-2013	23	23/1	?	DZ	?	?	<i>In situ</i>
13-2013	24	24/1	?	Inf II/ Juv	2	CR	-
14-2013	25	25/1	Ч	Mt	2	CR	-
15-2013	28	28/1	Ж	Juv/ Ad	2	CR	-
16-2013	29	29/1	?	DO	?	?	<i>In situ</i>

**Таблиця ІІ. Інвентарний опис скупчень кісток
з інгумаційного могильника Чермно-3**

Інв. №	№ скупчення	Примітки
1-2013	I	Зафіксоване на поверхні пам'ятки
2-2013	II	Зафіксоване на поверхні пам'ятки
3-2013	III	Зафіксоване на поверхні пам'ятки
4-2013	IV	Анульоване; частина знищеного поховання 19/2013
5-2013	V	-
6-2013	VI	-
7-2013	VII	-
8-2013	VIII	-
9-2013	IX	Анульоване; частина знищеного поховання 19/2013
10-2013	X	Анульоване

11-2013	XI	Анульоване; частина знищеного поховання 24/2013
12-2013	XII	Анульоване; частина знищеного поховання 16/2013
13-2013	XIII	Виділене під час антропологічного аналізу біля скелету 21/1

Таблиця III. Статеві-вікова характеристика похованих з інгумаційного могильника Чермно-3

Вік	Стать			Разом
	Ч	Ж	NN	
Infans I	-	-	2	2
Infans II	-	-	2	2
Inf II/Juv	-	-	1	1
Juvenis	1	1	-	2
Juv/Ad	-	1	-	1
Adultus	1	-	-	1
Maturus	3	-	-	3
Senilis	-	-	-	0
Дорослий	-	1	1	2
Дитина	-	-	2	2
Разом	5	3	8	16

Barbara Kwiatkowska, Katarzyna Kuźniarska

**THE MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX AT CZERMNO:
THE RESULTS FROM FIELDWORK SEASON 2013.
Cemetery on the site no. 3 (the anthropological analysis)**

The human bone sample submitted for analysis comes from 16 inhumations excavated at Czermno, site 3, from 15 graves (one was a double burial) and from 9 concentrations of bones recovered at the same site. The skeletal remains from inhumations were identified as 5 male and 3 female individuals. In the other group sex determinations made for 8 individuals are uncertain. The age determined for most of the males was maturus. Markers of physiological stress included cribra orbitalia, enamel hypoplasia and dental carries. Osteophytes and Schmorl's nodes were present as evidence of degenerative changes to the vertebral column of analysed bone remains from the inhumation cemetery at Czermno. Finally, there were some marks of degenerative change to the joints and of trauma.

The human bone remains from the 2013 excavation season at Czermno, site 3 are only a small fragment of skeletal remains from the inhumation cemetery. Future seasons of fieldwork may be expected to secure a larger osteological sample to assist more comprehensive conclusions about the anatomy and living conditions of the analysed population. It may also be useful input to the analysis of other local medieval populations from the Cherven Towns region.

Key words: *Czermno, cemetery, inhumation, graves, sex and age characteristics, markers of physiological stress, degenerative changes.*

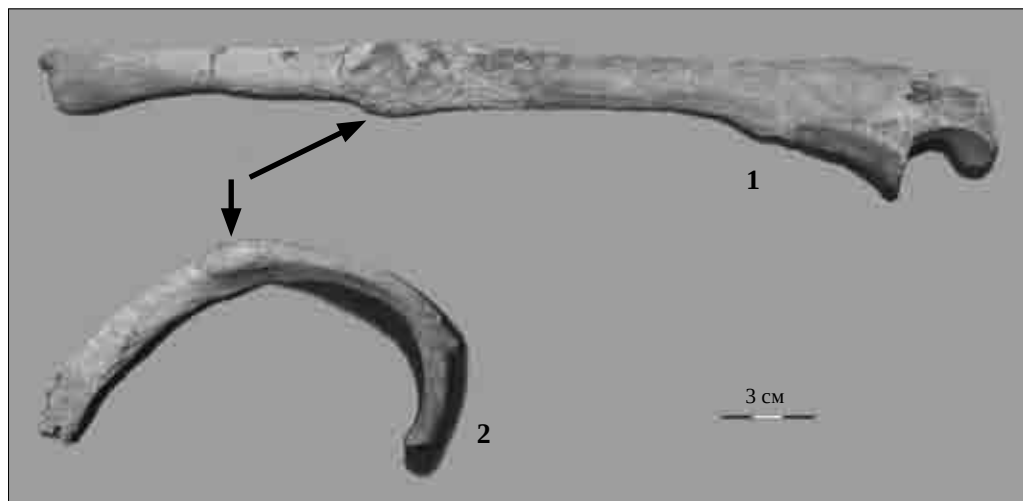

Рис. 1. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
 Приклади травм на кістках досліджених скелетів; фото І. Фльоркевіч, І. Йордан.
 1 – слід від перелому лівої ліктьової кістки чоловіка у віці *maturus* (поховання 14/2);
 2 – слід від перелому правого ребра чоловіка у віці *adultus* (поховання 16/1)

КУРГАНЫ З КРЭМАЦЫЯЙ НА ПАЎДНЁВЫМ УСКРАЙКУ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

У артыкуле ідзе гаворка пра асаблівасці пахавальнага абраду крэмацыі ў курганах Х ст на могільніках, размешчаных у акрузе старажытных гарадоў Друцка і Менска. Гэтыя гарады размешчаны на рэках Дняпроўскага басейна Друці і Пцічы. У наваколлі Друцка пахаванні размяшчаліся на падсыпках унутры спаленых драўляных скрыняў. Каля Менска ў курганах знойдзены драўляныя зрубы і агароджы. Падобны абрад быў звязаны з пахавальнымі традыцыямі груп паўднёвых славян і адрозніваўся ад абраду на асноўнай тэрыторыі Полацкай зямлі.

Ключавыя словы: Полацкая зямля, пахавальны абрад, курган, крэмацыя, пахавальны інвентар, славяне.

У X–XI ст. на поўначы Беларусі адбывалася складанне Полацкага княства. Ядром новага дзяржаўнага ўтварэння былі землі беларускага Падзвіння, населеныя крывічамі. Паступова да іх далучаліся больш паўднёвыя тэрыторыі, якія адносіліся да Дняпроўскага басейна. На момант найбольшага пашырэння Полацкай зямлі ў XI ст. паўднёвая мяжа княства праходзіла ў сярэднім плыні Друці на ўсходзе і да вярхоўяў Пцічы на захадзе. Даследаванне курганных могільнікаў паўднёвага памежжа адбывалася, галоўным чынам, у акругах старажытнага Друцка і Менска (мал. 1). Тут, як і на ўсёй тэрыторыі Полацкай зямлі, у X ст. панаваў пахавальны абрад крэмацыі.

У акрузе Друцка курганы з крэмацыяй выяўлены на могільніках Сінчукі, Арава, Дроздава.

Могільнік у в. Сінчукі размешчаны на правым беразе Друці, насупраціў дзядзінца Друцка. Раней у ім налічвалася 48 насыпаў, на сённяшні дзень захавалася толькі адзін. Тры насыпы тут даследаваў Л. В. Аляксееў [1. С. 50–51]. У двух з іх выяўлены пахаванні крэмацыі. У кургане №2 пахаванне размяшчалася на падсыпцы, вышыняй 0,6 м (агульная вышыня кургана 1,85 м). На пахавальнай пляцоўцы выяўлены сляды спаленай драўлянай скрыні 0,7х0,7 м. Унутры знаходзіліся 6 кругавых гаршчкоў з перапаленымі касцямі (мал. 2). Гаршчкі, верагодна, стаялі ў два рады. З усходняга боку ад скрыні, на адлегласці 1,3 м, быў яшчэ адзін падобны гаршчок, але без пахавання ў ім. У кургане №3, вышыняй 1,5 м, на глыбіні 0,7 м выяўлена вугальная праслойка 0,6х0,8 м (сляды спаленай скрыні?), на ёй размяшчаліся два цэлых кругавых гаршчкі, яшчэ тры былі раздушаны. У праслойцы знаходзілася значная колькасць касцей, два абломкі жалезнага вырабу, фрагмент шкляной пацеркі з вочкамі, фрагменты сініх і зялёных шкляных зонных пацерак. Другое пахаванне размяшчалася на глыбіні

0,4 м на попельна-вугальнай пляме, дыяметрам каля 0,5 м. Тут знойдзены толькі фрагменты кругавога гаршчка.

Курганны могільнік каля в. Арава таксама размешчаны на правым беразе Друці, але ніжэй па рэчышчу. У могільніку налічвалася 13 насыпаў. У 1967 г. Л. В. Аляксееў разам з З. М. Сяргеевай даследаваў 1 курган [1. С. 51–52]. У 1993 г. яшчэ тры курганы, у адным з якіх было пахаванне крэмацыі, раскапаў Я. Р. Рыер [6. С. 40]. У першым выпадку пахаванне было размешчана на вышыні 0,6 м ад узроўню старажытнай дзённай паверхні (дыяметр насыпу 9 м, вышыня 2,5 м). Яно было змешчана ў драўляную скрыню (0,8х0,8 м), пастаўлена на зруб у адзін вянок. Унутры знойдзены 6 кругавых гаршчкоў з касцямі двух дарослых і дзіцяці. Яшчэ адзін гаршчок быў па-за скрыняй, каля яе паўднёва-ўсходняга кута. Інвентар складаўся з двух жалезных нажоў і пярсцёнка з каляровага металу, які меў пашыраную арнаментаваную сярэдзіну і звязаныя канцы. У другім выпадку ў кургане, дыяметрам 4,7 м, пры вышыні 1,7 м, на падсыпцы ў 0,6 м знойдзены кругавы гаршчок. Над ім, але вышэй на 0,5 м, размяшчаліся перапаленыя косці.

Могільнік каля в. Дроздава, які складаўся з 13 курганоў, у 1987 г. даследвала В. М. Ляўко. У адным з курганоў (дыяметр 10 м, вышыня 1,8 м) на падсыпцы 0,5 м выяўлены сляды спаленай драўлянай скрыні прамакутнай формы, памерам 1,6х0,74 м пры вышыні 0,15 м [3. С. 160–161]. Скрыня была арыентавана з захаду на ўсход. Унутры былі змешчаны перапаленыя косці.

У акрузе Менска, які першапачаткова размяшчаўся на р. Менка (правы прыток Пцічы), курганы з трупаспапеленнем выяўлены на могільніку Азярцо. Могільнік размешчаны за 2 км ад дзядзінца старажытнага Менска, на левым беразе р. Пціч. Ён складаўся з двух груп. Першая знаходзілася на высокай тэрасе, ад яе захавалася некалькі курганоў. У 1979 г. В. А. Карпека даследаваў курган (№1), дыяметрам 15 м пры вышыні 3 м [7. С. 173]. На ўзроўні дзённай паверхні зафіксаваны сляды драўлянага зруба ў 5 вяноў. Памер зруба 5х4,8 м, вышыня да 1 м (мал. 3). На ўзроўні верху зруба, каля яго паўночна-заходняй частцы, фіксавалася каменне. На вышыні 1,8 м ад узроўню дзённай паверхні, амаль над цэнтрам зруба, знойдзены перапаленыя косці, раскіданыя на плошчы 1,5х2 м. Інвентар складаўся з фрагментаў абпаленых вырабаў з каляровага металу: падковападобнай фібулы, накладкі ад наборнага пояса, пярсцёнка. У насыпу і на падэшве кургана сустракаліся фрагменты кругавых гаршчкоў. У 2012 г. намі быў раскапаны яшчэ адзін насып (№4) у гэтай групе. Яго дыяметр – 6 м, вышыня – 0,7 м. У аснове насыпу было натуральнае ўзвышша з гліны, якому надалі паўсферычную форму. На яго паўднёва-заходнім схіле знойдзены россып перапаленых касцей і некалькі невялікіх зліткаў каляровага металу. На глыбіні 0,4 м ад вяршыні насыпу было выяўлена моцна спарэхнелае пахаванне інгумацыі, арыентаванае галавой на захад. Каля ног пахаванага знойдзена ніжняя частка кругавога гаршчка. Верагодна, другое пахаванне з’яўляецца больш познім, упускным.

Другая група размяшчалася на поплаве, амаль каля самай вады. Яна складалася з 4 невысокіх насыпаў, якія былі ледзь прыкметны паміж травы. У 1980 г. два курганы даследаваў Г. В. Штыхаў [7. С. 173–174]. У выніку раскопак было высветлена, што курганы былі насыпаны з жоўтага суглінку паверх слою ілу, намыў’е цёмнага глею прасочвалася і па склонах насыпаў. У кургане №2, дыяметр якога складаў 10 м, а вышыня 0,8 м, на ўзроўні старажытнага гарызонту знойдзены перапаленыя косці і некалькі аплаўленых фрагментаў вырабаў з каляровага металу. Курган №3 меў дыяметр 9 м пры вышыні да 0,9 м. На ўзроўні сярэдзіны вышыні кургана былі выяўлены два пахаванні крэмацыі (мал. 4). Першае – ў заходняй частцы кургана – ўяўляла сабой пляму з перапаленымі касцямі, паміж якіх былі сабраны пашкоджаныя агнём рэчы: жалезная дэталі грамячага бізуна (мал. 5: 1) і паясная спражка з каляровага металу з жалезным язычком (мал. 5: 2). Падобныя спражкі, але арнаментаваныя, вядомы ў старажытнасцях Готланду [9. SHM 20517: 11a]. Другое пахаванне выяўлена ў паўднёвай частцы. Яно размяшчалася ўнутры спаленага зруба, памерам 2,2х2,8 м. Паміж касцей былі знойдзены рэчы жаночага ўбору. Гэта фрагмент скроневага кальца з заходзячымі серпападобнымі канцамі (мал. 5: 3). Такія кольцы характэрны для жаночага ўбору культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Фрагмент заканчэння шыйнай грыўні з конусападобнымі канцамі (мал. 5: 4). Дзве спіральныя (мал. 5: 5) і кубічныя (мал. 5: 6) пацеркі з каляровага металу. Фрагмент лодкападобнага арнаментаванага бранзалета з каляровага металу (мал. 5: 7). Гэтыя ўпрыгожванні найбольш характэрны для насельніцтва прыбалтыйскага рэгіёну. Акрамя гэтага, знойдзены некалькі фрагментаў шклянога жоўтага бісеру. У самім насыпу выяўлена глінянае біканічнае прасліца (мал. 5: 8). У пахаваннях знаходзілася па аднаму кругавому гаршчку (мал. 6). Паводле інвентару гэты комплекс можна датаваць у межах другой паловы X ст.

У 2013 г. аўтар артыкула ў гэтай групе праводзіў раскопкі яшчэ аднаго кургана – №5. Аднак паўнаважасная апрацоўка атрыманых матэрыялаў яшчэ не праводзілася, і мы можам падаць толькі папярэднія вынікі. Можна меркаваць, што даследаваны курган меў дыяметр каля 6 м, вышыня яго не перавышала 1 м. Вакол прасочваліся ямападобныя раўкі, заплыўшыя глеем. У цэнтры кургана ад вяршыні і амаль да старажытнай дзённай паверхні прасочваліся сляды рабаўнічай ямы. Яма цалкам заплыла глеем, што сведчыць аб досыць раннім часе рабаўніцтва. Перапаленыя косці і інвентар былі выкінуты і знаходзіліся на схілах насыпу. Знойдзены два жалезных нажа, фрагмент адліўкі з завушніцы заходнеславянскага тыпу, срэбраная дынепадобная зярнёная пацерка, сердалікавая і шкляная пацеркі, верагодна, фрагмент арнаментаванай акоўкі краёў рога з каляровага металу, круглая накладка на двух заклёпках з каляровага металу, з выявай шасціканцовай зоркі на вонкавым баку, палова срэбранага дырхама, фрагменты кругавога гаршчка. У цэлым комплекс можна датаваць другой паловай X ст.

Прамыя аналагі пахаванням з наваколляў Друцка вядомы на помніках Райкавецкай культуры. Так, на двух славянскіх могілніках у Румыніі ў курганах знойдзены нескранутыя агнём драўляныя скрыні-агароджы [4. С. 282–285]. На могілніку Сомешень на невялікіх падсыпках былі зафіксаваныя прамакутныя альбо квадратныя зрубы з драўлянай падлогаю, арыентаваныя з захаду на ўсход. У кургане №1 з пахаваннем мужчыны і жанчыны ў скрыні знаходзіліся 2 драўляныя вёдры і 6 ранніх кругавых гаршчкоў, аздобленых хвалістым і лінейным арнаментом. На могілніку Нушвалеў таксама знойдзены аналагічныя зрубы з разбітымі гаршчкамі. У кургане №2 скрыня мела памеры 2,2х1,2 м. Яе аснову складалі 4 бярвенні, таўшчынёй 0,17 м, на гэтым «фундаменце» была пастаўлена скрыня з дошак, вышынёй 0,55 м, перакрытая плоскім дахам (мал. 3). А на могілніку Вялікія Горбашы на Жытоміршчыне выяўлена спаленая драўляная канструкцыя, памерам 1,6х0,8 м, арыентаваная з захаду на ўсход. Унутры знаходзіліся кальцыяніраваныя косці, прычым рэшткі чэрапа канцэнтраваліся ў заходняй частцы [4. С. 282].

Пахавальны абрад курганоў на могілніках Арава і Сінчукі ў асноўных рысах супадае з абрадам, зафіксаваным у Румыніі. Пахаванне крэмацыі, праведзенай у баку, змяшчалася ў драўляную скрыню з 6 кругавымі гаршчкамі. Аднак ў курганах каля Друцка драўляная скрыня спальвалася. Гэтае адрозненне ў асобных дэталях абраду выклікана рэгіянальнымі асаблівасцямі, але асноўныя рысы агульнаславянскага пахавальнага абраду захаваліся.

Водгукі гэтага абраду прасочваюцца на Беларускім Падзвінні ў курганах з пахаваннямі на падсыпках. У Лукомльскім рэгіёне, на могілніку Слабодка I, у кургане №3, ужо няма драўляных канструкцый, аднак захоўваецца колькасць урн – 6, пяць з якіх кругавыя, адна ляпная [7. С. 143]. На могілніку Чарневічы ў Глыбоцкім раёне, наадварот, у падобным пахаванні з 8 урн толькі адна кругавая [2. С. 132]. Нарэшце, самым паўночным пунктам, дзе выяўлена значная колькасць гаршчкоў на падсыпцы, з’яўляецца могілнік Рудня Полацкага раёну, у якім усе 6 урн ляпныя [7. С. 121]. У вышэй адзначаных пахаваннях інвентар досыць сціплы.

Размяшчэнне рэшткаў крэмацыі ў драўляных скрынях у курганах X ст. з наваколляў Друцка адпавядае агульным пахавальным традыцыям паўднёвай часткі славянскага свету. Наяўнасць значнай колькасці гаршчкоў, размешчаных на падсыпцы ў кургане, можа служыць маркерам, які адзначае пранікненне традыцый паўднёvasлавянскага насельніцтва ў землі паўночнай Беларусі. Носьбіты дадзенай асаблівасці абраду ў чужым асяродку захавалі толькі некаторыя яго рысы.

У вялікім кургане ў могілніку Азярцо выяўлены сляды наземнага зруб – «камеры». Пахаванні ў наземных зрубках вышынёй да 1 м атаясамліваюцца з прадстаўнікамі заможных слаёў насельніцтва, дружнай культурай [5. С. 99]. Падобныя зрубныя наземныя камеры вядомы на могілніках міжрэчча Дняпра і Дзісны [8. С. 195]. Аднак выклікае здзіўленне адносна беднасць інвентару ў разглядаемым пахаванні. Больш прадстаўнічымі выглядаюць курганы другой

групы на беразе Пцічы. Паводле складу інвентару, гэтыя пахаванні, верагодна, належалі прадстаўнікам іншага этнасу, якія жылі ў Менску.

Курганы з крэмацыяй, даследаваныя на паўднёвых ускрайках Полацкай зямлі, адрозніваюцца паводле абраду ад сінхронных пахаванняў X ст. на асноўнай тэрыторыі Полацкай зямлі. На поўначы, ў Беларускім Падзвінні, пахаванні, галоўным чынам, размяшчаліся на выпаленых пляцоўках на ўзроўні дзённай паверхні. У цэнтральнай частцы, у вярхоўях рэк Дняпроўскага басейна, пахаванні знаходзіліся на спецыяльных падсыпках. І толькі на самым поўдні ў курганах выяўлены драўляныя канструкцыі, непасрэдна звязаныя з пахаваннямі. Калі на поўначы і ў цэнтральнай частцы Полацкай зямлі пахавальны абрад і склад інвентару адпавядае традыцыям культуры полацка-смаленскіх доўгія курганоў, якую звязваюць з крывічамі, то абрад у курганах з наваколляў Друцка і Менска можна суаднесці з традыцыямі груп паўднёвых славян. Аднак пасля ўключэння гэтых зямель у склад Полацкай дзяржавы, драўляныя элементы ў курганах хутка знікаюць.

1. Алексеев Л. В. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии / Л. В. Алексеев, З. М. Сергеева // КСИА. – 1973. – Вып. 135. – С. 49–55.

2. Голубович Е. Славянские поселения правобережной Дисны в Вилейском округе БССР / Е. Голубович, У. Голубович // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории матеральной культуры. – 1945. – Вып. XI. – С. 126–137.

3. Левко О. Н. Курганные древности X–XI вв. в окрестностях Друцка и Друцких волоков // Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2007. – Vol. VII – С. 159–178.

4. Михайліна Л. П. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури / Л. П. Михайліна // Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 279–287.

5. Моця А. П. Срубные гробницы Южной Руси / А. П. Моця // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в X–XIII вв.». Чернигов 27–28 сент. 1988 г. / АН УССР. Ин-т. археологии и др.; редкол.: П. П. Толочко (отв. ред.) [и др.]. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 99–107.

6. Рыер Я. Г. Арава / Я. Г. Рыер // Археалогія Беларусі. Энцыклапедыя у 2 тамах. Том 1. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2009. – С. 40.

7. Штыхаў Г. В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 188 с., іл.

8. Щавелев В. Камерные ингумации Гочева: юго-восточная реплика варяго-русского погребального обряда / В. Щавелев, С. Щавелев // Дружинні старожитносі Цэнтральна-Східнай Еўропы VIII–XI ст. Матэрыялы Міжнар. польоваго археолог. семінару (Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 194–200.

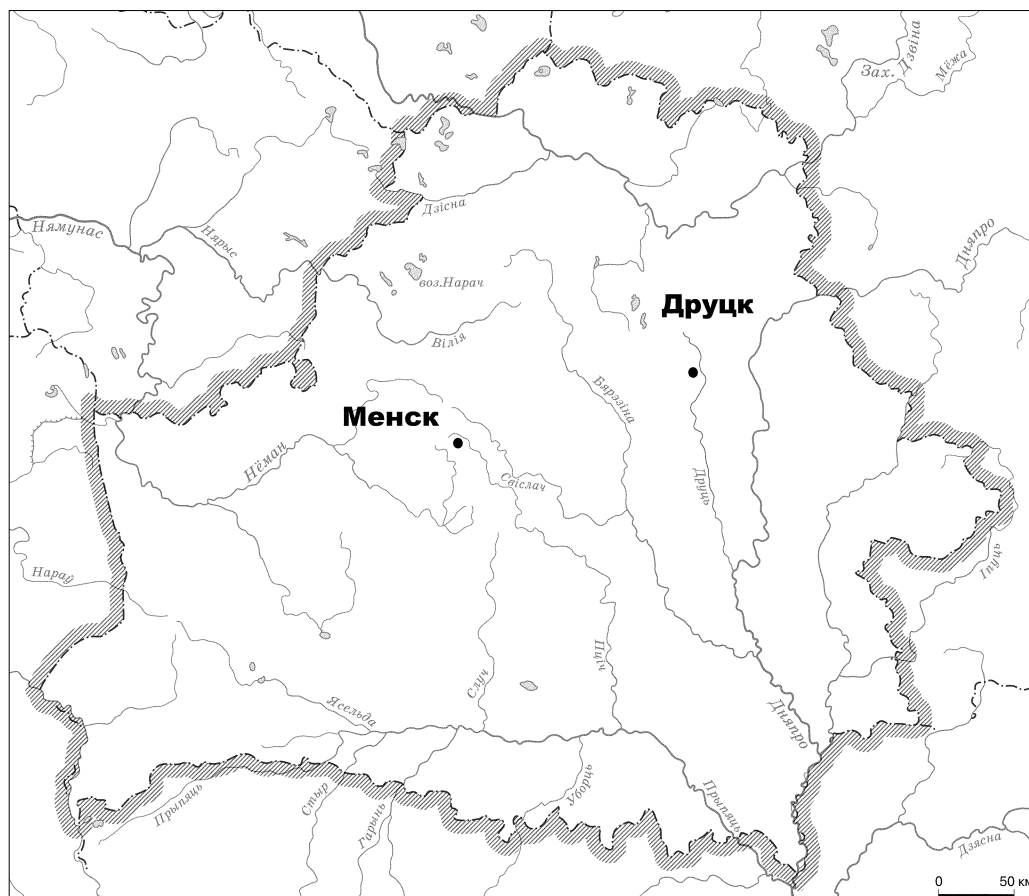
9. Die Wikingerzeit Gotlands. – T. 2. – Stockholm, 1995.

Andriy Vojtekovich

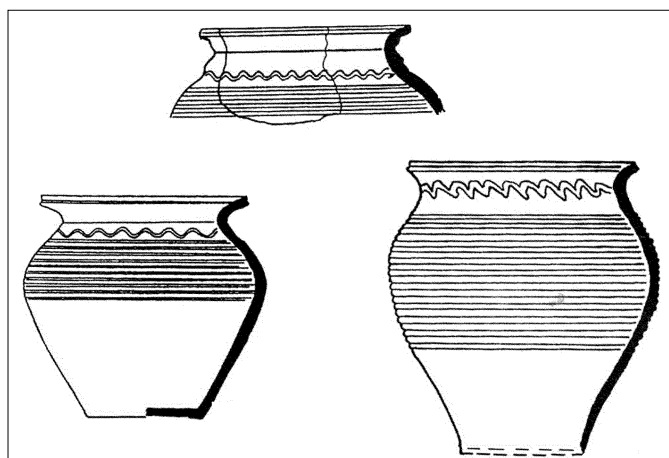
BARROWS WITH CREMATION IN THE SOUTHERN PART OF THE POLOTSK LAND

Some features are presented in the article of the burial places with the cremated remains under barrows of 10th century around of the ancient towns of Drutsk and Mensk in Belarus. These places were located in the river basin of Dnieper. Remarkable peculiarity of these barrows was the location of cremated remains in the wooden boxes or chambers under burial mounds. The similar ceremony could be linked with the funeral traditions of some groups of Southern Slavs' population and it was definitely differed from usual funeral traditions of the Polotsk Land.

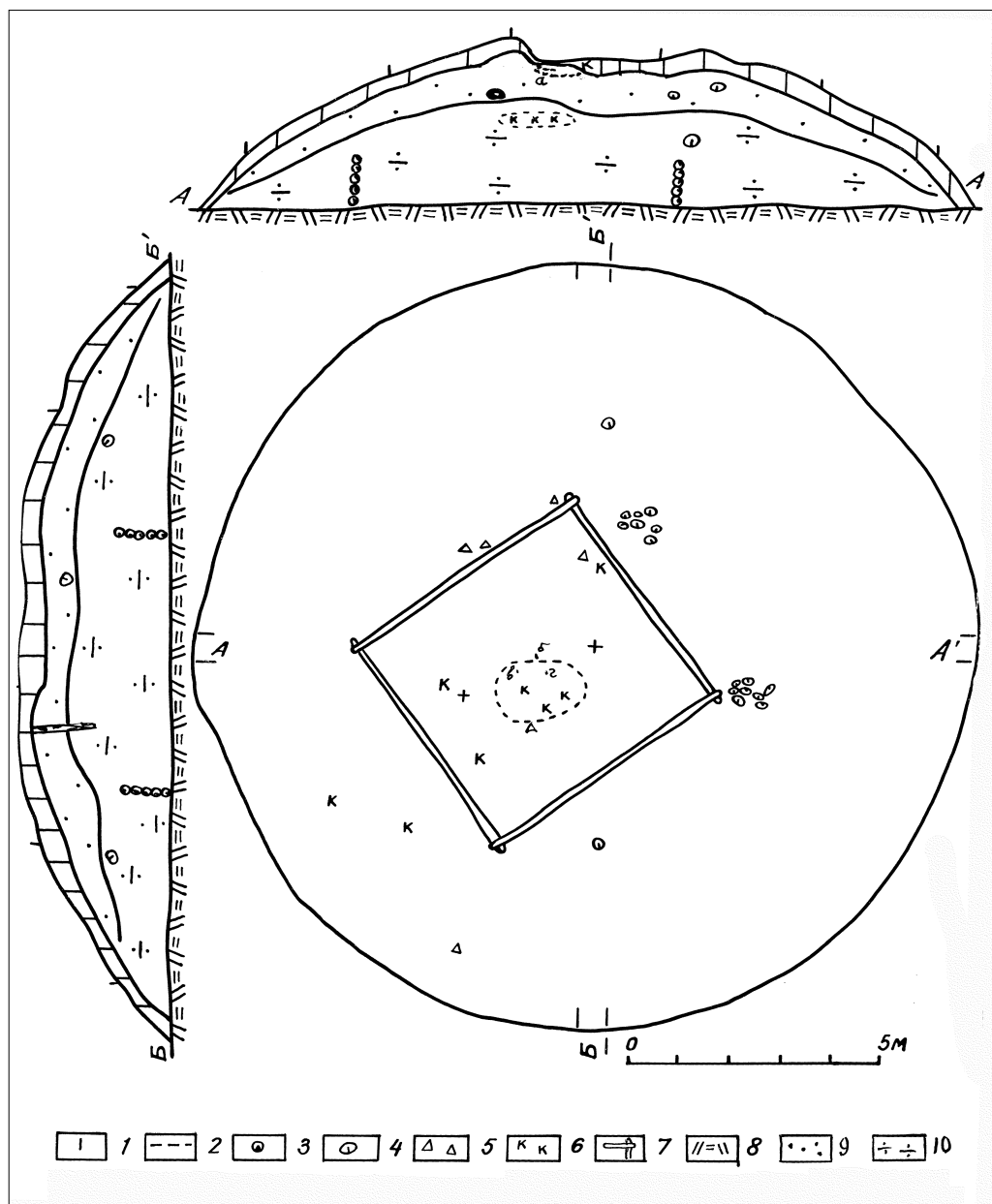
Key words: Polotsk Land, funeral tradition, barrow, cremation, burial inventory, Slavs.

Мал. 1. Размяшчэнне старажытнага Друцка і Менска на карце Беларусі

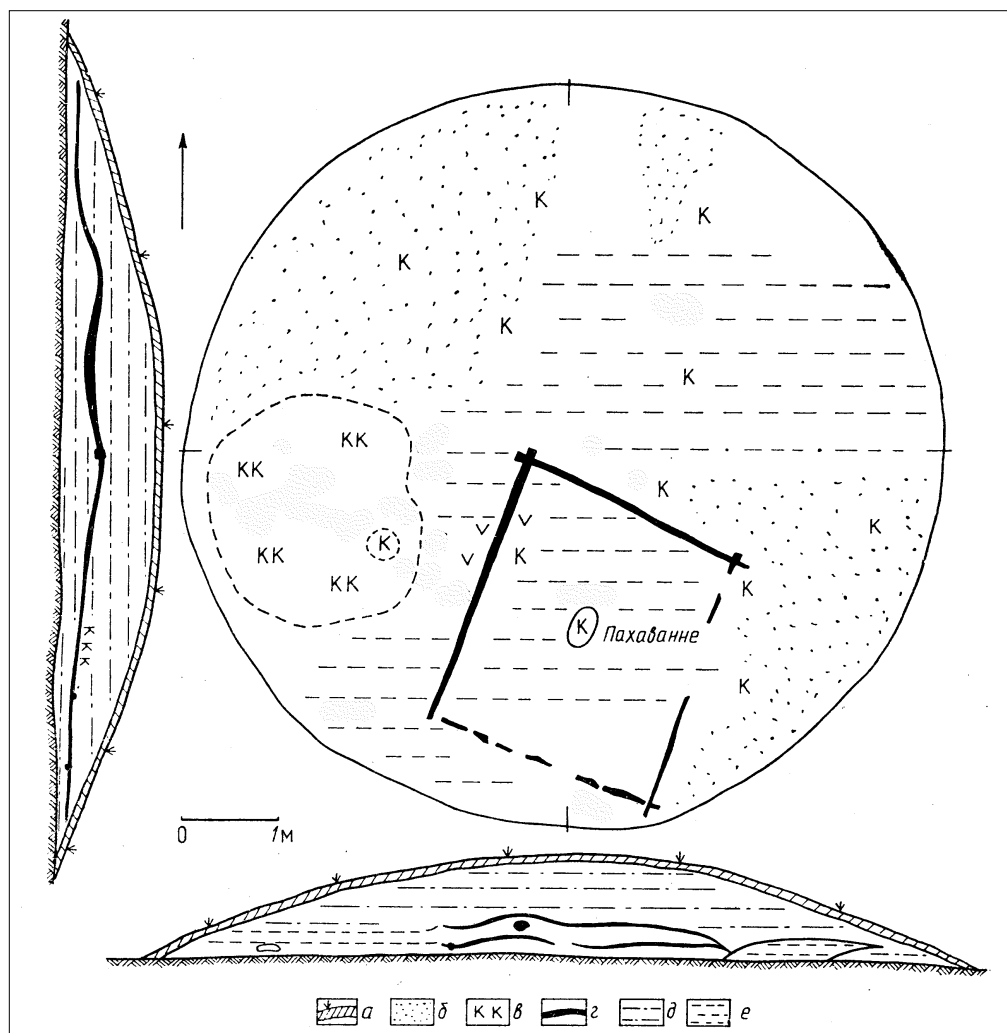
Мал. 2. Кругавыя гаршчкі з кургана ў могільніку Сінчукі (паводле Л. В. Аляксеева)

Мал. 3. Могільнік Азярцо.

План і профілі кургана № 1 (паводле В. А. Карпеко).

Умоўныя пазначэнні: 1 – дзірван; 2 – вуголлі; 3 – дрэва;
4 – каменне; 5 – кераміка; 6 – косці; 7 – драўлянае збудаванне;
8 – мацярык; 9 – пясок; 10 – суглінак

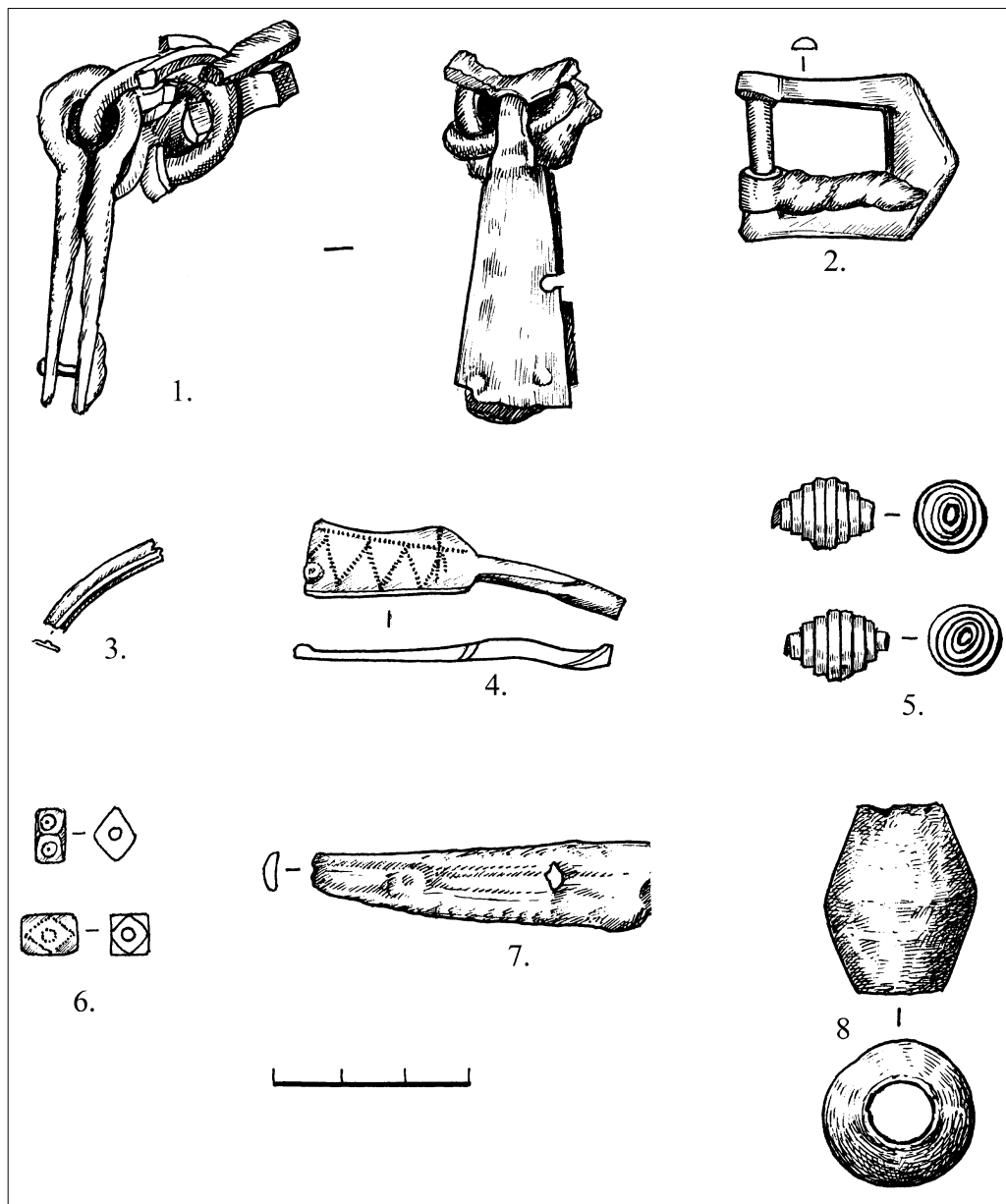

Мал. 4. Могільнік Азярцо.

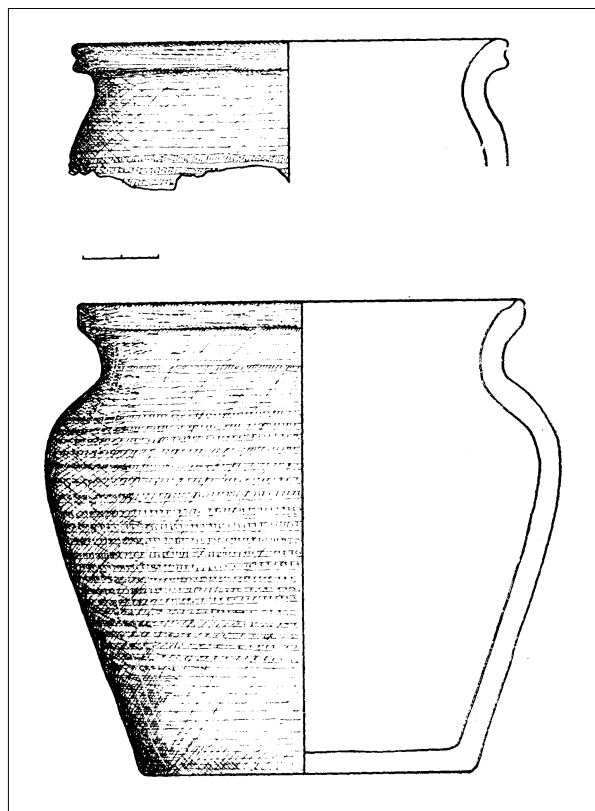
План і профілі кургана № 3 (паводле Г. В. Штыхава).

Умоўныя пазначэнні: а – дзірван; б – пясок; в – косці;

г – паленае дрэва; д – суглінак; е – гліна

Мал. 5. Могільнік Азярцо. Курган №3.
Пахавальны інвентар: 1 – жалеза; 2 – каляровы метал і жалеза;
3–7 – каляровы метал; 8 – гліна

Мал. 6. Могільнік Азярцо. Курган №3.
Кругавыя гаршчкі

УДК 904:2-523(477.83)''06/09''

Андрій Филипчук, Галина Филипчук

КОРОТКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИТУАЛЬНОЇ СПОРУДИ НА СХИЛІ УР. «ОЛЕНИН ПАРК» (ПЛІСНЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС)

Публікуються матеріали з досліджень ритуальної лінії «захисту», що локалізувалася на південному схилі ур. «Оленин Парк» (протягом кін. VII–кін. X ст. значного культового язичницького центру Пліснеська). Розвідковою траншеєю встановлено конструкцію та хронологію культової споруди. Як виявилося, основу ритуальної лінії складав невеликий земляний насип, що з внутрішньої сторони був оточений ровом, вишарпаним камінням середніх розмірів. Час функціонування комплексу віднесено до X ст.

Ключові слова: Пліснесько, культовий центр, ур. «Оленин Парк», ритуальна споруда, вал, рів, слов'янський період.

Особливе місце в Пліснеському археологічному комплексі займає мисоподібна площадка викінчення верхнього плато городища (ур. «Оленин Парк»), на якій протягом кін. VII–кін. X ст. функціонував сакральний язичницький центр. Південну частину крутого схилу культового місця «опоясувала» невеличка лінія захисту, до сих пір ще не досліджувана.

Цей об'єкт вже давно привертав увагу, адже значна крутизна займаного схилу не потребувала, на нашу думку, додаткових укріплень, як протягом слов'янського, так і давньоруського періодів функціонування городища. Більш ймовірним видавалося культове призначення даної споруди. Для вивчення конструкції та хронології об'єкту в польовому сезоні 2013 р. було вирішено закласти траншею (траншея II, парам. 2x4 м), яку зорієнтовано перпендикулярно до гребеня насипу валу у бік внутрішньої частини укріплення¹ (рис. 1).

Опісля зняття лісової підстилки проводилося постійне зачищування досліджуваної ділянки. Фіксація нашарувань та решток об'єктів здійснювалися відносно рівня сучасної, тогочасної поверхонь та абсолютного рівня, який прокладений через найвищу відмітку розкритої площі. Культурні нашарування в цьому місці городища були представлені: чорними гумусними суглинками, зрідка насиченими невеличкими вапняковими включеннями (аккумулятивний горизонт); світлішими слабогумусними суглинками із частішими вапняковими включеннями (елювіальний горизонт); чорними гумусними суглинками зі знач-

¹ Дослідження проводилося під керівництвом М. Филипчука (начальника Пліснеської археологічної експедиції) та А. Филипчука (кер. тр. II), за участю асп. Г. Филипчук, студ. Н. Рибчинського. Камеральне опрацювання матеріалу та написання частини наукового звіту здійснене М. Филипчуком, А. Филипчуком та Г. Филипчук.

ними включеннями вапнякової породи (ілювіальний горизонт); власне вапняковою верствою та ін. перевідкладеними нашаруваннями із зазначених вище горизонтів. Як виявилось у процесі робіт, основу конструкції досліджуваної лінії складали об'єкти № 1–2 (рис. 2; фото 1).

Об'єкт № 1 вдалося простежити у кв. 1Б на глиб. 0,10–0,45 м від рівня сучасної поверхні. Він представлений штучним нарощенням з перевідкладених світлих вапнякових ґрунтів. Вище насипу знаходився прошарок чорних гумусних суглинків (товщ. до 0,10 м), сильно насичених вапняковими включеннями. Завершував стратиграфічну колонку цієї частини досліджуваної площі гумусно-акумулятивний горизонт (товщ. до 0,15 м) з невеличкими вкрапленнями «розщепленої» вапнякової породи, який покривався лісовою підстилкою. Для з'ясування межі підоснови валу вздовж північної сторони траншеї було закладено контрольну врізку шир. 0,5 м. Проте перевідкладений вапняковий горизонт у цьому місці практично зливався із непоруханим вапняковим шаром, що не давало змоги ствердно відповісти на це питання (див.: рис. 2; фото 1).

Вище насипу перевідкладених вапнякових суглинків, на глиб. 0,10–0,15 м від рівня сучасної поверхні, зустрічалися фрагменти боковин кружальних посудин XII–XIII ст. Скоріш за все, потрапили вони сюди внаслідок «сповзання» давньоруського культурного шару з площадки ур. «Оленин Парк».

Об'єкт № 2 знаходився у кв. 1А–Б (насправді, у кв. 1Б проступала лише невеличка його частина). Він представлений ровом (шир. 1,30–1,70 м), вимощеним камінням переважно середніх розмірів². Контури об'єкту вдалося простежити вже з глиб. 0,10–0,30 м від рівня сучасної поверхні. Його заповнення складалося із чорних гумусних суглинків, насичених невеличкими вкрапленнями вапняку (див.: рис. 2; фото 1).

Зазначеною вище контрольною врізкою було умисне розібрано частину кам'яної вимостки об'єкту. Навіть попередній огляд виїнятого каміння засвідчив, що воно у своїй більшості оброблене, інколи ще й обпалене (фото 2). Звідси можна припустити, що для будівництва об'єкта використовувалися елементи кам'яних конструкцій, які раніше функціонували на площадці культового центру.

Цікавими виявилися стратиграфічні спостереження над західною стінкою траншеї. Починаючи від лісової підстилки до глиб. 0,15–0,20 м від рівня сучасної поверхні тут залягав акумулятивний шар чорних гумусних суглинків, зрідка насичених вапняковими включеннями невеличких розмірів. Нижче, до глиб. 0,35–0,40 м заходив світліший елювіальний горизонт слабогумусних суглинків, в котрому траплялося більше вапнякових включень. Між ним та

² Ще перед початком робіт складалося враження, що насип валу було споруджено внаслідок горизонтального підрізання схилу. Ґрунт, виїнятий в результаті такої «операції» зрештою й послуговував для побудови об. № 1. Водночас, ділянка між валом і краєм підрізаного у напрямку вершини схилу, зовсім не видавалася відновленою. Більше того, ця частина споруди мала незначні «прогини», притаманні увігнутим деструкціям.

вапняковою породою на глиб. 0,55–0,70 м поширювався ілювіальний горизонт чорних гумусних суглинків зі значними включеннями вапняку.

У верхньому (гумусно-акумулятивному) горизонті зустрічалися фрагменти вінець та боковин кружальних посудин XII–XIII ст., а також фрагменти вінець кружальної посудини XIII/XIV ст. Нижче, на межі з контурами заповнення об. № 2 вдалося відшукати різночасовий керамічний, а також остеологічний матеріал. Зокрема, мова йде про рештки боковин кружальних посудин X ст., вінець кружального горщика XI ст., боковин та вінець кружальних посудин XII–XIII ст. Безпосередньо над кам'яною вимостою зафіксовано фрагменти вінець, боковин, придонних частин та денць кружальних і ліпних посудин, що мали відношення до доволі широкого хронологічного діапазону: від VIII–IX ст. до XIII ст. Як і у випадку з матеріалом XII–XIII ст. над об. № 1, більшість вищезазначених решток керамічних посудин потрапили сюди внаслідок сповзання культурного шару з мисоподібної площадки ур. «Оленин Парк».

Не випадковою для датування об. № 2 була знахідка фрагменту боковини кружальної посудини, що локалізувалася під каменями вимостки цього рову (глиб. 0,55 м). Екземпляр характеризується супісковою текстурою керамічного тіста із домішками дрібного піску. Випал фрагменту порівняно слабкий; спостерігаються сліди редукції. Наведені ознаки дають підстави віднести боковину кружальної посудини до X ст. Цим же часом слід продатувати й об. № 1, який згідно зі стратиграфічними та планіграфічними спостереженнями був синхронним об. № 2.

Окрім насипу валу (об. № 1) та вимощеного камінням рову (об. № 2) в тр. II не виявлено жодних слідів оборонних конструкцій. Скоріш за все, в останніх не було ніякої потреби. Загалом даний комплекс слід вважати «ритуальною лінією», що функціонувала в останні фази слов'янського періоду культового язичницького місця у Пліснеську.

Andriy Fylypchuk, Galyna Fylypchuk

SHORT ASSESSMENT IN THE STUDIES OF RITUAL STRUCTURE ON THE SLOPES OF THE LOCALITY «OLENIN PARK» (PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX)

The materials are published of some investigations of Ritual «Defense» Line which is located on the southern slope of the locality «Olenin Park». In late 7th–10th centuries it comprised an important pagan center of Plisnesko. Trial trench has uncovered construction and chronology of ritual structure. It was ascertained that the structure has been encircled from inside by the moat clad over by middle-sized stones. This complex was functioning during 10th century.

Key word: Plisnesko, Cult center, locality «Olenin Park», ritual structure, rampart, moat, Slavic period.

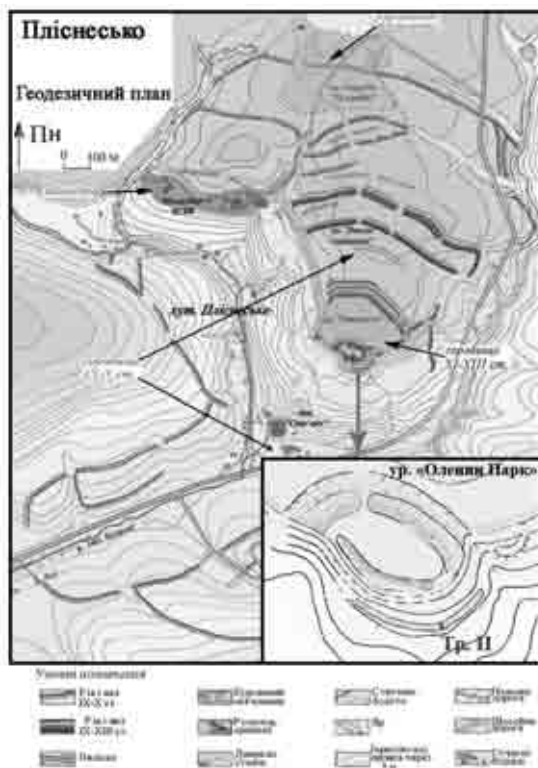

Рис. 1. План Плісьнеського археологічного комплексу, ур. «Оленин Парк», а також місце закладання траншеї ІІ 2013 р. (за М. Филипчуком)

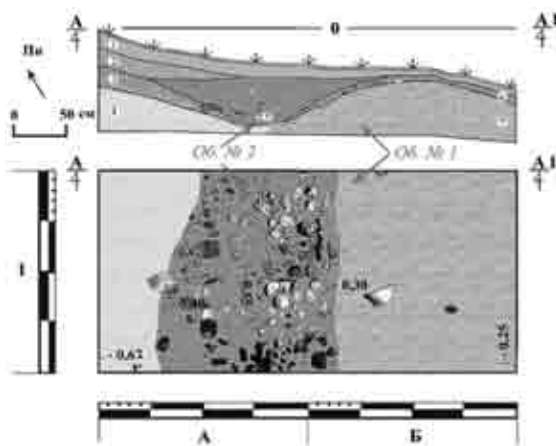

Рис. 2. Траншея ІІ (планіграфія та стратиграфія нашарувань північної стінки):
 1 – гумусоно-аккумулятивний г-т, 2 – елювіальний г-т, 3 – ілювіальний г-т,
 4 – вапнякова порода, 5 – заповнення об. № 2, 6 – чорні гумусовані суглинки
 (ілювіальний г-т ?), 7 – перевідкладений г-т вапняку

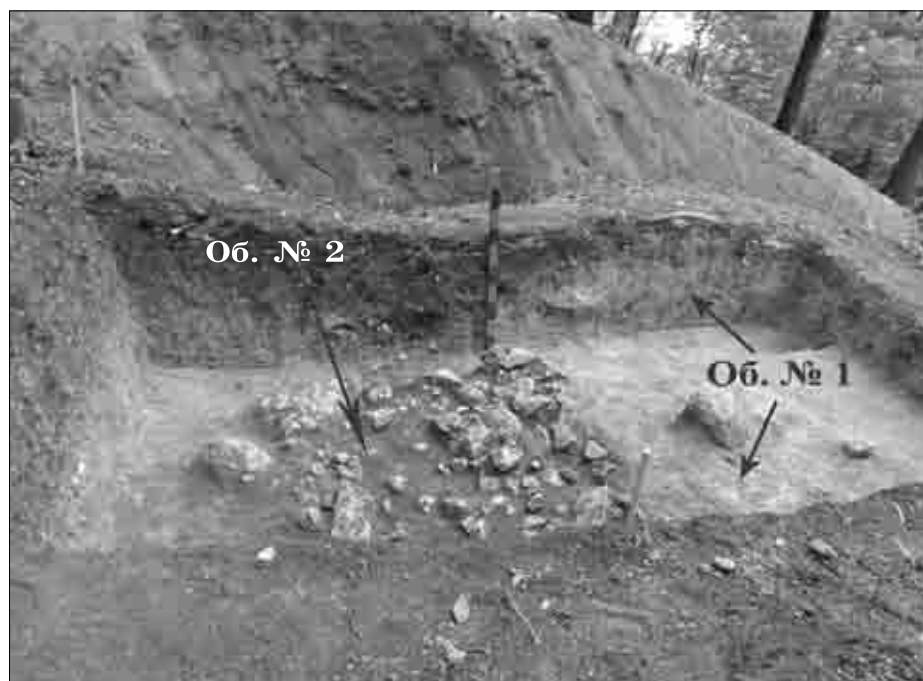

Фото 1. Вигляд на досліджувану ділянку траншеї II з півдня

Фото 2. Фрагменти обробленого камення, якими було вимощено рів ритуальної споруди

УДК 904:393.2(477.64)''07''

Андрій Білецький, Георгій Шаповалов

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ (КІЧКАСЬКИЙ) «СКАРБ» – ПОХОВАННЯ-СПАЛЕННЯ X СТ.

У даній статті здійснена спроба переглянути «традиційну» для радянської і сучасної української історіографії дату Вознесенського поховання – VIII ст. Автори, проаналізувавши речовий матеріал поховання, датують його X ст. Встановлюється його приналежність слов'янам, а також обґрунтовується висновок, що це поховання останнього князя-язичника Святослава Хороброго.

Ключові слова: Кічкаський скарб, поховання-спалення, Вознесенське поховання, ріка Дніпро, острів Хортиця, експедиція, дослідники, зброя.

Від 1960-х рр., завдяки В. Грінченку, в радянській історіографії одразу, як аксіома, встановилось твердження, що Вознесенське поховання датується не пізніше VIII ст. н. е., а то й раніше. Стаття В. Грінченка під назвою «Пам'ятка VIII століття коло с. Вознесенки на Запоріжжі» вийшла у 1950 р., після його смерті. Саме датованою В. Грінченком VIII ст., вона увійшла у праці цілого ряду дослідників. Ця дата визначної пам'ятки була популяризована такими дослідниками, як А. Сміленко (А. Брайчевською), Г. Шовкопляс, І. Шовкоплясом, М. Брайчевським, А. Амброзом та ін. Але, практично одночасно з В. Грінченком, одним із учасників розкопок М. Міллером була висловлена точка зору про приналежність даного поховання до другої половини X ст. Саме цю думку на сучасному етапі підтримують та відстоюють автори [6; 46–49]. Завданням даної статті є уточнення хронологічних рамок Вознесенського поховання шляхом аналізу його речового інвентаря.

Підставою для віднесення Вознесенського поховання В. Грінченком до VIII ст. стала наведена ним аналогія з Перещепинським, Келегейським, Ново-санжарівським та Макухівським скарбами [11. С. 62]. Тим не менше, дослідник, не зважаючи на присутність в одному з цих скарбів монет VII ст., а також категорично визначене ним датування не пізніше VIII ст., все ж припускає пізніше на «цілі століття» датування [11. С. 62]. Дане його припущення абсолютно збігається з методологією датувань згідно нумізматичних знахідок, розробленою Г. Корзухіною. Дослідниця на основі глибоких спостережень відзначає, що різниця між часом обігу монет і їхнім закопуванням, як правило, сягає від двох до чотирьох століть [23. С. 18, 73]. Необхідно також зазначити, що М. Брайчевський вихідною точкою у датуванні Глодоського скарбу вважав датування Вознесенського скарбу, здійснене В. Грінченком [8. С. 184]. Крім того, він відокремив Вознесенку і Глодоси від інших вище згаданих скарбів.

М. Брайчевський вважав проведену з ними аналогію не зовсім виправданою з наукової точки зору [8. С. 177]. На відсутність аналогії між Вознесенським похованням і Перещепинським «скарбом» також вказував Л. Мацулевич [25. С. 184–185]. Тому висновки щодо монет Перещепинського скарбу не є актуальними у датуванні Вознесенського поховання [42. С. 145–152]. Також М. Брайчевський визнає, що «монети VI–VIII ст. на наших землях взагалі трапляються дуже рідко. Адже деякі дослідники називають цей час періодом «безгрошів'я» (В. Гошкевич): «Це дуже підважує інформативну вартість монетної частини скарбів як засобу хронологічних визначень. До того ж монети несуть ознаки тривалого життя в обігу. Деякі з них перетворені на підвіски. Отже, в землю вони потрапили через чималий відрізок часу після їх випуску у світ» [8. С. 178]. З другої сторони варто відзначити, що М. Брайчевський схилився до думки, що пам'ятка відноситься до VIII ст. [8. С. 473]. Підставою для цього він вважав прив'язку до Пастирського городища. Тим не менше, сам вчений відзначав проблемність такої прив'язки через відсутність спільного керамічного комплексу Пастирського з Вознесенкою [8. С. 187].

Ще одна проблема, пов'язана з цією пам'яткою, – це її етнічна приналежність. Слов'янське походження Вознесенської пам'ятки відстоювали Б. Рибаків [37. С. 11–14], М. Брайчевський [8. С. 188–190, С. 473–474], А. Сміленко [41. С. 116]. В свою чергу її неслов'янський характер обстоювали А. Амброз [3. С. 20–21] та М. Відейко [9. С. 176]. Почавши з аналізу припущень А. Амброза, відразу зазначимо, що вони базуються на його ж не до кінця обґрунтованих твердженнях. По-перше – «Каждое степное захоронение с конем и оружием можно уверенно считать кочевническим. Устойчивым признаком степных кочевников V–VIII вв. является отсутствие фибул, обычной находки в погребении их оседлых соседей, а до V в. – и степных сармат» [3. С. 12]. Друге твердження базується на аналогії із поминальним храмом тюркських царів на території сучасної Монголії [2. С. 212]. Третє твердження базується на аналогії Вознесенки і Глодос, де виявлені явні сліди людських жертвоприношень, які є для царських поховань традиційними [2. С. 217–219].

Щодо першого твердження, то знахідки пальчастих фібул відносяться до IV–VII ст. н. е., в той час як сам учений відносить Вознесенський комплекс до VIII ст. н. е. [3. С. 90–94]. Враховуючи визначення В. Грінченком Вознесенки як військового комплексу, з чим погоджується А. Сміленко та інші вчені, була б дивною знахідка жіночих прикрас власне руських речей. Крім того, необхідно зазначити, що в руських похованнях IX–X ст., зокрема у кургані часів Святослава Хороброго Чорна Могила, не знайдено ні одної фібули. У свою чергу приналежність Вознесенки до VIII ст. є проблематичною, адже цілий ряд знахідок дає підстави вважати, що верхньою межею здійснення цього поховання є X ст. Таким чином, перше твердження утримується лише на надуманій різниці між лісостеповою і степовою зонами України. Друге твердження базується, як було

уже сказано, на аналогії української пам'ятки з монгольською, зокрема, з храмом Кюль-Тегіля в Калаїддалі [2. С. 205–213]. Висновок М. Брайчевського про недоречність таких аналогій [8. С. 180] можна підтвердити наступним. Вознесенську споруду В. Грінченко описує як таку, що має форму кола, тоді як монгольський храм в основі своїй має прямокутну форму. Про те, що особливістю слов'янських сакральних місць, святилищ і поховань є планування колом, відзначають усі дослідники [33. С. 20, 22; 36. С. 255]. Крім того, згідно ілюстрацій, наведених А. Амброзом, головним обрядом поховання у тюркомовних кочівників є обряд тілопокладення. А на Вознесенці, згідно описів В. Грінченка, простежено обряд тілоспалення, який був характерним для русичів ще й у другій половині X ст. [30. С. 13].

А. Амброзом здійснена спроба заперечити факт обряду трупоспалення на тій підставі, що В. Грінченком з 52 уламків кісток 18 були ідентифіковані, як конячі, про решту 34 фрагментів він нічого не повідомляє. На підставі цього він робить висновок, що «вероятно они неопределимы» [2. С. 208–209]. З цього приводу роз'яснення нам дає ще один учасник археологічної експедиції на Вознесенці М. Міллер: «На самому споді під камінням було знайдено кілька незначних уламків кісток, серед них одна більшого розміру, очевидно, – частина людської гомілкової кості. Уламки кісток, як і деяке каміння, були обпалені. Цей факт надзвичайної ваги не був у свій час спостережений досліджувачем, через що сама істота пам'ятки в цілому лишилася йому незрозумілою» [28. С. 56]. На думку М. Брайчевського, упущення В. Грінченком інформації про ті 34 уламки кісток не є підставою заперечувати, що на виявленому кострищі разом з конем (чи конями) було спалено й вершника (або вершників): «спеціальний похорон коней без їхнього власника виглядав би досить дивно» [8. С. 180–181]. Тому твердження А. Амброза про те, що ці ями не були похованням, є безпідставними. Очевидно, що стверджувати це А. Амброза спонукала нетиповість даного поховання для тюрків. Цікавим є факт, поданий М. Міллером, що остаточно розвіює припущення А. Амброза. Зокрема, він не сумнівався в тому, що це князівське поховання, здійснене за обрядом тілоспалення, що зовсім не є характерним для тюрків. Крім того, саме поховання не пов'язане з городищем у той спосіб, як думав В. Грінченко [11. С. 58–59]. Тут фактично залишається ще додати щодо третього пункту А. Амброза про те, що обряд жертвоприношення, згідно доречних зауважень М. Міллера, був характерний і для русів (слов'ян). Крім того, доречним є зауваження професора про відсутність взаємозв'язку поховання з городищем, що знову заперечує тюркську (монгольську) інтерпретацію А. Амброза [2. С. 211–212]. Тому для того, щоб визначити хронологічні рамки та етнічну приналежність даної пам'ятки, необхідно провести аналіз речового матеріалу на підставі публікації, здійсненої В. Грінченком у 1950 р., як це робив ряд вище згаданих дослідників. Крім цього, необхідно залучити фотозвіт археологічної експедиції 1930 р.

Першим, що найкраще піддається датуванню, – це зброя і спорядження вершника, в даному випадку – стремена. Перш за все таке уточнення хронології можливе завдяки працям А. Кірпічнікова. Він стверджував, що шабля як вид зброї була відома на Русі з IX ст. [17. С. 57, 61]. Шабля, як правило, використовувалась у кінному бою. Вчений відзначає, що майже всі знахідки шабел ь територіально пов'язані з південною Руссю. За визначенням А. Кірпічнікова, довжина шабельного леза досягала 1 м, вигнутість в найвищій точці – 3 см, ширина – від 3 до 3,7 см [17. С. 65, 67]. У свою чергу, зразки шабел ь, знайдених на Вознесенці, мали такі параметри: довжина з руків'ям – 75, 83, 82 см (довжина руків'їв – 8, 5, 11,8 см), а ширина лез – від 3,1 см. Якщо припустити, що це поховання відноситься до часів князя Святослава, то як аналогія до таких знахідок напрошується шабля, знайдена при розкопках Чорної Могили, а також т. зв. «шабля Карла Великого» [36. С. 35, 40]. Оскільки приналежність Чорної Могили до часів Святослава Хороброго є незаперечним фактом, то варто розпочати аналіз шаблі з неї [36. С. 29]. Довжина леза без руків'я має приблизно 71 см, ширина – 3 см. Якщо відняти довжину руків'їв вознесенських шабел ь, відповідно дістанемо ту саму довжину – 74,5 і 70,5 см.

Наступна аналогія, як уже згадувалося, це т. зв. «шабля Карла Великого», що хронологічно близька до часів князя Святослава (між 80-ми рр. X ст. і 20 рр. XI ст.). Київське походження цієї шаблі є фактично доведене [16. С. 273]. Довжина її леза без руків'я – 80 см, ширина леза – 4,5 см. В даному випадку необхідно врахувати значно кращу збереженість останнього зразка, порівняно з попередніми, які, ймовірно, в первісному вигляді були довшими та ширшими. Так, із ілюстрації Б. Рибакіна видно, що шабля з Чорної Могили складена з окремих фрагментів, що дає можливість припустити пропуск одного з фрагментів [36. С. 35]. У свою чергу, у фотозвіті Б. Грінченка, на одному з екземплярів шаблі бракує частини зі сторони руків'я і вістря, двом іншим бракує вістря. Щодо ширини, то А. Кірпічніков, враховуючи тенденцію кінця X–початку XI ст. до її збільшення, відзначав її коливання від 3 до 4,5 см [17. С. 67]. Крім того, цікавим також є мистецький аналіз шаблі Карла Великого, на підставі якого зроблено висновки про її київське походження. А. Кірпічніков зауважує, що «единствинная шабля с очень близким орнаментом вдоль лезвия найдена в Киеве в христианском, вероятно, княжеском погребении» [16. С. 271]. Пізніше вчений уточнює датування шаблі дещо давнішим періодом, ніж правління Володимира Святославовича: «Допустим, что изготовление вещи могло относиться к несколько более раннему времени. На это указывает декоративная отделка клинка. Вдоль лезвия сабли с каждой стороны проходят золоченные полосы с гравированным орнаментом» [17. С. 65].

Не зважаючи на те, що Г. Корзухіна датує цю шаблю («саблю-меч») першою половиною XI ст., вона не відкидає ймовірності її ранішого датування [20. С. 85]. Виявляється орнаментальна схожість з рослинним візерунком шкіряної

обклашки піхв вознесеньських шабел [11. С. 51] з окремими деталями «шаблі Карла Великого» [16. С. 274]. Цінною є деталь візерунка наконечника піхв тієї ж шаблі, що один до одного нагадує орнамент частини обгортки піхв [16. С. 274] вознесеньської шаблі [11. С. 51]. Аналогічний орнамент на наконечнику піхв шаблі знайдено при розкопках слов'янського селища X ст. Алчедар у Молдові [32. С. 30, 58], що також виявляє стилістичну схожість у вознесеньських наконечників піхв [11. С. 51]. Тому твердження М. Відейко щодо датування даних шабел, як і інших речей з Вознесенки, VII–VIII ст. не мають ніяких підстав [9. С. 174].

Інші речі, знайдені у Вознесеньському похованні, мають аналогії в багатьох відомих пам'ятках Русі. Так, поясні набори, подані у фотозвіті на фото №30 (4, 7) [9. С. 176], а також у самій статті В. Грінченка [11. С. 46], знаходять аналогії на литих формочках з Києва, що знайдені у шарі X ст. [13. С. 105–106, 108, 112]. Одна з вознесеньських бляшок [11. С. 46] за стилем схожа на бляшку з кургану Гульбище [36. С. 39]. У цьому ж кургані знайдені застіжки, що за орнаментом ідентичні до вознесеньських бляшок [11. С. 46]. Значний інтерес становить ніж з ялинково-очковим орнаментом [11. С. 43–44]. Зразок ще одного аналогічного ножа подає Б. Рибаків [34. С. 13]. Такий орнамент дослідник називає «очковим» [37. С. 414]. Кістяна оправа ножа з аналогічним очковим орнаментом знайдена при розкопках в с. Дніпровському у Надпоріжжі (вище Вознесенки по Дніпру на 50 км) [7. С. 169, 177]. А. Брайчевська (А. Сміленко) відносила дане поселення до X–XII ст., хоча і визнала можливість відсунути межу датування назад (кін. I тис. н. е.) [7. С. 171–172]. Найближчою аналогією до візерунку вознесеньських ножів є чотирилик писало X ст. [10. С. 18, 23], знайдене в болгарському Преславі. Б. Рибаків описує його так: «Преславское писало четырёхгранно; каждая грань покрыта солярными знаками, расположенными различно, награвированы стилизованные растения» [37. С. 355–356]. Цікаво відзначити, що Преслав був одним із базових місць перебування руських військ під час балканських воєн князя Святослава.

У свою чергу А. Сміленко стверджує, що Вознесеньське поховання відноситься до VII ст. [41. С. 115]. Її твердження базується на речовій близькості однієї з вознесеньських пряжок з аналогічною, знайденою у зимнівському городищі В. Ауліхом і датованою ним VII ст. [4. С. 59]. Але з цілком аргументованою критикою такого датування виступив А. Айбабін, який зазначає, що такого типу пряжка знайдена як у с. Зимне, так і у Вознесенці, побутувала в IX–XI ст. Причиною цих неточностей у визначенні хронології цієї, як і усіх інших, знахідок є перекопаність культурного шару [1. С. 310, 312].

Ще одним аргументом для такого датування є кераміка. А. Сміленко, слідом за В. Грінченком [11. С. 62], відзначає канцерівське походження посуду, знайденого на Вознесенці [41. С. 155]. Дослідниця визначає вік кераміки археомагнітним методом датування горнів Канцерівки. Даний метод має похибку до двох століть. Судячи з усього, ненадійність цього методу розуміє і сама А. Сміленко. Тому

головною аргументацією у датуванні канцерівських знахідок все ж виступає власне Вознесенка, точніше те, як вона датується В. Грінченком.

При датуванні канцерівської кераміки необхідно врахувати її аналогію з керамікою з Яцевої балки, що відноситься до IX і XI ст. [41. С. 148, 166], а також аналогічних клейм на посуді у вигляді хреста [41. С. 167].

У свою чергу М. Брайчевський однозначно стверджує взаємозв'язок матеріалу Вознесенського комплексу з матеріалом пам'яток Надпоріжжя з Петрово-Свистунового і Яцевої балки [8. С. 188], які А. Сміленко датує IX–XI ст. [41. С. 163]. Аналогічної думки дотримувався Б. Рибаків, пов'язуючи кераміку Петрово-Свистунового з керамікою Вознесенського поховання, не зважаючи на те, що він припускав як дату поховання VIII ст. [34. С. 11].

Очевидно, ця та інші аналогії дали А. Сміленко підставу говорити про те, що «в пам'ятках [кераміці – *А. Б., Г. III*] степового Подніпров'я X–XI ст. є також елементи салтівської культури VIII–XI ст.» [41. С. 172]. Зазначимо, що А. Сміленко відзначає взаємозв'язок цього посуду як з Салтівською культурою, так і з населенням Північного Кавказу [41. С. 172, 175; 7, С. 172]. Дана культура тісно пов'язана з ясами-аланами [24. С. 138, 144, 145] і проіснувала до кінця X ст. Тому вважаємо за необхідне пов'язати дані знахідки з походами Святослава Хороброго на Північний Кавказ, а також переселенням частини цього населення на Подніпров'я, зокрема Надпоріжжя, повідомлення про що нам зберіг В. Татішев [45. С. 43].

Ще одним аргументом, на якому трималось припущення про датування Вознесенського поховання VII–VIII ст., є знайдені трьохлопатеві наконечники стріл. На думку А. Медведєва трьохлопатеві наконечники усіх типів виходять з ужитку на Русі до середини X ст. [27. С. 59]. Висновку А. Медведєва суперечать дві знахідки трьохлопатевих наконечників у похованнях, приналежність яких до епохи князя Святослава є доведеною. Перше – це вже згадувана Чорна Могила [36. С. 40], друге – це Галичина Могила [5. С. 6, 8]. Необхідність подальшого використання цих наконечників обґрунтував Б. Рибаків їхньою функцією, що полягала у проникненні в щілини кольчуги [34. С. 40].

Безумовно, що найбільший інтерес становить скульптурка орла, яка, на думку В. Грінченка, є значком військової частини [11. С. 45, 46]. З припущенням дослідника погоджується М. Міллер [28. С. 57] та А. Сміленко [41. С. 114]. Сумніви щодо приналежності даного орла до військового навершення, чи то римського, чи то візантійського, висловив Л. Мацулевич [25. С. 198]. Необхідно відзначити, що його сумніви йдуть всупереч його ж висновкам про саме візантійське виробництво цього орла [25. С. 189–190], на що звертає увагу А. Сміленко у своїй аргументації щодо використання орла «як значка військової частини в римський час, що міг як пережиток мати місце і в пізніший час» [41. С. 114]. Л. Мацулевич часом виготовлення орла вважає V ст. [25. С. 187]. Сам вчений погоджується, що цей орел, як військовий знак, використовувався на

межі VII–VIII ст. Підставою для такого твердження є монограма, яка, на його думку, є іменем командира. Таке позначення військової частини в Візантії було характерним з VI по IX ст. Але сам автор відзначає систематичне вживання такого позначення у пізніші часи [25. С. 202]. Зокрема, в X ст., як видно з посилення на Ю. Кулаковського, що свідчить про чітку спадковість військових полків, які вели свої найменування і бойову історію від римських часів [43. С. 26]. Нерозривність цієї спадкоємності спостерігається і в часи імператора Маврикія (582–602 рр.), що засвідчено у «Стратегіконі», і Константина VII Порфірогородного. Як про це згадують обидва імператори, відповідно, в «Тактиці» і «De ceremonie». Зокрема, вчений звертає увагу на те, що в столиці імперії при імператорі постійно перебували чотири кінних загони. Вони брали участь у поході в тих випадках, коли в ролі головнокомандуючого виступав сам імператор, або наближена до нього людина [43. С. 26]. До речі, такими при імператорі Іоанні I Цимісію були стратопедарх Петро і Варда Склір, що виступали проти князя Святослава у 970 р. [44. С. 163].

Тим більше, що при аналізі клейма і його хронологічної приналежності Л. Мацулевич згадує ложки з аналогічним, як у орла, клеймом, датовані знайденою візантійською монетою XI ст. імператора Костянтина X Дуки (1059–1067 рр.) [25. С. 188–189].

Ще одним аргументом на користь цього припущення є знайдений панцер з бляхами, про який В. Грінченко не подає у статті ніяких відомостей, але його зображення подане у фотозвіті. Дана фотографія опублікована М. Відейком з подальшим коментарем як обладунки воїна-кочовика, що не може відповідати дійсності з наступних міркувань [9. С. 169, 227]. Так, вважається, що головним видом озброєння на Русі була кольчуга [18. С. 15]. Більше того, поширення бляшаного панцера («пластинчатого доспеха» за А. Кіріпніковим) більш-менш масово почалось не раніше XI ст. [18. С. 16]. Твердження про те, що бляшкова броня набула поширення вже в VII–X ст. на підставі того, що виявлені 40 таких обладунків на території Русі протягом VIII–XV ст., є надто тенденційним, якщо в цій же таблиці їхнього поширення з 39 обладунків тільки три належали періоду VII–X ст. З них один обладунок датується X ст., два інші датуються в діапазоні з VII по X ст. Всі інші датуються не раніше X–XII ст. [26. С. 123, 124]. Таким чином, популярність бляшкового панцера на Русі X ст. є дещо завищена. Якщо співставити тип бляшок Вознесенського панцера, то він не відповідає жодному з типів, знайдених на Русі, ні за формою, ні за способом кріплення [26. С. 120]. Зокрема, і бляшки з Білої Вежі, що за хронологією можуть відповідати часу Святослава Хороброго (X–XII ст.) [18. С. 17]. Очевидно, даний Вознесенський обладунок не є руського виробництва. Більшість вчених, зокрема А. Кіріпніков, звертають увагу на те, що на мініатюрах, фресках, печатках, іконах і рельєфах такого типу обладунок зображується у вигляді луски: «Для Руси эти чешуйчатые одежды не считались реальными и объяснялись действительно сплошным

влиянием византийской иконографии, для самой же Византии панцыри были обычны» [18. С. 15].

Ю. Кулаковський у своїх коментарях до «Стратегіки» Никифора II відзначає, що, не зважаючи на рекомендації візантійських військових трактатів, одягати піхотинцям бляшкову броню [43. С. 29], вона все ж залишається яскравою ознакою важко озброєного кіннотника-катафракта і пішого стрільця [43. С. 32–33]. Дуже цікавим і показовим в цьому плані є рельєф XI ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря, на якому зображені два вершники-змієборці у двох різних типах бляшкових панцерів. Зокрема, бляшки на панцері вершника, зображеного праворуч, цілком нагадують тип вознесенського бляшкового обладунку [14. С. 160]. Враховуючи чітко встановлену візантійську традицію в іконографії, стає очевидна візантійська приналежність вознесенського обладунку. До того ж він не міг бути дуже віддалений в часі від Михайлівського рельєфу, а значить, відносяться десь не раніше, ніж до X ст., тобто цілком можлива його належність до часів Святослава Хороброго. Принагідно, хотілось би відзначити певний ідейний взаємозв'язок між вершником-змієборцем і власне змієборчою символікою бойового навершя (орла), знайденого на Вознесенці.

Таким чином, напрошується висновок щодо військового навершя у вигляді орла, що бореться зі змією, і даного обладунку, які могли належати елітному загону катафрактів. Даний загін нам відомий з хронік Л. Диякона і Скіліци під назвою «безсмертних», який, цілком можливо, очолював стратопедарх Петро [15. С. 57, 70]. Тому, в даному випадку, у зв'язку з монограмою на грудях орла, що розшифрована як ім'я воєначальника Петра¹ [25. С. 202], хотілось би висловити наступні припущення. Цілком погоджуючись з А. Сміленко, що даний орел є трофеєм, здобутим під час одного з балканських походів, припускаємо належність значка військової частини, яку очолював стратопедарх Петро, що був розгромлений князем Святославом [43. С. 163–164]. Ймовірність здобуття цього значка як трофея внаслідок військових дій 970 р., так і під час фінальної битви під Доростолом, є дуже високою.

Датування Вознесенського поховання X ст. підтверджують й інші знахідки. Вудила, знайдені В. Грінченком, найбільше підходять до II типу, який, згідно класифікації А. Кірпічнікова, на Русі фіксується не раніше X ст., набуваючи максимального поширення в XII–XIII ст. [18. С. 16]. Щодо зразка стремені, поданого першим [11. С. 43], то належить воно до IV типу і побутувало в основному в VII–XI ст., а то й пізніше. Друге стремено найближче до VI типу, використовувалось на дуже широкій території, крім Русі, з VII по XI ст. [11. С. 48, 49].

¹ Цілком погоджуючись з Л. Мацулевичем, що цей військовий знак не міг належати рідному брату імператора Маврикія, на ім'я Петро, тим не менше, на відміну від дослідника, не виключається можливість приналежності цього знака будь-якому іншому візантійському воєначальнику пізніших часів.

Місцем виробництва більшості речей В. Грінченко визнав Візантію. Крім того, М. Міллер відзначає в характеристиці скарбу деталі, упущенні В. Грінченком, зокрема, що «було чимало частково стоплених, або поламаних срібних речей, з яких більшість – церковне начиння: кадила, чаші, діскоси і т. п. Деякі речі не було відзначено взагалі, оскільки весь матеріал не було науково оброблено» [28. С. 7–8].

Цікаво також відзначити, що в одному з поховань, яке В. Грінченко прив'язував до скарбу [11. С. 58–59], було знайдено прясельце конічної форми висотою 2 см. Виходячи з того, що прясельця теж є датуючим матеріалом, зокрема використання глиняних пряселець відбувалось включно до другої половини X ст., що надійно засвідчено знахідкою на Чорній Могилі [31. С. 25], а також враховуючи традиційну форму і розміри цього прясельця [24. С. 21], можна вважати це ще одним непрямим доказом приналежності усіх цих поховань до часів князя Святослава. Адже ця форма була характерна і для шиферних овруцьких пряселець, що почали використовуватись з кінця X ст. [31. С. 221].

На даному етапі зібраний науковий матеріал про обряд поховання (зокрема, руського чи то слов'янського), а також світогляд давніх русів-слов'ян, дає можливість інтерпретувати як етнічну приналежність, так і світоглядний зміст цієї пам'ятки. Ще одним свідченням того, що Вознесенський скарб є похованням-спаленням X ст., є частина кольчуги, що зберігається в Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького. Дана кольчуга має наступні характеристики: зовнішній діаметр її кілець складає 10–11 мм, внутрішній діаметр – 7 мм, товщина кілець – 1,5 мм, спосіб виготовлення – почергова клепка і зварка. Спосіб кріплення, згідно В. Грінченка, записаних у польовому щоденнику: «Одне залізне коване колечко, на якому надіто таких самих трое колечок» [12. С. 7, 12]. Даний опис відповідає типу кольчуг, знайдених, власне, у давньоруських похованнях-спаленнях X ст. [34. С. 27].

Згідно В. Грінченка можна зробити висновок, що обряд поховання здійснено шляхом тілоспалення на стороні [11. С. 13]. Вчені визначають, що даний поховальний обряд є суто слов'янським, про що вже було сказано вище. Зокрема, А. Моця вважає, що цей обряд використовувався у VII–X ст. Хоча ним визнається факт існування даного обряду на східних руських землях до XI ст. [29. С. 113]. Дослідник відзначає, що між тілоспаленням на місці і на стороні існує тісний генетичний зв'язок [29. С. 79]. Пов'язується, перш за все, зміна цього обряду з розкладом общини, яка могла виконувати таку трудомістку роботу як обряд тілоспалення на стороні [30. С. 44–46]. В даному випадку, коли мова йде про поховання князя, ще й його дружиною, виконання такого обряду є цілком можливим і доречним. Крім того, саме планування Вознесенського поховання знаходить більше аналогій зі слов'янськими святилищами IX–XI ст. [30. С. 20, 37, 207], ніж з тюркськими [2. С. 205]. Аналогії з останніми скоріш за все відсутні, про що було сказано вище. Головним речовим набором слов'янських по-

ховань, згідно визначення А. Моці, є присутність зброї [29. С.14], яка в нашому випадку представлена наконечниками стріл, шаблями. Також для слов'янських поховань цього періоду характерний наступний набір: кераміка, пряслиця, залізні ножі з прямою спинкою, кресало; кістяні «вістря», зокрема наконечники стріл, а також кістки жертовних тварин [9. С. 23, 25, 28, 29]. Увесь цей речовий матеріал присутній у Вознесенському похованні. Даний матеріал був проаналізований вище. Ще однією ознакою слов'янськості даного поховання є знахідка корабельних цвяхів [42. С. 40]. Відомий опис Ібн Фабланом поховання знатного руса, згідно тверджень Б. Рибаківа, є слов'янським [33. С. 23, 30].

Згідно методології археологічної науки, кінцевою датою археологічного об'єкта визнається верхня хронологічна межа знахідок [7. С. 144]. Як показав аналіз речового інвентаря Вознесенського поховання, більшість знайдених у ньому речей належать до X ст. Тому вважаємо за можливе і необхідне відсунути хронологічні рамки розкопаного В. Грінченком поховання-спалення з VII–VIII ст. до другої половини X ст.

Цей висновок підтверджується історико-географічною характеристикою місцевості, де була знайдена пам'ятка. При її відтворенні ми спиратимемось на письмові джерела: працю візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» [19], «Літопис руський» [22] і «Записку готського топарха» [23]. Врахуємо також результати Днепрогесівської археологічної експедиції, новітніх розкопок на о. Хортиця і на берегах Дніпра навколо неї за останні 40 років. З праці візантійського імператора ми знаємо, що, пройшовши дуже вузьке і тому найбільш небезпечне місце, – Крарійську (Кічкаську) переправу, руси досягають острова Святого Григорія (Хортиці). На цьому острові руси «проводять свої жертвоприношення тому, що там росте величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, встромляють вони і стріли навколо [дуба], а інші – шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їхній звичай. Кидають вони і жереб щодо півнів: чи зарізати їх, чи з'їсти їх, чи відпустити їх живими» [19. С. 49]. Ця інформація вказує на сакральне значення острова Хортиця як, можливо, одного з головних в межах Київської Русі острівних святилищ.

З літописів відомо лише про деякі походи, а значить і зупинки на Хортиці, флотилій русів Дніпром у Чорне море та чисельності їх суден. 907 р. біля о. Хортиця зупинявся флот князя Олега, який складався з 2000 суден. Навесні 941 р., подолавши пороги, до Хортиці прийшов величезний флот князя Ігоря кількістю 10000 лодій [22. С. 24]. Ще один флот «без числа кораблів» князя Ігоря пройшов Дніпром через Хортицю в 944 р. [22. С. 25]. У 971 р. у свій військовий похід Дніпром до берегів Болгарії відправився князь Святослав. Повертаючись з походу навесні 972 р., князь загинув на порогах [22. С. 43]. Князь Володимир Великий 988 р. Дніпром провів свій флот, прямуючи до Корсуня (Херсонесу) за християнськими святинами [22. С. 61]. 1043 р. спорядив у похід Дніпром і морем на Царгород свого сина Володимира князь Ярослав [22. С. 93].

Б. Рибаків вважав походи київських князів Дніпром і Чорним морем у Царгород обов'язковим завершальним етапом встановленого у Київській Русі порядку збирання податків (полюддя). Збирання полюддя проводилось взимку, а навесні, коли кораблі високою водою легко проходили пороги, все зібране (хутра, зерно, мед, віск, раби) відправлялося до Царгорода. А це означає, що такі походи (з обов'язковими зупинками на Хортиці), як невід'ємна частина економічного ладу держави, проводилися щорічно. Такі походи-експедиції здійснювалися як вниз Дніпром, так і вгору течією, при поверненні до Києва. Для забезпечення відправ язичницьких обрядів на острові-святилищі, розміщення і обслуги дружинників, мореплавців, купців, просто великої кількості людей і кораблів з вантажами на Хортиці мав проживати місцевий люд і, відповідно, існувати поселення. Їхні назви нам відомі з літописів. У 1103 р., під час спільного успішного походу князів Святополка Ізяславовича і Володимира Всеволодовича на половців, літописець повідомляє: «І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в Протолчах і на Хортичій острові» [22. С. 158]. Ще раз хортицьке поселення «Протолчі» згадується в 1190 р.: «І тоді, зібравшись з чорними клобуками, поїхали вони [князі Ростислав Рюрикович і Ростислав Володимирович – *А. Б., Г. Ш.*] бисто в напад до Протолчів і тут зайняли багато стад половецьких в лузі в дніпровському» [22. С. 350]. Навесні 1224 р. біля Хортиці зібралося давньоруське військо напередодні першої битви з монголо-татарами на р. Калці. Літопис повідомляє, що тоді «вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, – човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і повели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів» [22. С. 379].

Із Запоріжжям пов'язаний інший цікавий епізод княжої доби. У документі кінця X ст. під назвою «Записка готського топарха» описується тяжка переправа через Данапріс (Дніпро) військового загону на човнах, коли річка була не стабільна і сповнена льодоставу. Із-за нього їм довелося довго чекати замерзання річки і потім вже переправлятися верхи на конях. Загін воїнів прибув в селище під назвою «Ворион». Тут вони відновили свої сили, а потім через хуртовини змушені були затриматися на деякий час. На думку Г. Літаврину, подія це сталося в січні 992 р. і пов'язана з поверненням загону у Крим після зустрічі з монархом, що царює на північ від Дунаю. За Г. Літавриним, цим могутнім монархом був київський Володимир. Аналіз джерела дозволив Г. Літаврину зробити висновок, що Ворион був розташований на Дніпрових порогах біля Крайської (Кичкаської) переправи. Про це поселення Г. Літаврину пише: «Ворион – велике село, шляхами, що йдуть через нього, не припинявся рух і взимку. Безсумнівно, заняття населення – землеробство» [23. С. 114–130].

Ці свідчення писемних джерел підтверджуються джерелами археологічними. У 1927–1928 рр., в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу, були проведені археологічні розкопки давньослов'янського Кічкаського поселення. Воно зна-

ходилося як на лівому, так і на правому берегах між Хортицею та Крарійською (Кічкаською) переправою. Лівобережна його частина, на жаль, була зруйнована при будівництві шлюзового каналу. На правобережній частині Кічкаського поселення було досліджено 60 осель. Знахідки показують, що їхні мешканці займалися різними ремеслами: гончарством і обробкою каменю, полюванням і рибальством, обробкою дерева, прядінням і ткацтвом, а також землеробством з тваринництвом. Були розвинені ковальська справа та лиття кольорових металів. Найважливішим їхнім заняттям була торгівля, про що свідчить велика кількість привозної кераміки. Мешканці поселення займалися човневим перевозом на Крарійській переправі і лоцманством на Дніпровських порогах. А. Сміленко вважала Кічкаське поселення найбільшим на порогах, датувала його часом Київської Русі і зробила важливий висновок про те, що «Кічкаські поселення були великими селищами з рисами міських центрів» [41. С. 188].

В кінці 70-х рр. XX ст. у південній частині о. Хортиця було відкрито і частково досліджено ще одне поселення, яке ототожнено з літописним «Протолче» [47. С. 46–47]. Його площа попередньо визначена у 20 га. У культурних шарах, що датуються часом від VIII до XVI ст., знайдено 20 житлових і ремісничих об'єктів різної конструкції. Найбільш раннім тут виявилось житло шатрового типу, що датується VIII ст. До періоду X–XII ст. відносяться слов'янські житла землянкового типу з печами-кам'янками. XII–XIII ст. датуються великі споруди, розміром 30х10 м, представлені залишками будівель, злегка заглиблені в ґрунт і визначені дослідниками як казарми або «дружинні» будинки. Поруч з ними знайдена металургійна майстерня з тиглями, шлаками, крицями, флюсами та іншими артефактами, що підтверджують місцеве виробництво заліза та розвиток ковальської справи. На всій території поселення знайдені численні вироби ковалів – кресала, ножі, наконечники стріл, замки й ключі, цвяхи, сліди косторізного і ювелірного виробництва. Було виявлено значну кількість уламків чавунних котлів, фрагментів зброї, слов'янської та візантійської кераміки, хрестики з мідного дроту і глиняна писанка. У верхньому культурному шарі поселення XIII–XIV ст. знайдено бронзовий хрест-енколпійон, залізні лемеш і шпору, дві срібні татарські монети.

Частина цього поселення 1992 р. була виявлена і на правому березі Дніпра біля села Нижня Хортиця. Тоді ж і в 2000–2001 рр. ця правобережна частина Протолче була досліджена. Матеріали правобережної частини датуються X–XIV ст. та кінцем XVII–початком XVIII ст. [47. С. 47].

Поселення Протолче мало постійне населення, яке займалося орним землеробством, скотарством, торгівлею, а також різними ремеслами. Але головним призначенням цього острівного святилища та порту-фортеці було забезпечення перебування тут протягом певного часу величезної кількості дружинників, купців і рабів та надання їм різноманітних послуг. Фортеця була своєрідною військово-торгівельною базою давньоруських дружин з функціями порту для

безпечного утримання княжого флоту під час його перебування в цій частині Дніпра перед або після проходження порогів. Про саме таке призначення поселення Протолче свідчить його надзвичайно потужне укріплення валом висотою до 15 м і довжиною понад 2 км з півдня. Розкопки свідчать, що ці укріплення постійно підтримувалися в належному стані і відновлювалися навіть значно пізніше в XVI ст. В останні роки на Хортиці досліджено нові невеликі, проте дуже важливі сліди слов'янських поселень. Важливі тому, що вони датуються IX–X ст. і матеріально доповнюють відсутні раніше хронологічні періоди та дозволяють зробити висновок про безперервність присутності слов'янського населення на території Запоріжжя, починаючи з VIII ст. [47. С. 48].

З урахуванням викладеного, висновок щодо ототожнення багатого і неординарного князівського поховання-спалення X ст. на найвищому місці описаної території Вознесенської гірці у Запоріжжі з похованням київського князя Святослава, який загинув у 972 р. на Дніпровських порогах, є цілком логічними і науково обґрунтованим.

1. Айбабин А. И. Рецензия на книгу Ауліха В. В. Зимнівське городище (словянська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині) // СА. – 1975. – №2. – С. 309–313.

2. Амброз А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения. – М.: Наука, 1982. – С. 204–222.

3. Амброз А. К. Восточноевропейские и средноазиатские степи V – первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. Серия: Археология СССР. – М.: Наука, 1981. – С. 10–23.

4. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К.: Наукова думка, 1972. – 124 с.

5. Баран В., Томенчук Б. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі // Галичина. – 1998. – №21. – С. 5–10.

6. Білецький А. В. Вознесенське поховання: проблема інтерпретації // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології та Давньої історії / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2012. – С. 40–49.

7. Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наукова думка, 1962.

8. Брайчевський М. Ю. Вибране. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар Київський / упор. та анотов. іменний покажчик Ю. Кухаренка; передмова та наук. ред. О. Сухобокова. – 816 с.

9. Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. – К.: КРІОН, 2009. – 240 с.

10. Георгиев П. Л. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав // Археология. – София, 1984. – №1. – С. 16–28.

11. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – К.: Наукова думка, 1950. – Т. III. – С. 37–63.

12. Грінченко В. А. Польовий щоденник 1939 р. // Фонди Дніпропетровського національного історичного музею. – КН-№188201/АФС – №5060.

13. Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю. Набор литейных форм для поясных украшений Х в. // Древности среднего Поднепровья: сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 105–112.
14. *Державний історико-архітектурний заповідник «Софіївський музей»* / упор. Стоцька І. – К.: Мистецтво, 1984. – 248 с.
15. *Диакон Лев*. История. Пер. с греч. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
16. *Кирпичников А. Н.* Так называемая сабля Карла Великого // СА. – 1965. – №2. – С. 268–276.
17. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / АН СССР. ИА. – М.-Л.: Наука, 1966. – 176 с.
18. *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и боевого коня на Руси IX–XIII в.в. / АН СССР. ИА. – Л.: Наука, 1973. – 112 с.
19. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий. Изд-е 2-е, испр. / под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
20. *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. – 1950. – Т. XIII. – С. 63–94.
21. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – 226 с.
22. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
23. *Литаврин Г. Г.* «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.) / под ред. С. Д. Сказкина. – М.: МГУ, 1957. – С. 114–130.
24. *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. – №62. – М.-Л., 1958. – С. 85–150.
25. *Мацулевич Л. А.* Войсковой знак V в. // Византийский временник. – М., 1959. – Т. XVI. – С. 183–205.
26. *Медведев А. Ф.* К истории пластинчатого доспеха на Руси // СА. – 1950. – №2. – С. 119.
27. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – М.: Наука. – 1966. – 118 с.
28. *Міллер М.* Могила князя Святослава. – Вінніпег: Культура й освіта, 1951. – 15 с.
29. *Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1987. – 164 с.
30. *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 228 с.
31. *Розенфельд Р. Л.* О производстве и датировке овручских пряслиц // СА. – 1964. – №4. – С. 220–223.
32. *Русанова И. Л., Тимошук Б. А.* Древнерусское Поднестровье. – Ужгород: Карпаты, 1981. – 140 с.
33. *Русанова И. Л., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М.: АРХЭ, 1993. – 213 с.

34. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 802 с.
35. Рыбаков Б. А. Уличи // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXV. – С. 3–17.
36. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. – М., 1949. – №11. – С. 56.
37. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
38. Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории / Серия: Эврика. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 352 с.
39. Сміленко А. Т. Глодоські скарби. – К.: Наукова думка, 1965.
40. Смиленко А. Т. Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 158–166.
41. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К.: Наук. думка, 1975. – 210 с.
42. Соколова И. В. Монеты Перещепинского клада // Византийский временник. – М.: Наука, 1993. – Т. 54. – С. 145–152.
43. Стратегика императора Никифора. Изд. Кулаковского Ю. А. // Записки Императорской Академии наук. – СПб., 1908. – Вып. 9. – Т. VIII.
44. Сюзюмов М. Я. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы // Византийское обозрение. – Юрьев, 1916. – Т. 2. – Вып. I. – С. 133.
45. Татищев В. Н. История Российская. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. – Т. 1. – 500 с.
46. Шаповалов Г. І. Де загинув князь Святослав Ігоревич? // Література та культура Полісся: Істор. та культурол. процеси на Поділлі та в Україні (XI–XX ст.). – Ніжин, 2002. – Вип. 20. – С. 23–29.
47. Шаповалов Г. І. До питання про місце загибелі та поховання князя Святослава Ігоровича // Культурологічний вісник. – 2003. – Вип. 10. – С. 3–7.
48. Шаповалов Г. І. Про місце загибелі князя Святослава Ігоровича // Пам'ять століть. – 2003. – №1 (40). – С. 30–34.
49. Котов В. И., Шаповалов Г. И. Князь Святослав Храбрый и Запорожье. – Запорожье: ПУВК, 2012. – 79 с.

Andriy Biletskiy, Georgiy Shapovalov

VOZNESENSKIY (KICHKASKIY) «TREASURE» – CREMATION BURIAL OF 10th CENTURY

An attempt is made in this article to revise «traditional» for the Soviet and contemporary Ukrainian historiography dating of the Voznesenskiy burial of 8th century AD. After the burial artifacts analysis the authors shift the date up to 10th century AD. Due to this, it is identified as one of the Slavic origin. It has also been deduced that the burial belongs to the last pagan prince Sviatoslav the Brave.

Key words: Kichkasky treasure, cremation burial, Voznesenskiy burial, Dnipro river, Khortytsia, expedition, researchers, weapon.

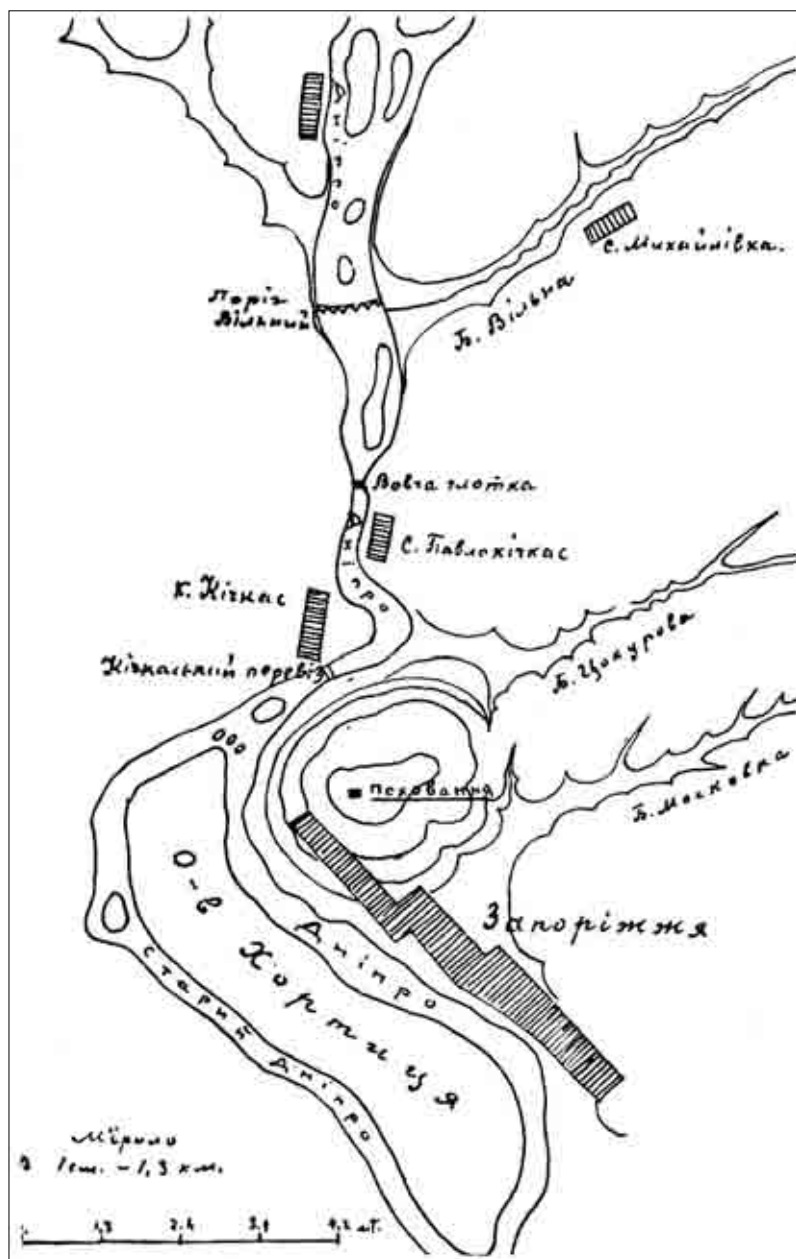

Рис. 1. План місцезнаходження пам'ятки за М. Міллером

Рис. 2. Вигляд Вознесенського (Кічкаського) «скарбу» під час розкопок

Рис. 3. Шаблі з поховання-спалення

Рис. 4. Срібне навершя у вигляді орла

Рис. 5. Рельєф XI ст. із вершниками в панцерних обладунках з Михайлівського Золотоверхого монастиря

Рис. 6. Мініатюра з Мадридського рукопису візантійського хроніста XI – початку XII ст. Іоанна Скилиці, що зображує вояків в панцерних обладунках

УДК 902.01:393-055.2(477-25)

Михайло Сагайдак, Всеволод Івакін

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОХОВАННЯ, ЗНАЙДЕНЕ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ

У статті подаються нові археологічні дослідження на території Київського Подолу у 2012 р. Розглядається стратиграфічна ситуація на рятівному розкопі, характеризується різноманітний археологічний матеріал. Особлива увага приділяється знайденому давньоруському похованню заможної жінки. Проаналізовані предмети інвентарю з жіночого поховання, найцікавішим з яких є мідний медальйон із зображенням Христа Емануїла. Пряма аналогія цієї знахідки була виявлена під час археологічних досліджень минулого століття у Новгороді Великому. Стаття включає перелік знахідок давньоруських інвентарних поховань за всю історію досліджень Подільського району Києва.

Ключові слова: Київський Поділ, стратиграфія, поховання, інвентар, християнство.

Взимку 2012 р. Центр археології Києва проводив археологічні роботи за адресою вул. Сагайдачного, 6б у Подільському р-ні м. Києва (рис. 1а). Вулиця Петра Сагайдачного – одна з найважливіших магістралей центральної частини Подолу – пролягає від Поштової до Контрактової площі. Метою дослідження було вивчення території у дворі будинку №6Б по вул. Сагайдачного, на якій планувалося зробити розширення стрічки фундаментів будинку, що мало супроводжуватися відповідними земляними та будівельними роботами. Основне завдання наукових співробітників Центру полягало у виявленні та дослідженні культурних шарів, фіксації археологічних об'єктів, збиранні археологічного матеріалу на об'єкті.

Археологічне дослідження місцевості. Вперше ця місцевість археологічно досліджувалася у 1972 р. під час прокладання подільсько-оболонської гілки київського метрополітену (рис. 1б). Тоді було пробито шурф та розбито стаціонарний розкоп на проїжджій частині вул. Сагайдачного в 30-ти м від меж розкопу 2012 р. (рис. 1а) Перший з культурних шарів давньоруського часу виявлений на глибині 5,85 м від рівня сучасної денної поверхні. Другий шар зафіксований на глибині 9,10 м, третій і останній – на глибині 11,59 м. Відмічено і високий рівень ґрунтових вод, які з'явилися на глибині 6 м (99,05) [1. С. 44–45].

Влітку-восени 2007 р. загін Подільської археологічної постійно діючої експедиції Інституту археології НАНУ проводив рятівні розкопки за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а (рис. 1в). Ділянка знаходилася на відстані 80 м на схід від розкопу 2012 р. У ході досліджень було відкрито давньоруський могильник та дерев'яну споруду (ймовірно, культового призначення), а також

низку дерев'яних конструкцій у вигляді зрубів та парканів, які могли виконувати роль укріплень-ряжів портової частини міста [2. С. 229–233]. Кладовище (зафіксовано 25 поховань) функціонувало протягом тривалого періоду – поховання здійснювалися в кілька ярусів. Зафіксовані горизонти датувалися XI–XII ст. [4. С. 3–32].

У 2008 р. археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9 виявили рештки припортових складів першої половини XIX ст., а також залишки давньоруського могильника другої половини XI ст. (рис. 1г) [8]. Ділянка знаходилася на відстані 200 м на схід від розкопу 2012 р.

Таким чином, аналіз результатів археологічних досліджень південної околиці давньоруського Києво-Подолу вказував на активне використання прибережної зони як місця для поховання міських жителів.

Ділянка 2012 р. знаходилася у внутрішньоквартальному просторі, в північній частині подвір'я будівлі за адресою вул. Сагайдачного, 6Б. Рельєф ділянки плаский, з перепадом абсолютних відміток в межах 102,3–103,1 м. За межами ділянки спостерігалася терасовість рельєфу.

Перед початком археологічних досліджень ділянка була вільна від забудови, асфальтного покриття та зелених насаджень. Будівельники розпочали земляні роботи, не узгодивши їх з пам'яткоохоронною службою, тому на момент приходу археологів котлован було відрито на глибину до 2,70 м. Нижче цієї відмітки починався шар темного, коричневатого-сірого супіску зі світло-сірою піщаною лінзою.

На відмітках від 2,8 до 3,9 м від сучасної денної поверхні роботи проводились вручну. Послідовно вибиралися шари III, IV, V, культурні нашарування I та II були знесені і фіксувалися тільки у стратиграфічній стінці. Для дослідження культурних нашарувань в плані обрали ділянку, яка безпосередньо примикала до південно-східної стратиграфічної стінки. Розміри розкопу складали 7,5х3,0 м, він був орієнтований за віссю північний схід – південний захід.

Стратиграфія. Задля визначення стратиграфічної ситуації на ділянці було проведено вертикальну зачистку південно-східної стінки котловану на глибину 4 м від сучасної денної поверхні (рис. 2). Від відмітки сучасної денної поверхні (102,20) на глибину 1,2–2,0 м зафіксовані цегляна кладка, шар будівельного сміття та перевідкладені нашарування XX ст. Нижче зафіксовано шість культурних шарів XII–XX ст.:

Культурний шар I (1,08–2,18) – пізній перекоп, шари другої половини XIX–початку XX ст.

Культурний шар II (2,18–2,7) – темний, коричневатого-сірий, гумусований супісок з битою цеглою, вуглинками, щепкою, уламками дерева, фрагментами кісток, риб'ячої луски та кераміки. Умовно датується XIX ст.

Культурний шар III (2,61–3,04) – світлий, коричневатого-сірий, щільний, слабо гумусований супісок з фрагментами кераміки та кісток. З нього походить

наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, керамічна люлька. За керамічним матеріалом шар датується XVII–XVIII ст.

Культурний шар IV (3,04–3,62) – сірий, мішаний, гумусований супісок з грудками піску, глини та суглинку, з вуглинками та фрагментами кераміки і кісток. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, плінфа. За керамічним матеріалом шар датується XIII – першою половиною XIV ст.

Культурний шар IV-a (3,62–3,65) – горілий, вуглистий.

Алювіальний шар I (3,65–3,70) – сірувато-світлий пісок.

Культурний шар V (3,70–3,84) – темно-сірий, гумусований супісок, мішаний з грудками піску та глини, вуглинками, з фрагментами кераміки та кістки. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, пірофілітове пряслице, оселок з пісковика, кістяний гребінь та проколка. За керамічним матеріалом шар датується XII – першою половиною XIII ст.

Алювіальний шар II (3,84–3,91) – світлий пісок.

Культурний шар VI (3,91–4,04) – світло-сірий, слабо гумусований супісок, мішаний з грудками піску та глини, вуглинками, з фрагментами кераміки та кістки. З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, плінфи, фрагмент залізного ключа та інших предметів з заліза. За керамічним матеріалом шар датується XII – першою половиною XIII ст.

Поховання. На глибині 3,73 м виявлено поховання, запущене з культурного шару V (рис. 3). У південно-східній бровці розкопу зафіксовано залишки запуску могильної ями, глибиною 0,3–0,35 м.

Палеоантропология. За визначенням палеоантрополога П. Вікторової, поховання належало жінці 35–40 років. Аналіз кісткових решток вказував на те, що основною роботою жінки могла бути робота на ткацькому верстаті. Судячи з раціону харчування, жінка мала досить задовільний стан здоров'я та належала до заможної верстви населення. Це підтверджує і наявність непересічного для Києво-Подільських поховань інвентарю.

Обряд. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтований головою на захід. Голова повернута в лівий бік, руки складено в районі живота. Нижче тазу кістяк не зберігся. Залишків дерев'яної труни зафіксувати не вдалося, скоріше за все, поховання здійснювалося у могильній ямі.

Інвентар. Під час вибрання поховання виявлений наступний супроводжуючий інвентар: на лівій руці – мідний перстень зі вставкою (вставка не збереглась); під правою ключицею – медальйон із зображенням Христа Емануїла зі слідами емалі; біля правої скроні – три скроневих кільця з латуні, п'ять таких же кілець – під лівою скронєю (два з них – з'єднані між собою) (рис. 4). В могильній ямі, поблизу кістяка та під ним, виявлено фрагменти кераміки, зокрема – амфори.

Перстень (№84) виявлений на фаланзі вказівного пальця правої руки похованої. Виготовлений з міді (Cu–88). Дужка розімкнута, ширина дужки –

0,15–0,20 см. Навпроти роз'єму дужки – овальна печатка, розмірами 0,65–0,75 см. Вкладиш, ймовірно, скляний, не зберігся. З кожної сторони від печатки «відходять» по два загострених промені, довжиною 0,2–0,3 см.

Медальйон (№85) виявлений в районі правої ключиці похованої. Виготовлений з міді (Cu–78). Овальної форми, розміри 2,5х2,3 см. Вушко – округле, діаметром 0,6 см. На лицьовій стороні медальйону – рельєфне зображення Христа Емануїла. По краям – обрамлення у вигляді вдавненого орнаменту. Зображення на тильній стороні медальйону збереглось погано, тому ідентифікувати малюнок неможливо. Аналогічна іконка знайдена під час досліджень давньоруського Новгорода та датується російським дослідником О. Є. Мусіним першою половиною XII ст. (рис. 5) [6. С. 100–101, рис. 50: 7].

Скроневе кільце (№81) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu–74, Zn–17). Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Діаметр – 1,9–2,0 см. Товщина дроту – 0,15–0,20 см.

Скроневе кільце (№82) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu–74, Zn–17). Один з вусиків загнутий в середину кільця. Діаметр – 1,9–2,1 см. Товщина дроту – 0,15 см.

Скроневе кільце (№83) виявлене біля правої скроні похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu–74, Zn–17). Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Діаметр кільця – 1,8–1,9 см. Товщина дроту – 0,15–0,20 см.

Скроневе кільце (№86) виявлене під лівою скронєю похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu–74, Zn–17). Кільце збереглось лише наполовину. Імовірний діаметр – 1,8 см. Товщина дроту – 0,12 см.

Скроневі кільця (№87) виявлені під лівою скронєю похованої. Дротяні, виготовлені з латуні (Cu–74, Zn–17). Два скроневих кільця були з'єднані між собою у вигляді ланцюжка. Одне з кілець мало діаметр 1,8 см. Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Товщина дроту – 0,12 см. Діаметр другого кільця – 0,16 см. Один з вусиків на 0,2 см заходить за інший. Товщина дроту – 0,8 см.

Скроневі кільця (№88) виявлені під лівою скронєю похованої. Дротяні, виготовлені з латуні (Cu–74, Zn–17). Перше кільце мало діаметр 2,0 см. Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Товщина дроту – 0,1 см. Діаметр другого кільця – 0,18 см. Вусики розімкнуті. Товщина дроту – 1,0 см.

Скроневе кільце (№89) виявлене під лівою скронєю похованої. Дротяне, виготовлене з латуні (Cu–74, Zn–17). Кільце збереглось наполовину. Діаметр кільця – 2,0 см. Товщина дроту – 1,0 см.

В культурному шарі VI виявлені залишки давньоруської споруди та низку господарських ям, які за керамічним матеріалом та стратиграфією датувалися другою половиною XII–початком XIII ст.

Таким чином, за стратиграфією, характерними особливостям обряду та предметами інвентарю (іконка з зображенням Ісуса Христа Емануїла) поховання можна датувати кінцем XII–першою половиною XIII ст. Поховання належало

літній жінці, яку, за складом поховального інвентарю, слід віднести до заможної верстви давньоруського суспільства.

Інвентарні поховання досить рідко фіксуються на території давньоруського Подолу. У 1971 р. під час прокладання Оболонської гілки метрополітену в районі Контрактової площі було виявлено дитяче поховання в труні-колоді. Біля ший було знайдено намисто, яке складалося з бурштинової підвіски трапецієподібної форми (молот Тора?) і восьми намистин, виготовлених з кольорового скла та пасти (рис. 6). Автори розкопок пов'язують знахідку з дружинною епохою [1. С. 46, рис. 26].

Інвентарні поховання також виявлені під час археологічних досліджень 1983–1984 рр. на вул. Хорива. Під час рятувних робіт відкрито міський могильник XI ст. (рис. 7) [7. С. 47, 100, рис. 56].

Більшість подільських поховань позбавлені будь-якого інвентарю, палеоантропологічні дослідження кісткових решток вказують на низький соціальний статус похованих. Вочевидь, на могильниках Подолу Києва ховали представників нижчих соціальних верств давньоруської столиці – портових робітників та особисто залежних людей [5. С. 465–466]. Заможних киян, скоріше за все, ховали при подільських церквах та на кладовищах Верхнього Києва [3. С. 192]. Поховання заможної жінки, не пов'язане з храмовою спорудою, не узгоджується з традиційними рамками поховальної обрядовості населення Києва. Знахідка його у портовій частині Подолу може вказувати на некиївське походження померлої жінки.

1. *Гупало К. М., Толочко П. П.* Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // *Стародавній Київ*. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 40–79.

2. *Івакін В. Г.* Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу на київському Подолі // *Чернігівські старожитності*. – Вип. 1. – Чернігів, 2008. – С. 229–233.

3. *Івакін В. Г.* Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва // *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*. – Вип. 11. – Харьков: НТМТ, 2012. – С. 188–197.

4. *Зоценко В. М., Сагайдак М. А., Івакін В. Г., Тараненко С. П., Каравайко Д. В.* Звіт про археологічні дослідження Подільської постійно діючої експедиції влітку – восени 2007 р. за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а // *НА ІА НАНУ*. – С. 3–32.

5. *Козак О., Івакін В.* Могильники Київського Подолу XI–XIII ст. за даними палеоантропологічних досліджень // *Funeralia Lednickie. Spotkanie 14*. – Poznan, 2012. – S. 457–469.

6. *Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л.* Усадьба новгородского художника XII в. – Москва: «Наука», 1981. – 168 с.

7. *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ. – К.: Наукова думка, 1991. – 168 с.

8. *Сергєєва М. С., Сагайдак М. А., Пефтіць Д. М., Гречко Д. В.* Звіт центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. // *НА ІА НАНУ*. – С. 1–133.

Mykhaylo Sahaydak, Vsevolod Ivakin

OLD-RUS BURIAL DISCOVERED AT KYIV PODIL DISTRICT

The paper submitted results of new archaeological researches at the Kyiv Podil in 2012. Stratigraphic situation is examined on the rescue archaeological excavation, as well as various archaeological materials. Individual attention is focused on the burial of wealthy women. Items from the inventory of female burial were inspected, of which the most interesting was a copper medallion with the image of Christ Emmanuel. The direct analogy to this finding was discovered during archaeological investigations of the last century in Novgorod the Great. The article includes a list of ancient burial inventory discoveries in the history of Kyiv Podil district.

Key words: Kyiv Podil district, stratigraphy, burial, inventory, Christianity.

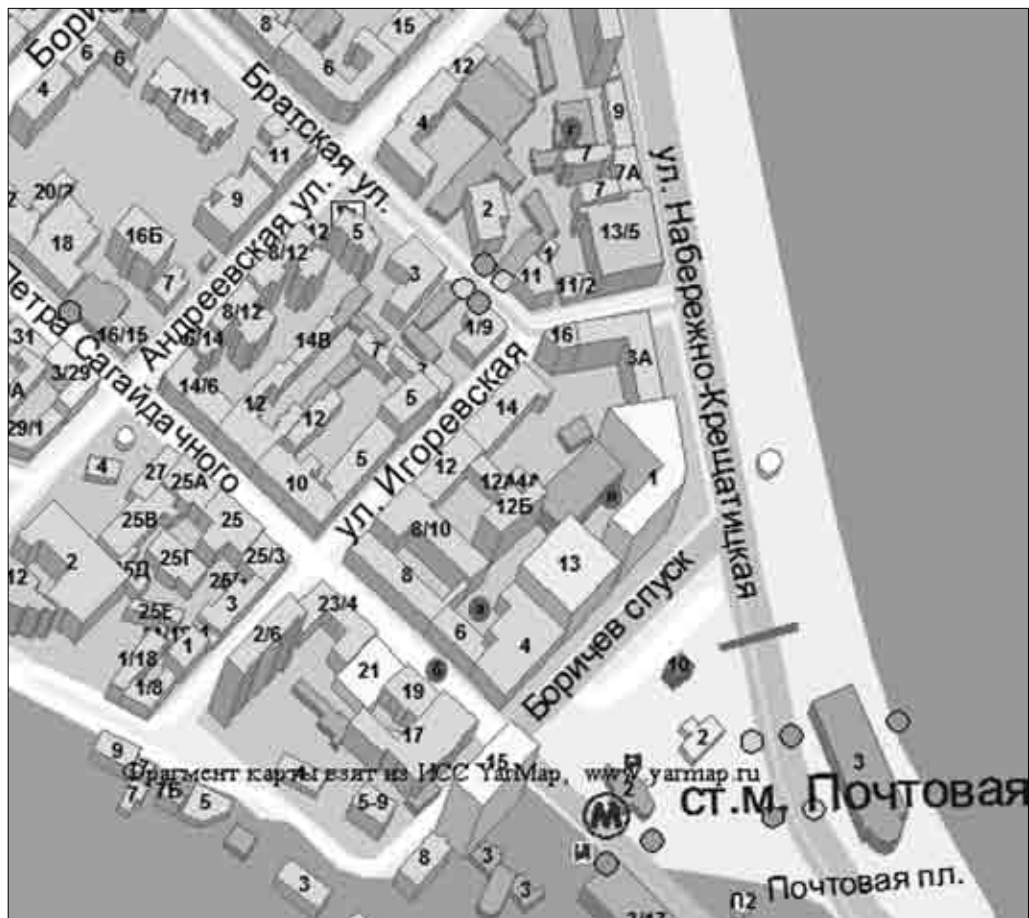

Рис. 1. Карта-схема района, що досліджується:
а) 2012 р., б) 1972 р., в) 2007 р., г) 2008 р.

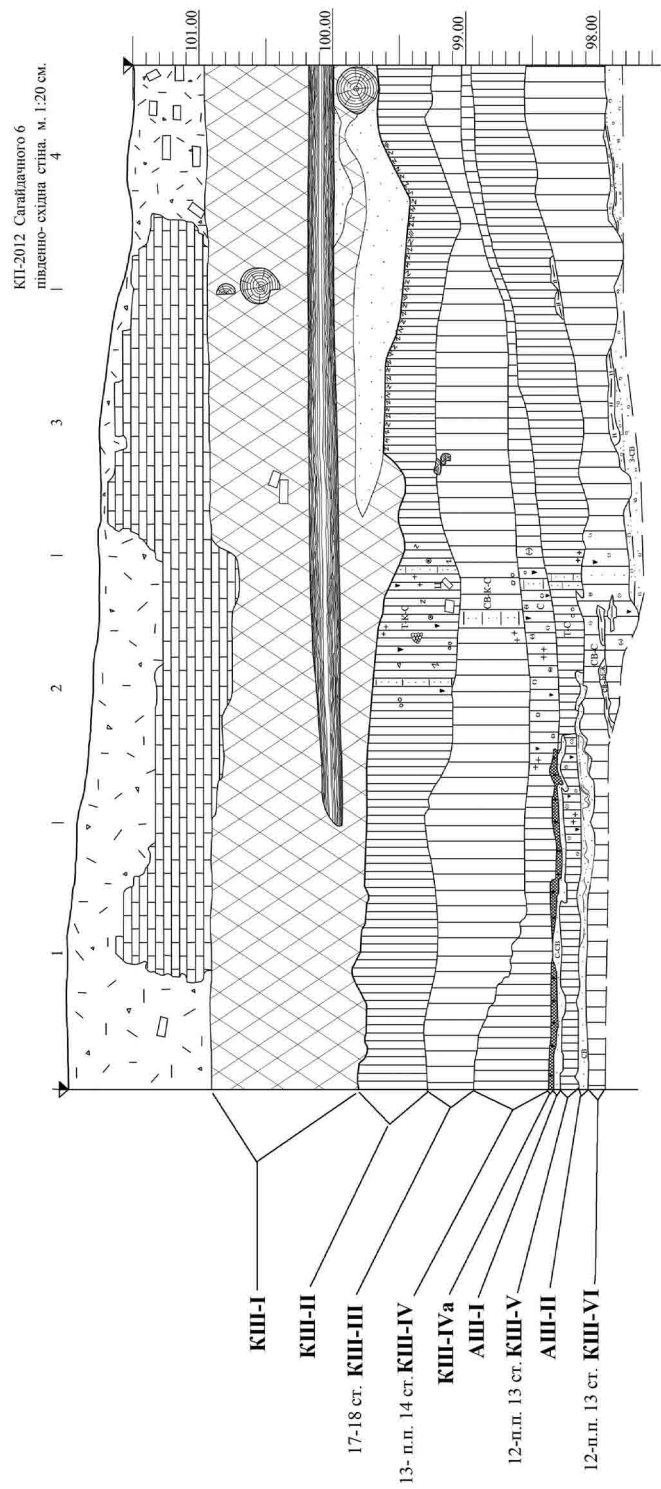

Рис. 2. Стратиграфія південно-східної стінки розкопу

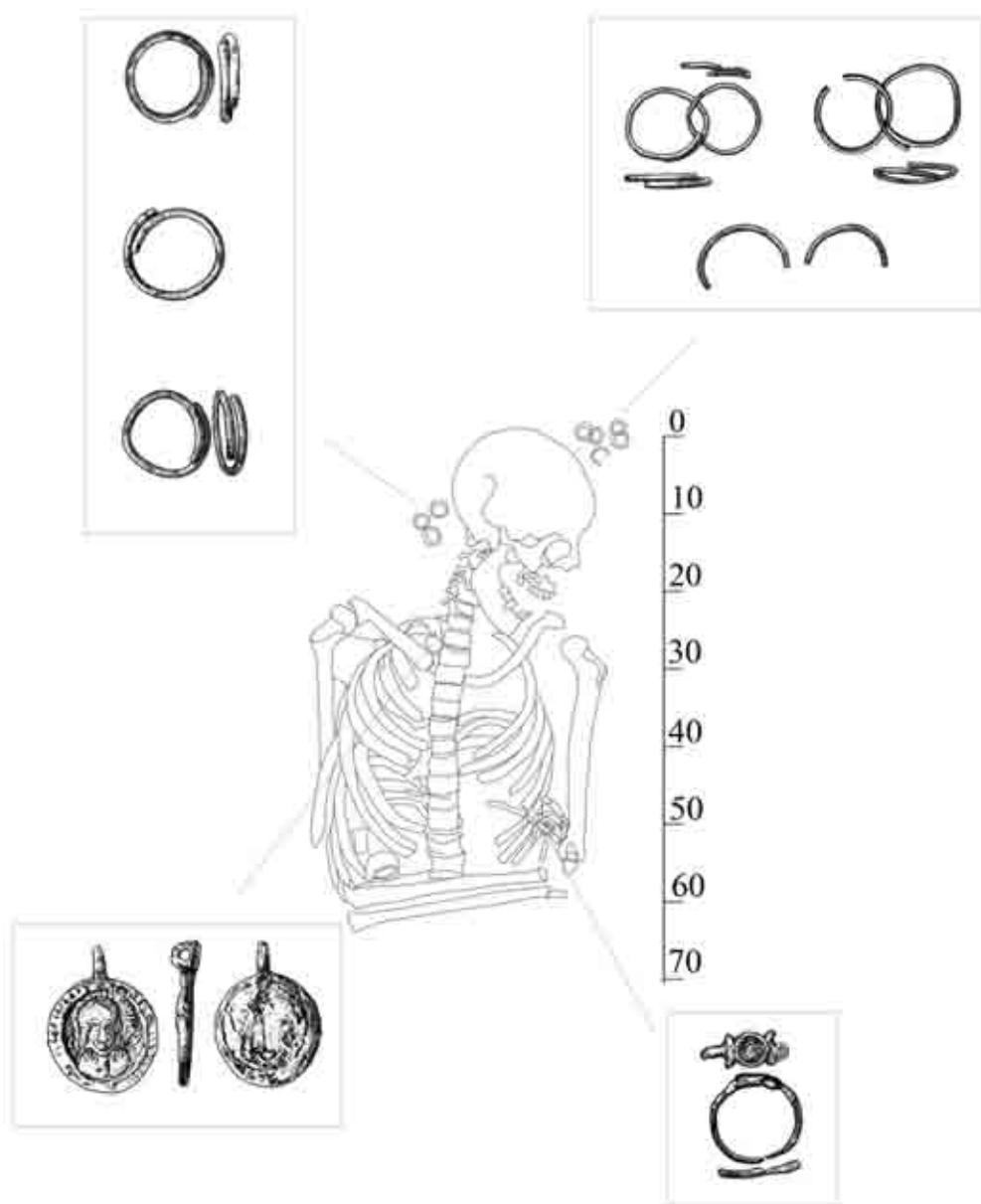

Рис. 3. Поховання

Рис. 4. Предмети з поховання

Рис. 5. Медальйон з Новгородa

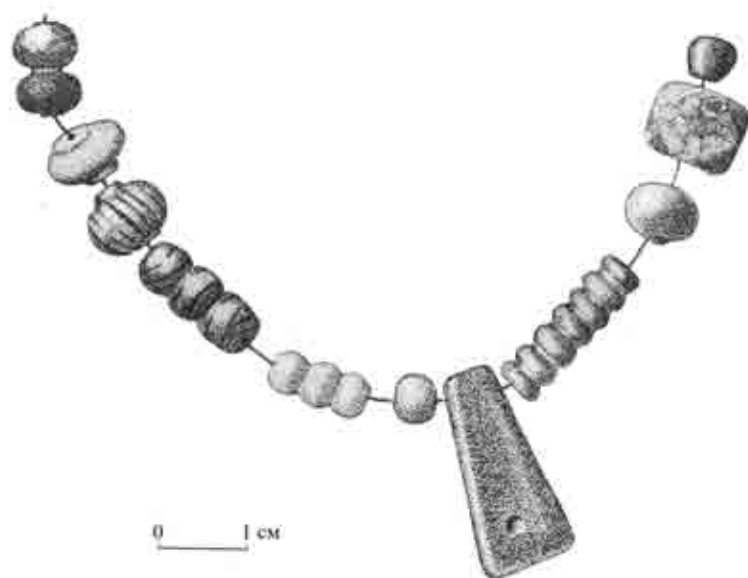

Рис. 6. Предмети з поховання на Контрактовій площі

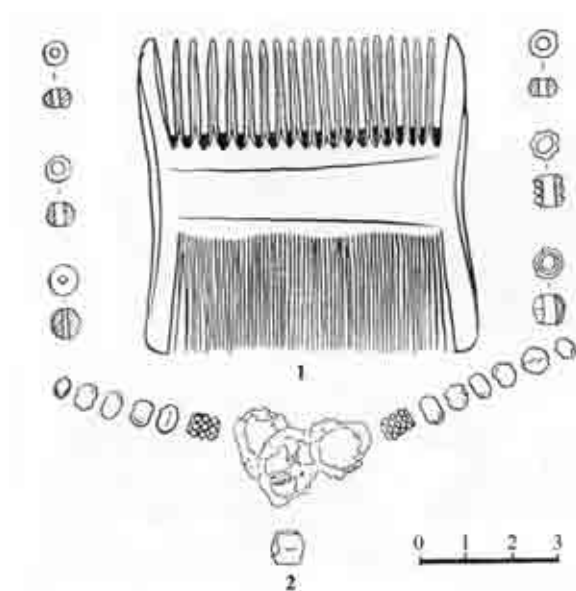

Рис. 7. Предмети з поховань на вул. Хорива

УДК 904:393(477.84):001.891

Марина Ягодинська

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ С. ЗЕЛЕНЧЕ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО Р-НУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.

В статті розглядаються результати нових досліджень давньоруської пам'ятки Зеленче III – ґрунтового могильника біля с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. та його значення серед поховальних пам'яток Західного Поділля.

Ключові слова: давньоруська пам'ятка, Західне Поділля, могильник, поховання, кістяки.

Давньоруський ґрунтовий могильник біля с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. є відомою пам'яткою, початок наукового вивчення якої покладений ще у 1956 р. дослідженнями Тернопільської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свешнікова [1. С. 164]. Цьому передувало придбання Львівським історичним музеєм у 1945 р. колекції дрібної металевої пластики, зібраної колекціонером Крушинським в кінці XIX – на початку XX ст. в околицях с. Зеленче на давньоруському могильнику, що був випадково відкритий місцевими селянами [2. С. 246]. Могильник розташований по лівому березі р. Серет, в північно-західній частині села, недалеко від давнього Угорницького монастиря, на території багат шарового поселення, де прослідковується потужний шар трипільської культури (Зеленче III). Пам'ятка частково зруйнована глиняним кар'єром, окопами 1914–1918 рр. [2. С. 246], сільськими будинками та господарськими будівлями. Експедицією здійснена зачистка стіни кар'єру і на глибині 0,7 м відкрито безінвентарне поховання підлітка, орієнтоване головою на захід – південний захід. Могильник був пов'язаний з давньоруськими поселеннями Зеленче I, II [10. С. 79], а також з давнім монастирем на місці сучасного Угорницького монастиря, де був зафіксований у 1984 р. культурний шар XII–XIII ст. під час розвідкових досліджень Прикарпатської археологічної експедиції РАН [10. С. 79].

У 2012 р. на території пам'ятки з охоронними цілями працювала комплексна експедиція, що складалася з наукових співробітників Інституту археології НАН України, ДП «ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України та Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури. В результаті досліджено периферійну частину трипільського поселення, об'єкти культури Ноуа та Висоцької культури, а також периферійну частину давньоруського ґрунтового могильника. Всього вивчено пам'ятку на площі 200 м².

Досліджена частина давньоруського ґрунтового могильника представлена вісьмома похованнями, які утворювали три лінії з розривом у 4–5 м між рядами і від 4 до 6 м між похованнями. Ряди йшли з півдня на північ. З восьми поховань два належали дітям, шість – дорослим; в шести випадках фіксувалися поховальні ями підовально-підпрямокутної форми з заокругленими кутами. Розміри для дитячих поховань – 1,05х0,6 м, для дорослих – 1,95–2,15х0,7–0,8 м. Поховання були переважно західної орієнтації, безінвентарні, за виключенням двох поховань, заглиблені в ґрунт від 0,5–0,6 до 1,1–1,5 м. Поховання опущені в культурний шар площадки трипільського поселення. Єдине поховання 5 знаходилось за межами трипільського поселення і було опущене на глибину 1,1 м, тому яма добре читалася в передматериковому шарі та мала чіткі контури.

Поховання 1 (розміри 1,5х1,3 м), яке можна назвати похованням лише умовно, знаходилось в південно-східній частині розкопу. Воно представляло собою скупчення кісток кількох людей, що були скинуті в загальну яму глибиною 0,9 м. Кістки лежали безсистемно, череп перевернутий лицевою частиною донизу. Знахідки відсутні. Контури ями читалися частково.

Поховання 2 (рис. 1: 1; розміри кістяка: довжина – 0,7 м, ширина з ліктями – 0,5 м, глибина – 0,5 м): дитяче, безінвентарне, знаходилось в західній частині розкопу. Кістяк лежав головою чітко на захід, на спині, з напівобертом в праву сторону. Положення правої руки важко визначити через руйнацію, ліва зігнута в лікті та піднята до обличчя. Кістяк зберігся не повністю, відсутні кисті рук, кістки правого передпліччя, стопи, напівзруйнована грудна клітка. Поховальна яма не зафіксована.

Поховання 3 (рис. 1: 3; розміри кістяка: довжина – 1,9 м, ширина з ліктями – 0,6 м, глибина – 0,5/0,6 м): доросле, безінвентарне, зафіксоване в південно-західній частині розкопу. Кістяк лежав головою чітко на захід, на спині, права рука зігнута в лікті і покладена на живіт, ліва трохи зігнута в лікті і витягнута вздовж тіла. Права нога повернута назовні, ліва лежала прямо. Кістки скелету масивні, можливо, належали чоловіку. Поховальна яма не зафіксована. Поховання частково накладалося на об'єкт 4, що датується пізнім бронзовим часом і належав носіям культури Ноуа.

Поховання 4 (рис. 1: 2; розміри кістяка: довжина збереженої частини – 0,68 м, ширина по лікті – 0,32 м, глибина – 0,5 м): дитяче, безінвентарне. Поховальна яма чітко читалася з північно-західної сторони, була підпрямокутна з заокругленими кутами, розміри ями – 1,05х0,6 м. Кістяк лежав головою на південний захід, завалений на ліву сторону, череп був також повернутий на ліву сторону, руки зігнуті в ліктях, права лежала на грудях, ліва – на животі. Збереглася ліва стегнова кістка ноги.

Поховання 5 (рис. 2: 1; розміри кістяка: довжина – 1,85 м, глибина поховання – 1,1 м): доросле, безінвентарне. Поховальна яма видовженої підовальної форми, розмірами 2,15х0,8 м. Кістяк був зруйнований у давнину, не порушеними

виявилися череп та кістки ніг. Положення збереженої частини кістяка та поховальної ями вказує на південно-західну орієнтацію поховання. Стопи обох ніг були розхилені назовні. Поховання 5 частково накладалося на більш ранній об'єкт, що належав культурі Ноуа.

Поховання 6 (рис. 2: 2; розміри кістяка: довжина – 1,68 м, ширина з ліктями – 0,42 м, глибина поховання – 0,6 м): доросле, кістки значно менші і тонші, ніж у похованні 3, можливо, належали жінці. На жіночу стать вказують знахідки шести скроневих кілець, що були зафіксовані біля черепа: два в районі лівої скроні, два в ямці під потилицею, одне з лівої сторони від верхньої частини потиличної кістки (рис. 2: 2). Ще одне скроневе кільце було знайдене поруч з кістяком у відвалі землі. Цікавим є те, що скроневі кільця з скроневої та потиличної частин черепа були парними і розташовувались один над другим. Можливо, вони парно пришивались до стрічки чільця.

Кістяк лежав витягнутий на спині з головою на захід. Череп повернутий на ліву сторону. Руки були ледь зігнуті в ліктях, витягнуті вздовж тіла, причому кість лівої руки знаходилась під тазовою кісткою. Стопи ніг розхилені назовні. Поховальна яма підовально-прямокутної форми, західна частина ями не читаться. Максимальна збережена довжина – 1,6 м, ширина – 0,6 м.

Поховання 7 (рис. 2: 3; довжина кістяка без черепа – 1,55 м, ширина з ліктями – 0,45 м): доросле, безінвентарне. Поховальна яма видовженої підовальної форми, розмірами 2,0х0,6 м. Орієнтація південно-західна, кістяк лежав на спині, руки витягнуті вздовж тіла, кісті були стиснуті в кулаки. Стопи обох ніг розхилені назовні.

Поховання 8 (рис. 2: 4; довжина кістяка – 1,8 м, ширина з ліктями – 0,47 м): доросле, поховальна яма видовженої підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 2,07х0,65 м. Кістяк орієнтований головою на північ – північний захід, дещо завалений на правий бік, голова повернута вправо. Руки зігнуті в ліктях, підняті до голови. Під передостаннім хребцем знайдено бронзову ліроподібну пряжку, повернуту лицевою частиною до земельного дна поховальної ями, тильною частиною до хребця. Померлого ховали скоріш за все у дерев'яній домовині, про що свідчить знахідка залізного цвяха (рис. 2: 4).

Отже, досліджено сім поховань, з них три – західної, три – південно-західної та одне – північно-західної орієнтації. Положення рук було різним: в одному – права на животі, ліва витягнута, в другому – права на грудях, ліва на животі, в двох випадках руки витягнуті вздовж тіла і ще в двох похованнях руки були підняті до обличчя. В. Г. Івакін під час аналізу київських некрополів зауважує, що відхилення від західної орієнтації на південь або на північ пов'язані з порами року. «За астрономічними відхиленнями на південний захід слід вважати, що поховання відбувалося взимку, на початку весни чи наприкінці осені; на північний захід – літом, наприкінці весни, на початку осені» [3. С. 112]. З огляду на це, три поховання на могильнику були здійснені в холодну пору року, коли

збільшується ризик простудних, травматичних захворювань. Одне поховання з північно-західною орієнтацією відбулося влітку або пізньою весною.

За статистикою північна орієнтація похованих на території Західного Поділля складає 28% від загальної кількості поховань. З них в курганных могильниках фіксується лише один випадок поховання з північною орієнтацією з коливанням на схід. Під час дослідження ґрунтових могильників виявлено 32 випадки, з них одне – чітко північної орієнтації, 19 – північно-західної (12 – з перевагою до заходу та 2 – до півночі) та 12 – північно-східної (1 випадок коливання більше до півночі). Серед курганных могильників подібне поховання знайдено на пам'ятці Зелений Гай I, серед ґрунтових – на пам'ятках Городок I (11 поховань з північно-східною орієнтацією), Зелений Гай II (два поховання з північно-західною орієнтацією), Чернелів-Руський Па (одне – на північ, одне – на північ – північний схід, 10 – на захід – північний захід, два – на північ – північний захід), Мухавка III (одне – на захід – північний захід), Бакота II, уроч. Скульки (чотири – на захід – північний захід). Найбільше подібних поховань знайдено на могильнику Чернелів-Руський Па (14 або 53%). Всього ж тут було досліджено 26 давньоруських поховань. Могильник Городок I теж дає великий відсоток похованих з північною орієнтацією (11 з 13 поховань), що складає 85%. Отже, великий відсоток похованих на могильниках з північно-західною орієнтацією, можливо, пов'язаний з військовими діями, що велися переважно в теплу і суху пору року, або з кишковими хворобами, що максимально активізуються теж в теплу пору.

Положення рук похованих, піднятих до обличчя, відомі на могильниках Західного Поділля тільки в двох випадках: на курганному (Чернелів-Руський II) та ґрунтовому (Жванець) могильниках. Причому обидва поховання мали західну орієнтацію. Подібні поховання також фіксуються на території Черкаської обл. (на могильнику біля с. Григорівки Канівського р-ну) [5. С. 216, 217]. Поховання 6/87, 8/87, 21/87 дають положення рук, зігнутих в ліктях, піднятих догори з кистями і покладеними на ключиці. Два поховання мають північно-західну орієнтацію (6/87, 8/87), одне – західну.

Датуючим матеріалом давньоруського могильника біля с. Зеленче можуть слугувати знахідки дротяних скроневи́х кілець з поховання 6 та бронзової ліро-подібної пряжки із поховання 8. Дротяні скроневі кільця у 1,2, 1,3 і 1,5 оберти, виконані з білоногового дроту, діаметром 0,25 см, розміром 1,4–1,7х1,65–2,1 см, прикрашали стрічку від чільця. Подібні прикраси зустрічаються майже на всіх давньоруських пам'ятках, в тому числі і на території Західного Поділля [9. С. 238] і широко датуються від X по XIII ст. [8. С. 13]. Ліроподібні пряжки з овальною загостреною на кінці рамкою, що безпосередньо переходить в прийомник для рем'я і з залізним язичком, теж фіксуються по всій території Київської Русі. Подібні походили як з самого с. Зеленче (зібрані селянами із зруйнованих поховань) [3. С. 250, рис. 3, 10, 11; 251], так були знайдені на по-

селенні біля с. Григорівка Канівського р-ну [5. С. 97, рис. 49: 4, 5; С. 99], під час дослідження Муравицького городища на Рівненщині [6. С. 33, 74, рис. 26: 2], могильників Східного Прионежжя (Росія) [4. С. 80, 200, табл. XV: 6; XVIII: 15; XIX: 11], в Старій Рязані, Києві [3. С. 251], Новгороді [8. С. 144, 145, рис. 56: 5]. Вони датуються також широко – XI–70–90-ми рр. XII ст. [8. С. 144], Пліснеську [7. С. 94, табл. XII: 2]. В нашому випадку широку хронологію існування могильника уточнюють знахідки фрагментів кераміки (стінки, денця) лише XII ст. в культурному шарі могильника.

1. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.* – К.: «Наукова думка», 1982. – 267 с.
2. *Власова Г. М.* Бронзовые изделия XI–XIII вв. из с. Зеленче // МАСП. – 1962. – № 4. – С. 246–259.
3. *Івакін В. Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К.: КИТ, 2008. – 272 с.
4. *Макаров Н. А.* Население русского Севера в XI–XIII вв. – М.: Наука, 1990. – 216 с.
5. *Петрашенко В. А.* Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоровка). – К., 2005. – 264 с.
6. *Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М.* Муравицьке городище. – Маріуполь: Рената, 2001. – 80 с.
7. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на територіях західних областей УРСР. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – 96 с.
8. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М.: Наука, 1981. – 195 с.
9. *Ягодинська М. О.* Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України. – Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К., 2010. – С. 235–248.
10. *Ягодинська М. О.* Літописна Теребовля: етапи заселення // Волино-Подільські археологічні студії (пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006)). – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. III. – С. 76–85.

Marina Yagodynska

NEW STUDIES OF THE OLD RUS BURIAL-GROUND NEAR THE VILLAGE ZELENCHE, TEREBOVLIA DISTRICT, TERNOPIL REGION

The article publishes results of new investigations of the Old Rus archaeological site Zelenche III – a burial-ground near the village Zelenche in Terebovlia district of Ternopil region and its meaning among burial sites of Western Podillya.

Key words: Ancient Rus site, Western Podillya, necropolis, burial, skeleton.

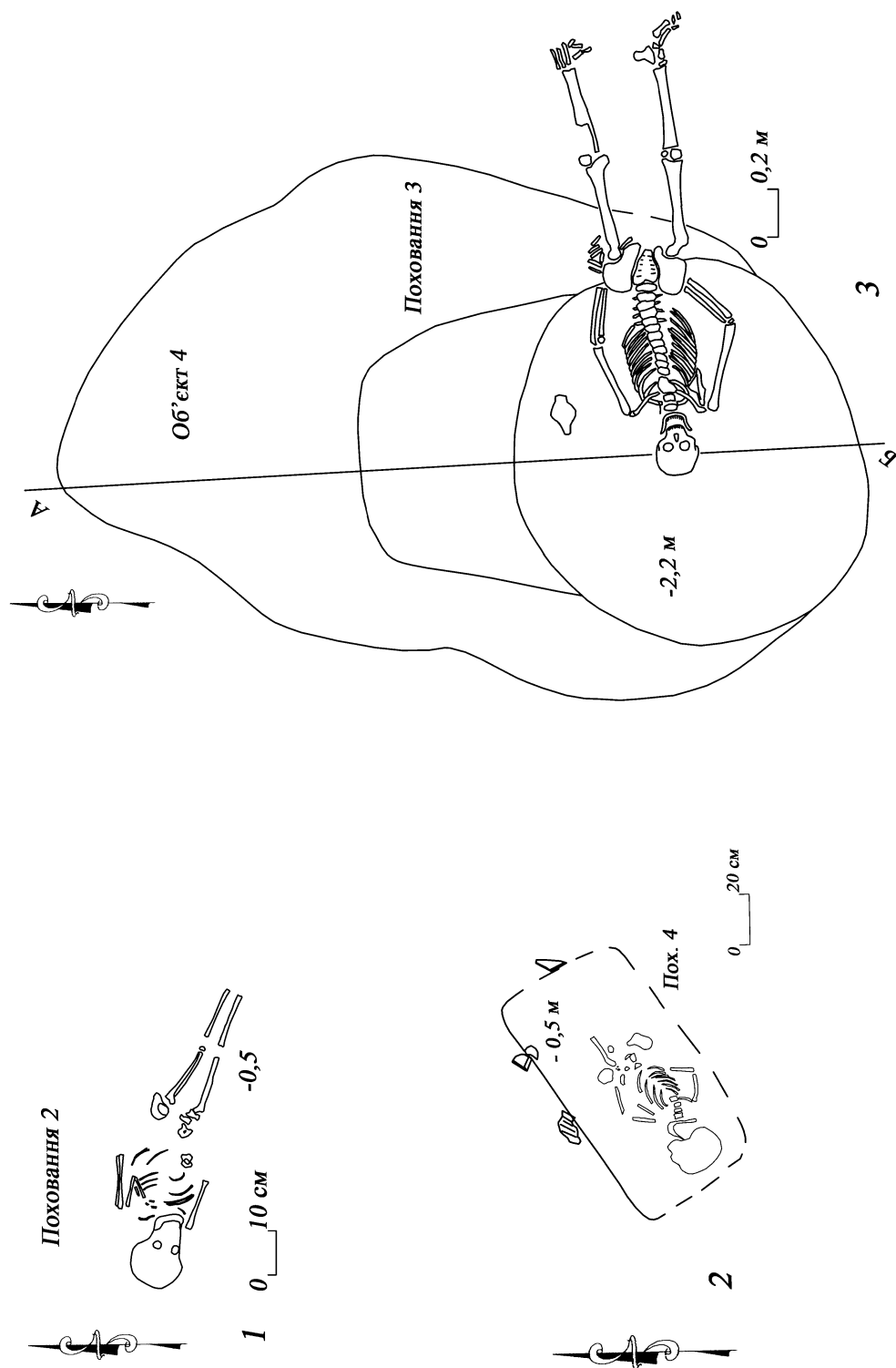

Рис. 1. Давньоруський могильник Зеленче III. Поховання 2–4

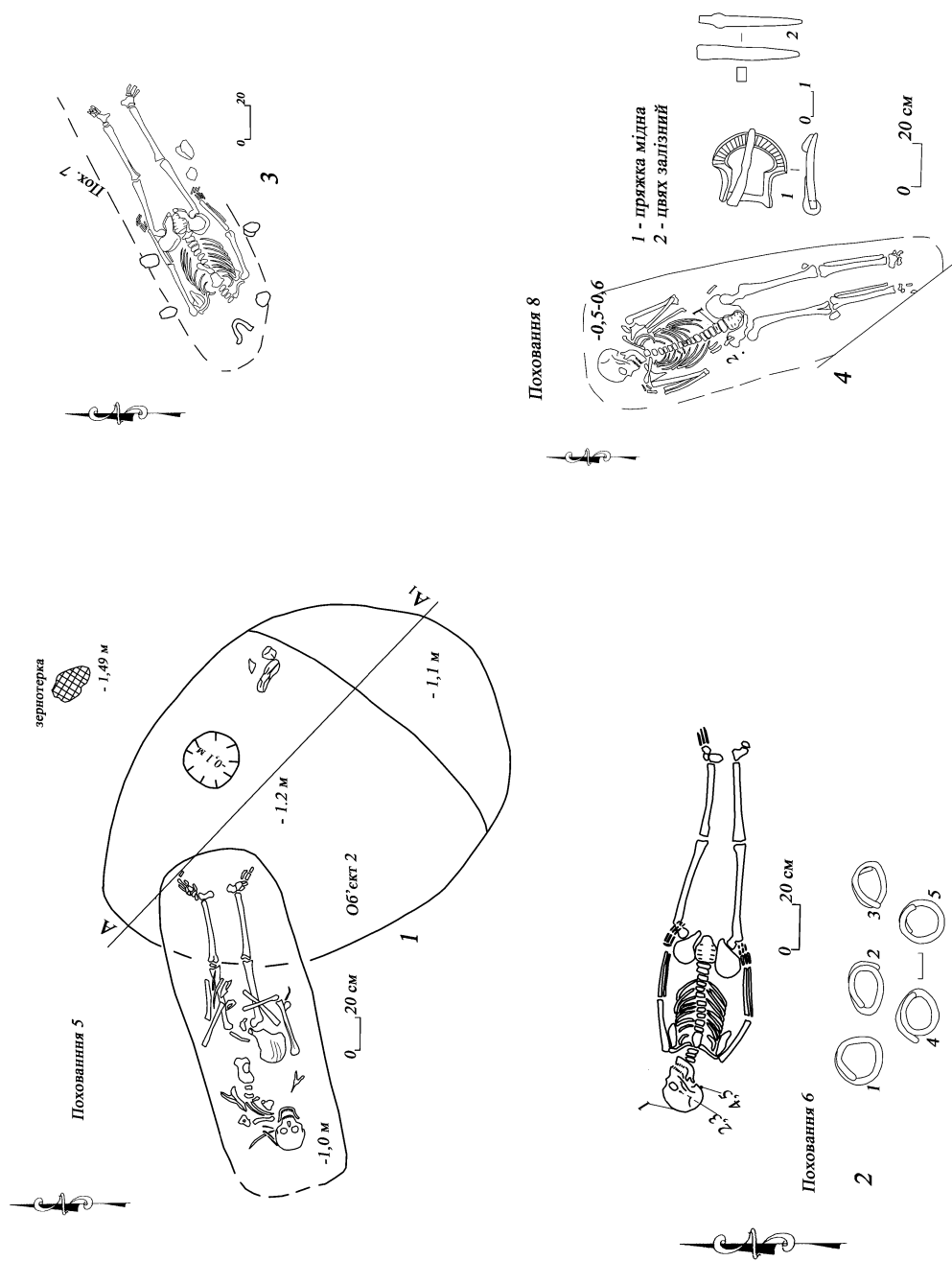

Рис. 2. Давньоруський могильник Зеленче III. Бурхання 5–8

УДК 904(438.12):726.8(477)]”10/11”

Radosław Liwoch

WCZESNOŚREDNIOWIECZNY GRÓB KAMIENNY Z IMPORTEM RUSKIM W SIEMIENICACH NAD BZURĄ (GM. KRZYŻANÓW, POW. KUTNOWSKI, WOJ. ŁÓDZKIE)

W połowie XIX w. podczas prac polowych w Siemienicach koło Kutna znaleziono pozostałości wczesnośredniowiecznego – zapewne z 2. połowy XI w. – cmentarzyska kamiennego. Zachowane wyposażenie z jednego(?) z grobów przechowywane jest w Muzeum Archeologicznym w Krakowie pod nrem inwentarzowym MAK/3664. Składają się na nie przedmioty mające wiele analogii w grobach z XI–XII w.: żelazny grot włóczni, żelazne elementy (kabłąk, uchwyt płytkowy i fragmenty obręczy) drewnianego wiadra i miniaturowe naczynie gliniane; a także zabytek nieczęsto spotykanego rodzaju, tj. przywieziony z Rusi miniaturowy toporek brązowy, który należy uznać – wbrew powszechnej opinii, iż jest symbolem pogańskim – za przejaw kultu św. Olafa. Wydaje się, że zmarły z mogiły siemienickiej był nosicielem zjawiska kulturowego określanego mianem «kultury drużynnej» (w jego schyłkowej fazie), które widoczne było m.in. w obrębie kultury wczesnopolskiej.

Słowa kluczowe: Polska, Ruś Kijowska, Siemienice, wczesne średniowiecze, kultura drużynna, grób kamienny, toporek miniaturowy.

W zbiorach dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie przechowywane są zabytki z Siemienic na pograniczu dwu krain historycznych – Ziemi Łęczyckiej i Mazowsza (ryc. 1: 1). Zarówno przedmioty, jak i okoliczności ich znalezienia rzucają nowe światło na XI-wieczne dzieje owego regionu.

W liście datowanym 6-go lutego 1853 r. w Siemienicach Wincenty Krasiński, właściciel majątku, opisuje odkrycie części ze wspomnianych zabytków następująco (ortografia oryginalna):

Dwa żelezce od dzid czy też od strzał, szczątki strawionego żelaztwa, metalowe niewiadomego użytku narzędzie, iako też nadłamana ławniczka, znalezione zostały we wsi Siemienicach w powiecie gostyńskim, na polu nie opodal od rzeki Bzury. Nadmieniam, że miejsce znalezienia tych przedmiotów, zawałone było masą kamieni, które niejaka wyniosłość tworzyły i zalegały kilkadziesiąt prętów kwadratowych. Celem przysporzenia pola rudowano owe kamienie i przy takowym rudunku, przedmioty wymienione znaleziono. Dodać jeszcze należy, że w tym samym miejscu, trafiano na inne jeszcze skorupy iak się zdaie ławnic, ale dziwnie ceglastej barwy zupełnie [...] wych. W tém jeszcze miejscu znaleziono dwa pieniążki zlepięone razem, iak twierdzą znawcy z czasów Władysława Jagiełły i czaszkę ludzką kilkakrotnie rozbitą. Nadsyłając powyżey opisane przedmioty, z wyjątkiem pieniążkow z czasu Wł Jag: skorup i czaszki, podpisany w zamian pragnąłby mieć od znawcy i lubownika starożytności,

któremu przedmioty te dostaną się, wiadomość co o nich wnośi, z iakiey by były epoki i do iakiego właściwie służyły użytku.

Znalezione najpewniej w 1852 r. zabytki trafiły – wg metryczek już 6 lutego 1853 r. (ryc. 1: 2) – do kolekcji Bolesława Podczaszyńskiego. Od jego spadkobierców w 1880 r. zakupiła je Akademia Umiejętności w Krakowie dla będącego wówczas jej częścią Muzeum Archeologicznego [2. S. 13]. Na zbiór o nrze inwentarzowym MAK/3664 składają się obecnie: miniaturowy toporek, grot włóczni, kabłak i fragmenty obręczy wiadra oraz miniaturowe naczynie.

Szczególną uwagę zwraca miniaturowy toporek (ryc. 2: 1) typu II wg N. A. Markarova, który odlano z brązu. Część ostrzową ma wysoką, wachlarzową, z haczykowatymi wystęпами skierowanymi ku szyjce, nieco niesymetryczną, z ostrzem łagodnie łukowatym, obustronnie zdobioną – wzdłuż łukowatych krawędzi bordiura (wzór geometryczny, ledwie widoczny po jednej stronie) oraz centralne koliste wgłębienie (niewyraźne z jednej strony), szyjkę przy obuchu uformowaną w żeberko, obuch zaś symetryczny, z kapturkiem i słabo zaznaczonymi wąsami. Jest koloru zgniłozielonego z odbarwieniami. Zachował się bardzo dobrze (z jednej strony zarysowania). Jego wymiary to: wysokość całkowita – 5,2 cm, wysokość ostrza – 5,0 cm, długość – 4,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 0,4 cm, szerokość szyi – 0,7 cm, wysokość kapturka – 1,9 cm, wysokość wąsów – 1,4 cm, szerokość obucha – 1,2 cm, średnica światła osady – 0,8 cm, ciężar – 12,2 g.

Miniaturowy toporek siemienicki mógł być zawieszony na szyi lub umocowany przy pasie, odnotowano bowiem okazy z pozostałościami toporzyska, raczej nienadające się do zawieszania na szyi, w grobach zaś znajdowano je zwykle przy boku zmarłego na wysokości bioder lub ud [11. S. 36–37]. Zagadnienie podobnych przedmiotów zostało w ostatnich latach obszernie omówione [m. in.: 19; 11; tam lit.]. Ich monografiści – P. Kucypera, P. Pranke i S. Wadył – podsumowali swe rozważania następująco: *zabytki wymagają raczej ponownego rozpatrzenia możliwości ich interpretacji przy równoczesnym zaznaczeniu, że żadna z dotychczas proponowanych koncepcji nie «posiada» argumentów na tyle twardych, aby uznać je za rozstrzygające w dyskusji nad objaśnianiem funkcji miniaturowych toporków we wczesnym średniowieczu. Wydaje się, że najsłuszniejszym rozwiązaniem będzie zasugerowanie zmiennej atrybucji toporków miniaturowych* [11. S. 54]. Zdaniem autora nie ma takiej potrzeby, natomiast konieczne jest uściślenie chronologii tych zabytków. Najprawdopodobniej obie ich klasyczne formy – typy I i II wg N. A. Markarova – były swego rodzaju wczesnośredniowiecznym epizodem, niewiarygodne jest bowiem przypuszczenie, by te stosunkowo nieliczne i niemające funkcji użytkowej przedmioty wytwarzano aż przez ponad dwa stulecia – od końca X do XIII w. Korzystając z zestawienia w monografii [11. S. 55–63] wymienić można kilka stosunkowo dobrze datowanych obiektów: dla typu I grób z Dziekanowic (2. połowa XI – 1. połowa XII w.), dwa groby z miejscowości Nikol'skoe (3. ćwierć XI w., połowa XI w.) oraz grób z Sarkela – Białej Wieży (XI w.), dla typu II zaś dwa

kolejne groby z Nikol'skiego (połowa XI w., 2. połowa XI w.) i grób z Kolčina (2. połowa XI – początek XII w.); a także zauważyć, iż wiele miniaturowych toporków obu typów pochodzi z XI-wiecznych warstw kulturowych na osadach (Sigtuna, Hjelmsøllille, Nowogród, Suzdal). Daje to podstawę do przypuszczenia, że miniaturowe toporki były w użyciu ok. połowy i w 2. połowie XI w., może jeszcze przez część w. XII. Warto zacytować zdanie N. A. Makarova [15. S. 52]: *Po-vidimomu, minâtûrnye toporiki prinadležat k tomu krugu vešej – bytovyh predmetov, ukrašenij i kul'tovyh simbolov, kotorye poâvilis' kak innovacii na volne mošnego obnovleniâ material'noj kul'tury vostočnyh slavân v XI v.* Tak określona chronologia pozwala odrzucić rozpowszechnioną przez V. P. Darkeviča [4] interpretację miniaturowych toporów jako symboli gromowładnego Peruna. Zauważyć trzeba, że pomysł, by epigoni pogańskich wierzeń ostentacyjnie – tworząc niesfunkcjonujące wcześniej w życiu codziennym symbole dawnych bogów – manifestowali swój światopogląd religijny w chrześcijańskim państwie, jest niedorzeczny. Inaczej może być tylko na nieschrystianizowanych w XI w. ziemiach bałtyjskich. Sugerowana węższa chronologia uwiarygodnia objaśnianie miniaturowych toporków jako dewocjonaliów – chrześcijańskich amuletów związanych z kultem norweskiego *konunga* św. Olafa (Olaf II Haraldsson, 995–1030, król Norwegii w latach 1016–1028, zginął w 29 VII 1030 r. w bitwie z wojskami Kanuta Wielkiego złożonymi z Duńczyków i norweskiej antyolafowskiej opozycji pod Stiklestad), którego jednym z atrybutów jest topór, a który rozwinął się po elewacji relikwii w 1031 r. i ich depozycji w Trondheim (Nidaros). W uzasadnieniu odwołać się można do opinii znawców symboliki hagiograficznej: *Toporowi lub siekierze używanym przez Olafa przypisywano cudowną moc. Między innymi używano ich do leczenia chorób i ran. Pocierano nimi dziewięciokrotnie chore części ciała a następnie zwracano je Olafowi, aby odzyskiwały swą moc* [16. S. 473]. *Nb.* w najmniejszym stopniu nie kłóci się z taką interpretacją łączenie miniaturowych toporów typu II z symboliką łodzi, co zasugerował w oparciu o znalezisko z Kałdusa (ryc. 2: 2) W. Chudziak [3. S. 193], Łódź bowiem również należy do atrybutów św. Olafa [16. S. 472]. Postać wojowniczego władcy chrystianizatora – znanego w Skandynawii i na Rusi za życia, a po śmierci czczonego jako męczennik [por.: 19. S. 262; 11. S. 48–49; 8] – doskonale nadawała się na patrona drużynników książęcych i ich synów, miniaturowe toporki zaś na jej symbol, może nawet wyróżnik wojów wareskiego pochodzenia [por.: 15. S. 51; 27. S. 598–602]. Zauważyć trzeba, że rolę w propagowaniu kultu Olafa odegrać mógł jego przyrodni brat Harald III Srogi Sigurdsson, zięć Jarosława Mądrego i król Norwegii, który przez długi czas był najemnikiem na Rusi i w Bizancjum. Tak więc przyjąć wolno, że miniaturowy toporek z grobu w Siemienicach pochodzi z Rusi, z czasu ok. połowy lub z 2. połowy XI w., i że jest przedmiotem z grupy dewocjonaliów chrześcijańskich – świadectwem wyznawania nowej religii, zwłaszcza czci żywionej dla św. Olafa, a może też symbolem przynależności do kręgu drużynnego.

Mniejszej uwagi wymagają pozostałe przedmioty, nie wydaje się bowiem, aby miały funkcję znacząco inną niż użytkowa (broń, pojemnik na napój lub pokarm i naczynie do picia).

Grot włóczni (ryc. 2: 3) należący do typu V (w formie bliskiej typowi IV) wg A. Nadolskiego został wykuty z żelaza. Jest to okaz średniej wielkości, z lancetowatym liściem o wyraźnych, mimo zatępienia na krótkim odcinku, dolnych krawędziach i przekroju o słabo zaznaczonej czworoboczności (niemal soczewkowaty, spłaszczony). Zachował się w dobrym stanie, wyjąwszy szczyrby na ostrzu, brak dolnej części tulei, ubytki powierzchniowe i jeden na wylot oraz po jednym trójkątnym wycięciu na liściu i tulei (próbki do badań metalograficznych; wyniki niezbrane). W konserwacji przybrał barwę czarną z lekkim połyskiem. Ma wymiary: długość – 21,0 cm, długość tulei – 6,5 cm, największa szerokość liścia – 3,7 cm, najmniejsza szerokość tulei – 1,6 cm, średnica tulei u wylotu – 2,2 cm (zachowana), grubość liścia (pośrodku) – 0,4 cm, waga – 128,5 g (zachowany). Typ V jest liczny, zróżnicowany wewnętrznie i szeroko datowany [18. S. 54–55]. Nowsze prace bronzoznawcze [np. 25. S. 68–71] nie przynoszą zasadniczych zmian w wiedzy o podobnych grotach w Polsce. Wydaje się, że najwłaściwsze będzie określenie chronologii zabytku siemienickiego na XI w.

Pozostałości drewnianego wiadra – kabłąk, uchwyt płytkowy i fragmenty obręczy (ryc. 2: 4) – świadczą, że było ono niewielkie. Zapewne miało formę ściętego stożka z klepek. Wykuty z żelaza kabłąk jest nieco zniekształcony. Ma formę mniej więcej kolistego w przekroju pręta zwężającego się ku wygiętym pod kątem ok. 90° końcom. Jego wymiary to: rozpiętość – 13,3 cm, wysokość – 6,6 cm, średnica pośrodku – 0,4 cm, waga – 14,2 g. Cztery niewielkie odcinki żelaznej płasko-wypukłej taśmy były niegdyś częścią obejmy. Ich wymiary to odpowiednio: długość – 6,5, 5,1, 5,0 i 4,7 cm, szerokość – 0,4, 0,5, 0,5 i 0,4 cm, grubość wszystkich – 0,3 cm, waga – 1,7, 1,8, 1,5, 1,4 g (łącznie 6,4 g). Uszkodzona płytka uchwytu mocującego kabłąk do kadłuba naczynia jest płaska, z wałkowatym zgrubieniem na górze po jednej (zapewne zewnętrznej) stronie i z otworem poniżej niego. Ma wymiary: wysokość – 1,7 cm, szerokość – 1,5 cm, grubość – 0,1 cm, grubość z wałkiem – 0,4 cm, średnica otworu – 0,4 cm, waga – 1,1 g. Drewniane wiadra z żelaznymi okuciami i kabłąkiem są najliczniej znajdowaną w grobach grupą naczyń. Ich problematykę omówili ostatnio A. Janowski i T. Kurasiński [9. S. 63–72; tam lit.].

Miniaturowe naczynie gliniane (ryc. 2: 5) zaliczyć można do typu z cylindryczną szyjką, który często występuje na Mazowszu, a szczególnie na tamtejszych cmentarzyskach. Okaz siemienicki ulepiony jest z gliny z domieszką piasku, obtoczony i wypalony w atmosferze tlenowej. Ma gładką podstawę, brzusec zaokrąglony, z dwoma poziomymi szerokimi żłobkami wzbogaconymi dokolnym ornamentem odciskany każdy i podobnym dookolnym szeregiem małych odcisków na stosunkowo ostrym przejściu do szyjki, która jest cylindryczna, gładka, z brzegiem lekko wychylonym. Naczynko ma gładką powierzchnię koloru brązowego z czarniawymi przebarwieniami. Stan jego zachowania określić można jako średni (wyklejone z

dużych ułamków, niemal 1/5 to gipsowe uzupełnienie, część brzegu uszkodzona). Ma wymiary: wysokość – 4,2 cm, średnica dna – 3,8 cm, średnica brzuśca – 5,3 cm, średnica szyjki – 4,0 cm, średnica wylewu (rekonstruowana) – 4,2 cm. Zestawienie przypadków współwystępowania naczyń o cylindrycznej szyjce z monetami pozwala określić ich chronologię na w. XI, jednak na podstawie danych stratygraficznych z różnych stanowisk przypuszczać można, że naczyń takich używano od X do XIII w. [17. S. 349, 365–366]. Zagadnienie naczyń ceramicznych – drugiej pod względem liczebności grupy pojemników wkładanych do wczesnośredniowiecznych grobów – zostało ostatnio przeanalizowane przez A. Janowskiego i T. Kurasińskiego [9. S. 72–77; tam lit.].

Przedstawiane zabytki znaleziono przypadkowo podczas usuwania kamieni *celem przysporzenia pola*. Można przypuszczać – opierając się na opisie W. Krasieńskiego – że stanowiły inwentarz jednego(?) z grobów cmentarzyska kamiennego. Było ono niszczone w połowie XIX, a także na przełomie XIX i XX w. [por. 14]. Nie ma pewności jaką miarą posługiwał się W. Krasieński, jednak domyślać się można, że nowopolską, w której na mógg składało się 300 przętów [12. S. 275, 277]. Wg «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...» [24. S. 677] mógg, czyli 300 przętów, to 56,017 a, zatem kilkadziesiąt przętów to obszar mniejszy – zapewne znacznie – niż 18,67 a (100 przętów). Nie ma pewności co do liczby grobów [por. 14] na najpewniej jednej – pamiętać należy, że na obszarze o większej koncentracji miejsc pochówku podobnego typu stojąc na jednym stanowisku widzi się trzy lub więcej cmentarzysk kamiennych z tego samego okresu [22. S. 450–451] – niewielkiej nekropoli w Siemienicach. Zabytki ruchome pozwalają datować grób, a pośrednio stanowisko, na stosunkowo niedługi okres od ok. połowy XI do początku XII w. Cmentarzysko ma liczne odpowiedniki głównie na Mazowszu (np. Żal w Starym Łączynie; ryc. 3: 1) i Podlasiu, ale też na północno-zachodniej Rusi (np. Udray II; ryc. 3: 2). Wydaje się, że impuls do konstruowania grobów i cmentarzy kamiennych wyszedł właśnie stamtąd – od przybyłych do Polski przez Ruś wojowników skandynawskiego pochodzenia, z którymi łączyć można starsze obiekty, młodsze zaś rozpatrywać należy jako kontynuację zwyczaju przez ich spolonizowanych potomków lub naśladownictwo – może rodzaj snobizmu – przez ludność autochtoniczną. Podobne przypuszczenie wyraziła w oparciu o znajdowane w grobach kamiennych przedmioty pochodzenia wareskiego lub rusko-wareskiego T. Kiersnowska [10. S. 236–237], która zjawisko cmentarzysk kamiennych tłumaczy: *osadzaniem na Mazowszu północnym wojowników warego-ruskich wchodzących w skład wojsk Jarosława Mądrego, który przybył na Mazowsze, jak potwierdzają źródła pisane, niosąc pomoc swemu szwagrowi Kazimierzowi Odnowicielowi w walce z Mazowszanami. W zamian za ujarzmienie Mazowsza dostali ci wojownicy nadania ziemi zbuntowanego ludu. Asymilacja z miejscową ludnością mogła nastąpić dość prędko, łącznie z zaturą swojego języka; przy podboju Normandii nastąpiło to już w drugim pokoleniu, najtrwalsza jednak była sprawa wierzeń uwidoczniiona w sposobie chowania zmarłych*. Wspomniane przez

badaczkę źródła to tylko «Powieść minionych lat», w której latopisarz odnotował: Roku 6555 [1047]. Jarosław poszedł na Mazowszan i zwyciężył ich, i kniazia ich zabił, Mojsława [Mieclawa], i poddał ich Kazimierzowi [21. S. 121], ponieważ kronikarz w Polsce opisał wydarzenia z połowy XI w. zupełnie inaczej: *Był bowiem pewien człowiek, imieniem Mieclaw, cześnik [...] do takiej posunął się hardości i pychy, że odmawiał posłuszeństwa Kazimierzowi, a nadto z bronią w ręku i podstępem stawiał mu opór. Lecz Kazimierz, oburzony, że sługa ojca i jego własny siłą zatrzymuje Mazowsze, i przekonany, że gdyby nie dochodził swych praw, groziłaby mu wielka szkoda i niebezpieczeństwo, zebrał nieliczną wprawdzie, lecz zaprawioną w walkach garść wojowników i stoczył zbrojnie bitwę [1047 r.], w której Mieclaw poległ, a on tryumfalnie zdobył zwycięstwo, pokój i cały kraj. Miała tam nastąpić ogromna rzeź Mazowszan [...] W owej zaś bitwie mieli Mazowszanie 30 sprawionych hufców, podczas gdy Kazimierz posiadał zaledwie 3 pełne hufce wojowników...* [1. S. 46–47]. Jednak udział Rusinów i najemników wareskich raczej nie budzi obecnie wątpliwości archeologów. Uzasadniony jest domysł, że w ramach wynagrodzenia za służbę i ewentualnego zabezpieczenia swego panowania na północnym wschodzie państwa książę Kazimierz Odnowiciel osadził część obcych oddziałów na Mazowszu oraz – jak świadczy przykład Siemienic w Łęczyckiem – poza jego granicami. Osobnym, ale istotnym, jest zagadnienie religii pochowanych w grobach kamiennych. Nie można zgodzić się z M. Duliniczem [6. S. 395], dla którego groby te: *były częścią świata ludzi tkwiących korzeniami w wierzeniach pogańskich*. Wprost przeciwnie – należały do pierwszych pokoleń zdeklarowanych chrześcijan [por. 26], czego potwierdzeniem jest cmentarzysko Udraj II w rejonie Nowogrodu z datowanym na 1. połowę XI w. grobem KH-5, w którym znaleziono srebrny krzyżyk, oraz omawiany grób siemienicki z miniaturowym toporkiem – «medalikiem» św. Olafa. Wydaje się, że zmarli z najstarszych grobów kamiennych w Polsce – w tym i z mogiły w Siemienicach – byli nosicielami zjawiska kulturowego określanego mianem «kultury drużynnej» w jego schyłkowej fazie, już po dwu zasadniczych etapach (I etap – IX/X – 2. połowa X w., II etap – koniec X – 1. połowa XI w.) wyodrębnionych przez A. A. Fetisova [7. S. 409–411]. Zjawisko to w różnym nasileniu wystąpiło w wielu krajach Europy, także w Polsce, ale szczególnie ważne było dla Rusi, gdzie jest doskonale obserwowalne archeologicznie [por. 7].

Na końcu gwoli wyjaśnienia zaznaczyć trzeba, że autor używając określeń «grób kamienny» i «cmentarzysko kamienne» ma na myśli groby i zespoły grobów, do których budowy użyto znacznej ilości kamieni. Podobnie nazywane są za wschodnią granicą Polski. W literaturze krajowej zbliżone obiekty określa się jako «cmentarzyska typu mazowieckiego», «groby/nekropole z konstrukcjami kamiennymi», «cmentarzyska w obudowach kamiennych», ale też jako «groby/nekropole kamienne» [por. 13. S. 142]. Podstawowym i nadal wartościowym opracowaniem tej kategorii stanowisk polskich jest monografia L. Rauhuta [22], która doczekała się wielu uzupełnień i korekt [m.in. 6; tam lit.].

Niniejszy artykuł jest kolejnym do niej przyczynkiem. Zostanie rozszerzony i ewentualnie poprawiony w przygotowywanym obszerniejszym tekście o siemienickim cmentarzysku kamiennym, w którym przedstawione zostaną także militaria – grot włóczni i żeleźce topora (zapewne wyposażenie grobowe) – znalezione w Siemienicach pół wieku po odkryciu na polu W. Krasieńskiego [14].

1. *Anonim* tzw. *Gall Kronika polska* / R. Grodecki (przekład), M. Plezia (opracowanie). – Wrocław, 1996.

2. *Chochorowska E.* Zbiory krakowskiego Muzeum Archeologicznego dawniej i dziś // *Materiały Archeologiczne*. – T. XXXII. – Kraków, 2001. – S. 13–18.

3. *Chudziak W.* Niektóre okoliczności przepływu rzeczy i idei we wczesnym średniowieczu – instruktywne przykłady «chełmińskie» // *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu* / S. Możdziej (red.) // *Spotkania Bytomskie*. – T. V. – Wrocław, 2004. – S. 183–197.

4. *Darkevič V. P.* Topor kak simbol Peruna v drevnerusskom žyčestve // *Sovetskââ arheologiâ*. – Nr 4. – Moskva, 1961. – S. 91–102.

5. *Dulinicz M.* Mazowsze w X wieku // *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy* / H. Samsonowicz (red.). – Kraków, 2000. – S. 199–220 + ilustracje.

6. *Dulinicz M.* Wczesnośredniowieczny przełom w obrządku pogrzebowym na Mazowszu // *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją* / S. Możdziej (red.) // *Spotkania Bytomskie*. – T. VI. – Wrocław, 2009. – S. 379–399.

7. *Fetisov A.A.* «Družinna kul'tura» Drevnej Rusi // *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy*. 2010 god. Predposylki i puti obrazovaniâ Drevnerusskogo gosudarstva. – Moskva, 2012.

8. *Gąssowska M.* Der Heilige Olaf und Holmgård – Novgorod als Grenzraum zwischen Ost und West im 11.-12. Jahrhundert // *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*. T. I. / M. Salamon i in. (red.) // *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*. – T. 1. – Cz. 1. – Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. – S. 263–273.

9. *Janowski A., Kurasiński T.* (Nie)militarne naczynia. Fakty i mity // *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu* / W. Świętosławski (red.). – Łódź, 2008. – S. 61–88.

10. *Kiersnowska T.* Głos w dyskusji // *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy* / H. Samsonowicz (red.). – Kraków, 2000. – S. 236–238.

11. *Kucypera P., Pranke P., Wadyl S.* Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe. – Toruń, 2011.

12. *Kula W.* Miary i ludzie. – Warszawa, 2004.

13. *Liwoch R.* Szkieletowy grób kamienny z Naczy na Białorusi // *Materiały Archeologiczne*. – T. XXXIX. – Kraków, 2013. – S. 141–147.

14. *Liwoch R.* Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna (w przygotowaniu).

15. *Makarov N. A.* Drevnerusskie amulety-toporiki // *Rossijskââ arheologiâ*. – Nr 2. – Moskva, 1992. – S. 41–56.

16. Marecki J., Rotter L. Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych. – Kraków, 2009.
17. Musianowicz K. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego // Wiadomości Archeologiczne. – T. XVIII. – Z. 3–4. – Warszawa, 1951/52. – S. 345–384.
18. Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. – Łódź, 1954.
19. Panasiewicz W., Wołoszyn M. Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów // Archeologia Polski. – T. XLVII. – Z. 1–2. – Warszawa, 2002. – S. 245–286.
20. Platonova N. I. Kamernye pogrebeniâ XI – načala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebal'nogo obrâda) // Obšestvo, èkonomika, kul'tura i iskusstvo slavân / Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii. – T. 4. / V. V. Sedov (red.). – Moskva, 1998. – S. 372–380.
21. Powieść minionych lat / F. Sielicki (przekład i opracowanie). – Wrocław, 1999.
22. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu // Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne. – T. I. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. – S. 435–656.
23. Rauhut L., Długopolska L. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łączynie Starym, pow. Przasnysz // Wiadomości Archeologiczne. – T. XXXVII. – Z. 3. – Warszawa, 1972. – S. 320–393.
24. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI / B. Chlebowski, W. Walewski (red.). – Warszawa, 1885.
25. Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. – Łódź, 2006.
26. Valk H. The zhalnik graves: evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands? // Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence. T. I / M. Salamon i in. (red.) // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas. – T. 1. – Cz. 1. – Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. – S. 737–750.
27. Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku // Świat Słowian wczesnego średniowiecza / M. Dworaczyk i in. (red.). – Szczecin–Wrocław, 2006. – S. 595–613.

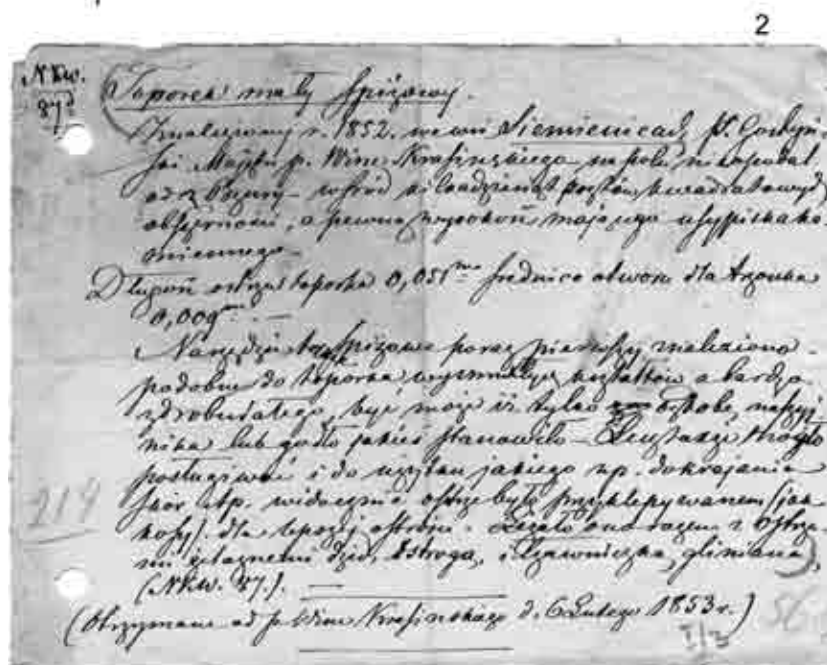
Radosław Liwoch

**THE EARLY MEDIAEVAL STONE GRAVE WITH THE OLD
RUTHENIAN IMPORT IN SIEMIENICE ON THE BZURA RIVER
(KRZYŻANÓW COMMUNE, KUTNO COUNTY, ŁÓDŹ VOIVODESHIP)**

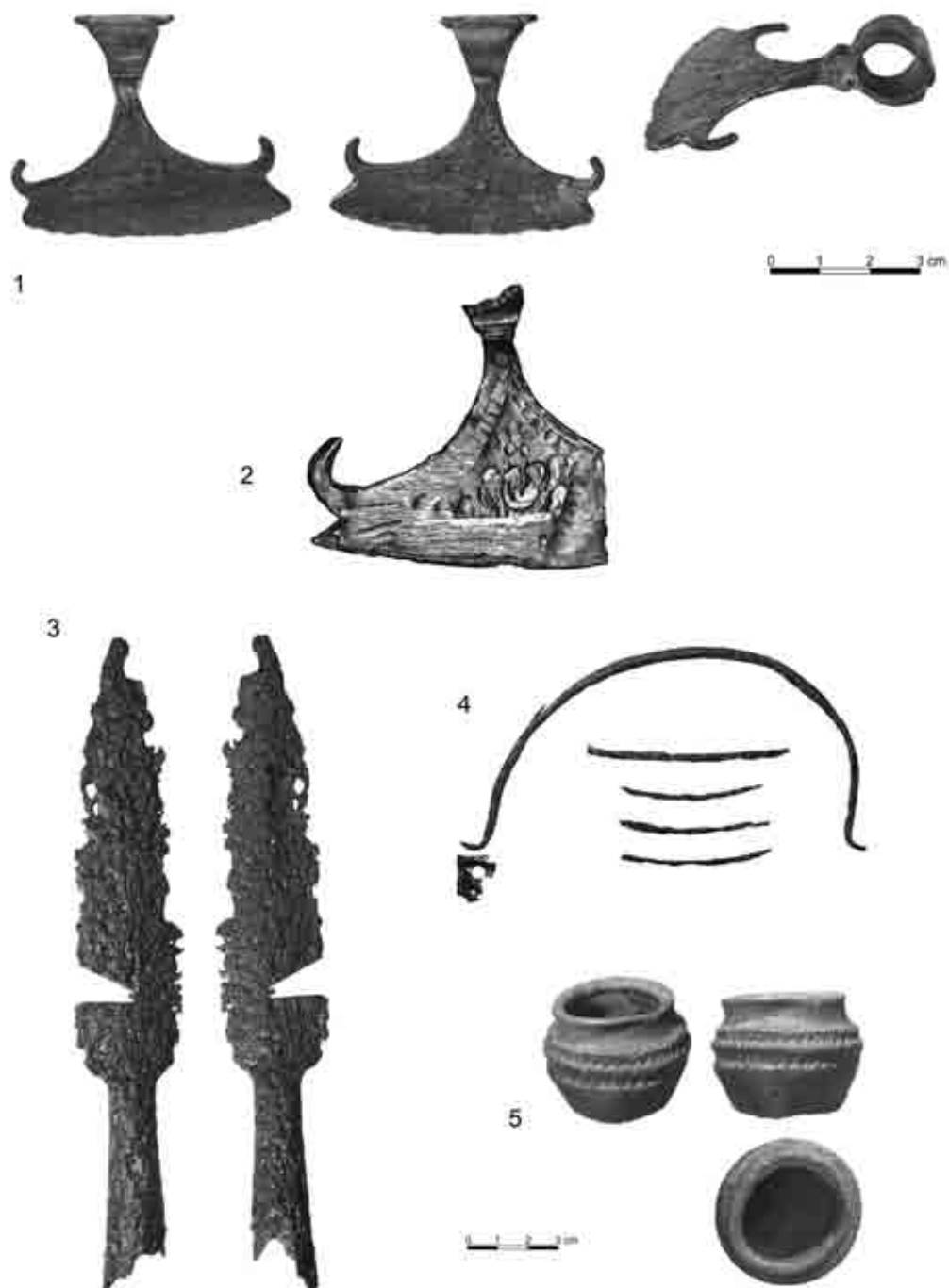
Among the old collection of the Archaeological Museum in Cracow, under the inventory number MAK/3664, there lie the furnishings from the grave in Siemienice. The miniature bronze axe belongs to the type II acc. to N. A. Makarov. It's a devotional artifact – Christian amulet associated with the cult of the Norwegian King St. Olaf (Olaf II Haraldsson, 995–1030), the import from Kievan Rus'. The iron spearhead belongs to the type V acc. to A. Nadolski. The iron handle and fragments of iron hoop was a part of small wooden bucket. The miniature clay pot belongs to a group of vessels with a cylindrical neck typical for Mazovia. The object

from Siemienice represents so-called stone graves – a skeleton burial covered with cobbles, which make up stone cemeteries. It can be surmised that the set dates back to the second half of the 11th c. It's an example of the grave of the end-stage phase of the «družhina» culture. The sparse and, unfortunately, only partially preserved furnishings from the burial in the stone grave in Siemienice, which are presented here, supplement the knowledge concerning archaeological materials obtained from Polish stone cemeteries in the 19th c.

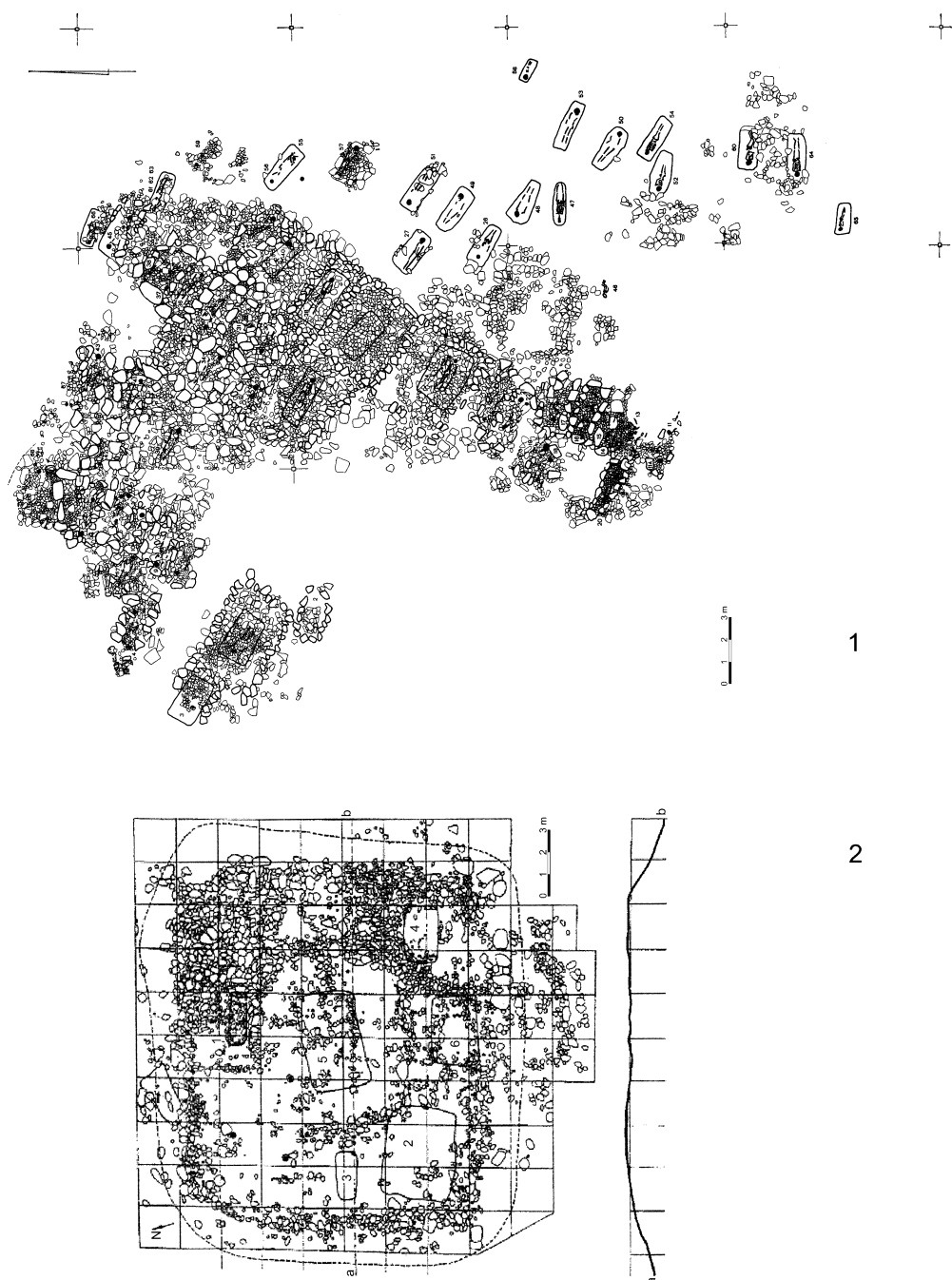
Key words: Poland, Kievan Rus', Siemienice, Early Middle Ages, «družhina» culture, stone grave, miniature axe.

Ryc. 1: 1 – Mazowsze w XI–XII w. (wg [5. S. 223]; opracował A. Gieysztor, uzupełnił R. Liwoch); 2 – pierwotna metryczka miniaturowego toporka brązowego z Siemienic

Ryc. 2. Inwentarz grobu (grobow?) kamiennego w Siemienicach:
 1 – miniaturowy toporek brązowy; 2 – miniaturowy toporek brązowy
 z Kałdusa koło Chełmna; 3 – żelazny grot włóczni; 4 – żelazne fragmenty wiadra;
 5 – miniaturowe naczynie gliniane (1, 3–5 – fot. A. Susuł; 2 – [11. S. 22, ryc. 1])

Ryc. 3. Przykłady cmentarzysk kamiennych:

- 1 – plan cmentarzyska (stanowisko Żal) w Starym Łączynie koło Mławy;
 2 – plan cmentarzyska (stanowisko Udraj II) w Udraju, 70 km na północny zachód
 od Nowogrodu (1 – wg [23. S. 322, ryc. 3]; 2 – wg [20. S. 372, ryc. 1])

УДК 904:393.1(477)''04/14''

Edyta Anna Marek

NOWE INTERPRETACJE POŁOŻENIA WYBRANYCH CMENTARZYSK Z WZESNOŚREDNIOWIECZNYMI GROBAMI PODPŁYTOWYMI

Ślady przeszłości możemy zbadać na różne sposoby, jednak w przypadku badań archeologicznych, które odbywały się bardzo dawno temu, musimy zmierzyć się z danymi podawanymi najczęściej tylko w postaci wzmianek w prasie, książkach lub artykułach. Na przykładzie kilku miejscowości, które zostały umieszczone w tekście: Delewy/Delejowa, Dźwiniacza i Kosowa/Chomiakówki, możemy uznać, że każda analiza takich informacji pisanych jest ważna.

Liczne przykłady cytatów dla Delewy/Delejowa nie pozwalają stwierdzić jednoznacznie, w której miejscowości odkryto groby. W przypadku Dźwiniacza błędem jest, jak się wydaje, niechlujne sprawdzenie dostatecznie dokładnie właściwego położenia miejscowości. W przypadku z kolei Kosowa/Chomiakówki należy zwrócić uwagę, że przemiany terytorialne od czasu odkrycia grobu, do momentu napisania o niej informacji u Mocji, powinny zostać uaktualnione.

Zgodnie z zasadą «przezorny zawsze ubezpieczony» należy więc poddać uwadze badaczy i czytelników, aby zwracali uwagę na to co jest napisane.

Słowa kluczowe: archeologia, wczesne średniowiecze, pochówki szkieletowe, Ruś.

Im więcej czasu upływa od badań terenowych, tym częściej pamięć ludzka okazuje się ulotna i niedokładna. Jest tak również w przypadku zaprezentowanych poniżej przykładów wczesnośredniowiecznych cmentarzysk, czy też samych grobów podpłytowych, które były badane na terenie dzisiejszej zachodniej Ukrainy. Region ten jeszcze przed niecałym stuleciem w dużej mierze znajdował się w granicach państwa polskiego (II RP – *przyp. autorki*). Mamy zatem sytuację taką, że duża liczba dawnych, nawet jeszcze dziewiętnastowiecznych badań wykopaliskowych była prowadzona przez polskich badaczy lub z ich udziałem.

Wymienić należy w tym miejscu problematyczne miejscowości, które będą w orbicie zainteresowania: Delejów/Delewa, Dźwiniacz, Kosów/Chomiakówka¹. Część problemów dotyczących tych stanowisk archeologicznych dotyczy samej nazwy, ale jest to także związane z ich niewłaściwym przedstawieniem kartograficznym².

¹ Sam problem nazewnictwa miejscowości zostanie przedstawiony przy każdej z nich.

² W ramach lepszego zrozumienia tekstu, a także zobrazowania problematyki, na końcu artykułu znajdują się cztery ryciny. Na trzech pierwszych czerwonym kolorem podkreślono miejscowości, o których mowa w tekście, a które dla lepszej przejrzystości zostały dodatkowo podpisane pod rycinami 2 i 3. Trzy pierwsze ryciny są fragmentarycznymi kopiami map, o których będzie mowa w dalszej części artykułu. Rycina 4 jest dziełem autorki. Zaznaczono na niej prawidłowe umiejscowienie tych miejscowości.

W przypadku pierwszego cmentarzyska, jakim jest Delewa (ukr. Делева)³, należy zacząć od samego określenia prawidłowej nazwy miejsca, gdzie odkryto cmentarzysko z grobami podpłyowymi. Zauważono, że w starszych publikacjach polskich na temat grobów z tej miejscowości wystąpiła nazwa Delejów (ukr. Делієве, dzisiejsza polska nazwa to Delijewe)⁴. Wykonana dokładna analiza starych artykułów polskich i dość współczesnych im artykułów w innych językach [3. C. 165–166; 4. C. 45–46] pozwala stwierdzić, że w ZOW [12. S. 49; 10; 14. S. 25; 11] określono jako Delejów nazwę wsi, która co prawda istniała, ale autorka nie jest pewna, czy nie pomyłono jej z Delewą. Badacze tacy jak J. Pasternak, O. Ratycz i O. Mocja wprowadzają kolejne zamieszania. Powyższe krótkie spostrzeżenia należy opatrzyć dokładnymi cytatami oraz wizualizacjami.

Bezpośrednie wiadomości na temat cmentarzyska z grobami podpłyowymi możemy znaleźć w ZOW [12. S. 49; 10; 14. S. 25; 11] oraz [3. C. 165–166; 4. C. 45–46]. Zaprezentujemy tutaj kolejno niewielkie cytaty z każdego z tych źródeł. Do cytatu z ZOW [12. S. 49] można dołączyć także IKC z dn. 20.I.1932 r. [11] ponieważ ten pierwszy jest praktycznie dosłownym cytatem z drugiego: *Podczas odkrywki (eksploatacji w ZOW – przyp. autorki) kamieniołomu w lesie «Dźwiniacz» na terenie gminy Delejów★⁵, w pow. stanisławowskim natrafiono na szczycie pagórka na grób przedhistoryczny. Kości zebrano i odesłano do muzeum pokuciego w Stanisławowie, zaś dalsze roboty na tym odcinku kamieniołomu wstrzymano do wiosny, kiedy będzie można całą mogiłę odkopać i zbadać. Potwierdzeniem tej informacji jest wiadomość, jaka znajduje się w ZOW [10]: Dzięki informacji p. dr. J. Pasternaka należy sprostować, że odkryte groby w Delejowie★ w pow. stanisławowskim wymienione w «Z otchłani wieków» rok VII, str. 49 nie pochodzą z czasów przedhistorycznych, ale dopiero z XV w. po Chr. Badania tu przeprowadził dr. J. Pasternak, odkrył 6 grobów w pobliżu zamczyska. Jeszcze w jednym numerze ZOW udało się odnaleźć wiadomość na temat tych badań: W 1932 roku rozkopalem (T. Sulimirski – przyp. autorki) z D-rem J. Pasternakiem w Delejowie★ pow. Stanisławów cmentarz podpłytowy, położony pod murami zniszczonej i obecnie już niewidocznej baszty zameczku z XV w. Cmentarz ten należał do tego zameczku. Na samym zameczku, o którym dochowały się fragmentaryczne wiadomości historyczne, również przeprowadziliśmy próbne badania [14. S. 25]. Autorzy dwóch pierwszych komunikatów niestety nie są znani, w przypadku trzeciego jest nim T. Sulimirski. W przypadku informacji w językach obcych dwóch najważniejszych autorów to J. Pasternak i O. Ratycz. Do pierwszego badacza, który był jednocześnie odkrywcą tego cmentarzyska można mieć według autorki największe zarzuty. Pierwszy raz wspominał o tych badaniach w Bohosławji [3.*

³ Porównaj: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B0> Stan na 2.10.2013

⁴ Porównaj: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Delijewe> Stan na 2.10.2013

⁵ ★oznaczono różnice w nazewnictwie samej miejscowości, bądź też powiatów, gdzie odkryto groby.

C. 165] gdzie pisze⁶: *Pierwszą archeologiczną wycieczkę z ramienia B. A. (Akademii Bohosłowskiej – przyp. autorki) odbył autor tych słów sam, jeszcze bez studentów B. A., jedynie w towarzystwie dr. T. Sulimirskiego z początkiem czerwca 1932 do Делева ★, pow. Тлумacz, gdzie trzeba było zbadać zagrożony kamieniołomem starodawny cmentarz. Jest to sprzeczna informacja, gdyż w latach 30. XX wieku na terenie powiatu Тлумacz nie było miejscowości Delejów, a jedynie Delawa (w tym okresie obowiązująca nazwa dzisiejszej Delewy – przyp. autorki)⁷, która dodatkowo znajdowała się w gminie Olesza. Od tych, dotychczasowych, jednak w miarę zbieżnych informacji, odbiega wiadomość znajdująca się w książce O. Ratycza [4. C. 45]: Делева ★ (кол. Деліів), р-н Тлумач. Dwa ostatnie cytaty informują nas o miejscowości w powiecie tłumackim, co już wyżej zostało pokazane, że jest związane z miejscowością Delewa, a nie Delejów. Kolejną ważną wskazówką jest tu fakt, że O. Ratycz powołał się w swojej informacji właśnie na wcześniejszy cytat, którego autorem jest J. Pasternak. Do zakończenia przeglądania informacji w języku obcym pozostały wiadomości, których autorem jest O. Mocja. Od tego autora możemy się dowiedzieć, że miejscowość, którą jesteśmy zainteresowani, to także Делева [1. Табл. 2: 63] w powiecie tłumackim. Obecne tam informacje Mocja zebrał z cytowanego tutaj wyżej dzieła O. Ratycza. Ubogie dane u Mocji częściowo są zgodne z danymi u Ratycza, ale część danych jest inna lub wskazuje na to, że Mocja miał z innego źródła dane, albo sam wnioskował pewne informacje. Na temat datowania grobów Ratycz nie wypowiadał się, natomiast Mocja datuje je na X–XII wiek. Inaczej niż u Ratycza jest także z informacją, co do ilości grobów pod płytowych – u Ratycza jeden grób był obłożony kamieniami, natomiast z informacji u Mocji można wywnioskować, że wszystkie groby (sześć) były pod płytowe. Powstały zatem kolejne sprzeczne informacje.*

Z informacjami pisаными, jak można zauważyć powyżej, jest znaczna dysharmonia. Konieczność pełnego wglądu w tę tematykę każe spojrzeć na kartografię. Jest to element wiedzy naukowej, który niejednokrotnie pozwala zweryfikować dane zawarte w tekście. Zanim jednak przejdziemy do analizy map, warto jeszcze raz przypomnieć, że badania w Delewie/Delejowie odbywały się w latach 30 XX wieku. Kluczowym jest informacja, że obie miejscowości znajdowały się w województwie stanisławowskim, Delewa z powiecie tłumackim, w gminie Olesza, natomiast Delejów w powiecie stanisławowskim, w gminie Delejów⁸. Dzieli ta informacja wyżej wymienione cytaty na te bliższe prawdy i te, które wprowadzają zamieszanie. Łączy je wszystkie natomiast informacja na temat grobów i okoliczności ich odkrycia. O wyjaśnienie należy w końcu skierować się ku kartografii. W tym wypadku mamy możliwość

⁶ Autorka pozwoliła sobie na przetłumaczenie treści cytatu na język polski, pomijając samą nazwę miejscowości.

⁷ Należy wspomnieć, że jeszcze w latach 30. XX wieku zarówno Delejów, jak i Delewa, znajdowały się w granicach państwa polskiego, w województwie stanisławowskim.

⁸ Porównaj: <http://www.kami.net.pl/kresy/>

zaobserwowania trzech map: O. Ratycza [4]⁹, J. Pasternaka [2. C. 600] i O. Mocji [1. C. 9]. Nie ma rozbieżności między tekstem a mapą w dziele Ratycza. Wszystko tutaj się zgadza, ponieważ w tekście podana jest miejscowość Delewa, a na mapie jest ona także zaznaczona i podpisana poprawnie. Wszystko natomiast wydaje się co najmniej sprzeczne w dziele Pasternaka z 1961 roku. W tekście na stronie 599 autor pisze o Delewie, choć we wspomnianej wyżej Bohosławji pisał o Delejowie. Historię badań tego stanowiska Pasternak, jako badacz tego stanowiska, powinien, znać najlepiej. W tym przypadku mamy do czynienia z niewytłumaczalną pomyłką, ponieważ na kolejnej stronie, na mapie pod numerem 14 jest zaznaczony Delejów. Dziś Delejów znajduje się w tym miejscu, więc tu akurat nie ma błędu. Natomiast dziwne jest dlaczego Pasternak doprowadził do takiej pomyłki. Źródła kartograficzne dotyczące tego stanowiska można znaleźć również w cytowanym wcześniej dziele Mocji. W tym przypadku Mocja pisze o Delewie, ale kompletnie źle umiejscawia ją na mapie nr 4, s. 9 (numer 63).

Jak można wnioskować z wyżej wymienionych cytatów i przedstawień kartograficznych, doszło do dużej pomyłki, gdzie zarówno sami badacze, jak i kolejni autorzy zajmujący się tym tematem, mylili Delejów z Delewą. Przeprowadzona analiza w te chwili nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy groby te zostały odkryte w Delejowie, czy też Delewie. Zachowane dane skłaniają bardziej do osądzenia, że badacze tych grobów najlepiej wiedzieli, gdzie prowadzili badania, więc bardziej prawdopodobne jest to, że groby te odkryto w Delejowie. Jedyłą ich słabością jest to, że sam Pasternak niewłaściwie opisywał położenie Delejowa.

W przypadku kolejnego stanowiska archeologicznego nie ma tak dużego zamieszania. Ta miejscowość to Dźwiniacz, który znajduje się obecnie w rejonie zaleszczyckim obwodu tarnopolskiego. Dokumenty, w których jest mowa o tej miejscowości to A. Kirkor [8. S. 50], K. Przybysławski [13. S. 61–62], B. Janusz [6. S. 261], O. Ratycz [4. C. 63]. Możemy potwierdzić, że w dwóch pierwszych dziełach informacje zgadzają się. Tak też jest w przypadku informacji u B. Janusza, który pisze, że Dźwiniacz znajduje się w powiecie zaleszczyckim. Przede wszystkim ważna jest jednak odmienna niż wcześniej, informacja u Ratycza, który opisuje nie tyle Dźwiniacz, co Zwiniacz, który znajduje się w rejonie Białobożnica (dziś nie istnieje już ten rejon – przyp. autorki). Jest to o tyle dziwna wiadomość, że jedyne źródło, na jakie Ratycz powołuje się, to wspomniane wcześniej dzieło Janusza, który jak wspomniano wyżej, umiejscawia Dźwiniacz w rejonie zaleszczyckim. Po tej nieścisłości należy także zwrócić uwagę, że Ratycz, powołuje się tylko na Janusza, u którego nie ma mowy o ani jednym grobie pod płytowym. Po tę informację należy zwrócić się dopiero do Antoniewicza [5. S. 217], który pisze, że w Dźwiniaczu w powiecie zaleszczyckim w grobie pod płytowym odkryto m. in. kolczyk z emalią. Oczywiście jest, zatem, że chodzi o Dźwiniacz w powiecie zaleszczyckim, który jest

⁹ Mapa na końcu książki (prostokąt Г4).

dobrze umiejscowiony na mapie nr 4, s. 9 w Mocja [1]. Tym samym należy zaznaczyć, że informacje znajdujące się u Ratycza są mocno nieprawidłowe.

W ostatnim przykładzie mamy do czynienia z omyłką dotyczącą danych na temat grobu, a także błędnego ulokowania miejscowości. W tym przypadku chodzi o Chomiakówkę (ukr. Хомяківка) i odkryty w latach 20 XX wieku rodzinny grób pod płytowy¹⁰. Obowiązkowo należy zaznaczyć, że obecnie Chomiakówka jest chutorem Kosowa (ukr. Косів), który znajduje się w rejonie czortkowskim w obwodzie tarnopolskim. Podstawą do wiedzy na temat tej miejscowości i samego grobu stanowi informacja z dnia 7 grudnia 1925 r., jaka została zawarta w Kurierze Poznańskim, a której autorem jest J. Kostrzewski [9. S. 3], badacz tego grobu: *W Chomiakówce rozkopalem też na polu dworskiem p. Zangena grób rodzinny, przykryty w krąg płytami kamiennymi i mieszczący w sobie pięć szkieletów, w tem 3 dziecięce*. Niewielkie tylko różnice w informacjach na ten sam temat można znaleźć w pracy B. Janusza z 1929 roku na str. 267: *Na przeciwległej stronie jaru wsi Biały Potok odkrył prof. Kostrzewski drugą osadę z ceramiką malowaną, trzecią zaś w sąsiedniej Chomiakówce, gdzie rozkopał też grób rodzinny, wczesno-historyczny, przykryty w krąg płytami kamiennymi, z 2 szkieletami osób dorosłych i 3 dziecinnymi*. Wszystkie te dane można także znaleźć w pracy O. Ratycza z 1957 roku [4. C. 72]: *Ju. Kostrzewskij rozkopał tu (w Chomiakówce – przyp. autorki) rodzinny pochówek czasów dawnej Rusi, przykryty kamiennymi płytami, z kośćmi dwóch dorosłych ludzi i trzech dzieci*. Na przykładzie tych cytatów można dowiedzieć się, że w miejscowości Chomiakówka odkryto grób, w którym znajdowało się pięć szkieletów, dwa dorosłych osób i trzy dziecięce. Dwa pierwsze cytaty wspominają również, że grób był przykryty w krąg płytami kamiennymi. Inaczej wygląda jednak kolejna informacja, zawarta przez A. Karpińską w PA [7. S. 246]: *Chomiakówka, p. czortkowski. Szczątki 5 szkieletów (1 dorosły, 4 dzieci), kablczek skroniowy z bronzu, ułamki naczyń na kole toczonych*. Skłonić należy się raczej ku uwadze, że w tym przypadku doszło do pomyłki i błędna jest informacja, jakoby odkryto tam cztery szkielety dzieci i jednej dorosłej. Takie informacje nie są natomiast dostępne w książce O. Mocji z 1990 roku [1. C. 133], gdzie w tabeli 2 pod numerami 31 i 32 występują odpowiednio Kosów i Chomiakówka. Absurdalne w tym przypadku jest to, że dla Kosowa została podana literatura, która jest cytowana wyżej (Karpińska, Janusz), a dotyczy Chomiakówki, natomiast dla niej samej nie podano żadnej literatury. Wspomniani dwaj autorzy, jak zostało wyżej napisane, podają nieco inne informacje, natomiast w pracy Mocji zgadza się datowanie (X–XIII wiek) oraz

¹⁰ Należy podać informację, że w momencie badań tego grobu, Chomiakówka znajdowała się w granicach państwa polskiego i była osobną miejscowością. W trakcie kolejnych przekształceń krajowych i bliższych współczesności zdarzeń, Chomiakówka znajduje się na Ukrainie i jest częścią miejscowości Kosów. Porównaj: [http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B2_\(%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE-%D0%BD\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B2_(%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE-%D0%BD)) (Stan na 18.10.2013 r.)

informacja, że był to grób podpłytowy. Po tych informacjach warto zauważyć, że dla Chomiakówki nie podano literatury, natomiast napisano, że znajdował się tam jeden grób podpłytowy. Po danych z tabeli warto także przyrzeć się mapie nr 4 (strona 9), gdzie pod numerami 31 i 32 są zaznaczone obydwie miejscowości. Przekaz, jaki odczytujemy w dziele Mocji jest zatem nie do końca prawdziwy. Bliskie znacznie bardziej czasom współczesnym dzieło Mocji winno być o wiele dokładniejsze i nie wprowadzać niepotrzebnego zamieszania. Przyjrzyjmy się dokładniej tym błędom. Wiedza, jaką czytelnik otrzymuje z tabeli to: w Kosowie odkryto grób podpłytowy i aby dowiedzieć się więcej należy przejrzeć podaną literaturę, w której jednak nie ma ani jednego słowa o Kosowie, lecz Chomiakówce, która jest kolejnym punktem w tabeli. W tym miejscu jednak dla tej miejscowości nie ma podanej żadnej literatury, a wiemy jedynie, że odkryto tam grób podpłytowy i podana jest jego chronologia. W kartografii natomiast także pojawiają się błędy, ponieważ nie dość, że jak napisano na samym początku tego problemu, Chomiakówka jest chutorem Kosowa i powinny być obie miejscowości oznaczone jednym symbolem, to są także źle na tej mapie zaznaczone. Tym samym można uznać, że także w pracy Mocji nie wszystkie dane są zgodne z prawdą.

Początkowo, kiedy przegląda się pewien artykuł, książkę, mapę, czytelnik ma wrażenie, że skoro jest to publikacja naukowa, dane w niej zawarte powinny być zgodne z rzeczywistością. Dziś, kiedy wiele starszych badań nie posiada już notatek polowych, jedynym źródłem wiedzy są informacje zawarte w różnych publikacjach. Nie jest niestety tak, jak pokazały powyższe przykłady, że informacje pierwsze są zawsze prawidłowe lub powielane bezbłędnie w nowszych publikacjach. Archeologia jest dziedziną nauki, w której wciąż należy szukać odpowiedzi, na wydawałoby się, pewną wiedzę. Ona jednak nie zawsze jest prosta, należy wciąż sprawdzać, potwierdzać i być pewnym tego, co sami piszemy. Jest życzeniem autorki, aby każde kolejne dane dotyczące nie tylko zagadnienia wczesnośredniowiecznych grobów podpłytowych, były całościowo i pewnie publikowane bezbłędnie.

1. *Моця А.* Погребальные памятники южнорусский земель IX–XIII вв. – Киев, 1990.
2. *Пастернак Я.* Археология України. – Торонто, 1961.
3. *Пастернак Я.* Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – № XIV. – 3. 2–3. – Львів, 1936. – С. 165–179.
4. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957.
5. *Antoniewicz W.* Archeologia Polski. – Warszawa, 1928.
6. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918.
7. *Karpińska A.* Nowe zabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego // Przegląd Archeologiczny. – T. III. – Z. 3 za rok 1927. – Poznań, 1928. – S. 234–247.
8. *Kirkor A.* Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1883 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – T. VIII. – Kraków, 1884. – S. 48–60.

9. Kostrzewski J. Z badań archeolog. w dorzeczu Dniestru, we wsch. Małopolsce // Kurjer Poznański. – 7 grudnia 1925. – Poznań, 1925. – S. 2–3.
10. Kronika // ZOW. – Nr VIII (1933). – Z. 3. – Poznań, 1933. – S. 48.
11. Kronika lwowska // Ilustrowany Kurjer Codzienny z dn. 20.I.1932 r. – Kraków, 1932. – S. 13.
12. Nowe wykopaliska // ZOW. – Nr VII (1932). – Z. 2–3. – Poznań, 1932. – S. 46–49.
13. Przybysławski K. Przyczynek do historii bronzów emaliowanych znalezionych w Polsce // Teka Konserwatorska Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej. – R. II. – Lwów, 1900. – S. 60–64.
14. Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka archeologicznego // ZOW. – R. X. – Z. 2. – Poznań, 1935. – S. 22–28.

Edyta Anna Marek

NEW INTERPRETATIONS OF SELECTED EARLY MIDDLE AGES CEMETERIES LOCATIONS WITH SLABBED GRAVES¹¹

Traces of the past can be explored in different ways, but in the case of archaeological research, which took place a long time ago, we have to deal with the data provided usually only in the form of press, books or article. While studying examples of several places/spots included in the text like Delewa/Delejów, Dźwiniacz and Kosów/Chomiakówka conclusion was made that any analysis of such information is important.

Numerous examples of quotation for Delewa/Delejów do not allow us to state clearly in which locations the tombs are located. In Dźwiniacz example it seems that the mistake is in sloppy research on correct village position. In the example of Kosów/Chomiakówka we should closely pay attention to territorial changes since the tomb discovery until the writing it in Mocia. All of that should be updated.

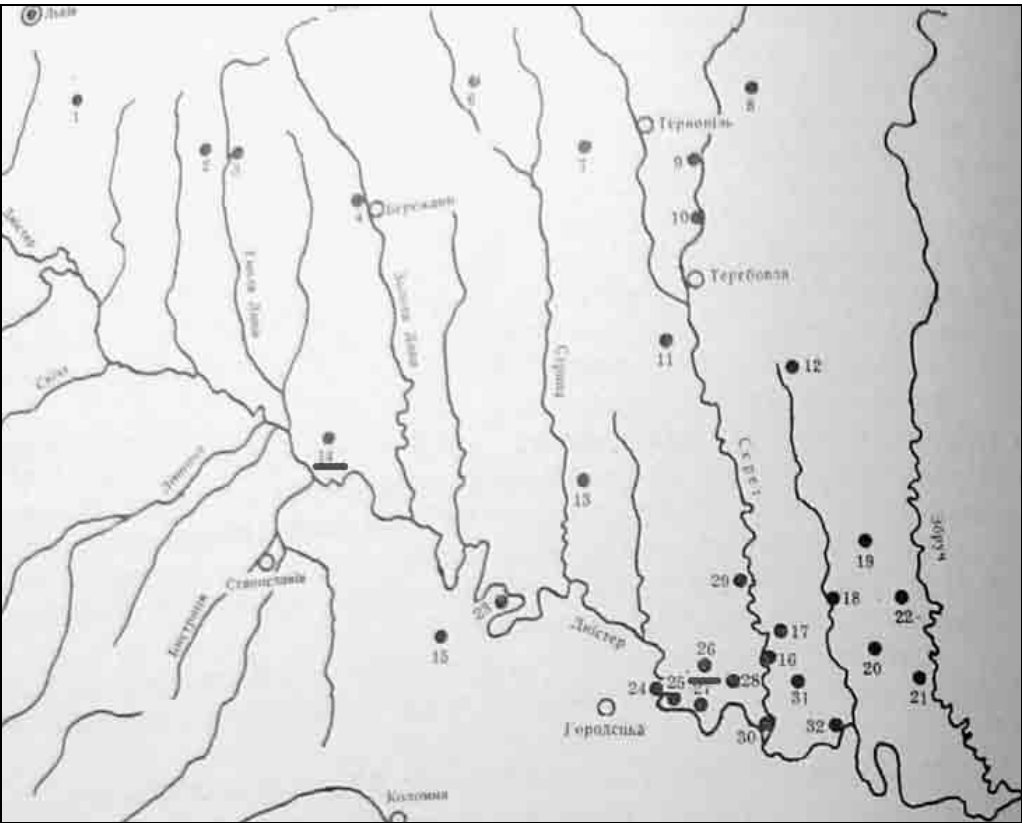
Under the principle of «better safe than sorry» it should be subjected to mind the researchers and readers to pay attention to what is written.

Key words: archeology, early Middle Ages, skeletal burials, Rus.

¹¹ Translated by M. Kisala.

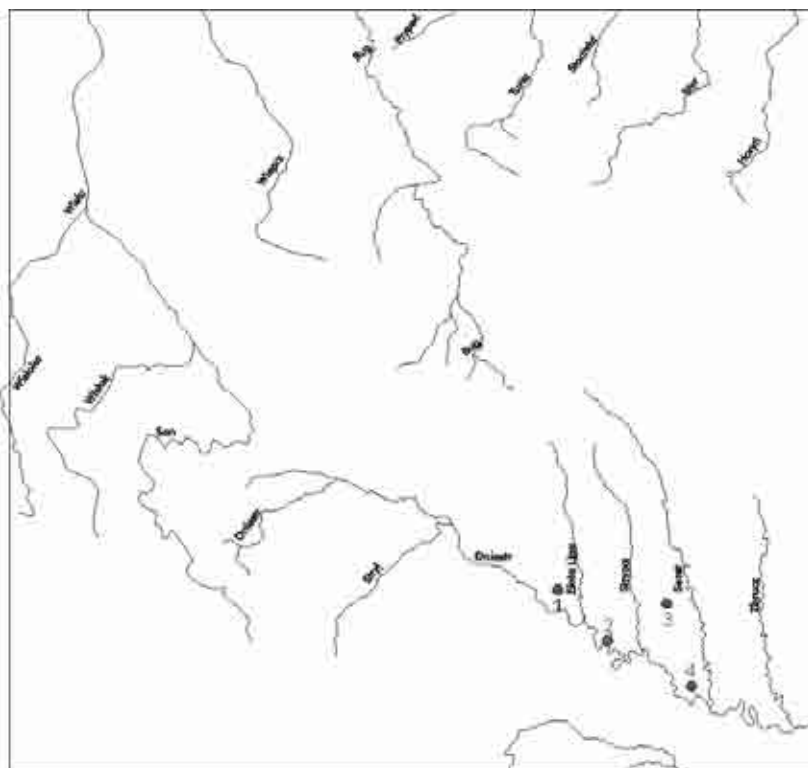
Ryc. 1. Fragment mapy [4]

Ryc. 2. Fragment mapy [2. C. 600]: 14 – Delejów, 26 – Dźwiniacz

Ryc. 3. Fragment mapy [1. C. 9]: 63 – Delewa, 31 – Kosów,
32 – Chomiakówka, 44 – Dźwiniacz

Ryc. 4. Mapa przedstawiająca prawidłowe położenie miejscowości.
1 – Delejów, 2 – Delewa, 3 – Kosów (z Chomiakówką), 4 – Dźwiniacz (opr. autorki)

УДК 904:393.1(477.43)''10/12''

Володимир Захар'єв

МОГИЛЬНИКИ ХІ–ХІІІ СТ. ІЗ СОКІЛЕЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОДІЛЛІ

У статті, на прикладі проведених у с. Сокилець на Хмельниччині досліджень, висвітлено два типи давньоруських курганів, які використовувалися населенням Центрального Поділля у ХІ – першій половині ХІІ ст. Також зроблено аналіз поховального обряду комбінованого могильника другої половини ХІІ – першої половини ХІІІ ст.

Ключові слова: давньоруський час, Центральне Поділля, Сокилець, кургани, підплитове поховання, ґрунтове поховання, кромлех, поминальне вогнище, церква, ідол, прикраси.

До початку 90-их рр. ХХ ст. поховальний обряд давньоруського населення Пониззя (тепер – Центрального Поділля) був повною цариною для археологів. Початок дослідженню поклала у 1992 р. експедиція під керівництвом автора, виявивши в урочищах Могилки та Батарея поблизу с. Сокилець Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., відповідно, курганий могильник ХІ – першої половини ХІІ ст. та комбінований підплитового-ґрунтовий могильник другої половини ХІІ – першої половини ХІІІ ст. Археологічні розкопки тривали там близько десяти сезонів.

У науковий обіг нововиявлені пам'ятки ввів автор [2]. У своїх працях досі їх згадували лише львівський архітектор І. Могитич [3; 5; 6] та подоляни: дослідник історії археології С. Маярчак [4] і краєзнавці О. та П. Білі [1]. На жаль, фахівці-археологи поки що не звернули належної уваги на ці найсхідніші поховальні пам'ятки Галицької землі. Тому хочемо ще раз нагадати про них.

Могильник в ур. Могилки складається з двох груп (східної та західної), відстань між якими – близько 300 м. У східній частині нараховувалося 45 курганів, у західній – п'ять. Між групами знаходиться поодинокий насип. За час досліджень розкопано п'ять курганів східної та один курган західної групи.

Першим типом сокилецьких курганів є ті, в яких використовували традиційний ґрунтовий насип. За визначенням О. П. Моці, найдавнішим з досліджених біля Сокильця поховань є здійснене в належному до цього типу кургані 2 (висотою 0,56 м, діаметром – 9 м) східної групи. Воно простежене на рівні тогочасної поверхні. Орієнтований на захід кістяк молодої жінки лежав у центрі кургану. У похованні виявлено мідне кільце у півтора оберти. По довжині кістяк обрамовували вісім іржавих залізних цвяхів, що з'єднували дошки домовини. Ще два цвяхи виявлено, відповідно, за 0,5 м південніше та 0,9 м північніше від по-

ховання. У південно-східному секторі кургану простежено залишки розбитої кружальної посудини. На днищі посудини частково збереглося клеймо, що зображає конструкцію з неправильного ромба, який з'єднаний з овалом. З кутів ромба виходять півкруглі «ріжки». Північно-східніше поховання в межах кургану простежено ритуальне вогнище, площею 1,3–1,5 м². У вогнищі знаходилося 20 невеликих обгорілих каменів. Від вогнища до поховання простежувався шлейф вуглинок, окремі з яких лежали під кістяком.

Дещо пізнішим у хронологічному плані є поховання з кургану 38, що, як і попереднє, здійснене під елементарним ґрунтовим насипом. Курган, висотою 0,6 м, діаметром 8 м, лежав у східній групі. У насипі траплялися поодинокі фрагменти гончарної давньоруської кераміки, вуглинка та колений кремій. Але на відмітці -0,14 м від сучасної поверхні центральну частину перекривав більш-менш концентрований прошарок, площею 4х4 м і товщиною близько 0,04 м. Дівчинку-підлітка поховали на глибині -0,6 м від тогочасної поверхні. Кістяк орієнтований на захід. Поминальне вогнище знаходилося у південно-східному секторі і мало діаметр близько 1,5 м. Серед попелу виявлено декілька дрібних фрагментів кружальної кераміки.

За 3 м західніше поховання простежувалося незначне заглиблення, глибиною 0,1–0,15 м, шириною 0,5 м та довжиною близько 2 м, видовжене з півдня на північ, яке могло бути ритуальним ровиком або місцем добирання землі для насипання насипу.

Інший тип сокілецьких підкурганних поховань відрізняється від вище вказаних наявністю кам'яних конструкцій довкола поховань. У східній групі розкопано три таких кургани.

Курган 37 розташовувався впритул до кургану 38. Його висота – 0,57 м, діаметр – 9 м. У насипі виявлено коло з каменів, зовнішнім діаметром 5,5 м. Основу кромлеха викладено на рівні давньоруської поверхні з шматків вапняку, що мали у поперечнику 0,5х0,8 м. Верхній шар конструкції складали дрібніші камені, але вони лежали не лише на основі, але й в середині кола вище рівня тогочасної поверхні. Кам'яна конструкція нараховувала 260 каменів, які доставили з крутих схилів долини р. Ушиці.

У північному секторі на рівні тогочасної поверхні виявлено смугу каменів, яка йшла по лінії південний схід – північний захід і ділила конструкцію на дві частини. Південніше за нею, але по центру кургану, виявлено орієнтований на захід кістяк жінки. Її поховали в ямі, глибиною -0,65 м від давньоруської поверхні. Зліва від черепа лежало мідне скроневе кільце у півтора оберти. Довкола кільця простежено тлін шкіряного паска. На фаланзі правої руки була каблучка у півтора оберти. Між ребрами, ближче до шиї, знайдено комбінований гудзичок, що складався із залізної петлі та пастової намистинки.

Північніше роздільної смуги виявлено поховання дівчинки-підлітка. Могила на яма цього поховання частково перекривала основне поховання. Глибина ями

-0,45 м. Як і кам'яна смуга, поховання має дещо зміщену орієнтацію у північний бік. З поховального інвентарю були присутні трьох типів 21 намистинка. Між намистинами виявлено також з'їджений корозією фрагмент медальйона з темно-сірого матеріалу (олово?), який розпався при розчищенні. За 0,4 м південніше центрального поховання, на глибині -0,6 м від денної поверхні давньоруського часу, знайдено окремих фрагмент правої скроні людського черепа, який не належав до вищеописаних поховань. Його присутність не зрозуміла, оскільки сліди пограбування кургану не простежувалися.

У насипі кургану траплялися поодинокі фрагменти кружальних посудин, вуглини та уламки кременю. Два більших скупчення кераміки виявлено біля північного краю конструкції та між каменями у цьому секторі. Вінчики посудин видовжені, відігнуті назовні. Поминальне вогнище лежало за межею кам'яної конструкції у північно-західному секторі кургану. Його діаметр – близько 2 м. Окрім вуглинок у ньому було декілька дрібних фрагментів кераміки. За 1,0 м східніше конструкції простежено напівовальний ровик-сегмент, довжиною 3 м, шириною 0,5 м та глибиною 0,3 м нижче тогочасної поверхні. У перерізі він напівкруглий, заповнений ґрунтом з насипу та поодинокими каменями, що лежали безсистемно.

Кургани 13–14 були спареними. Менший (курган 13), який лежав північно-східніше більшого (кургану 14), частково перекривав останній. Висота насипу кургану 13 була 0,45 м, діаметр – 6 м. У центрі на першому штику виявлено округлий камінь, схожий формою на буханець домашнього хліба, діаметром близько 0,3 м. Під насипом простежувалося викладене з вапнякових каменів коло, зовнішнім діаметром 5,0 м. Як і в попередньому випадку, основа викладена крупнішими, а вершина – дрібнішими каменями. Водночас деякі дрібніші камені були й зовні основи, особливо у південно-східному секторі. Із півдня коло мало щось на зразок проходу, де не було каменів.

У середині конструкції на рівні тогочасної поверхні виявлено камінь, під яким згодом знайдено поховання.

Дещо південніше центру кургану, на глибині -0,45 м від тогочасної поверхні, знаходилося поховання жінки, яке було орієнтоване у напрямку Зх–Пн–Зх. На кистях її рук знайдено дві каблучки у півтора оберти, а також ажурно звитий з двох срібних дротинок перстень. Справа від черепа лежало три скроневих кільця у півтора оберту. Біля них було тринамистове кільце, з намистинками, які намотані з тоненького срібного дроту. Під черепом знайдено такий же набір прикрас, але тринамистове кільце мало пустотілі діжеподібні намистинки з паралельними рядами округлих виступів. Біля шиї та між ребер знайдено 15 цілих та фрагменти намистин з рожевого скла.

У насипі кургану 13 траплялися фрагменти битого кружального посуду чорно-коричневого кольору з домішками піску у тісті. Слабенькі сліди поминального вогнища простежувалися західніше кам'яної конструкції.

Курган 14 висотою 0,8 м від сучасної поверхні і діаметром 10 м, насипаний із місцевого суглинку і покривав кам'яну конструкцію, зовнішнім діаметром 7х8 м. Основа викладена більшими каменями, але якщо зі сходу було більше дрібних, то із заходу – лише крупніші. Верхні камені конструкції запади одним кінцем усередину. Вершина насипу зарівнена. У північно-західному секторі конструкції дещо нижче рівня тогочасної поверхні виявлено камінь, що вказував на поховання.

У центрі кургану на глибині -1,1 м лежав кістяк чоловіка, головою на Зх–Пн–Зх. Цікаво, що між ребер знайдено кільце у півтора оберти. Північніше від центрального, на тій же глибині, орієнтоване у тому ж напрямку – жіноче поховання. Саме його перекривав камінь, що вказував на могилу. На фалангах правої руки знайдено каблучку в півтора оберти. Південний сектор кургану, мабуть, передбачався ще для одного поховання.

У насипі кургану, як і в попередньому, траплялися фрагменти ідентичної кераміки. На одному з уламків днищ простежувався фрагмент клейма у вигляді півкруглого наліпного валика. Незначні залишки вогнища простежувалися західніше від конструкції.

Найпівденніший курган західної групи могильника був видовженим. Довжина насипу зі сходу на захід – 10 м, з півночі на південь – 7 м. Висота – 0,45 м від сучасного рівня поверхні. Під насип простежено складений за вищевказаним принципом кромлех, діаметром 4,4–4,8 м. У центрі кургану в прямокутній ямі, глибиною -0,8 м від тогочасної поверхні, лежав кістяк чоловіка, довжиною 1,98 м, що мав західну орієнтацію. Поховання безінвентарне. Основа кам'яної конструкції викладена з крупніших каменів, менші, що лежали вище, одним кінцем запади всередину конструкції. Південніше конструкції простежувалися сліди поминального вогнища. Біля нього під одним із каменів кромлеха виявлено нижню щелепу свині, яка була язичницьким ритуальним символом. У районі вогнища лежали фрагменти двох розтрощених посудин. Фрагменти ще двох посудин простежувалися східніше від конструкції. У засипці кургану та на рівні тогочасної поверхні східніше конструкції траплялися уламки кісток свійських тварин – залишки заупокійної трапези.

За 4 км північніше від могильника в ур. Могилки на плато над південно-східною частиною с. Тимків Новоушицького р-ну в ур. Брусся обстежено ще одну тогочасну курганну групу з 13 насипів. Розкопано курган 1 у північній частині могильника. Насип, висотою 0,6 м, діаметром 6,0 м, зроблено з чорнозему з вмістом дрібних вапнякових каменів та піску. Під насипом знайдено кам'яне коло, зовнішнім діаметром 5,5 м. Як і в сокілецьких курганах, основу його складали масивніші камені, але їх перекривали не лише дрібніші, а й щебінь. У західній частині конструкція простежувалася лише окремими каменями. Інші, можливо, сповзли по схилу або викопані місцевим населенням, яке заклало поруч кар'єр. З південного та східного боків за конструкцією простежуються залишки ровика. У ньому лежали окремі камені, що сповзли з конструкції.

У південному секторі кургану виявлено прямокутну могильну пляму, розмірами 2,7х1,0 м, що чітко читалася у ґрунті. Дещо вище тогочасної поверхні над похованням лежало два камені, які вказували на місце поховання. У засипці могили на глибині 0,17–0,6 м від тогочасної поверхні простежено залишки дерев'яних повздожніх плах: шість – оранжевого кольору, сьома (найпівнічніша) – брудно-фіолетового кольору.

Орієнтоване на захід поховання жінки лежало на глибині -0,8 м. Справа біля тазу знайдено типову виту срібну каблучку з розімкненими кінцями; біля черепа – шість скроневих кілець у півтора оберти. Небіжчиця за життя мала скалічену праву руку – чітко простежувалися сліди перелому ліктьової та променевої кістки і подальшої їх атрофії в прикистевій частині.

На відміну від Соکیلця, поминальне вогнище та фрагмент однієї розбитої посудини простежувалися в межах конструкції північніше поховання. Курган, очевидно, був розрахований на два поховання, але з певних причин друге не здійснене.

Таким чином, за конструктивними особливостями поховання сокілецького могильника в ур. Могилки поділяється на підкурганні з ґрунтовим насипом та підкурганні з кам'яною конструкцією у ґрунтовому насипі. Поховання здійснені: на рівні тогочасної поверхні – ранній етап, у ямах – пізній етап. Кургани призначалися як для одинарних, так і родинних поховань. Під насипами простежено поминальні вогнища, ритуальні засипки, ровики, фрагменти посуду заупокійних трапез і навіть язичницькі тотеми. Могильник характеризує поховальний обряд переходу місцевого населення від язичницьких до християнських традицій. Дослідження тимківського давньоруського курганного могильника вказує на майже повну його ідентичність з сокілецьким. У цілому вони є проміжними між пам'ятками типу Буків, де простежено елементарні кола з каменів довкола поховань, та типу Дністровки, які повністю засипані каменями. Варто зауважити, що при перевірці автором повідомлення Ю. Сіцінського про залишки чотирьох курганних груп в околицях с. Карачківці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., у насипах більшості з них виявлено кам'яні конструкції і навіть на верхівці окремих курганів хлібцеподібні камені.

Справжнім дослідницьким щастям можна рахувати одночасне виявлення в ур. Батарея підплитово-ґрунтового могильника XII–XIII ст.

Урочище розташоване за 1,2 км південно-східніше від підкурганного могильника XI–XII ст. в ур. Могилки, в садку на плато правого берега р. Ушиці. Супутнє поселення лежало північно-західніше могильника.

Досліджено 99 з виявлених 100 могил. Поховання здійснені за так званим рядним методом. Майже паралельні ряди простягалися з півдня на північ. Ядро могильника складало поховання в ямах під вапняковими плитами, довкола яких були поховання, що здійснені в елементарних ґрунтових ямах. У двох випадках могили на рівні тогочасної поверхні засипані середнього розміру каменями.

Плити і камені взяті з кар'єру, що розташований неподалік могильника. Крім того, за інформацією місцевих жителів, у 70-х рр. XX ст. частину плит зняв місцевий житель Сянечко Байдусь (чотири з них досі лежать навпроти його обійстя в ур. Бурти). Експедицією встановлено також, що ще близько десятка плит знято на початку XIII ст., коли на могильнику побудували дерев'яну церкву.

Поховання залягали на глибині -0,32–1,04 м. Тобто, окремі – майже на рівні тогочасної поверхні. Згідно традицій XII–XIII ст. всі кістяки були орієнтовані головами на захід, тому задля економії місця, орієнтацію вказуватимемо лише у виняткових випадках. Могили з рештками чоловіків не містили супроводжувального інвентарю; жіночі та дівчачі – презентували традиційні для відповідного періоду розвитку Давньої Русі прикраси.

За час дослідження на могильнику виявлено 40 кістяків жінок та дівчат. З них чотири – безінвентарні: підплитове поховання 44 (-0,52 м), плиту з якого знято у давньоруський час, бо вона заважала побудові підвалин церкви; первинно ґрунтового поховання 48 (-0,55 м), поховання 52 (-0,78 м) та поховання 97 (-0,51 м), яке дещо зміщене від західного напрямку орієнтації на північ. Всі інші поділено за набором прикрас: від найпростішого до найскладнішого.

Наймасовіші прикраси, виявлені на могильнику, були виготовлені з мідного, бронзового, срібного або олов'яного дроту скроневі кільця у півтора оберти. Вони використовувалися як скроневі кільця, так і як каблучки. Саме таке кільце було виявлено біля черепа ґрунтового поховання 15 (глибина могили -0,35 м).

Супутній інвентар підплитового поховання 23 (-0,77 м) складався з мідного кільця у півтора оберти, що служило за каблучку, як і у похованні 40 (-0,5 м), яке на час розкопок було безплитовим (перекритим фундаментом церкви). Таке ж кільце супроводжувало кістяк первинно підплитового, але на час розкопок без наявності плити, поховання 59 (-0,73 м).

По обидва боки черепа поховання 78 (-0,65 м) знайдено два кільця у півтора оберти. Статеву приналежність кістяка у ґрунтовому похованні 92 (-0,47 м) вдалося встановити лише завдяки двом скронеvim у півтора оберти кільцям.

Кістяк ґрунтового поховання 98 лежав у ямі з нерівним дном (під черепом глибина -0,72 м, в районі стоп – -0,78 м) і був дещо зміщеним на північ від західної орієнтації. Два скронеvих кільця у півтора оберти знайдено під черепом. У середині одного з них знаходилося менше кільце-фіксатор.

Дно могили ґрунтового поховання 81 теж було нерівним (у районі черепа – -0,58 м, у районі ніг – -0,62 м). Справа від черепа, ближче до передпліччя, лежало скронеve кільце у півтора оберти, виготовлене з мідного дроту. У південно-західному куті могили – кільце-каблучка з розіmkненими кінцями, діаметром 16 мм, виготовлена зі срібного дроту. У засипці (0,09 м до дна могили) виявлено християнський символ – нижню частину зламаного у давнину бронзового хрестика. На нашу думку, хрестик був спеціально зламаний і кинутий у могилу.

Набір прикрас підплитового поховання 7 (-1,04 м) складався з деформованого ще в давнину мідного скроневого кільця у півтора оберти та витої зі срібних дротиків каблучки з розімкненими кінцями.

Кістяк ґрунтового поховання 70 (-0,72 м) був частково потривожений земле-рийними тваринками, тому підтрикутновидне кільце у півтора оберти знайдено в засипці могили над ногами. Виту зі срібних дротинок каблучку виявлено між черепом і лівим передпліччям.

По обидва боки черепа поховання 83 (-0,72 м) лежали два скроневі кільця у півтора оберти. На одній з фаланг правої руки – дещо здавлене збоку кільце у півтора оберти зі срібного дроту. Вище нього, між ребер, – литий кулькопо-дібний гудзичок.

Оба́біч черепа з підплитового поховання 3 (-0,65 м) лежали два мідні скро-неві кільця у півтора оберти. Біля правого – залишки шкіряного паска, який зберігся завдяки впливу окису міді. Сліди паска також zostалися у вигляді смуги, що зруйнувала верхній шар покриття черепа. На одному з пальців правої руки кістяка знаходилася вита з низькопробного срібного дроту в джгутик каблучка з розімкненими кінцями.

Плиту над похованням 42 (-0,46 м) зняли під час будівництва церкви. На фаланзі одного з пальців правої руки небіжчиці була вита каблучка з розімкне-ними кінцями, але якість матеріалу, з якого вона виготовлена, набагато гірша інших виявлених на могильнику каблучок такого ж типу. Окрім цього, на і під хребцями ший лежали фрагменти сріблотної смужки, шириною 1,5 мм, за-гальною довжиною 230 мм. Орнамент слабо виражений через сильне окислення фрагментів. Смужка, очевидно, була нашита на стоячий комір сорочки.

У могилі підплитового поховання 55 лежали рештки дорослої жінки з тра-диційним набором прикрас: двома бронзовими скроневими кільцями у півтора оберти та витою срібною каблучкою.

Біля черепа у підплитовому похованні 18 (-0,65 м) виявлено три скроневих кільця у півтора оберти. На фаланзі – традиційну срібну виту каблучку з розі-мкненими кінцями. Такий же набір був у підплитовому похованні 27 (-0,92 м).

Зліва від черепа підплитового поховання 19 (-0,85 м) виявлено два кільця у півтора оберти. Справа – скроневе у півтора оберти кільце та тринамистову підвіску київського типу. На фаланзі правої руки – виту каблучку з розімкне-ними кінцями.

На час розкопок поховання 17 (-0,6 м) не було перекрите плитою, однак стан кістяка був гарним. Супроводжуючий інвентар складали дві скроневі тринамистові підвіски, які ще називають підвісками київського типу.

Первинно підплитове поховання 26 (-0,65 м) перекривали залишки фунда-менту північної стінки дерев'яної церкви. Справа від черепа на шматку берести, розмірами 80x100 мм, який досить чітко відбився на ґрунті і частково зберігся завдяки окису міді, лежало два скроневих кільця у півтора оберти. Зліва – кільце

у півтора оберти, з яким було зчеплене кільце підквадратної форми з загнутими у дужки кінцями. Останнє було елементарною домашнього виготовлення основою для тринамистої підвіски київського типу, тлін від бусинок якої простежувався у ґрунті. На лобній кістці черепа лежав фрагмент сріблотної смужки, довжиною 85 мм при ширині 15 мм. На ній – орнамент у вигляді паралельних косих лінійок, замкнених між двох паралельних по довжині стрічки ліній. У верхній частині грудної клітки знайдено мідний грибоподібний гудзичок довжиною 8 мм.

Скроневими прикрасами підплитового поховання 88 (-0,94 м) були дві тринамистинкові підвіски. Нижче середини черевної порожнини знайдено між фалангами правої руки фрагменти витої каблучки з сірого, крупчастого металу (олова?), що розсипався при розчищенні. Під променевою та ліктьовою кістками цієї ж руки виявлено вкладку до каблучки з напівдорогоцінного темно-вишньового каменю або скла, діаметром 10 мм, товщиною 2 мм. Її кант стесаний під кутом так, що одна зі сторін вужча іншої на 2 мм. У верхній частині черевної порожнини виявлено фаланги лівої руки, на одній з яких була мідна пластинчаста каблучка з розімкненими кінцями. На правій руці, нижче ліктя, виявлено два бронзових браслети діаметром, відповідно, 62 та 65 мм, зі скрученими у трубку, розімкненими кінцями. Вони виготовлені з прутка ромбічного перетину товщиною 4 мм. Зліва від шийних хребців лежав комбінований гудзичок, що складався зі скляної кульки, діаметром 6 мм, та залізного вушка. До речі, плита цього поховання була значно пошкодженою, а її шматки були згромаджені у східній частині могили.

У ґрунтовому похованні 93 дно могили було нерівним (біля черепа глибина -0,62 м, біля ніг – -0,64 м). Під черепом лежало сильно корозоване мідне кільце, що мало певні риси підтрикутновидності, яка вказує на можливість його використання у комплексі трибусинкової підвіски. Руки не збереглися, але на праву вказала знахідка кільця у півтора оберти, яке використовувалося як каблучка. Вздовж ший лежало чотири грибоподібних гудзичка, що були складені у «замок» головками до середини. Висота їх – 6–7 мм, діаметр голівок – 4–5 мм.

Поховання 31 (-0,88 м) – підплитове. Біля правої скроні черепа лежало дев'ять дротяних кілець: три у півтора оберти, шість – так звані перснеподібні. Вони були виготовлені з мідного та поганого срібного дроту. Зліва під черепом виявлено ще дев'ять кілець, серед яких, крім згаданих вище типів, одне мало есоподібне завершення одного з кінців.

На середньому пальці правої руки була плетена з не менш як п'яти срібних тонких дротинок каблучка з розімкненими кінцями. Вона сплетена у такий спосіб, що внутрішня частина плоска, а зовнішня, маючи по краю незначний валик, – підтрикутновидна у розрізі. Кінці плетива розплескані, як і у витих каблучках, на конус.

У засипці могили поховання 37 (-0,82 м) на глибині 0,75 м зліва від тазу лежало кільце з есоподібним кінцем, ще одне таке ж – біля правої скроні. Між

ребер кістяка виявлено невеликий шматок золототканої смужки, який міг служити оздобою одягу. На фаланзі правої руки знаходилася типова срібна вита каблучка з розімкненими кінцями.

Справа під черепом поховання 84 (-0,6 м) лежало есоподібне кільце, яке використовувалося як скронева прикраса. Зліва під черепом знайдено ще одне кільце такого ж типу. На одному з пальців правої руки – есоподібне кільце.

Прикрасами голови у ґрунтовому похованні 58 (-0,62 м) були скроневі кільця у півтора оберти, одне з яких лежало зліва від черепа, інше – біля гомілкової кістки. Між кісток грудної клітки знайдено обламане у давнину кільце з есоподібним кінцем. У районі розташування шлунку виявлено заржавілу голку, товстіший кінець якої був спрямований до черевної порожнини. Можливо, саме вона стала причиною смерті небіжчиці.

Супутній інвентар поховання 56 (-0,68 м) складався з петлеподібного кільця та однотипного з ним меншого діаметром кільця, яке лежало біля правої скроні і використовувалося як прикраса голови. По обидва боки від черепа виявлено залишки золототканих ниток зі смужки, яка скріплювала волосся. Однак цілком можливо, що вона могла бути елементом очілля, яке мало за основу виправлену шкіру, адже фрагменти такої простежено під скронеvim кільцем.

Жіночі прикраси у ґрунтовому похованні 61 (-0,76 м) знаходилися справа від кістяка: між черепом та плечовою кісткою – петлеподібне кільце з мідного дроту, таке ж, але двопетлеве, – під променевою кісткою правої руки.

Поховання 73 (-0,6 м) мало певне відхилення на північ. Голову небіжчиці прикрашали петлеподібне кільце, яке лежало справа від черепа на коричневому тліні, що розпався при розчищенні, та скроневе кільце у півтора оберти, довкола якого теж був такий же тлін (можливо, що тлін – сліди берестяного короба, який вставлявся під очілля.) У засипці могили на глибині -0,52 м від сучасної поверхні (0,08 м до дна могили), в нижній частині кістяка біля кістки лівої ноги виявлено скляну намистину, діаметром 9–10 мм. Вона мала ромбічно-овальний перетин та блідо-жовтий колір скла.

Ґрунтове поховання 74 (-0,66 м), як і поховання 73, мало зміщену на північ орієнтацію. Зліва від черепа виявлено сім кілець, що були нанизані на шматок сріблотканої смужки: три у півтора оберти, чотири петлеподібних, з яких три – однопетельні та одне – двопетельне. Характерною особливістю останніх є те, що один з їхніх кінців був розплесканий і скручений у трубочку проти ходу витка, наче у есоподібних кільцях.

За 0,12 м східніше кілець знайдено залишки срібного тонкостінного колта, діаметром 35 мм, дужка та нижня стулка якого були відсутні. Центральним зображенням випуклої стулки є дві дужки, з'єднані у перевернений знак серця, рівний зовні і у вигляді витягнутого дубового листка з середини, зліва і справа від якого, судячи з фрагментів, були овали з перетинками в середині. Довкола цієї серцевини – підковоподібна вичурна філігрань з тоненького скрученого у

пружинку срібного дротика, між якою і серцевиною припаяний бутоноподібний орнамент з тонкої срібної смужки. Очевидно, обидві прикраси знаходилися на косі небіжчиці: верхня перетискала її смужкою, а нижня прикрашала кінець коси.

Поховання 76 (-0,69 м) – одне з найбагатших поховань могильника. Зліва біля черепа лежало два однопетлевих кільця, які використовувалися як скроневи, кінець одного був розплесканий та скручений у трубочку проти ходу витка. Справа від черепа виявлено ще одне однопетлеве кільце.

На лівій руці знайдено два скляних браслети, діаметром 65 мм і товщиною прутків 4–5 мм кожен. Той, що знаходилося ближче до кисті, – витий, ребристий. Інший, біля ліктя, – голостінний, сильно патинізований, тріснутий у давнину. Це ж поховання презентувало овальні підвіски з гірського кришталю, ідентичні тим, що до того знаходили на давньоруських могильниках Буковини. Від характерної для таких прикрас срібної облямівки залишився лише слід окису. У ґрунті біля правої підвіски простежено відбиток крученого шнура (!), товщиною близько 2 мм.

У похованні 85 (-0,72 м) в лівій частині грудної клітки кістяка виявлено петлеподібне кільце. Дещо вище нього – такого ж типу, але більш трикутно-видне. Біля тазу виявлено срібний перстень. Колодочка персня – видовжений шестигранник, висотою 15 мм при ширині 13 мм. На колодочці подвійною лінією крапок вигравійовано шестигранник, в середині якого (одинарною лінією) – овал зі зрізаним верхнім кінцем. В овалі – хрест з двома паралельними перекладинами у верхній та нижній частинах. Цікава особливість: біля колодочки товщина кільця 3 мм, в тильній частині – 5 мм.

Прикрасами підплитового поховання 9 (-0,88 м) були мідна суцільнолита (під вигляд витой) каблучка, ще одна, виготовлена за тією ж технологією, але подвійна, каблучка та пластинчата з розімкненими кінцями каблучка-«обручка» (ширша з лицевого боку і вужча – з тильного). На останній – орнамент у вигляді ромбів.

Шийні хребці кістяка у підплитовому поховання 49 (-0,75 м) окільцьовувала зшита з двох частин золототкана смужка, загальною довжиною 200 мм, шириною 10 мм. Через сильне окислення не вдалося розрізнити орнамент. Вона, очевидно, як і в похованні 42, нашивалася на стоячий комірець сорочки.

Набори прикрас похованих дівчаток дещо відрізняються від наборів, які знайдені біля дорослих жінок. Обабіч черепа підплитового поховання 11 (-0,73 м) лежало по три скроневих кільця у півтора оберти з сірого матеріалу (олово?), що розпалися при розчищенні. Між ребер – залишки намиста, яке складалося зі скляних литих псевдовитих трубочок-пронизок (довжиною до 30 мм, товщиною 4 мм) та бурштинових ромбічних намистинок. На правій руці було два браслети. Перший – пластинчастий, зі срібла з високим вмістом лігатури, ширший (14 мм) з лицевого боку, вужчий – з тильного, розімкнені кінці якого закручені у трубочку. Орнамент браслету традиційний для часів Давньої Русі

і навіть попередніх слов'янського та черняхівського періодів. Він складався з трьох секторів: в центрі – косий хрест, по обидва боки від якого хвилясті «змієвидні» лінії. Кожен сектор, власне, також окантований прямими лініями. На цій же руці був другий браслет із прутка діаметром 5–6 мм, який, як і скроневі кільця зі сірого матеріалу (олово?), розпався при розчищенні. У районі стоп простежено скупчення заржавілих бляшок або заклепок, які, очевидно, прикрашали взуття. Серед них знайдено заржавілу біконічну залізну намистинку, довжиною 20 і товщиною 15 мм, що могла бути елементом прикраси взуття.

Дівчаче поховання 29 (-0,92 м) перекривала плита. Це поховання презентувало два кільця з есоподібним кінцем: одне лежало під черепом, інше використовувалося як каблучка на одному з пальців лівої руки.

Променеву та ліктьову кістки лівої руки ґрунтового поховання 75 (-0,58 м) огортав мідний пластинчастий браслет, діаметром 40–42 мм, кінці якого були скручені у трубочки. Орнамент відсутній, можливо, через сильну стертість поверхні.

Поховання 87 (-0,67 м) перекривало дві плити. Верхня (вапнякова) лежала на рівні тогочасної поверхні. Нижче, під нею, – пластина дрібнозернистого пісковику брудно-зеленого забарвлення, що виходить на поверхню на протилежному схилі долини р. Ушиці. У лівому секторі верхньої частини черевної порожнини, неподалік променевої та ліктьової кісток лівої руки, знайдено ромбічну намистину з темно-рожевого скла. Її довжина – 37 мм, ширина – 10 мм, товщина – 16 мм. Ще дві намистини такого ж типу лежали під нижньою щелепою черепа. Кожна з них – поштучна річ, тому вони дещо різняться між собою розмірами. Біля черепа та на грудях виявлено скупчення сильно патинізованих скляних бусинок, діаметром 4–6 мм, товщиною 2 мм. Окремі з них простежувалися і в черевній порожнині. У кількох випадках дві–три бусинки або злиплися між собою, або первинно були своєрідною трубочкою. Склалося враження, що на небіжчиці було дві разки дрібного намиста: при цьому на верхньому, що на шії, – з двома ромбічними намистинами, на нижньому, що на рівні «сонячного сплетіння» – з однією.

Окремі поховання чоловіків та хлопчиків мали певні відмінності від основної маси. Зокрема, у похованні 4 дно ями нерівне. Глибина залягання на рівні голови та плечей – -0,72 м, біля кісток та стоп – -0,78 м. У підплитовому похованні 5, відповідно, – -0,9 м та -0,75 м. Під черепом у похованні 82 глибина сягала -0,5 м, під тазом – -0,59 м, під стопами – -0,56 м.

На відміну від більшості плит могильника плита поховання 32 (-0,9 м) мала виразні сліди підправлення: була видовжена, вузька, з заокругленими кінцями (2,18х0,52х0,21 м). Особливістю дитячого поховання 28 (-0,87 м) було те, що плита, яка перекривала його, надто велика, як для дитини.

Кістяк у похованні 33 (-1,03 м) був зорієнтований дещо південніше від західного напрямку. До речі, найбільше відхилення на північ серед поховань

могильника мало ґрунтове поховання 95 (-0,49 м). До того ж відстань між ним і поховання 94 складала близько 2 м, що не є характерним для основної площі поховань могильника. Така ж ситуація і з сусіднім похованням 96 (-0,48 м), яке, втім, орієнтоване майже строго на захід, і, судячи з решток, людина померла у молодому віці. Можливо, це все поховання тих небіжчиків, яких, як кажуть в народі, «хоронять на окопі», тобто вони – самогубці.

Чоловіче поховання 38 (-0,68 м) презентувало першу на могильнику прикрасу-оберіг, а саме: дещо деформовану, пустотілу, посріблену кульку, діаметром 7–9 мм, з вушком вверху та двома отворами внизу.

У ґрунтовому чоловічому похованні 71 (-0,88 м) виявлено комбінований гудзичок-запонку. Він складався з двох намистинок: більшої (повнішої) з синього скла та меншої (плоскої) з невстановленого матеріалу (можливо, перламутру), що розпалася при розчищенні. Вони були з'єднані між собою заклепкою з сірого матеріалу (олова?).

На дні могили поховання 89 (-0,41 м) справа, впритул до кістяка, простежено чорний тлін, який лежав смужкою 50 мм при довжині 0,7 м від передпліччя до середини гомілки.

Потривожене дитяче поховання 45, череп якого розтروщений, а товсті кістки лежали купкою у східній частині могили на глибині всього -0,35 м, тобто у верхньому шарі давньоруського часу, судячи з гарного збереження, можливо, первинно було підплитовим.

Практикували на могильнику і сімейні поховання. Наприклад, поховання 3 (-0,65 м) частково перекривало поховання 4 (череп – -0,72 м, стопи – -0,78 м). На це побічно вказували і плити на поверхні, які не лише доторкалися боками одна до іншої, а й разом просіли у ями. Сюди слід додати дитяче (до трьох років) поховання 2 (-0,4 м), знайдене під плитою поховання 4. Один сімейний комплекс складали також і поховання 8–9 (-0,93 м та -0,88 м): могили розташовувалися впритул, плити запали у заповнення ям в місці дотику. Судячи з однакової глибини залягання кістяків поховання 57–58 (-0,62 м), можна припустити, що поховані належали до однієї сім'ї, але захоронили їх, очевидно, через незначний відрізок часу, бо, згідно конфігурації, кожна могила була самостійною.

Первинно підплитове поховання 68, яке на час розкопок не було перекрите плитою, лежало впритул з півдня до поховання 67 і було композиційно поєднане з ним, але зміщене на схід на півчерепа. Глибина залягання – 0,32–0,35 м. Незважаючи на те, що поховання 68 було безінвентарним, судячи з кістяка, воно жіноче. Можливо, похорон обох небіжчиків здійснювався за екстремальних умов.

Безінвентарне поховання 30 (-0,9 м) – за антропологією жіноче, композиційно пов'язане з чоловічим похованням 39 (-0,48 м) і, очевидно, належало одній сім'ї, бо перекрите однією з ним плитою.

Ряд поховань здивували своєю винятковістю. Так, судячи з поганого стану кістяка, поховання 6 (-0,6 м) первинно не було перекрите плитою. Але біля че-

репа на дні могили лежав плоский вапняковий камінь, розмірами 0,2х0,16х0,1 м, – своєрідна подушечка мертвому у загробному житті. Камінь-подушечку, розмірами 0,15х0,12х0,05 м, під черепом виявлено і у похованні 47 (-0,52 м). Такий досить цікавий елемент обряду має аналоги у черняхівській культурі та навіть пізньонеолітичній культурі кулястих амфор. Цілком вірогідно, що у нашому випадку такий елемент міг бути виявом прихованої симпатії до попередньої традиції могильника – використання плит, адже поховання 8 та 47 не були перекриті плитами.

У ротовій порожнині черепа у похованні 41 (-0,43 м) знайдено невеликий вапняковий камінчик, який теоретично міг служити «оболом смерті».

Особливістю ґрунтового поховання 94 було не лише те, що під черепом глибина могили була -0,42 м, а в ногах – -0,52 м. Тут поміж гомілок, ближче до тазу, лежав шматок стінки гончарної посудини давньоруського часу. Можливо, його спеціально кинули в засипку могили.

Супутнього інвентаря біля кістяка у підлітковому ґрунтовому похованні 16 (-0,55 м) не було, однак в засипці на глибині -0,49 м знайдено фрагмент витого дитячого браслета та характерний для цієї території у XII–XIII ст. литий мідний натільний хрестик (висотою 21 мм, шириною 17 мм), з округлими потовщеннями на кінцях та квадратною серединкою, на якій зображено квадратики косий хрест. Поблизу цього ж поховання на глибині -0,4 м виявлено видовжене каплевидне залізне вістря стріли з ромбічним перетином колючої частини, довжина якого – 50 мм, ширина – 9 мм, товщина – 7 мм. Однак, судячи з глибини виявлення, воно не має відношення до поховального обряду.

Поховання 34 (-0,5 м) було купкою складених людських кісток з двох кістяків та розтрошеного черепа. Залишки лежали над частково потривоженим похованням 53, окремі кістки якого знаходилися у скупченні поховання 32.

Поховання 53 (-0,7 м) – жіноче, на час розкопок без плитового перекриття. У потривоженому кістяку були відсутніми кістки правої руки, більша частина ребер, хребців, променева та ліктьова кістки лівої руки, ліва частина тазу та фрагмент стегнової кістки лівої ноги. На лівій ключиці та ближньому хребці простежено слід окису міді, але конкретну знахідку – мідний литий грибоподібний гудзичок висотою 12 мм та діаметром шапочки 7 мм – виявлено справа від хребта.

Чоловіче поховання 24 представило новий тип перекриття могили. Воно було засипане камінням. Глибина залягання верхньої частини, що лежала *in situ*, – -0,7 м від сучасної поверхні. Нижня частина чоловічого поховання, а також кістки однієї з рук, яка, можливо, лежала в нижній частині черевної порожнини, були свого часу потривожені і перевідкладені. Серед каменів засипки лежав хлібцеподібний, діаметром 0,29 м, нижня частина якого мала виїмок і сліди зарубок. Можливо, вона мала практичне призначення у язичницькому ритуалі жертвоприношення півня. Поховання 99 (-0,78 м), як і поховання 24, було за-

сипане камінням на рівні тогочасної денної поверхні. З іншого боку, воно, як і поховання 33, було зміщене від традиційного західного напрямку орієнтації на південь. Кістяк чоловіка, віком 35–45 років, що мав довжину понад 1,9 м, відмінно зберігся. На лівій частині черепа простежувався зарослий шрам, довжиною 20 мм. Не зважаючи на стан кістяка, в могилі не виявлено шийних хребців, хоча череп лежав анатомічно правильно.

Поховання 100 виявлено північніше поховання 99, але воно виходило за межі розкопу і, відповідно, не досліджувалося.

1993 р. у східній частині розкопу виявлено надламаний вапняковий квадратного перетину блок, довжиною близько 1 м. На відміну від плит, він лежав віссю не на схід-захід, а південь-північ і не перекривав жодної могили. Наступного 1994 р. за 25 м північніше могильника землекопи випадково натрапили на ще один схожий за перерізом, але закруглений з одного боку фрагмент. У парі вони склали стилізованого фалоподібного ідола, довжиною 1,45 м і товщиною 0,4х0,5м.

Очевидно, ідол та хлібцеподібний камінь поховання 24 були елементами одного ритуального комплексу, який використовувався у першому періоді розбудови могильника – часі перекривання могил плитами, що є свідченням язичницького начала підплитових поховань.

Того ж 1994 р. у центральній частині комбінованого могильника, на глибині -0,3 м від сучасної поверхні, виявлено залишки спаленої дерев'яної давньоруської церкви. На щастя, з усіх сторін світу впритул до неї підступали вапнякові плити ранніх поховання, що не дозволило в радянський час розорати цей унікальний об'єкт.

Церква не мала постійного суцільного фундаменту. По периметру збереглися окремі камені, на яких лежали підвалини, та простежувалися незначні фрагменти спалених колод, що утворювали обриси споруди. На основі польових обмірів довжина західної стіни складала 4,2 м, південної – 4,7 м. До східної стіни нави прилягав вівтар, викладений найдрібнішим камінням зі слідами перебування у вогні (наслідок пожежі), розмірами 3,2х2,3 м. У цій частині знайдено звідницю – пластинчастий предмет, що використовувався для підтримки килимка над чашею для причастя, а також фрагменти єдиної у культурному шарі могильника кришки кружальної давньоруської посудини з трикутним валиком.

На основі польового матеріалу заслужений архітектор України І. Могитич встановив, що сокілецька давньоруська церква була дводільна: до нави, розміряної на основі квадрату у 10 стародавніх ліктів (462 см), прилягав вівтар (5х7 ліктів). Поперечні зрубини викладені по осях, а повздовжні – у середину розмірних кілків. Реконструктор не виключав, що із заходу був легкий ганок, сліди якого втрапились [2. С. 104].

На жаль, через відсутність фінансування, сокілецький комбінований могильник XII–XIII ст. поки що не розкопаний повністю. Згідно шурфування, залишилося біля 20% території, а саме периферії. За умови завершення цієї

роботи, він міг би стати чи не першим на Галичині повністю дослідженим сільським поховальним комплексом.

1. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.

2. Захар'єв В. А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. – Ч. I. – К., 1992. – С. 71–73.

3. Захар'єв В. А., Могитич І. Р. Сокилецька давньоруська церква // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 103–104.

4. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.

5. Могитич І. Р. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.

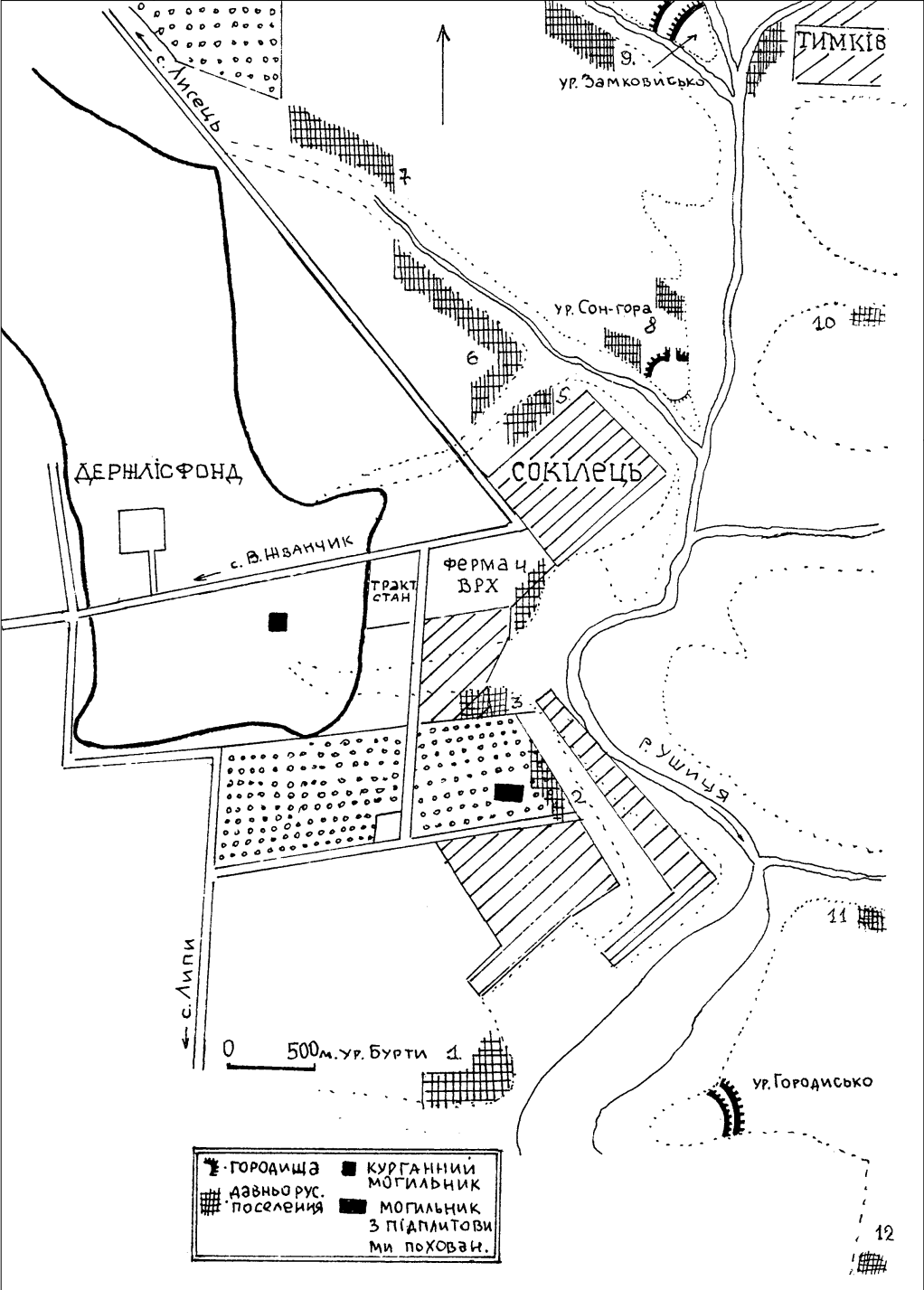
6. Могитич І. Р. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2002. – Ч. 12. – С. 8–29.

Volodymyr Zakharyev

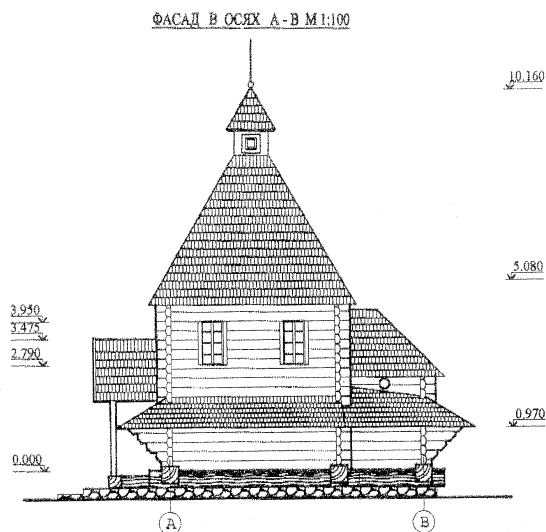
BURIAL GROUNDS OF 11th–13th CENTURIES IN THE SOKILETS MICRO REGION IN CENTRAL PODILLYA

The article defines two types of Old Rus barrow burials which were upraised by the local population of Central Podillya in 11th – first half of 12th centuries. It applies studies on the archaeological sites near village Sokilets of Khmelnytsk region. Funeral rites were analyzed as well on the combined type graveyard of late 12th – first half of 13th centuries.

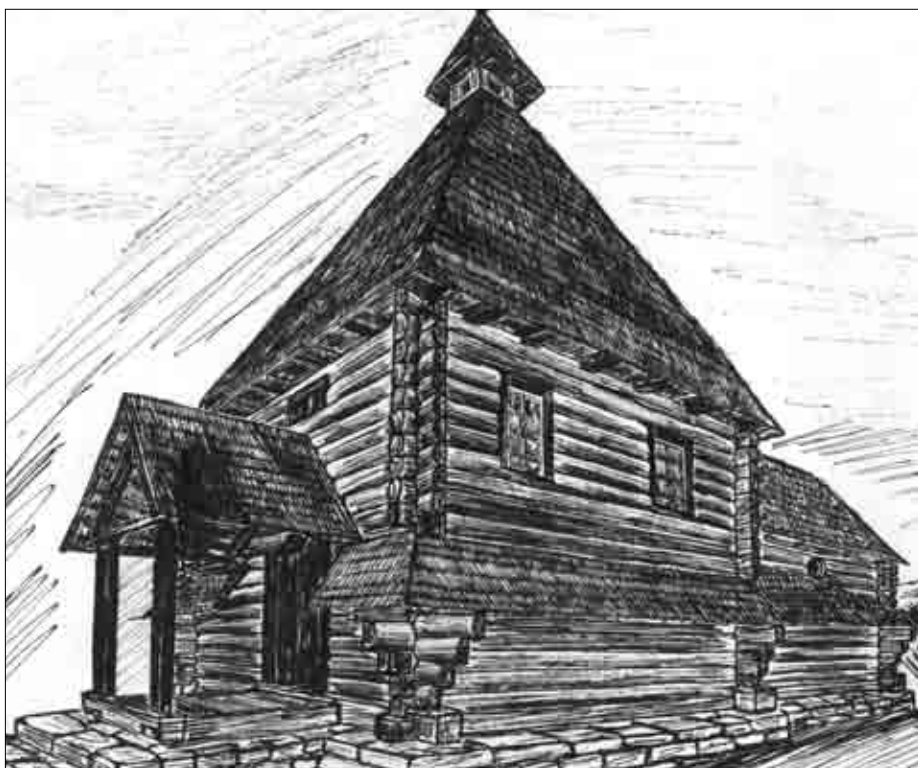
Key words: *Old Rus period, Central Podillya, Sokilets, barrows, stone chamber tombs, cromlech, funeral pyre, church, idol, jewelry.*

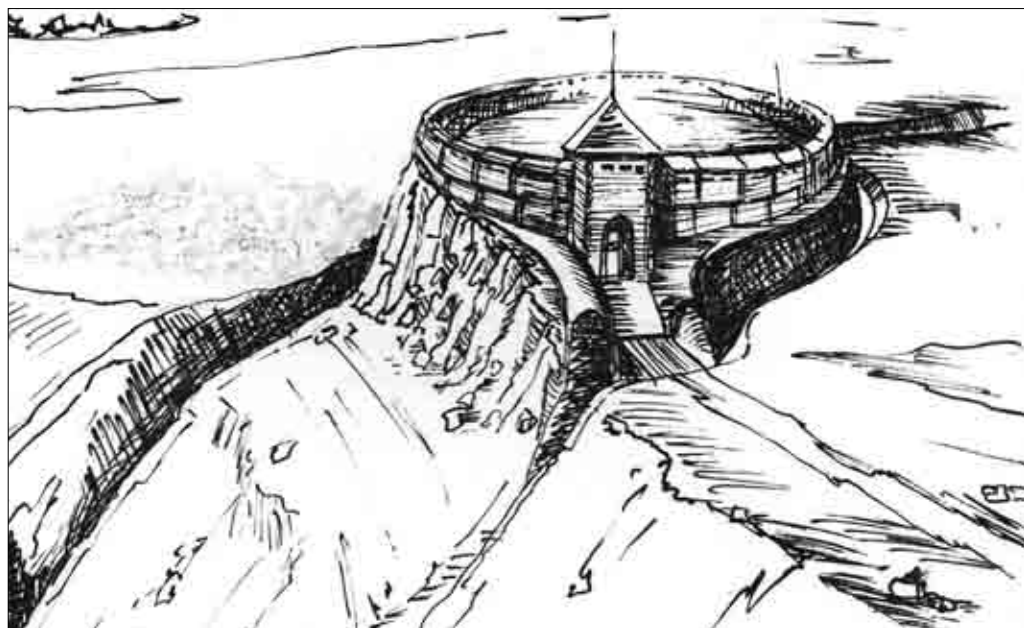
План Сокілецького давньоруського мікрорегіону

Сокілець. Графічна реконструкція церкви
з комбінованого могильника XII–XIII ст. Автор І. Могитич

Церква на комбінованому могильнику XII–XIII ст. Художник А. Буднік

Сокілець. Реконструкція городища XII–XIII ст. в ур. Сон-гора.
Художник В. Хімяк

Сокілець. Поховання з каменем-подушкою під головою
з комбінованого могильника XII–XIII ст.

Реконструкція комплексу прикрас 1.
Художник О. Франко

Реконструкція комплексу прикрас 2.
Художник О. Франко

Реконструкція комплексу прикрас 3.
Художник О. Франко

Реконструкція комплексу прикрас 4.
Художник О. Франко

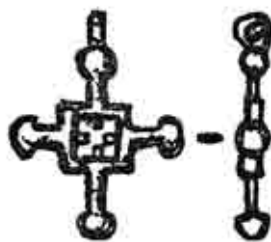
Реконструкція комплексу прикрас 5.
Художник О. Франко

Реконструкція комплексу прикрас 6.
Художник О. Франко

Реконструкція комплексу прикрас 7.
Художник О. Франко

Хрестик
з комбінованого
могильника
XII–XIII ст.

УДК 904:393:27-72(477.-25)

Михайло Сагайдак, Марина Сергєєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ПОДОЛУ

У статті публікуються матеріали археологічних досліджень цвинтаря XVI–XVIII ст. та давньоруської церкви на північно-західній околиці Київського Подолу. Храм, що датується XII ст., згодом інтерпретується як церква св. Миколая.

Ключові слова: Давня Русь, Стародавній Київ, культові об'єкти, церква, поховальний обряд.

У 1993 р. експедицією кооперативу «Археолог» були проведені охоронні археологічні дослідження в Києві за адресою вул. Юрківська, 3, внаслідок яких були виявлені пізньосередньовічні поховання, а також давньоруські будівельні матеріали: уламки плінфи та шиферних плит зі слідами підтісування, шматки цем'янки, фрагменти полив'яних плиток підлог, численні фрагменти вапняної штукатурки з залишками фрескового розпису [4. С. 57–58]. Будівельні матеріали вказували на наявність поблизу досі невідомої кам'яної споруди, згодом церкви. Дослідження Подільської експедиції Інституту археології НАН України 2003 р. за адресою вул. Юрківська, 3 виявили й саму церкву, а також пізньосередньовічний могильник на тому місці, де вона колись функціонувала [9; 10; 12]. Матеріали, отримані під час археологічних досліджень, мають велике значення для вивчення як давньоруської архітектури, так і релігійно-культового життя населення стародавнього і пізньосередньовічного Києва. Чинна робота репрезентує основні результати дослідження комплексу на вул. Юрківська, 3.

Цвинтар XVI–XVIII ст.

Зазначеному комплексу присвячена спеціальна робота [12], тому характеризуємо його лише у загальних рисах. Поховання, які належали як дорослим обох статей, так і дітям, розміщалися в кілька горизонтів. Розкрито 118 поховань, не враховуючи перепоховань і перевідкладених кісток. На тривалий період функціонування цвинтаря вказує наявність великої кількості перепоховань і безладно розташованих перевідкладених людських кісток, якими ґрунт був буквально насичений. Серед перепоховань викликають інтерес окремі перепоховання черепів по трьох похованих разом, без інших кісток (рис. 1: 1). Також виявлено два черепи з відпиляною верхньою кришкою (рис. 1: 2).

Поховання витягнуті на спині, руки схрещені на грудях або на поясі. Деякі з поховань перекривали стіни давньоруського храму, при цьому порушуючи їх: у подібних випадках у відповідній частині стіни відновлювалася ніша, в якій

і влаштовувалося поховання. Серед поховань – три у склепах. Один зі склепів споруджений у стінці зруйнованого давньоруського храму, другий збудований з червоної цегли (рис. 2: 2) – цей склеп містить поховання трьох осіб. При цьому від двох з них залишилась єдина купа кісток біля західної стінки склепу, а основний простір займало третє поховання – чоловіче, судячи з залишків одягу. Від одягу збереглися залишки шкіри і мідні гудзики, які йшли з правого боку у ряд до колін. Таким чином, похований був одягнений у довгий однобортний шкіряний одяг.

Особливу увагу варто приділити іншому склепу, складеному з необпаленої цегли – такі споруди досі були невідомі у київській поховальній традиції (рис. 2: 1). У цьому склепі була похована дівчина, на що вказують залишки мідного віночка на черепі (рис. 3). Склеп з червоної цегли датується XVIII ст., в інших склепах речі з визначеною датою відсутні.

Більшість поховань безінвентарні, проте в деяких випадках збереглися особисті речі. Серед них західноєвропейські та російські монети, останні – часів правління Анни Іоанівни (1730–1740), металеві деталі одягу та вбрання (гудзики, пряжки, прикраси), мідні натільні хрестики. Відзначимо, що металеві хрестики (рис. 4) містилися лише в окремих похованнях, ймовірно, у більшості випадків вони були дерев'яними і не збереглися. Окремою знахідкою є наперсток з металу жовтого кольору (мідний сплав), виявлений у похованні №52 (рис. 5: 3). У цьому ж похованні знайдено п'ять мідних монет Російської імперії, які датуються 1730, 1731 і 1737 рр., а отже датують це поховання загалом. Монети і наперсток лежали разом, у районі пояса. Ймовірно, спочатку вони були поміщені в сумочку з органічного матеріалу – шкіри чи тканини.

Викликає інтерес поховання військового із залишками мундиру та з залізними шпорами. При небіжчику виявлено медальйон з бронзовою облямівкою у вигляді променів (рис. 6). У вушку збереглися залишки мотузки, на якій він був підвішений. Медальйон можна кваліфікувати як так званий канак – різновид нагрудної прикраси. За О. Тищенком, канаки носили як жінки (часто разом із намистом), так і чоловіки – на стрічці або на ланцюжку [13. С. 152]. Як приклад він наводить портрет Данила Єфремовича Єфремова (1675–1760), отамана війська Донського (1752 р., іконописна майстерня Києво-Печерської лаври). Прикраса на портреті за формою нагадує наш екземпляр, але більш пишний, підвішений на широкій стрічці з бантом.

Судячи з речового матеріалу та монет, цвинтар існував досить тривалий час, принаймні з XVI або початку XVII ст. по XVIII ст. Варто відзначити, що орієнтування склепів і поховань в південно-західній частині могильника відповідає орієнтуванню стін давньоруського храму, що може свідчити на користь того, що залишки споруди тут ще було видно принаймні в початкові періоди функціонування цвинтаря. В інших частинах ділянки така закономірність простежувалася менш чітко.

Давньоруська церква

Стіни споруди подекуди збереглися на висоту до 1 м (рис. 7), що дозволило реконструювати її в плані (рис. 8). Споруда являла собою трьохнефний чотиристовпний храм, площею 19,53х13,6–14,77 м. Розміри підкупольного простору храму, за розміщенням підкупольних стовпів, становили 3,65х4,25 м.

Стіни храму змуровані з плінфи на вапняно-цем'янковому розчині. Кладка порядова, виконана ретельно, ідеально рівними шарами 3–5 см. Привертає увагу більша товщина західної стіни. Така ситуація, зафіксована також в інших давньоруських храмах, може свідчити про наявність у ній східців на другий поверх – хори [15. С. 118]. Стовпи муровані у техніці порядової кладки. Стрічки фундаментних зв'язок між підкупольними стовпами і стінами викладені з плінфи – цілої та великих фрагментів, яку підстилав шар дрібних фрагментів битої плінфи. Фундаменти будівлі були складені з битої плінфи практично насухо. Фундаментний рів сягав глибини трохи більше 1 м.

Зафіксовано два періоди будування церкви. Детальне вивчення всіх залишків споруди допомогло виявити тріщини, що поперек стін розтинали кладку подекуди до фундаментів. Вони зафіксовані у кількох місцях церкви: центральній апсиді, на південній, північній та західній стінах. Найбільших деформацій зазнала південна частина, де прясло стіни між двома лопатками «просіло». Тріщини виникли ще до остаточного завершення мурування стін. Після того, як попередня кладка, ймовірно, була частково розібрана, верхній обріз її додатково укріплений і всі тріщини замазані цем'янковим розчином, розпочинається другий етап будівництва церкви.

Всього зібрано та досліджено 1864 екземпляри плінфи. Більшість складає плінфа, що мала формати, характерні для XII ст.: 29–31х21–22 см (основний формат) та 26,5–27,5х20–20,5 см (приблизно третина від загальної кількості). Середня товщина становила 4–4,5 см, хоча приблизно до 15% складає плінфа товщиною 5–6 см, та близько 5% – 3–3,5 см. Крім того, виявлено плінфу, характерну для XI ст.

Деякі плінфи мали на верхній площині особливі знаки, які наносились після формовки: розчоси та борозни (прямі та хвилясті), нанесені особливою гребінкою. Гребінки мали різну товщину і кількість зубів. Інструментів, що відрізнялися цими характеристиками, зафіксовано приблизно 15. Цегла з хвилястими розчосами має аналогії серед плінф з Переяслава-Хмельницького, Володимира-Волинського, Білогородки, Чернігова, а також з ряду пам'яток в Києві [7. С. 31; 3]. При цьому київські пам'ятки, в яких використовувалась плінфа з розчосами, за кількістю переважають [3. С. 93]. Плінфа з розчосами датується широко XII ст., можливо, також початком XIII ст. Виявлено також кілька екземплярів лекальних плінф – трапецієподібних і одну з напівкруглим торцем.

Унікальною знахідкою є плінфа з малюнком птаха (павича), прокресленим паличкою по необпаленій глині (рис. 9). Це єдина плінфа із зооморфним ма-

люнком, що походить з комплексу. Загалом плінфи з малюнками відомі в поодиноких екземплярах, зображення на них завжди індивідуальні. П. А. Раппопорт справедливо зазначав, що такі рисунки варто розглядати не як мітки або знаки на цеглинах, а як зразок народної творчості [7. С. 31–32].

Під сумнівом залишається використання у кладці стін каміння, яке подекуди зустрічалося у розкопі. По центральній подовжній лінії храму в торці стіни виявлено великий булижник (до 40 см в перетині). Дрібне каміння, до 10 см в перетині, іноді містилося в розчині. Згадаємо, що у верхніх шарах розвалу будівельних матеріалів знайдено декілька великих фрагментів шиферу (пірофілітового сланцю). В одного з них був стесаний торець.

Уздовж північної та південної стін храмової споруди зафіксовано плитки з сірого мармуроподібного каменю. Рівень залягання дозволяє датувати їх давньоруським часом. Уздовж західної стіни знайдено багато дрібних фрагментів такого ж каменю, місцями вони створювали цілі завали серед будівельних залишків зруйнованої західної стіни. Плитки мали прямокутну або трикутну форму і відшліфовану лицеву сторону. Плитки прямокутної форми здебільшого необроблені остаточно – вони мали нерівні торці з шерхатою поверхнею. Товщина трикутних плиток – 3 см, прямокутних – від 2,3–2,5 см до 3 см. Серед фрагментованих екземплярів також зустрічалися плитки невеликої товщини – від 0,6 до 1,5 см. Кам'яних плиток не було тільки уздовж апсид. Не виключено, що згадані деталі мали відношення до декору церкви у пізній період її функціонування.

На характер оформлення інтер'єру храму вказують численні фрагменти вапняного розчину з залишками фресок різноманітної кольорової гами: жовті, зелені, червоні, брунатні, блакитні, золотисті та змішані. Можливо, до конструкції (своєрідні резонатори?) або декоративного оформлення храму належать кільцеподібні керамічні вироби з рожевої глини, фрагменти яких було знайдено на території споруди у великій кількості (рис. 10). Один такий виріб, знайдений у першому горизонті, зберігся цілком. Зверху він має каплеподібну форму.

Зібрано велику кількість полив'яних плиток від підлоги. Полива на плитках монохромна, зеленого, жовтого, брунатного та печінково-червоного кольорів та їх відтінків. Поверхня часто затерта, що свідчить про тривале використання підлоги з плиток. Клейма відсутні. Цілі екземпляри мали квадратну, прямокутну та трикутну форми. Крім прямокутних трикутників знайдено також такі, що мають тупий кут з одного боку. Розміри квадратних плиток 7x7, 12,5x12,5, 15x15, 21x21 см. Трикутні плитки також мають неоднакові розміри.

Нечисленність цілих плиток і різноманітність їхніх форм та розмірів утруднюють реконструкцію орнаменту підлоги. Відповідність розмірів деяких квадратних та трикутних плиток дозволяє припускати, що вони склали звичайний для давньоруських храмів візерунок, коли квадратні плитки укладались по діагоналі до осі будинку. При цьому біля стін вони створювали трикутні простори, які заповнювались відповідними плитками [7. С. 47]. Проте, судячи

з різноманітності форм та розмірів плиток, орнаментика підлоги не обмежувалась лише таким простим візерунком, в деяких частина храму її характер був іншим. Наявність прямокутних екземплярів з заокругленим торцем (тільки фрагментів, що не дозволяє встановити їхні розміри) та трикутних плиток, один з торців яких також вигнутий, вказує на використання в декорі підлоги фігури у вигляді кола з променями (такий вигляд могло мати центральне підкупольне коло – «омфалій»). Виявлено два типи таких наборів, ймовірно, вони створювали два кола – більше й менше.

Речей, що могли б мати відношення до функціонування церкви, знайдено небагато. До церковного інвентарю належить бронзова деталь панікадила – верхня частина з шістьма лопатнями та трьома ланцюжками для підвішування, яка, ймовірно, мала відношення до функціонування давньоруського храму (рис. 5: 7). Аналогічну деталь панікадила було знайдено під час дослідження на сусідній ділянці – за адресою вул. Юрківська, 1 (розкопки М. А. Сагайдака, В. М. Тимощука 1989 р.). Нема сумнівів, що вона також мала відношення до давньоруської церкви. Панікадила та частини від них є досить звичайною для давньоруських церковних старожитностей категорій речей, які зустрічаються серед давньоруських старожитностей [14. Табл. VII. 244; 1. Рис. 4: 4; 11. С. 122, рис. 35; 6. Рис. 8: 1]. У Новгороді вони зустрічаються у шарах XII – початку XIII ст. [6. С. 33 – з посиланням на М. В. Седову]. До храмових речей можна віднести також фрагмент бронзової чашечки свічника, знайденого в районі центральної апсиди церкви (рис. 5: 8), можливо, фрагмент невеличкої бронзової посудинки (рис. 5: 9) та бронзова деталь підсвічника з об'ємною голівкою тварини на кінці (рис. 5: 6). За формою вона аналогічна тій, що її знайдено раніше під час дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі [5. Рис. 7¹]. Подібні речі були поширені в XII–XIII ст. [14. Табл. IX, 238; 2; 6. Рис. 8: 1]. Г. К. Вагнер, який спеціально розглядав вказану категорію речей, вважає подібні зображеннями головами драконів [2]. Важливою знахідкою були уламки мідного дзвону в південній апсиді (рис. 11). Всього великих фрагментів було шість (їхня товщина – від 1,8 до 2,5 см), також знайдені чотири дрібні фрагменти.

Окремою знахідкою є князівська печатка, яка була знайдена у підмурку західного підкупольного стовпа (рис. 12). Вона відноситься до типу печаток з зображеннями святих з обох боків, у даному випадку зображені святий воїн та архангел (?). Ніяких написів нема. Печатки цього типу добре відомі. До них, наприклад, належать печатки Ярополка Ярославича (1197 р.) і Ярослава Мстиславича (1176–1177) [16. №195-8, №179-5], але найближча аналогія, також безіменна, походить зі Смоленську [16. №250-2, с. 147]. За аналогіями, нашу печатку варто датувати другою половиною XII ст.

¹ Справа середній ряд.

За наявними матеріалами час спорудження церкви може визначатися в рамках другої половини–кінця XII ст. Сліди руйнування храму протягом короткого часу, наприклад, під час вражчої навали, яка супроводжувалась пожежею, не фіксуються. Невелика кількість вугілля в нівеліровочному шарі всередині храму та кіптява, що іноді фіксується на будівельних залишках, досить незначні, щоб пов'язувати їх з пожежею. Ймовірно, храм розбирали поступово, з вивозом будівельного матеріалу, придатного для подальшого використання. Про це свідчить невелика порівняно з ймовірним об'ємом будівлі кількість плінфи в завалі. Отже, ліквідація будівлі не пов'язана з татаро-монгольською навалою. Не виключено, що останній етап існування церкви припадає вже на післямонгольські часи. На це вказує невеличка споруда у вигляді стінки напівокруглої форми, прибудованої до північного стовпа з півночі. Вона була споруджена з характерної для XIV–XV ст. цегли-«литовки». Проте варто відзначити, що «литовка» з'являється вже в давньоруські часи, тому датування прибудови післямонгольськими часами не є незаперечним.

Ділянки на північному заході Подолу, які досліджувались раніше, демонстрували відсутність жилої забудови після монгольської навали у першій половині XIII ст. Давньоруські культурні горизонти перекриває гумусований мулистий шар, який не містить культурних залишків. Майже повсюди безпосередньо на ньому залягає шар XVII–XVIII ст., котрий і датує час відновлення життя на вказаній території. У XVII–XVIII ст. цей район Києва відомий з архівних джерел під назвою Плоскої слободи. Ймовірно, така ситуація може пояснюватись скороченням населення Києво-Подолу у зазначений період. Наслідком запустіння околиці в XIII–XIV ст. повинен бути занепад діяльності церкви і в решті-решт припинення її функціонування.

У цілому досліджений храм має ряд спільних рис з церквою Богородиці Пирогощії на Подолі. Їх поднують близькі розміри, а також конструктивні особливості: характер кладки стін, близький формат плінфи, використання підсіпок під час спорудження фундаментів тощо. Це може свідчити на користь того, що обидві церкви приблизно одночасні. Проте храм на вул. Юрківській, ймовірно, мав більш ранню дату. По-перше, споруду було виявлено на більшій глибині від сучасної денної поверхні, ніж Пирогощу. Опосередковано це може вказувати на більш ранній час її будівництва. Таке припущення може підтверджувати й форма пілястр – прямокутна на відміну від таких у церкви Богородиці Пирогощії, які мають форму півкола, а отже є пізнішими. Малопотужність фундаменту храму свідчить про те, що його будівники не були обізнані з геологічними умовами Подолу. Натомість, потужність фундаментів церкви Пирогощії вказує, що майстри використовували чийсь попередній негативний досвід, ймовірно, тієї артїлі, яка будувала на Юрківській, щоб уникнути подібного [8. С. 12–15].

Церква була збудована у торговельно-ремісничому районі Київського Подолу. З XI ст. тут починає формуватися торгово-ремісничий осередок. Археологічно

він репрезентований залишками бронзолivarного, склоробного, косторізного, металургійного та бурштинового виробництв. Сліди ремісничої діяльності (горни, інструментарій, сировина, вироби різного ступеня готовності, відходи виробництва тощо) були виявлені практично на всіх досліджених садибах. На місці майбутньої церкви також існував ремісничий осередок. Крім жилих садиб та ремісничих комплексів тут також були виявлені залишки доріг з дерев'яними конструкціями (розкопки на вул. Оболенській, 12). У XII–XIII ст. на північно-західній околиці Подолу існувало цілком сформоване ремісниче передмістя. У розвідковому шурфі, пробитому біля східної стіни церкви, були виявлені пірофілітові пряслиця та відходи їхнього виробництва. Можна припустити, що кам'яний храм був центральною культовою спорудою зазначеного району Стародавнього Києва.

Храм стояв на ділянці, де перетиналися дороги у Вишгородському та Білгородському напрямках, тому він міг відігравати важливу роль у соціальному житті вказаної частини Київського Подолу давньоруського часу. Десь тут пролягала лінія міських укріплень – «стовп'є» давньоруських літописів. Варто звернути увагу на те, що літописи поблизу «стовп'я» згадують «дворь Лихачевъ поповъ». Не виключено, що священник, про якого йде мова, міг бути настоятелем нововідкритого храму, оскільки навряд чи випадковим може бути такий збіг літописного та археологічного матеріалів. Його згадка у літописі дає підстави припускати, що він був відомою людиною у Києві. Безпосередня атрибуція храму через відсутність прямих згадок у давньоруських писемних пам'ятках може робитися тільки на гіпотетичному рівні. Одним із авторів цієї статті було зроблено припущення, що церкву можна пов'язувати зі св. Миколаєм [8. С. 15–19]. Як продовження традиції у цьому випадку можна розглядати виникнення тут на початку XVII ст. монастиря з церквою Миколи Йорданського.

1. Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 38–61.

2. Вагнер Г. К. О зооморфных изображениях на древнерусских хоросах // КСИА. – 1960. – Вып. 81. – С. 25–30.

3. Ёлишин Д. Д. Традиция «расчесов» в производстве плинфы южнорусских земель в XII в. // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб, 2003. – С. 92–98.

4. Занкин А. Б., Калюк А. П. Исследование остатков архитектурного сооружения XII–XIII вв. на Киевском Подоле // АДУ 1993. – К., 1997. – С. 57–58.

5. Ивакин Г. Ю. О церкви Успения Богородицы Пирогощей // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 168–180.

6. Полубояринова М. Д. Русь и Волжская Болгария в X–XV вв. – М., 1993. – 119 с.

7. Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – СПб., 1994. – 158 с.

8. Сагайдак М. А. Про деякі спірні питання історичної топографії середньовічного Києва // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей, присвячений пам'яті В. В. Седова. – Переслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 94–104.

9. Сагайдак М. А., Сергєєва М. С. Дослідження давньоруського храму у північно-західній частині Київського Подолу у 2003 р. // АДУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 53–56.

10. Сагайдак М., Сергєєва М. Храм XII ст., знайдений на Київському Подолі // Болховітіновський щорічник. – К., 2010. – С. 240–250.

11. Седова М. В. Ярополч Залесский. – М., 1978. – 160 с.

12. Сергєєва М. С., Ивакин В. Г. Позднесредневековый могильник на Киевском Подоле // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск, 2010. – С. 403–409.

13. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XIII ст.). – К., 1992. – 192 с.

14. Ханенко Б. Н., Ханенко В. И. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – К., 1902. – Вып. 5. – 64 с. + XL табл.

15. Харламов В. А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983. – К., 1985. – С. 106–120.

16. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1998. – 502 с.

Mykhaylo Sahaydak, Marina Sergeyeva

RESEARCHES OF THE OLD RUS CHURCH ON THE NORTHWESTERN OUTSKIRTS OF KYIV PODIL

The materials of archaeological researches are published in the article concerning the 16th–17th century cemetery and Old Rus church on the northwestern outskirts of Kyiv Podil. The temple itself is dated to 12th century and it is conceivably interpreted as St. Nicholas church.

Key words: Old Rus, Old Kyiv, cult objects, church, funeral rite.

Рис. 1. Поховання черепів

Рис. 2. Склепи:
1 – з необпаленої цегли; 2 – з червоної обпаленої цегли

Рис. 3. Поховання у склепі з необпаленої цегли з металевим віночком

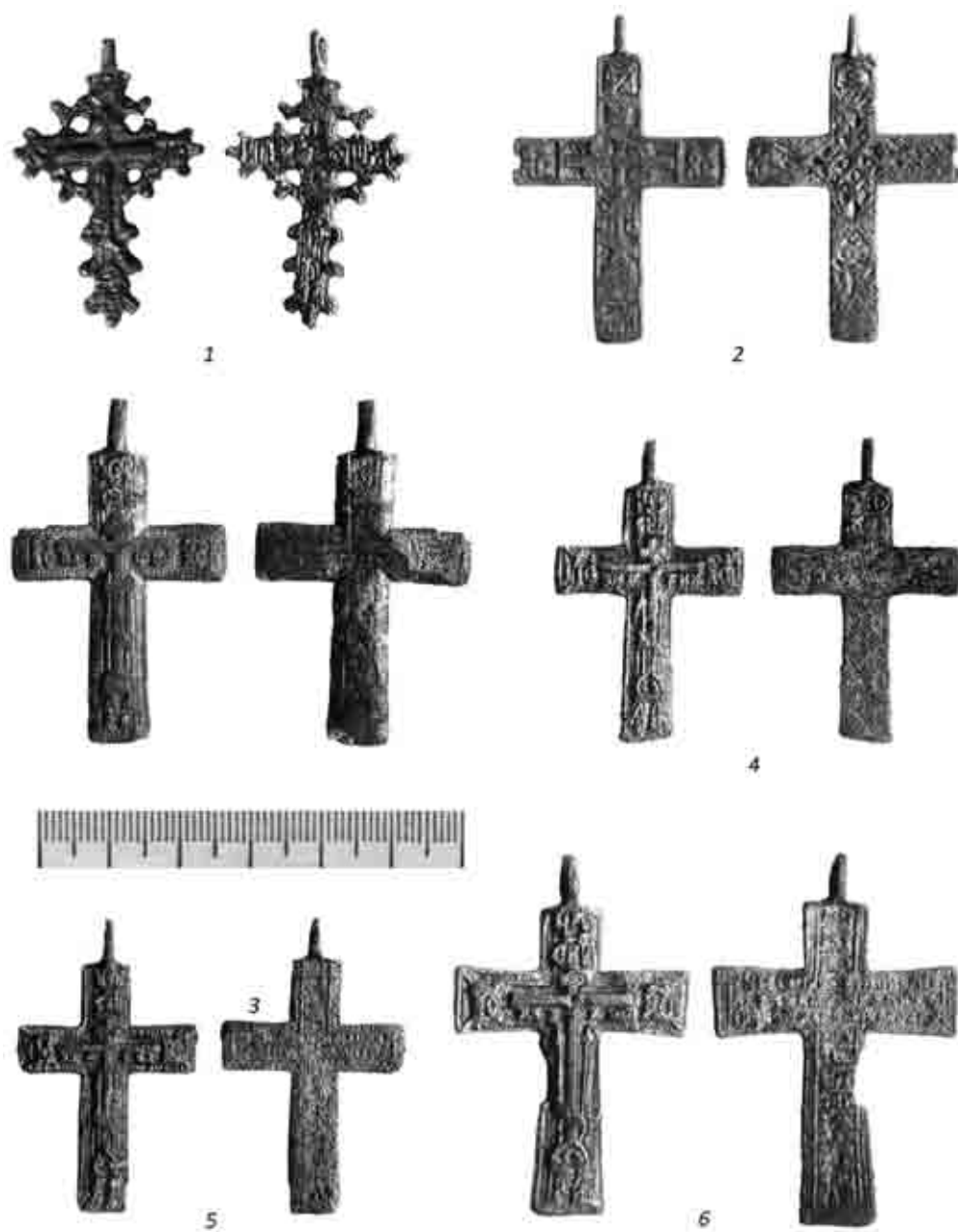

Рис. 4. Хрестики XVIII ст.

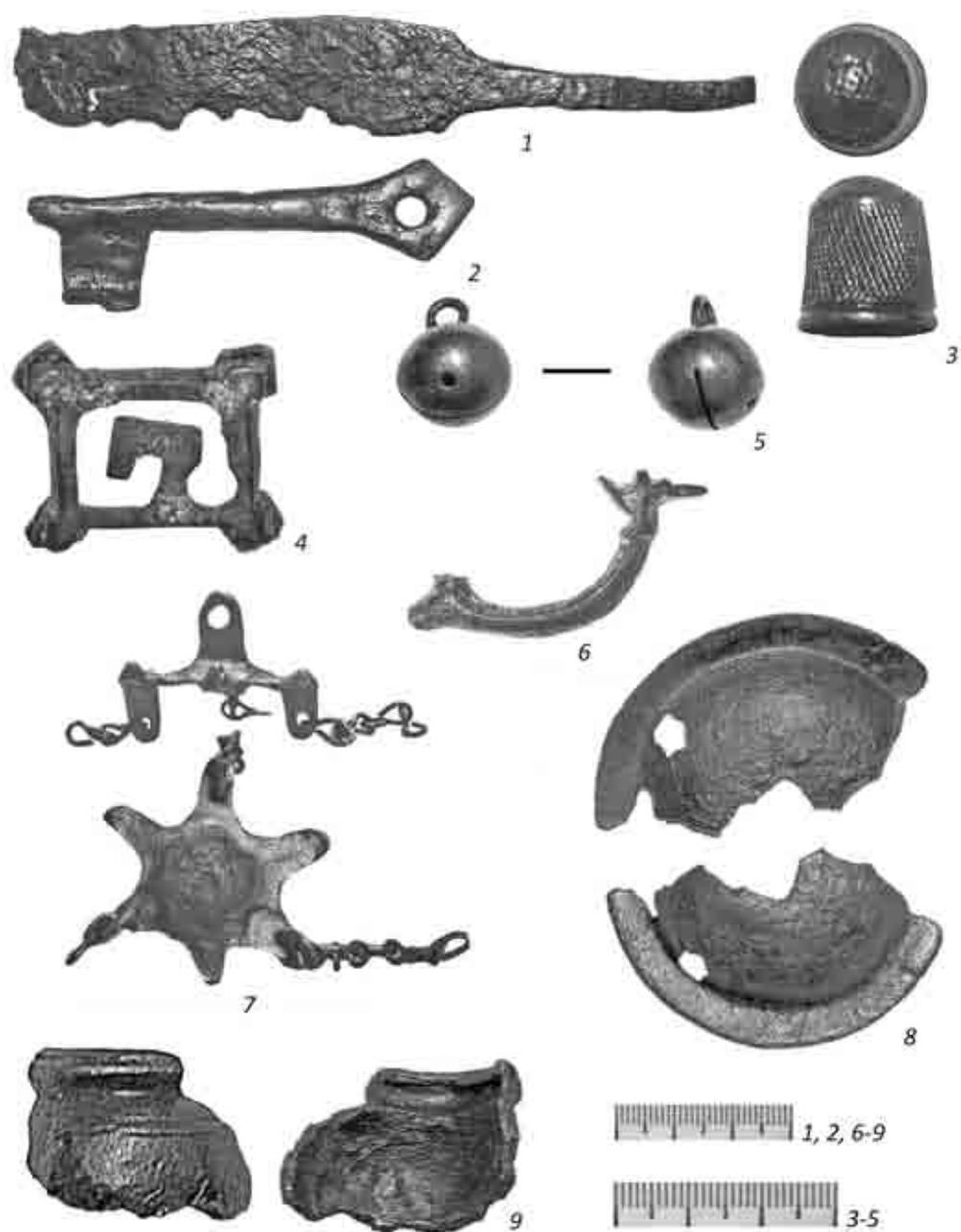

Рис. 5. Металеві вироби з розкопу:
1-4 – побутові речі; 5-9 – предмети, що мають відношення
до функціонування церкви

Рис. 6. Медальйон з поховання військового

Рис. 7. Залишки давньоруського храму

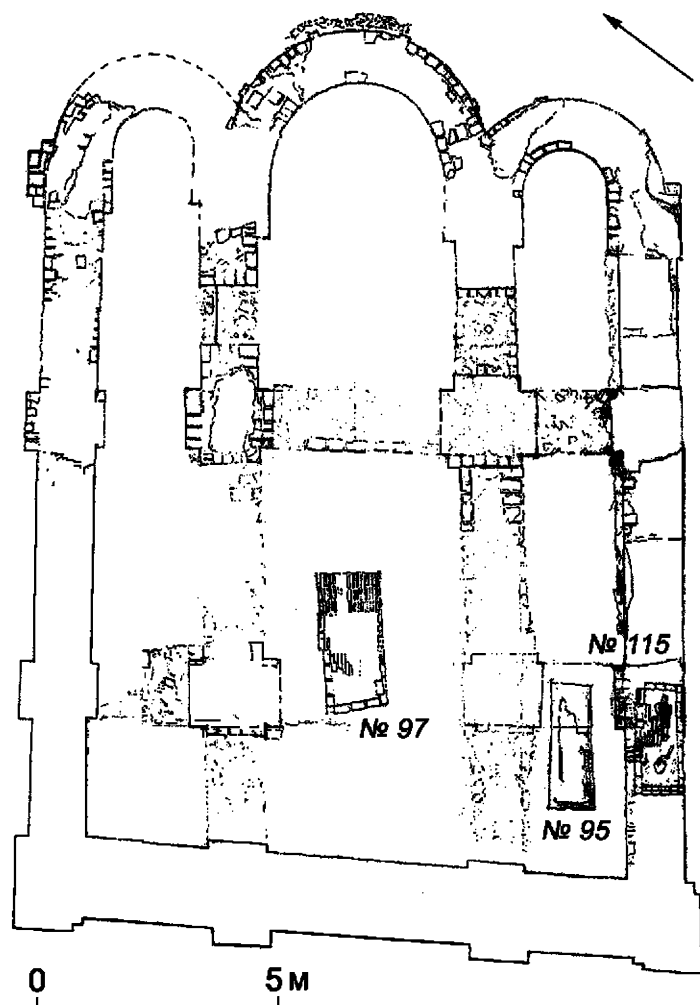

Рис. 8. Храм у плані

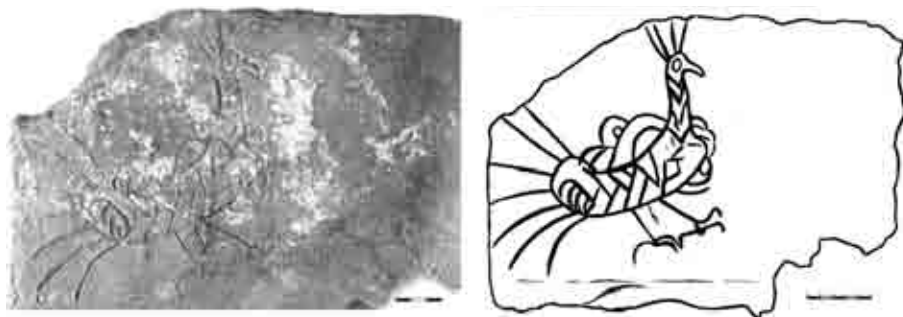

Рис. 9. Плінфа з зображенням павича

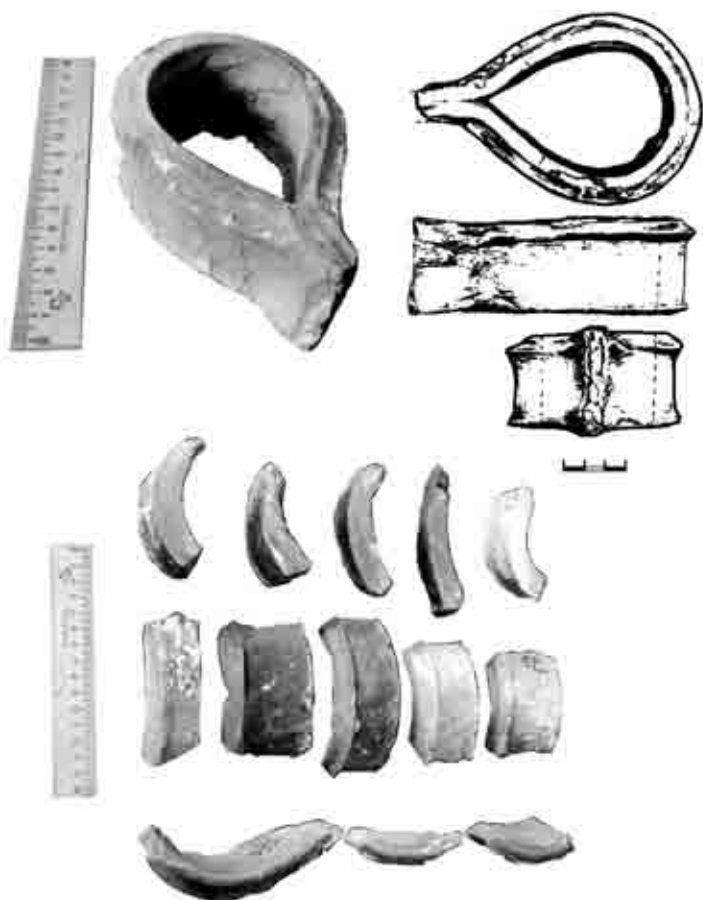

Рис. 10. Керамічні предмети (деталі інтер'єру церкви?)

Рис. 11. Фрагменти мідного дзвону

Рис. 12. Князівська печатка

УДК 904(477.8-25 Холм)''12'':929Данило Романович

Леонтій Войтович

ТАЄМНИЦІ СТОЛИЦІ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Стаття присвячена спробам розв'язання загадок ранньої історії столиці короля Данила Холма: за яких умов і ким була здійснена забудова центральної частини міста, який вона мала вигляд, зокрема собор Пресв. Богородиці, в яких традиціях збудована, хто був похований в соборі і в яких місцях цього собору. Проведено аналіз писемних та археологічних джерел, зокрема детально розглянено руські, візантійські та західно-європейські традиції елітних поховань в соборах, здійснена спроба реконструкції списку осіб князівського достоїнства, які були поховані в соборі Пресв. Богородиці.

Ключові слова: Холм, король Данило Романович, собор Пресв. Богородиці, єпископ Іоанн, Холмський пом'яник, поховання в соборах.

Давня столиця короля Данила Романовича не отримала належного зацікавлення з боку істориків [див.: 48; 8; 65; 52; 46; 79]. Трохи більше поталанило чудотворній Холмській іконі Богородиці [див.: 77; 2; 30] (рис. 1; рис. 2). Дослідження королівського Холма лише починається [див.: 3]. І відродження цього інтересу можна завдячувати успіхам польських археологів, які розкопали частину княжого палацу та укріплень дитинця в Холмі [63; 10; 68; 69; 64], відновивши увагу до цього важливого комплексу (див. рис. 4–7). Для розвитку цих досліджень була утворена українсько-польська археологічна експедиція (керівник української робочої групи – проф., д. а. Микола Бевз), яка отримала можливість досліджень однієї з найголовніших пам'яток комплексу – Богородичного собору (рис. 3).

Для розкриття таємниць столиці короля Данила важливими видаються наступні питання: коли, за яких умов і ким була здійснена забудова центральної частини Холма, який вона мала вигляд, зокрема собор Пресв. Богородиці, в яких традиціях збудована, хто був похований в соборі і в яких місцях цього собору. Відповідь на останнє запитання вимагає звернення до руських, візантійських та західноєвропейських традицій елітних поховань у соборах.

Давно звернена увага на своєрідність Холмського літопису короля Данила (фрагменти якого увійшли до Галицько-Волинського літопису) на тлі літописання київської традиції, його ширше літературне наповнення [18. С. 66–76; 57. С. 161–186]. Сучасник подій, очевидно перший холмський єпископ Іван (до того – клірик собору Пресв. Богородиці у столичному Володимирі), якого вважають автором або редактором Холмського літопису 1261 р., не дотримувався літописної традиції викладу подій за роками, а дозволяв собі вільні екскурси в минуле, які не завжди можна точно датувати.

Перша літописна згадка про Холм датована 1223 р.¹, але, з огляду на вказані проблеми датування, вона не є надто певною. Під 1235 р. чи скоріше літом 1236 р., в період нового спалаху боротьби за Галич між Данилом Романовичем та його шурином чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем, військо союзного останньому мазовецького князя Конрада стояло на тому місті, де згодом розташувався Холм². Про це можна судити також зі звістки, поданої під 1248 р., яка скоріше відноситься до осені 1234 р.³ А під 1238 р. маємо першу звістку про перебування у Холмі самого князя Данила Романовича, звідки він виступив у похід на Галич [26. Стб. 777]. Скоріше всього десь з кінця 1220-х рр. до 1238 р. відбувався перший етап будівництва Холма, який на той час обмежувався спорудженням замку-дитинця на Княжій Гірці з церквою св. Іоана⁴.

Цей «градѣць малъ» і вистояв під час походу війська Бату зимою 1240/1241 рр.⁵. Напевно, що Холм, подібно до Кременця та Данилова, врятувало вигідне розташування дитинців на високих крутих горбах, куди практично неможливо було підтягнути облогову артилерію, а також невеликі розміри самого населеного пункту порівняно до інших волинських міст. Все ж таки будівництво продовжувалося інтенсивно і у 1238–1240 рр.⁶, якесь підграддя вже було, і монголи його запалили, бо під час проходження їх військ там згоріла церква св. Трійці⁷.

Після повернення Данила Романовича у 1241 р. Холм став його постійною резиденцією. Звідси на початку літа 1242 р., отримавши від половця Актая звістку про нове вторгнення на Волинь монгольських військ, він виступив на допомогу братові Васильку під Володимир⁸. У 1244 р. звідси виступило військо князя Данила до Любліна, рухаючись важким обозом з металевими машинами,

¹ «Бѡу же изволившю . Даниль созда градъ . именемъ Холмъ . создание же его ю иногда скажемъ . Бѣиеноу же волею избранъ бѣи и поставленъ бѣи . Иванъ пискоупъ . княземъ Даниломъ ѿ клирова . великое цркви стои Бѣи . Володимерьскои . бѣ бо преже того пискоупъ Асафъ . Иоугровьскыи ю иже скочи на столъ митрофолить . и за то свѣржень бѣи стола своего и переведена бѣи пискоупына во Холмъ» [26. Стб. 740].

² «Кондратови же ставшюу . кде нынѣ гра Холмъ стоитъ» [26. Стб. 775].

³ «и еще бо Холмоу не поставленоу бывшюу . Даниломъ» [26. Стб. 799].

⁴ «Холмъ бо городъ сиче бы^с созданъ Бѣимъ веленьемъ Данилови бо князашоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немъ пискоупа . ѿздашюу же емоу по полю . и ловы дѣюшюу . и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . ѡбходашюу ѡкроугъ его полю . и вопроша тоземѣць . како именується мѣсто се . уни же рекоша Холмъ емоу . има есть . и возлюбивъ мѣсто то . и помисли да сожижеть на немъ градець малъ . ѡбѣщаса Бѡу и стѣму Иваноу Златоустоу . да створиць во има его . цркъвъ и створи градѣць малъ» [26. Стб. 842].

⁵ Холмъ . ѡдержалъ бо бѣаше Бѣ ѿ безбожныхъ Татаръ» [26. Стб. 789].

⁶ «и видѣвъ же ѿко Бѣ помощникъ емоу и Іванъ спѣшникъ емоу есть и созда градъ иныи . его же Татарове не возмогаша прияти . егда Батыи всю землю Роускоюу поима» [26. Стб. 842–843].

⁷ «Тога и црвъ стои Троицъ зажьжена бы^с и паки роздана бы^с» [26. Стб. 843].

⁸ «затворивъ Холмъ . еха ко братоу си Василкови» [26. Стб. 794].

причому цей шлях (60 км) було подолано всього за добу⁹. Сюди ж в Холм повернувся князь після переможної битви під Ярославом в наступному році, ведучи з собою полонених¹⁰. Сюди князь повернувся і з чеського походу у 1253 р.¹¹.

Останнє повідомлення дозволяє стверджувати, що перший собор Пресв. Богородиці в Холмі уже стояв на початку осені 1253 р. Можна припускати, що саме у цьому храмі відбувалися у 1254 р. церемонії шлюбу Шварна Даниловича з дочкою Міндовга і постриження в ченці литовського князя Войшелка Міндовговича [26. Стб. 830–831].

Третій інтенсивний період забудови Холма (1241–1256) закінчився у 1256 р., коли тут сталася перша трагедія – велетенська пожежа, яка налякала всю округу (йшла війна з Куремсою (еміром Коренцюю чи улусбеком Курумиші?) і люди, подумавши, що монголи здобули Холм, почали розбігатися по лісах¹². У цей третій період і було збудовано собор Пресв. Богородиці (рис. 8). Звідки бралися ресурси для таких грандіозних робіт після монгольського погрому?

Торкнемося цієї проблеми, яка вимагає окремого дослідження, тільки побіжно. Автор Холмського літописця фіксує наплив прийшлого населення, конкретизуючи його в такому порядку: *Нѣмцѣ и Роусь . иноязычники . и Лахы*¹³. Німецьке населення, переважно ремісниче, приваблювалося тим же магдебурзьким правом (з фрагменту видно знайомство автора літопису як з цеховим устроєм, так і з колонізаційною політикою князя, який, проводячи реформу та переозброєння війська, запрошував фахівців переважно з цієї справи: сідлярів, майстрів з виготовлення луків і тул для стріл, а також ковалів) та дозволом ставити свої храми [див.: 14. С. 48, 106–109]. Так само запрошувалися поляки та інші іноземці (можливо угорці, литовці, чехи, ятвяги, а також вірмени [див.: 22. С. 213, 223] і караїми [див.: 21. С. 74–91]). Другими в цьому списку стоять русичі, тобто біженці з земель, які сильніше постраждали від монголів. Тре-

⁹ «вдиногѣ днѣ быѣта подѣ градом ис Холма . со всими вои и пращами» [26. Стб. 796].

¹⁰ «идеѣ же в Холмѣ . с колодники многими . иже бѣ создалѣ самѣ» [26. Стб. 805].

¹¹ «и приде во гра Холмѣ . с чѣтью и со славою в домѣ Пречѣтоѣ . падѣ поклониса . и прослави Ба . ѡ бывшѣ не бѣ бо никоторыи князь . Роускыи воевалѣ землѣ . Чѣшское . и видѣвса со брѣмѣ своимѣ . и бѣ в радости велицѣ . и прибываше в домоу стѣго Ивана во городѣ Холмѣ с веселиемѣ . слава Ба и прчѣтою его мѣрѣ . и стѣго Ивана Златаоуста» [26. Стб. 826].

¹² «за грѣхы . загорѣти Холмови ѡ вканыныа бабы си же потомѣ спишемѣ ѡ создании градѣ . и оукрашение цркѣ . и ѡного погибели мнозѣ . іако всимѣ сжалитиса . сицю же пламени бывшоу . іакоже и со Львова зраще видити по полѣм Белзьскымѣ ѡ горения силного пламени людемѣ же видащимѣ . іацѣ ѡ Татарѣ зажъжень бѣ градѣ . и вбѣжаша в мѣста лѣсна и тѣмѣ не могоша сбиратиса» [26. Стб. 841].

¹³ «видивѣ же кнѣз Данило іако Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывать . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноязычники . и Лахы іадахоу днѣ и оуноты . и мастерѣ всацѣи бѣжахоу ис Татарѣ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и моди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . ѡкрѣть краѣ поле села» [26. Стб. 843].

ба звернути увагу, що у 1240 р. монголи майже не зачепили Галицької землі. Постраждала Волинь, але значно менше ніж Чернігівщина чи Рязанська, або Володимиро-Суздальська землі. Біженцям з Чернігівщини чи Київщини значно легше було втікати на захід, ніж на північ. Так само і полонені, яких князь приводив до Холма, в переважній більшості осідали тут як княжі рядовичі. Можна стверджувати, що чисельність населення регіону в цей період постійно зростала, що і зафіксував єпископ Іван.

Холмський літопис – єдине джерело, в якому вигляд його храмів у XIII ст. описаний сучасником. В описі церкви св. Іоанна Златоуста привертає увагу опис використання у вікнах римського скла, тобто вітражів, не характерних для східної візантійської традиції¹⁴. При будівництві та оздобленні цього храму використовували як матеріали, так і майстрів з різних регіонів. Виходячи з логіки опису холмського дитинця, можна припускати, що храм Іоана Златоуста знаходився недалеко від вежі-донжону холмського замку¹⁵. Недалеко в саду або примикаючи до нього знаходився й інший храм Холма – церква Козьмі і Дем'яна¹⁶, але Богородичний храм літописець відніс до найважливіших пам'яток Холма¹⁷.

¹⁴ «созда же црѣвь сѣго Ивана красною и лѣпоу . здане же еѣ сиче быѣ . комары с кардо угла преводѣ . и стоанье ихъ на четырехъ головахъ члвчѣкихъ . изваано отъ нѣкогю хытрѣчъ . укѣна . г . окрашена . стекла Римьскими . входящи во олтар . стоаста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара . и выспрѣ же вѣрхъ оукрашенъ . звѣздами златами на лазоурѣ . вноутрьнии же еи . помость бѣ слить ѿ моди . и ѿ шлова чтѣа ѿко блещатиса ѿко зерцалоу . двори же еи . двоа оукрашены . каменемъ Галичкы бѣлымъ . и зеленымъ Холмьскимъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ Авдѣемъ . прилепы ѿ всѣхъ шаровъ . и злата . напреди ихъ же бѣ издѣланъ Спсѣ . а на полоунощны . стѣ Иванъ . ѿкоже всимъ зрачимъ дивитися бѣ . окраси же иконы еже принесе ис Кыева . каменемъ драгымъ . и бисеромъ златымъ . и Спса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу сестра Федора и вда из монастыра Федора . иконы же прине из Оуроучего . Оустрѣтенье . ѿ шта егю . дивоу подобны . ѿже погорѣша во црѣви сѣго Ивана . шдинъ Михаилъ штаса . чюдны тѣхъ . иконъ и колоколы пренесе ис Кыева . другиа тоу сольє то все шгнь попали» [26. Стб. 843–844].

¹⁵ «вежа же средѣ города висока . ѿкоже бити с неѣ шкрѣтъ града пѣсадана каменемъ на высоту . еѣ лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена ѿко сырѣ . сватащиса на всеи стороны . студеньцѣ рекомыи кладазѣ близъ еѣ бѣ . сажении имоуши .л.е. (35)» [26. Стб. 844].

¹⁶ «посади же садъ красенъ . и созда црѣвь стѣма безмѣздникама во чѣтъ иматѣ . д . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же другьи . и волтарь прѣстѣо Дмитрея стоить же ти . предѣ бочными дверми красенъ . принесень издалеча» [26. Стб. 845].

¹⁷ «Созда же црѣвь привеликоу . во градѣ Холмѣ . во имѣ прѣстѣа приснодѣвна Мѣриа . величествомъ . красотоу . не мене соушихъ древни . и украси ю пречюдными иконами . принесе же . чашю ѿ земля Оугорьскыа . мрамора багряна . извааноу моудростью чюдною и змѣвы главы бѣша шероугъ еѣ . и постави ю пре дверми црѣвными . нарѣцаемыми . црѣкыми . створи же в неѣ . крестилницю . крѣтити водоу . на стѣо Бѣавление створи же в неѣ блѣжныи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивлению подобенъ» [26. Стб. 845–846].

Після спустошливої пожежі Холма у 1256 р. Данило Романович до 1260 р. відбудував місто та його храми¹⁸.

Важко пояснити, чому саме церква Пресв. Богородиці, а не патрональна церква св. Іоана стала усипальницею короля Данила Романовича¹⁹. З огляду на відомі проблеми з датуванням окремих статей Галицько-Волинського літопису сама дата смерті Данила Романовича теж викликає дискусію. Микола Дашкевич відносив смерть короля до часу між весною 1263 р. та весною 1264 р. [20. Прим. 4. С. 10–11]. 1264 р. приймали Денис Зубрицький [24. С. 202] та Ісидор Шараневич [60. С. 107], 1265 р. – Микола Баумгартен [9. С. 13]. Микола Карамзін [28. С. 68, 225–226], слідом за польськими джерелами, відносив смерть Данила Романовича до 1266 р. Після Михайла Грушевського [19. С. 44–45, 69] загальноприйнятою датою стало літо 1264 р. За уточненнями Даріуша Домбровського, з якими можна повністю погодитися, це сталося навесні, в кінці травня – не пізніше початку червня 1264 р. [66. С. 293–294].

Але першим князем, похованим в церкві Пресв. Богородиці, був Роман Данилович, який загинув у 1260 р. Там же було поховано і його брата Шварна Даниловича, який помер у Холмі в 1269 р., будучи на той час великим князем литовським. Інформацію про ці поховання містить звернення перемишльського єпископа Мемнона, посланого князем Левом Даниловичем до вмираючого володимирського князя Володимира Васильковича²⁰.

Під 1286 р. Галицько-Волинський літопис має повідомлення про поховання в Богородичному соборі Михайла – старшого сина холмського князя Юрія Даниловича²¹.

Холмське князівство остаточно відійшло до Польщі у 1387 р. після походу польсько-литовського війська Ядвіґи та Владислава Ягайла [див.: 78; 27]. У 1340–1387 рр. територія Холмського князівства, престол якого займали васали волинського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, періодично опинялася то у васальному володінні польського короля Казимира III, то галицького правителя Володислава Опольського, то угорських намісників, то знову сюзеренів Волині [див.: 16. С. 122–132]. Деякі з холмських князів цього періоду, напевно, були поховані у тому ж соборі Пресв. Богородиці. Відома грамота холмського князя

¹⁸ «и паки помоливсѣ Бѣу . и сода . и твѣжѣ и вѣша вежѣ же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иныа жижки противну безбожнымъ Татаромъ . за то не сода еа» [26. Стб. 845].

¹⁹ «и паки помоливсѣ Бѣу . и сода . и твѣжѣ и вѣша вежѣ же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иныа жижки противну безбожнымъ Татаромъ . за то не сода еа» [26. Стб. 662].

²⁰ «стрый твои Данило король . а мои шѣи лежить в Холмѣ оу сѣѣи Бѣи . и сыновѣ его . браа моа . и твоа Романъ и Шварно . и всихъ кости тоуто лежать» [26. Стб. 913].

²¹ «Оу Юрья кназа оу Лвовича . оумре сѣи именемъ Михайло . младоу соушоу емоу . и плакашасѣ по немъ . вси людѣе и спратавше тѣло его . и положиша ѣ во цркви стѣи Бѣи в Холмѣ . юже бѣ создалъ . прадѣдъ его великий кназь . Данило сѣи Романовъ :» [26. Стб. 895].

Юрія Даниловича церкві Пресвятої Богоматері у Холмі, яку датують 1376 р.: «Се я, Юрій Холмський, син Данила Холмського» [44; 24. С. 266; 32. С. 3–50]. Автентичність цього запису на маргінесі Холмського Євангелія XIV ст., який повторював грамоту, приймали Кароль Стадніцький та Юзеф Вольф, всі сумніви не підкріплені переконливими аргументами. Особу князя Юрія підтверджують також пом'яники [16. С. 126–127; 13. С. 49]. Князь Юрій-Андрій Данилович († бл. 1377) та його син Семен (†1376), напевно, були теж поховані у цьому соборі. Юрій був сином Данила, першого князя Острозького [13. С. 48–50]. Напевно, там похований також і князь Юрій Наримунтович († після 1398?), який у 1366–бл. 1370 рр. займав холмський стіл як васал польського короля Казимира III [16. 126–127; 12. С. 619]. Зрозуміло, що автентичність цих поховань залишається дискусійною.

Вціліли фрагменти давнього Холмського пом'яника, який сягає часів існування першого князівського храму Пресв. Богородиці. Ці фрагменти збереглися у виписках, які зробили свого часу Яків Суша (1610–1687) [54. С. 32–68], холмський греко-католицький єпископ (1652–1687) [77. S. 54–56], та Лев Кишка (1663 чи 1668–1728) [39. С. 79–87], київський і галицький греко-католицький митрополит (1713–1728)²². Як встановив Олександр Баран, порівнюючи виписки обох ієрархів, вони користувалися різними джерелами і самі виписки місцями відрізняються [7]. Джерела ці можна датувати часом, не пізнішим середини XVII ст., але практика переписування пом'яників дозволяє не сумніватися, що всі ці записи значно старші за часом.

Холмський пом'яник при цьому сильно відрізняється від аналогічних пам'яток, де звично внесені цілі родини, часом навіть з бічними гілками та родичами дружин і сватів. У Холмському пом'янику присутні одиничні представники різних князівських родин, що дозволяє припускати, що туди внесені особи, виключно поховані в Холмі, мабуть, таки в церкві Пресв. Богородиці (принаймні представники князівських родин). Невідомо точно, доки існував перший Богородичний храм, коли пізніші перебудови призвели до часткової руйнації, так що окремі старі стіни опинилися за межами нових, напевно, все-таки десь до початку XVI ст.

Якщо спробувати ідентифікувати тільки представників князівських родин, згаданих у Холмському пом'янику, зрозуміло, виключивши тих, які померли пізніше початку XVI ст., можна визначити можливе число княжих поховань у першому Богородичному храмі. Користуючись Холмським пом'яником за виписками Лева Кишки (доповнюючи пропущені імена за виписками Якова

²² Оригінал рукопису: [59. С. 284]. Свого часу, досліджуючи князівські пом'яники, я не зміг його відшукати і, вважаючи рукопис Л. Кишки втраченим, скористався з виписки Антона Петрушевича [17. С. 39–41]. Вже після видання цього дослідження Володимир Александрович показав мені оригінал рукопису.

Суші), і враховуючи виправлений текст Олександра Барана [7. С. 205], здійснимо таку спробу:

(1) *De Domo Ostrozciorum: Anna Religiosa et filius eius Pahisius*: княгиня Анна Васильківна († бл. 1345), одружена другим шлюбом у кінці 1330-х рр. за Наримунта-Гліба Гедиміновича († 1345), та її син Паїсій (ім'я хресне або чернече) [15. С. 356–360; 17. С. 39; 12. С. 512]. Інші Острозькі Пелагія і Євпраксія, згадані у виписці Якова Суші [77. С. 56], жили в другій половині XVI ст.

(2) *De Domo Olgimontorum Ozarius Skimnik, Euphemius, Basilius*. За Я.Сушею всі троє були монахами-василіянами [77. С. 54–55]. Князі Ольгімантовичі-Гольшанські: Олександр Іванович Нелюб († після 1408 р.), Гліб або Олександр Семенович († бл. 1455 р.) та Василь Юрійович († до 1481 р.) [17. С. 40].

(3) *De Domo Principu[m] Belzensium: Anna. Theodosius. Georgius. Jona. Parasceue. Marta*. Я. Суша Параскеву називає Пракседою, а замість Анни подає Анастасію, але зазначає, що ці князі белзькі і холмські поховані в церкві Пресв. Богородиці [77. С. 54]. Наримунтовичі-Белзькі: Анна († 1365), внучка белзької княжни Гремислави Всеволодівни опольська княжна Анна Болеславна, дружина Семена Наримунтовича; Семен Наримунтович († бл. 1352), князь белзький (1350–1352) і вже згаданий *Georgius* – Юрій Наримунтович († після 1398?), князь белзький (1352–1377, 1383–1387) і холмський (1366 – бл. 1370); Іван Юрійович († 12.08.1399) (його тіло навряд чи привезли в Холм з Ворскли, скоріше тільки записали до пом'яника) та, мабуть, його сестра Параскева і дружина Марта [17. С. 40; 12. С. 618–619].

(4) *De Domo Koriatouiciorum: Basilius, Machael*. Василь Коріатович († після 1405), князь бузький (до 1393? – після 1405) та Михайло Костянтинівич († після 1452), князь ольшанський і буремльський, намісник володимирський (1446–1451) [17. С. 40; 12. С. 675].

(5) *De Domo Principu[m] Cobrinensium: Juliana et Agata Skimnicae*. Князі Кобринські: Ульяна († бл. 1494), дочка князя Семена Івановича Гольшанського, дружина кобринського князя Семена Романовича і її дочка *Agata Skimnicae* († 1519), остання княгиня кобринська [17. С. 40–41; 12. С. 636–637].

(6) *De Domo Sangushkoru[m]: Borys. Anna Skimnika. Alexander. Agata. Syluester. Gennadius. Alexjus filius Alexsandri Sanchus. Anastasia et Basilissa Skimnice*. Я. Суша називає ще Гавриїла, поряд з Сильвестром ченця і священника [77. С. 55–56]. З князів Сангушків: князь кошерський (каширський) Івашко-Борис Сангушкович († до 1475); його сестра Анна Сангушківна; князь кошерський (каширський) Олександр Сангушкович († після 1491); його дружина Агата; молодші брати ченці Сильвестр і Геннадій (чи Гавриїл?) та князь кошерський (каширський) Михайло-Олексій Олександрович († після 1490/до 1501). Інші згадані представники роду жили в другій половині XVI ст. [17. С. 41; 12. С. 680–682].

(9) *De Domo Kruszynscioru[m] Principum: Pelagia. Euphrasia Skimnice*. Згадані тут княгині Крошинські жили у другій половині XVI ст. [17. С. 41].

(10) *De Domo Zbarazciorum*: Jonas, Nycaephorus. Auxena Ski[m]nik. Jonas²³. У виписці Я. Суші Auxena названий повним іменем Auxentius і дописаний також Олексій, єпископ холмський [77. S. 56]. Імена чернечі або хресні, ідентифікувати їх неможливо, можна тільки припускати, що тут записані представники родини князів Збараських, які жили у XV ст., частина яких в інших джерелах не згадується.

[11] *De Domo Trabensium Principum Michael*. Напевно, не знаний з інших джерел син єдиного відомого трабського князя Семена Семеновича Гольшанського († 1455).

У виписках Л. Кишки з титулом *Principum* записані також шляхетські родини Сосновських і Крупських, які ніколи не були князями. Очевидно, титул відноситься лише до записаних першими Агати Сосновської та Марти Крупської, котрі, напевно, були видані за титулованих осіб [17. С. 41].

Варто зазначити, що більшість осіб з князівських родин, які були внесені до Холмського пом'яника, схоже, померли як ченці.

Таким чином, у храмі Пресв. Богородиці, збудованому королем Данилом Романовичем, було поховано тільки 42 особи князівського походження. Сюди потрібно додати ще зо два десятки холмських єпископів, починаючи від Івана, редактора Холмського літопису 1261 р., та кілька десятків представників боярської та шляхетської еліти, тобто не менше сотні осіб різного віку, похованих до кінця XV ст.

Якщо ченців ховали за простішим обрядом і часто без трун, то поховання правлячих князів істотно відрізнялося.

Де вони могли бути поховані, в першу чергу король Данило, його сини та правлячі холмські князі? Петербурзький дослідник Олександр Майоров звернув увагу на царську атрибутику галицько-волинських князів як на частину їх зовнішньої політики, яка демонструвалася як на східних, так і на західних напрямках цієї політики [37. С. 540–570]. Поховання правителя завжди теж було частиною цієї атрибутики та ритуалу, який демонструвався як власному населенню, так і сусідам і представникам більш віддалених країн, які прибували до того чи іншого двору. Зрозуміло, що певна традиція поховання князів з династії Рюриковичів на той час вже склалася, причому склалася під впливом відповідної візантійської традиції. У випадку з Данилом Романовичем не можемо відкидати також можливості запозичення певних елементів західної традиції, зокрема поховань німецьких королів та імператорів Священної Римської імперії германської нації. Тому нижче зупинимося на традиціях княжих поховань на Русі, імператорських поховань у Візантії та королівських і імператорських поховань у Німеччині.

²³ Конрад і наступні за ним імена, записані в цьому ряді, напевно відносяться до родини лідера німецьких містичів Холму (Conradus. Timotharus. Theodosia Euphemia. Agrippa. Hilarion. Gabriel).

Як відомо, великий князь Володимир Святославич, при якому завершилося утвердження християнства на Русі, був похований в Десятинній церкві у мармуровому саркофазі²⁴. У цій же церкві була перепохована його бабуся св. Ольга, кам'яний саркофаг якої було перенесено з попереднього місця поховання за велінням цього князя [1].

У мармуровому саркофазі було поховано і великого князя Ярослава Мудрого. Саркофаг цей зберігся і стоїть сьогодні у бічному Володимирському вівтарі собору св. Софії у Києві (рис. 9, 10). За давнім припущенням Петра Лебединцева, спочатку саркофаг знаходився у західній частині Георгіївського вівтаря, звідки був переміщений у XVII ст. [31]. Цю думку заперечили ряд дослідників [25; 11; 56; 49; 55; 41; 33. С. 233–240], однак недавно її знову підтримала Єлизавета Архіпова [4]. Правда, її висновки базуються на дефектному перекладі Павла Алепського, тому можна погодитися з висновком Надії Нікітенко, що Ярослав Володимирович збудував у св. Софії власну усипальницю-каплицю у східному торці внутрішньої північної галереї (де тепер Володимирський вівтар), до якої примикав просторий паракліс для заупокійних відправ у зовнішній північній галереї [див.: 43]. І справді, переміщення шеститонного саркофагу по соборі позбавлене здорового глузду [42]. Дослідники погоджуються з тим, що мармуровий саркофаг візантійської роботи, щодо часу виготовлення думки розбігаються, але типологічно за мотивами оздоблення він близький до константинопольських пам'яток XI ст. [70. Р. 88; 5].

У кам'яному саркофазі всередині Успенського собору у Галичі Ярослав Пастернак знайшов останки князя Ярослава Осмомисла [45; 47; 6] (рис. 11). У Галичі знайдені й інші поховання в кам'яних саркофагах [див.: 33; 35; 36; 34].

Дослідження некрополю Новгородського Софійського собору підсумоване у монографії Валентина Яніна. Князів хоронили в кам'яних саркофагах (рис. 12) у галереях собору (притворах): княгиня Анна (перша дружина Ярослава Мудрого?) (рис. 13: 2), князь Володимир Ярославич († 1052) (рис. 13: 1), князь Ізяслав Володимирович († 1096) (рис. 13: 4), князь Мстислав Ростиславич († 1178) (рис. 13: 8), його дружина княгиня Олександра (рис. 13: 9), князь Мстислав Ростиславич Хоробрий († 1180) (рис. 13: 10), княжич Василь Мстиславич († 1218) (рис. 13: 14), князь Дмитро Юрійович Шемяка († 1453, перепохований 1616) (рис. 13: 33), його дочка княгиня Марія Дмитрівна Чорторийська († 1456, перепохована у 1616) [див.: 61] (рис. 13: 34).

У кам'яних саркофагах хоронили князів в усипальницях, прибудованих до південної і північної сторін собору св. Михайла у Переяславі [4. С. 42] (рис. 18).

²⁴ «а самъ болаше велми и неже болести и скончаша мѣца юла въ єї . [15] . днѣ оумре же Володимиръ кназь великий на Берестовѣмъ ... и възложивъша и на сани и везоша и поставиша и въ стѣи Бѣи цркви . юже бѣ самъ созлалъ и вложиша и въ гробѣ мраморани . справаше тѣло его с плачемъ великѣ блѣжнаго кназа» [26. Стб. 115].

Валентин Седов, досліджуючи архітектуру князівських усипальниць, прийшов до наступних висновків: князів хоронили у кам'яних або мармурових саркофагах, останні виготовлялися заздалегідь або ж і безпосередньо перед самим похованням (як це відбувалося при смерті чернігівського князя Давида Святославича у 1123 р.); спочатку саркофаги розміщали в окремих приділах, призначених для поминальних служб; пізніше почали ставити саркофаги під підлогою, але у чотирьох- та шестистопних храмах робили в стінах арксолії, які фіксували місця поховань та були прикрашені відповідними фресковими композиціями. Арксолії розташовувалися вздовж стін храму, найбільш значні – в південно-західному компартименті основного об'єму і бічних сторонах нартексу²⁵; приділи-усипальниці та каплички-мавзолеї ставилися з різних сторін храму, але мали входи зі сторони церкви; поховальні галереї, апсидки з саркофагами розташовувалися переважно з північної та західної сторін храмів; криті притвори, добудовані до храмів, теж містили арксолії з похованнями (рис. 14–17, 19–21 [51]). Причому ці традиції характерні для всієї території Київської Русі.

Ці традиції, безперечно, були запозичені з Візантії. Більшість візантійських василевсів були поховані в церкві св. Апостолів, у якій знаходилися мощі св. Тимофія, св. Андрія Первозванного та євангеліста св. Луки, і яка була резиденцією патріархів. Ця церква була зруйнована у 1461 р., але поховання були перенесені до церкви св. Ірини (збудована у IV ст.), яка збереглася і з 1869 р. перетворена на Археологічний музей. На подвір'ї цього музею виставлені чотири порфірові саркофаги, в яких були поховані василевси (рис. 22). Золото та коштовні прикраси з саркофагів були зняті ще у 1196 р. василевсом Олексієм III Ангелом. Саркофаги мали таблиці та епітафії супроводу [67; 71; 74]. У храмі св. Апостолів усипальниці василевсів були поза стінами церкви з західної сторони у двох галереях проти південної і північної сторін вівтаря і закривалися окремими дверима [25. С. 58–62].

Могили візантійських василевсів та членів їхніх родин в інших храмах, а також типікон монастиря Пантократора та інші джерела дозволяють стверджувати, що ці поховання, як і поховання руських князів, знаходилися в приділах, каплицях-мавзолеях з входом з церкви, окремих галереях, а самі саркофаги переважно в арксоліях (рис. 23–24) [62].

Так, василевс Іоанн II Комнін «був похований збоку при вході в храм монастиря Пантократора, не в самому храмі, а в ірої²⁶ біля нього. Стіна храму

²⁵ У Борисоглібському соборі в Чернігові (XII ст.) арксолії в стінах розташовані по три на північній і південній стінах нартексу і кутових західних комірках науса, над якими розміщені виступи П-подібних у плані хорів. Князь Юрій Довгорукий († 1157) був похований в арксолії у північному торці нартексу церкви Спаса на Берестові [29]. Арксолії знаходилися у стінах більшості церков і в наступні періоди. Михайло Рожко знайшов арксолію в стіні апсиди у Лаврові, де за переказами був похований князь Лев Данилович [50].

²⁶ іроїον – каплиця-приділ, мавзолей.

тут виведена аркою і біля гробниці відкривається широкий вхід. Гробниця зроблена з каменю, котрий відблискує чорним кольором і являє собою щось похмуре; камінь розділяється на сім підвищень. Недалеко від гробниці лежить на п'єдесталі і приймає поклони червоний камінь, величиною в людський зріст, який раніше знаходився в храмі Ефесу. Кажуть, що це той камінь, на якому Христос після зняття з хреста був повитий плащаницею і помазаний смирною. Василевс перевіз його звідти і, поклавши на свій хребет, – так як то був камінь, на якому лежало божественне тіло, ставши тим, чим був помазаний, переніс його від Вуколеонової пристані до самого храму, який знаходився у вежі Великого палацу. Але потім, через якийсь час невдовзі по смерті василевса, і цей камінь був взятий з палацу і перенесений сюди, щоби голосно і ясно проголошувати, скільки діянь здійснив і як трудився той, хто лежить безмовно тепер в могилі» [58. С. 287–288]. Цей фрагмент з розповіді сучасника блискучого візантійського письменника Микити Хоніата (1155–1213) яскраво демонструє світоглядну сторону тогочасної еліти щодо поховань василевсів.

Поховання германських королів та імператорів Римської (пізніше Священної Римської) імперії також наслідувало візантійські традиції. Двірцева капела-усипальниця Карла Великого, збудована за життя правителя у 796–806 рр. в Аахені за канонами візантійської архітектури (восьмигранник з куполом на восьми стовпах в розрізі 32 м і висотою 31 м), містила саркофаг з тілом імператора. Саркофаг тричі відкривався (у 1000, 1165, 1215 рр.), а останки перекладалися в нові саркофаги, у 1798 р. вони були перенесені в ризницю, а інсигнії імператорської влади відправлені до Відня. Спочатку імператор був похований сидячим на троні, трон цей був вийнятий у 1000 р. і до 1531 р. використовувався діючими імператорами, нині він знаходиться окремо в капелі [76]. Ранні поховання візантійських імператорів теж були в сидячому положенні, а тіла бальзамувались.

Найбільше імператорських поховань XI–XIII ст. зосереджено в Шпайєрському імперському соборі св. Марії (Kaiser- und Mariendom zu Speyer), збудованому у 1030–1061 рр. в м. Шпаєр при впадінні р. Шпайєрбах в Рейн (нині земля Пфальц-Рейланд). Собор загальною довжиною 134 м, висотою середнього нефу 33 м, а бокових веж 65 м і 71 м (рис. 25), містить під трабсентом і хорами величезний склеп-крипту розмірами 65х71 м (загальною площею біля 850 м²) і висотою 6,5 м, будівництво якої було розпочато у 1027 р. і завершено у 1041 р. У крипті міститься 42 хрестових склепіння, які підтримують колони (рис. 26). Крипта збудована з тесаного каменю-пісковика та жовтої цегли [72; 75]. Імператори поховані в кам'яних саркофагах в арксоліях (рис. 27–28), на саркофазі Рудольфа I Габсбурга († 1291) вперше поміщене різьблене зображення імператора з інсигніями влади (рис. 29). Цікаво, що крипта собору після руйнацій і пограбувань французькими солдатами у 1687 р. була замурована і віднайдена лише у 1900 р. в ході реставраційних робіт.

Таким чином, підводячи певні підсумки, можна стверджувати, що княжі поховання (можливо, за виключенням ченців з княжих родин) у Холмському соборі Пресв. Богородиці знаходилися в кам'яних саркофагах, які могли бути розмішені у арксоліях по всій церкві, або ж в арксоліях у притворах чи бічних галереях. При цьому саркофаг з похованням короля Данила, напевно, був мармуровим. І, скоріше всього, його встановили у спеціально збудованій каплиці-мавзолеї, вхід до якої був зі сторони церкви. Король хворів довго, і до його смерті готувалися. Не виключено також, що під собором Пресв. Богородиці знаходилася крипта, збудована за шпайерським зразком, що, враховуючи спорідненість Романовичів з Гогенштауфенами, цілком правдоподібно. Російський дослідник проф. Сергій Заграєвський прямо пов'язує розвиток кам'яного будівництва навіть у Володимиро-Суздальській землі з Шпейерським собором [23. С. 40–41]. Будівництво шпайерської крипти розпочалося ще до будівництва собору і тривало 14 років.

Освічений холмський єпископ Яків Суша (1610–1687) у другій половині XVII ст. не тільки не знав нічого про князівські і королівське поховання в соборі, але й не мав жодних відомостей про князів у Холмі взагалі. Це важко пояснити, оскільки його сучасник Феодосій Софонович (†1677) не тільки був добре обізнаним з літописами, але й користувався більш повною редакцією Іпатіївського літопису [див.: 53]. Крім того, про короля Данила згадували всі польські хроністи, праць яких просто не міг не знати Яків Суша. Можливо, що після перебудов, які зменшили розміри князівського собору, залишивши рештки окремих стін назовні, князівських та єпископських саркофагів з раннього храму уже не було. Куди ж вони могли подітися? За цей період ворожі війська не брали Холм і не руйнували його храмів. У 1387 р. Холм та Холмська земля остаточно були включені до складу Польського королівства. З 1434 р. Холм став центром Холмської землі у складі Руського воєводства, залишаючись центром православної єпископії, якій належав собор Пресв. Богородиці. Холмсько-белзька римо-католицька єпархія, яка виникла пізніше – аж у 1417 р., у XVI ст. мала лише близько 60 парафій, тоді як православних парафій було разів у десять більше. Жодних відомостей про релігійне протистояння, яке би могло відбитися на долі собору Пресв. Богородиці, не збереглося. Тож припускати навмисні руйнації князівських поховань немає підстав. Але, якби вони були доступні огляду у XVII ст., то Яків Суша про них обов'язково згадав би.

Перебудови кінця XV – початку XVI ст., які зменшили розміри собору, залишивши частину стін за межами собору (можливо, з бічними галереями або ж притворами, де знаходилися арксолії з саркофагами), відбувалися у період, коли не тільки холмські православні єпископи, але і вся православна церква в українських землях переживала важку кризу. Безперечно, що за таких умов холмські єпископи не могли знайти ресурси, щоби перекласти важкі князівські саркофаги на нове місце. Щоб їх зберегти, ці місця могли бути закладені цеглою або каменем. Саркофаги могли бути і зруйновані, а останки складені і замуровані

в так званих костницях під підлогою храму. В цей період міг бути замурований вхід до крипти (якщо така була в соборі), особливо, якщо цей вхід знаходився назовні після виконаних перебудов храму. У будь-якому випадку ні Яків Суша, ні Лев Кішка не знали нічого про поховання у храмі правлячих князів і короля Данила. Тобто у їхні часи місцезнаходження поховань було незнаним.

Що ж стосується княжих інсигній та іншої атрибутики, то вже у XI ст. у домовини клали тільки їхні символічні копії, як у князівських похованнях з Давид-Городка [73. S. 272] чи в гробниці Казимира III в Зигмунтовський каплиці на Вавелі. У новому храмі продовжувалися поховання єпископів та представників православної еліти.

При будівництві нинішнього храму залишки попереднього були повністю розібрані, за їхній рахунок вирівняна і піднята площадка. При цьому костниці могли бути порушеними і на цей раз вже перемішані в довільному порядку, так як ніхто не пам'ятав осіб, які там були поховані. Були зведені нові крипти, в яких були розміщені поховання періоду існування нового собору. Як справжні християни, будівничі нового собору мусили подбати про те, щоби останки і далі лежали на території церкви, де їх було поховано. Більшого вони просто не могли зробити. Королівський та князівські саркофаги могли зберегтися неушкодженими до наших днів лише у двох випадках:

- якщо при будівництві першого собору Пресв. Богородиці була закладена крипта за зразком шпейєрівської, нижче рівня фундаменту першого собору. У такому випадку ще при його перебудовах до початку XVII ст. вхід до цієї крипти був замурований і до часів Якова Суші про неї уже не знали;
- якщо аркосолії із саркофагами внаслідок перебудов храму опинилися за його межами і були закладені цеглою або камінням, а пізніше при вирівнюванні площадки архітектором Паоло Фонтана (1696–1765) опинилися нижче її рівня.

У будь-якому з цих випадків пошуки можливого розташування крипти чи залишків стін з аркосоліями мусять базуватися на плані першого князівського собору, включаючи бічні галереї та приділи. Без локалізації такого плану будь-які пошуки позбавлені сенсу. Продовження досліджень Богородичного собору, дитинця давнього Холму і його споруд, поза сумнівами, обіцяє багато цікавих знахідок, які допоможуть розв'язати таємниці королівської столиці Данила Романовича.

1. *Айналов Д.* Судьба киевского художественного наследия // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. 12. – Пет-роград, 1918. – С. 32–34.

2. *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці. – Львів, 2001.

3. *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013.

4. *Архипова Е. И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // *Российская археология*. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
5. *Архіпова Є. І.* Архітектурно-пластинчатий декор та саркофаги Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. – К., 1996. – С. 65–67.
6. *Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // *Записки НТШ*. – Т. 225. – Львів, 1993. – С. 393–405.
7. *Баран О.* Холмський пом'яник (за текстом збірника Лева Кишки) // *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 192–208.
8. *Батюшков М.* Холмская Русь. – СПб., 1887.
9. *Баумгартен Н.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-Родословного Общества в Москве*. – Т. 5. – 1909. – Вип. 1 (17).
10. *Буко А.* Некоторые проблемы археологии и истории средневековых Холма и Столпье в свете новых исследований // *Записки Ин-та истории материальной культуры РАН*. – 2009. № 4. – С. 199–221.
11. *Висоцький С. О.* Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // *Слов'яноруські старожитності*. – К., 1963. – С. 145–156.
12. *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.
13. *Войтович Л.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: історичні науки. – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 48–50.
14. *Войтович Л.* Князь Лев Данилович. – Львів, 2012.
15. *Войтович Л.* Родина князів Острозьких // *Записки НТШ*. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 356–360.
16. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996.
17. *Войтович Л.* Холмський пом'яник. Спроба ідентифікації князівських імен // *Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль*. – Львів, 2000. – С. 39–41.
18. *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958.
19. *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // *Записки НТШ*. – Т. 41. – Львів, 1901.
20. *Дашкевич М.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1973.
21. *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. – Львів, 2005. – С. 74–91.
22. *Дашкевич Я.* Розселення вірмен в Україні в XI–XVIII ст. // *Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*. – Львів, 2012.
23. *Заграевский С. В.* Новые исследования памятников архитектуры Владимиро-Суздальского музея-заповедника. – М., 2008.

24. *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855.
25. *Иоанн, иеромонах.* Обрядник византийского двора как церковно-археологический источник. – М., 1895.
26. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 2001.
27. *Исаевич Я. Д.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1966. – С. 74–81.
28. *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Т. 4. – М., 1992.
29. *Красицкий Д. Ф., Федоренко П. К.* Усыпальница Юрия Долгорукого. – Москва; Ленинград, 1948.
30. *Лабинцев Ю. А., Щавинский Л. Л.* Живая древность: литературная традиция культа иконы Богоматери Холмской до наших дней // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2002. – № 2 (8). – С. 14–25.
31. *Лебединцев П. Г.* О святой Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г. – Т. 1. – К., 1878. – С. 91–92.
32. *Лонгинов А. В.* Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV века // Чтения в Об-ве истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1887. – Кн. 2. – С. 3–50.
33. *Лукомський Ю.* Воскресенська церква XII–XIII століть в Крилосі // Записки НТШ. – Т. 421. – Львів, 2001. – С. 275–298.
34. *Лукомський Ю.* Загадкове жіноче поховання в Успенському соборі давнього Галича // Чернігів в середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 310–321.
35. *Лукомський Ю.* Результати, проблеми і перспективи архітектурно-археологічних досліджень на терені княжого Галича // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. – Галич, 2004. – С. 121–127.
36. *Лукомський Ю., Томенчук Б., Мельничук О.* Некрополь Успенського кафедрального собору // Успенський собор в Галичі. Минуле, сучасне, майбутнє. – Галич, 2006. – С. 45–50.
37. *Майоров А. В.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – СПб., 2011.
38. *Макаренко М. О.* Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Ч. 36.1. – К., 1930. – С. 27–96.
39. *Назарко І.* Київські і галицькі митрополити: біографічні нариси (1590–1960). – Рим, 1960.
40. *Нікітенко Н. М.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика. – К., 1999.
41. *Нікітенко Н. М.* Усипальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми // Матеріали Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – Ч. 2. – К., 1995. – С. 379–380.
42. *Нікітенко Н. М.* Чи мандрував саркофаг по собору? (Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология. 2001. № 1. С. 37–44) // Наукові записки університету «Києво-Могилянська Академія». – Т. 19: Історичні науки. – К., 2001. – С. 67–73.

43. Нікітенко Н. М. Під покровом Святої Софії: Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000.
44. Оригінал // Российская государственная библиотека. – Ф. 256 (Румянцова). – Евангелие XIV в. – № 106.
45. Пастернак Я. Галицька катедра в Крилосі. Тимчасове звідомлення з розкопів у 1936 і 1937 р. // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 1–21.
46. Пастернак Я. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег; Торонто, 1968.
47. Пастернак Я. Старий Галич. Архітектурно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944.
48. Петрушевич А. С. Холмская епархия и святители ее по 1866 год. – Львов, 1867.
49. Пуцко В. Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // *Byzantinobulgarica*. – V. 8. – Sofia, 1986. – С. 287–312.
50. Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря // Давні обителі України. Архітектура. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 23. – 2002. – С. 16–22.
51. Седов В. В. Погребения «святых князей» и архитектура княжеских усыпальниц Древней Руси // Восточнохристианские реликвии / отв. ред. А. М. Лидов. – М., 2003. – С. 447–481.
52. Січинський В. Місто Холм. – Краків, 1941.
53. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова і коментарі Ю. Мицика і В. Кравченка. – К., 1992.
54. Суша А. Документальна спадщина Якоба Суши. Да 400-годдзя з дня народження // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. – Вип. 12. – Мінск, 2010. – С. 32–68.
55. Тоцька І. Ф. До вивчення некрополя Софії Київської // Київський Болховітинівський збірник. – К., 1993. – С. 122–139.
56. Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф. До історії північної галереї Софії Київської // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 119–128.
57. Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів, 2005.
58. Хониат Никита. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. – Т. 1: (1118–1185). – СПб., 1860.
59. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 413.
60. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. – Львов, 1863.
61. Янин В. Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. – М., 1988.
62. Brooks S. Sculpture and the Late Byzantine Tomb // *Byzantium Faith and Power (1261–1557)* / Ed. by H. C. Evans. – NY., 2004. – P. 95–103.
63. Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu // *Archaeologia Historica Polona*. – T. 15/1. – 2005. – S. 69–83.
64. Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja księżęca na «Wysokiej Górcie» w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 7. – Львів, 2013. – С. 175–186.
65. Czernicki K. Chełm, przeszłość i pamiątki. – Chełm, 1936.
66. Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 293–294.

67. Dawney G. The Tombs of the Byzantine Emperors of the Church of the Holy Apostles in Constantinople // *The Journal of Hellenic Studies*. – Vol. 79. – 1959. – P. 27–51.
68. Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // *Rocznik Chełmski*. – T. 14. – Chełm, 2010. – S. 7–28.
69. Dzieńkowski T., Gołub S. Tajemnice książęcej rezydencji // *Kultura Chełmska*. – R. 5. – Chełm, 2012. – S. 6–7.
70. Grabar A. *Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e – XIV-e siècle)*. – Paris, 1976.
71. Grierson Ph., Mango C., Ševčenko I. The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337–1042). With an Additional Note // *Dumbarton Oaks Papers*. – Vol. 16. – 1962. – P. 1–63.
72. Haas W. Die Erbauer des Domes zu Speyer. Bauherren – Architekten – Handwerker // *Zeitschrift für Kunstgeschichte*. – Bd. 29. – 1966. – S. 223–240.
73. Jakimowicz R. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawid-gródku // *Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności*. – T. 42. – 1937. – № 2. – S. 272.
74. Janin R. La siege de Constantinople et la Patriaarchat Oecuménique. Les églises et les monastères. – Paris, 1969.
75. Jericke H. Der Speyer Dom und seine Bedeutung als zentrale Grablege des abendländischen kaisertums in 12. Jahrhundert // *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. – Bd. 154. – 2006. – S. 77–110.
76. Kanceler K. Der die Gebeine Karl des Grossen enthaltende Behälter. – Aachen, 1859.
77. Susza J. Phoenix tertiatio redivivus, albo starożytny chełmski Panny y Matki Przenayświętzey sławą cudownych swoich dzieł potrecie ożyły. – Zamość, 1684.
78. Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim* / Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. – Bydgoszcz, 2011. – S. 47–66.
79. Zimmer B. *Miasto Chełm*. – Warszawa; Kraków, 1974.

Leontiy Voytovych

MARVELS OF THE CAPITAL CITY OF KING DANYLO ROMANOVYCH

The article provides an attempt to solve some mysteries in the early history of Kholm – the capital city of king Danylo. Such were questions of the personalities of original architects of the city central quarter, its primeval outlook, especially that with the Cathedral of the Holy Mother of God, building traditions, who were buried in the Cathedral and where exactly. The written and archaeological sources were thoroughly studied. Detailed analysis was made of Russian, Byzantinian and West European funeral traditions of the entombment in the cathedrals. An attempt was made to compose the list of persons of principal origin who could have been buried in the cathedral of the Holy Mother of God.

Key words: Kholm, King Danylo Romanovych, Cathedral of the Holy Mother of God, Bishop Johann, Kholm «In memoriam», entombment in the cathedrals.

Рис. 1. Чудотворна Холмська ікона Богородиці

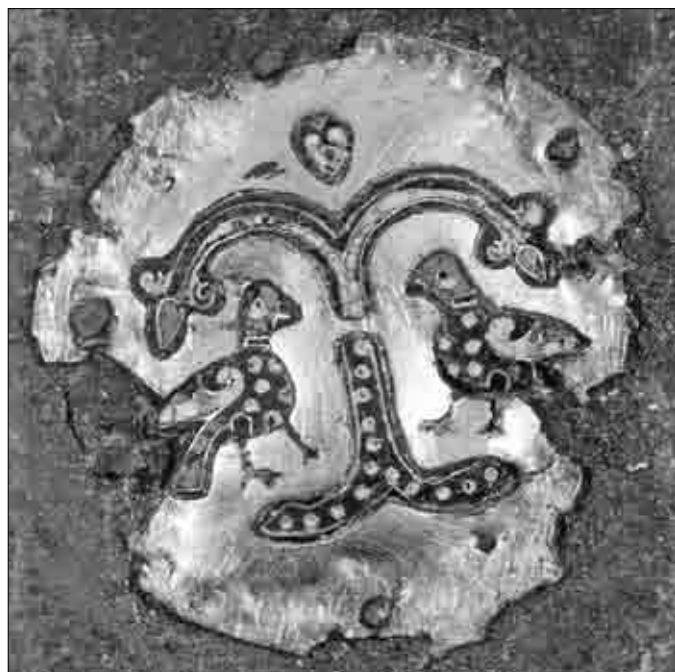

Рис. 2. Золота емалева пластина з Холмської ікони Богородиці

Холм-2013. Українська робоча група

Рис. 3. Спільне фото української робочої групи.
Зліва на право: Василь Петрик, Леонтій Войтович, Віра Гупало,
польський студент, Юрій Лукомський, Василь Слободян

Рис. 4, 5. Фото з розкопок Холма експедицією А. Буко

Рис. 6, 7. Фото
з розкопок Холма
експедицією А. Буко

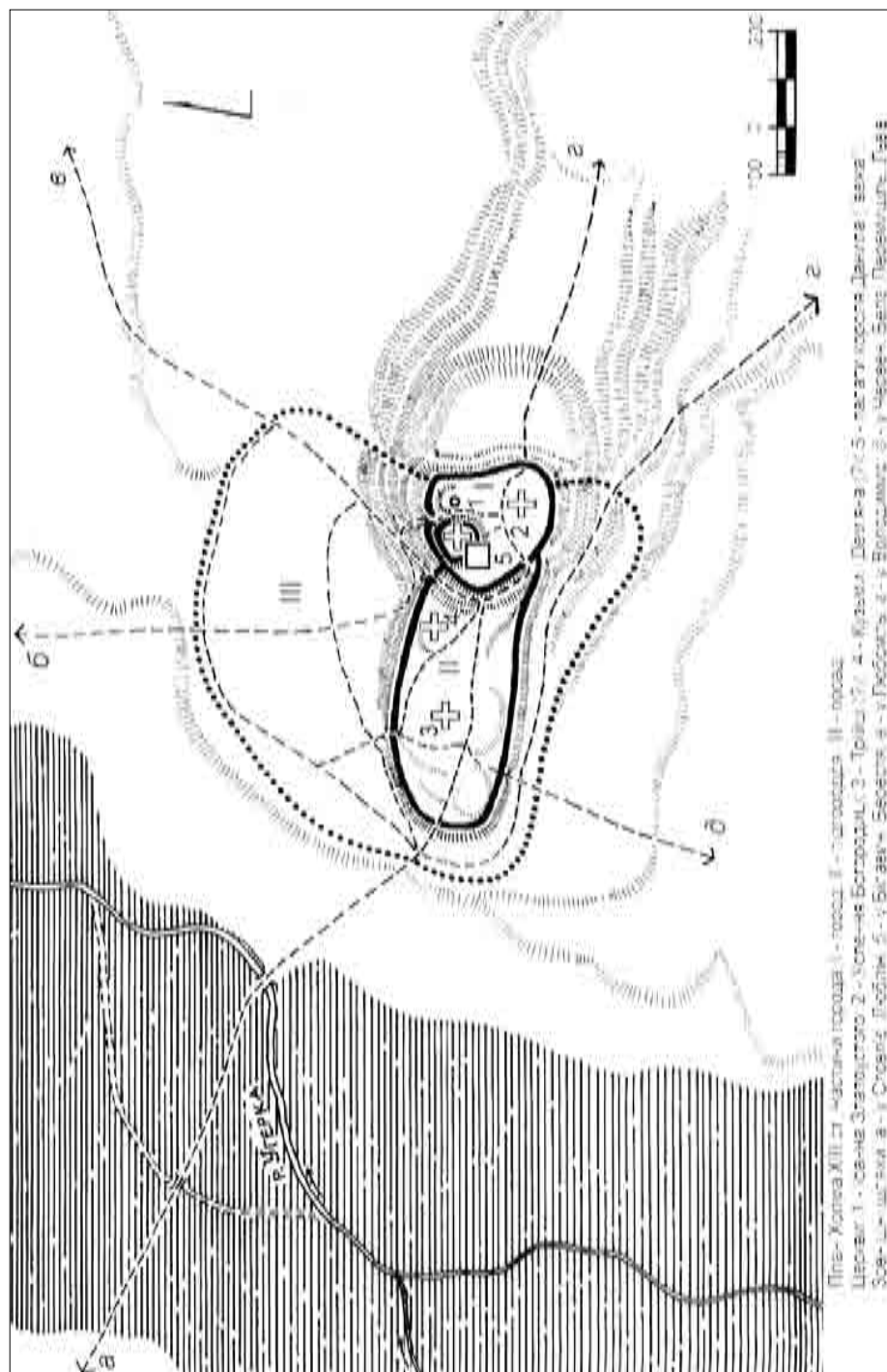

Рис. 8. План Холма (за В. Петриком)

Рис. 10. Саркофаг Ярослава Мудрого.
Розкриття 1964 р.

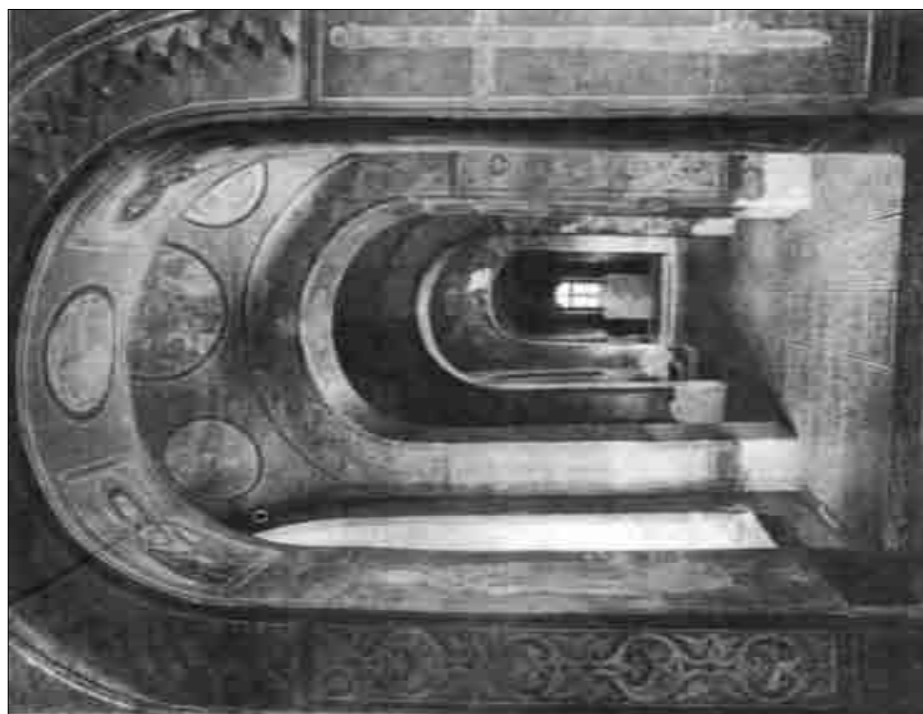

Рис. 9. Інтер'єр Володимирського вігара Київської Софії.
В даліні – саркофаг Ярослава Мудрого

Рис. 12. Поховання в Мартирівській паперті
Новгородської Софії

Рис. 11. Саркофаг Ярослава Осмомисла
в Успенському соборі Галича
(розкопки Я. Пастернака 1937 р.)

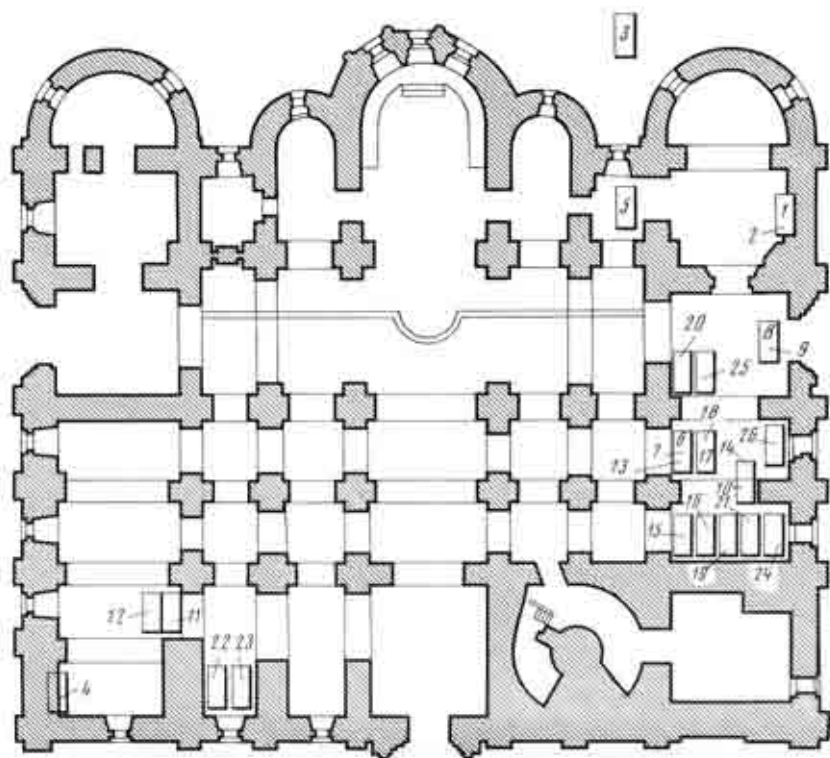

Рис. 13. Найдавніші поховання Новгородської Софії (за В. Яніним)

Рис. 14. Аркосолій церкви Бориса і Гліба в Кідекші
з білокам'яним саркофагом

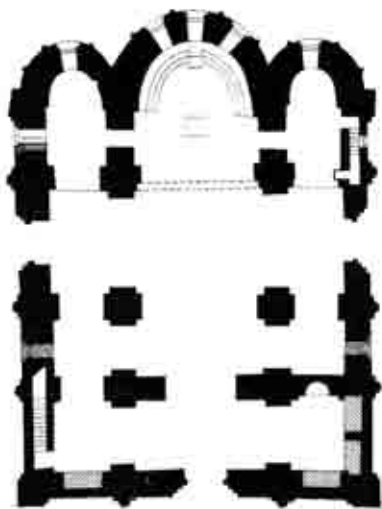

Рис. 15. Арксолій Кирилівської церкви в Києві (за В. Сєдовим)

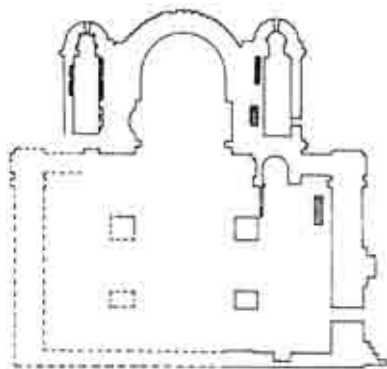

Рис. 16. Поховання в церкві св. Ірини в Києві (за В. Сєдовим)

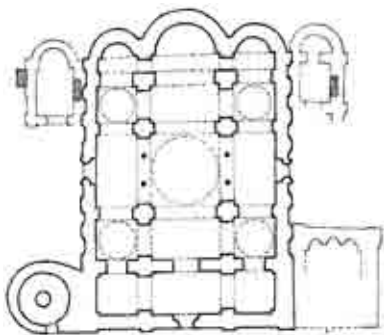

Рис. 17. Поховання в Спасо-Преображенському соборі в Чернігові (за В. Сєдовим)

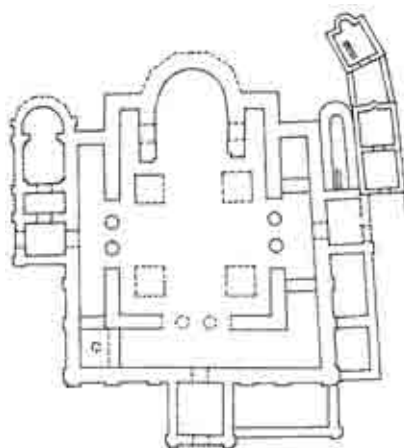

Рис. 18. Поховання в приділах собору св. Михайла в Переяславі (за В. Сєдовим)

Рис. 19. Поховання князя Святослава Всеволодовича в арксолії Георгіївського собору в Юр'єві-Польському

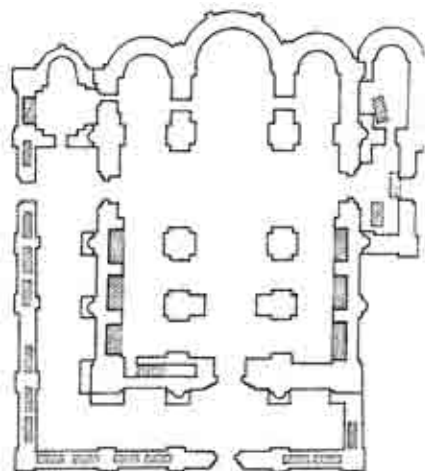

Рис. 20. Поховання собору св. Бориса і Гліба в Чернігові (за В. Сєдовим)

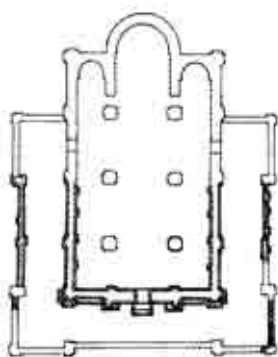

Рис. 21. Поховання в монастирі св. Єфросинії в Полоцьку (за М. Каргером)

Рис. 22. Саркофаги Василевсів на подвір'ї Археологічного музею в Стамбулі

Рис. 23. Арксолій з похованням
в монастирі Вронтохіон в Містрі (1322 р.)

Рис. 24. Саркофаг деспота Епіру Феодора Ангела (Арта, 1270 р.)

Рис. 25. Шпаєрський собор св. Марії

Рис. 26. Вівтар крипти
в Шпаєрському соборі

Рис. 27. Арксоля з саркофагом Генріха V.
Крипта Шпаєрського собору

Рис. 28. Могила Конрада II
в крипті Шпеєрського собору

Рис. 29. Надгробок Рудольфа I Габсбурга

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ У ПЕРЕСОПНИЦІ

В статті публікуються результати археологічних досліджень поховальних комплексів XII(?)–XVII ст. у Пересопниці на Волині. Розглядається історико-географічний аспект локалізації храмів. Обґрунтовується висновок про розташування монастиря на дитинці літописного міста.

Ключові слова: археологічні джерела, монастир, літописне місто, Пересопниця, Волинь.

Літописний центр Погориння – місто Пересопниця – вже понад сорок років є об'єктом досліджень однієї археологічної експедиції, якою у 1974–1992 рр. керував В. С. Шолом'янець-Терський, а пізніше – автор статті. Протягом 25 польових сезонів роботами експедиції було охоплено усі без винятку складові частини археологічного комплексу літописного міста. В результаті цих робіт було встановлено та продатовано в повному об'ємі межі поширення культурних напластуваль, які залишилися від поселенських районів, укріплень та кладовищ середньовічної Пересопниці, вперше запропоновано схему історико-топографічного розвитку, яка без змін прийнята сучасними археологами [див.: 10; 13; 19].

Однією з найважливіших проблем, які вирішувались польовими роботами експедиції, були пошуки решток сакральних об'єктів – княжих церков та знаменитого монастиря Різдва Пречистої Богородиці, у якому в 1556–1561 рр. створювався перший переклад Євангелія українською мовою [14, 15]. Результати цих пошуків коротко, але оперативно публікувались у ЗМІ та наукових виданнях. Неодноразово ставились до відома державні органи з охорони пам'яток щодо збереження цінних культурних напластуваль. Однак важливі результати проведених експедиціями польових робіт стосовно розшуків сакральних комплексів літописної Пересопниці не були підкріплені детальними публікаціями археологічних матеріалів і, мабуть, з цієї причини часто залишалися поза увагою місцевих дослідників. У зв'язку з цим з'явилась необхідність зібрати воедино археологічні свідчення про локалізацію сакральних комплексів Пересопниці.

Сьогодні на території літописного міста відомо не менше шести таких сакральних місць, пов'язаних, насамперед, з поховальними комплексами. Два з них відомі завдяки наземним орієнтирам. Це – погост храму Св. Миколая та ур. «Пастівник», на якому з давніх часів стоїть кам'яний хрест [14]. Щоправда, у процесі вивчення опису маєтку, складеному в 1596 р., з'явилися підозри, що цей кам'яний хрест первісно міг стояти в іншому місці, на кургані [11. С. 29].

Перші згадки про велике на той час підплитове кладовище в цій околиці Пересопниці подавав ще В. Б. Антонович [7. С. 41]. Перші розкопки кладовища в ур. «Пастівник» були проведені у 1930-х рр. Так, в 1935 р., у зв'язку з повідомленням якогось Ружицького про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у Пересопниці, проводив дослідження відомий краєзнавець Якуб Гофман з Рівного [21. С. 249–250]. В одному з поховань було виявлено неоздоблений перстень із срібної стрічки, шириною 4 мм, з кінцями, що заходять один за другий, який дозволив датувати похованих ранньосередньовічним періодом.

Ймовірно, саме ці розкопки вплинули на формування легенди про місце розташування Пересопницького монастиря, підтриманої згодом О. Цинкаловським [17; 18. С. 233]. Саме завдяки даним цього дослідника, маємо перші археологічні свідчення про кладовище княжої доби на території дитинця та в центральній частині ур. «Замостя». Протягом 1938–1939 рр. О. Цинкаловський керував рятивними розкопками в Пересопниці.

Завдяки багаторічним спостереженням за земляними роботами протягом 1970–1980-х рр., в центрі другого укріпленого майданчика вдалося зафіксувати на глибині близько 1 м наявність безінвентарних тілопокладень невідомого часу, які, згодом, було пов'язано із головним храмом Окольного города [13. С. 35, рис. 5]. Хримова ділянка займала, очевидно, узбіччя головного майдану посаду, на який сходились під гострим кутом вулиці від в'їзних воріт дитинця та Окольного города на дамбі через долину р. Омелянівки. Згодом, під час нових спостережень за земляними роботами у 2011 р., було підтверджено західне орієнтування більшості поховань. Виявлене восени 2012 р. за 40 м південніше від основного масиву ще одне поодинокі поховання вдалося датувати XVII ст. (рис. 1).

Археологічним пошукам знаменитої монастирської обителі безпосередньо були присвячені розкопки польових сезонів 1979, 1992, 1993 рр. Спершу перевірі підлягала вищезгадана версія О. Цинкаловського стосовно розташування монастиря в ур. «Пастівник». Вперше поховання поруч хреста вдалося зафіксувати ще 1977 р. Тоді на північ від хреста, поруч з місцем, де захмелілий тракторист виорав рештки похованих, було закладено розвідковий шурф, розмірами 2х2 м [2. С. 16]. Похований головою на захід знаходився на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями зафіксувати не вдалося, оскільки поховання було виявлене вище суглинкового шару, який переходив у цьому місці в материк на глибині 1,4 м. Поруч похованого знайдено фрагмент кераміки кінця X ст.

У 1979 р. в ур. «Пастівник» поряд з кам'яним хрестом було закладено розкоп площею 52 м² (рис. 2). Археологічними дослідженнями 1977–1986 рр. було виявлено на цьому місці 12 безінвентарних поховань, три ями, заповнені кістками із поруйнованих поховань, а також, на відстані 3,8 м на північний схід від кам'яного хреста, дві вирізані з вапняку плити, розмірами 2,15х0,61–0,66х0,19–0,25 м та 1,88х0,58–0,69х0,25 м (рис. 3). 2011 р. їх було повторно відкопано і залишено для експонування відвідувачам новоствореного Культурно-археологічного центру.

Дослідження 1979 р. на широкій площі навколо хреста показали присутність на цій території також культурних напластувань X, XII–XIII та XV–XVII ст. [4. С. 11]. Серед знахідок – фрагменти кераміки, залізні цвяхи, характерні для середньовіччя залізні ножі, половина вудила (рис. 4). Обстеження цієї ж території металошукачами влітку 2011 р. дозволило зібрати близько десятка монет XV–XVII ст.

11 похованих, досліджених 1979 р., знаходились на глибині 0,7–1,0 м від сучасної поверхні (рис. 5). З них лише один лежав головою на північний захід, решта були орієнтовані головами на південний захід. Досліджені поховання вписуються у два ряди, розташовані по лінії північ–південь. Не виключено, що підплитових поховань тут було значно більше, як про це подано в результатах польових обстежень В. Б. Антоновича [7. С. 41]. Однак, внаслідок багаторічної оранки, плити, зазвичай, поступово виорюються на поверхню, а відтак перешкоджають оранці та, нерідко, використовуються мешканцями як будівельний матеріал.

Ще одна ділянка культового призначення здавна відома в західному куті дитинця Пересопниці на території та навколо церковного погосту парафіяльного храму Св. Миколи. До сьогодні на цій ділянці можна помітити рештки двох кам'яних хрестів (рис. 6). Волинський історик-краєзнавець Юрій-Тадей Стецький, який побував тут у 70-их рр. XIX ст., зафіксував лише рештки кладовища при церкві. Зокрема, він згадує, що після останньої реставрації церкви Св. Миколая із старого цвинтаря вийнято поздовжній надмогильний камінь зі «слов'янським написом»: «Олена Горностаєва веліла сину своєму Олександру поховати тіло своє коло мужа», і покладено його під вівтар церкви [22. С. 181].

1938 р. О. Цинкаловським [20. С. 190] на дитинці, який протягом міжвоєнних років разом з валами залишався, переважно, орним полем, неподалік храму Св. Миколая на колишньому цвинтарищі, порушеному, очевидно, внаслідок вибиранням глини із західного кута під час земляних робіт 1936 р., було досліджено ґрунтові поховання княжої доби в супроводі різнокольорового намиста.

Протягом 1974–1995 рр. розкопками експедиції під керівництвом В. С. Терського було виявлено різноманітний матеріал, який характеризує діяльність сакрального центру протягом XII–XVII ст., а також фундаменти, ймовірно, восьмигранної культової споруди XIII ст. з великим різночасовим кладовищем та фундаментами житлових цегляних будівель XVI–XVII ст.

Розкопками 1992 р. вдалося зафіксувати на рівні фундаменту будівельні рештки восьмикутного дерев'яного храму, згорілого близько рубежу XIII–XIV ст. Поряд зібрано значну кількість долівкових глиняних полив'яних плиток для підлоги та церковне начиння. Хоча жодна з плиток не знайдена *in situ*, проте їхня різночасовість дозволяє припустити неодноразову перебудову храму протягом XII–XIV ст. Зокрема, фрагмент майолікової плитки товщиною 1,6 см з т. зв. «петлеподібним узором» (орнамент білою емаллю на темно-коричневому тлі, рис. 7), виявлений неподалік храмової ділянки в комплексі другої половини XIII ст. [12. С. 79], має аналогії у вузько датованих храмах: церкві Св. Апостолів

у Білгороді Київському 1197 р. (розкопки В. В. Хвойки) та Успенському соборі і Ризоположенській церкві на Золотих воротах Володимира Суздальського, зведених у 1190-х рр. [8. С. 117], а також на дитинці Плісеська (фонди ЛІМ–2472, 2474, КР–12950, 12952; розкопки Я. Пастернака 1940 р.: с-4, кв. 5, гл. 02–04 м; с-5, кв. 4, гл. 0,2–0,4 м, краї скошені, товщина 2,0 см).

Найбільшу кількість різноформатних долівкових плиток зібрано в північній частині погосту діючого храму Св. Миколая Чудотворця. Не виключено, що частина з них належала дослідженому 1992 р. на погості дитинця дерев'яному храму. Судячи з плану підвалин, він належав до ротонд октагонального типу. Храм вдалося простежити лише на рівні підвалин, від яких збереглися будівельні рештки на глибині близько 1 м від сучасної поверхні (рис. 8). Контури будівлі фіксувались у вигляді смуги з обвуглених шматків дерева, шириною 0,6–0,8 м та товщиною 3–10 см, які залягали у однотонному чорноземі. Їхня довжина – 10,3 м, ширина – 6,2 м. Решток долівки зафіксувати не вдалося. Ймовірно, верхні напластування з румовищем по згорілій будівлі було знесено під час підсипання пагорба південніше, на якому поставили сучасний храм у другій половині XVII ст., орієнтований, як і попередній храм, паралельно валам дитинця.

Подібний восьмигранний храм, датований також початком XIV ст., завдяки добре збереженим нижнім вінцям, досліджено у Мстиславлі [6. С. 225, рис. 8]. Аналогічною за розмірами гранчастою спорудою була також Воскресенська церква XIII ст. у Галичі, повторно досліджена Ю. В. Лукомським [9. С. 294–295].

На ділянці поміж існуючим храмом та підвалинами пізньосередньовічного у 1992–1993 рр. було досліджено великий гробівець, складений з брускової цегли та орієнтований, як і згадані церкви, паралельно граням дитинця (рис. 8). Його розміри – 2,75х2,4 м. Вертикальні стіни збереглись на висоту до 1 м (рис. 9). Цегляна кладка гробниці оштукатурена зовні товщиною до 2 см. Отже, гробівець принаймні у верхній частині був піднятий над поверхнею землі. Як виявилось пізніше, його було неодноразово по-варварськи пограбовано, внаслідок чого зникли навіть кістяки похованих у ньому.

Суцільні стінки, товщиною в 0,5 цегли (13–15 см), нерегулярно складені з червоної цегли-«пальчатки», розмірами, переважно, 26,7х12,5–13,0х5,5–6 см (зафіксовано всього 12 рядів). Купол, що починався на висоті понад 1 м над долівкою, складався з цегли, покладеної впоперек, тобто торцевою частиною назовні. На одній із цеглин зафіксовано специфічний знак (рис. 10). Спеціально облаштованого «вікна» до гробівця не зафіксовано. Очевидно, він мурувався під конкретне поховання. Долівка, що зафіксована на глибині 1,2–1,3 м від сучасної поверхні, теж викладена рядами цегли, орієнтованими аналогічно рядам цегли в куполі. Перехід стінок у купол починався вже на глибині 0,2–0,3 м від сучасної поверхні. Об'єм гробниці був засипаний чорною землею з шматками цегли, штукатурки (решток обваленого куполу). На долівці знайдено шматки людського черепа та залізну рамку з плоскої стрічки, шириною 48 мм і товщи-

ною 4 мм, розміром 44,5х21 см (розламалася на два шматки в процесі розкопок). Вона мала посередині коротшої сторони поздовжній проріз шириною 8 мм, можливо, для засову замка. Ця залізна рамка давніше була прибита короткими цвяхами до більшої дерев'яної вже зотлілої рами. Можливо, це був каркас труни, чи віконце гробниці. Враховуючи великі розміри гробниці, припускаємо її належність князівським похованням родини Чорторийських.

Ділянка площею близько 1 га, яку займало кладовище, вивчена нерівномірно. Розкопи та шурфи були розташовані суцільною смугою лише по її периметру та на приваловій північно-західній ділянці, наскільки це дозволяли умови – більша частина дитинця до сьогодні зайнята приватними садибами та церковним погостом (рис. 11). Усі 34 поховання, досліджені на цій території, виявилися практично безінвентарними, тому їхнє відносне датування обмежувалось стратиграфічним методом [16].

Ярус стратиграфічно найдавніших поховань, орієнтованих, переважно, на північний захід, залягає на глибині 1,0–1,4 м від сучасної поверхні поблизу від середньовічного храму. Найпівнічніше з цієї групи поховань (№5) було виявлене у південно-західному куті розкопу №1 1976 р. на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. Кістяк мав довжину 1,65 м, руки складені на грудях. Похована, ймовірно, – жінка, судячи із стану зубів, віком близько 50 років. З лівої сторони зібрано фрагменти скляних пастових браслетів зеленого та коричневого кольорів, а також залізний пустотілий предмет у вигляді з'єднаних кульок [1. С. 21]. Ще одне поховання з північно-західною орієнтацією було впущене у спалене житло кінця XIV ст., у зв'язку з чим було сприйняте як синхронна спаленню будівлі жертва ворожого наїзду [2. С. 8–9]. Однак, враховуючи пануючу на цьому ярусі орієнтацію похованих на кладовищі та стратиграфію залягання, можна допустити її синхронність похованню №1 1976 р.

На певних етапах існування межі кладовища, ймовірно, були розмитими, про що можуть свідчити останки перепоховання чотирьох тіл (рис. 12), покладених у яму, розміром 1,0х0,5 м, зафіксовану на глибині 1,2–1,6 м за 47 м східніше храмового погосту у розкопі 1980 р. [5. С. 7].

Ймовірно, неподалік південного валу дитинця стояв ще один храм (рис. 1). На це можуть вказувати досліджені 1978 р. чисельні поховання, що займають смугу із заходу на схід, довжиною понад 20 м [3. С. 11–12]. Вони залягають в передматериковому чорноземі на глибині 0,8–1,1 м. Поховані лежать головами на захід у випростаному положенні зі складеними руками. Біля одного з похованих знайдено калачеподібне кресало та залізний цвях, біля іншого – пастові намистини.

Ще одна храмова ділянка досліджена розкопками Б. Прищепи у 2003–2004 рр. на північно-східній околиці ур. «Пастівник». Окрім слідів підвалин, ймовірно, церковної дерев'яної споруди, тут вивчено 18 поховань, розташованих на глибині 0,8–1,0 м рядами на ділянці, довжиною близько 30 м. Всі вони орієнтовані головою на захід та стратиграфічно датуються XIII ст. Тут також знайдено уламок дзвону.

Сліди підвалин цієї ймовірної церковної споруди другої половини XII – першої половини XIII ст. простежено завдяки фундаментним рівчакам, що повторюють контури стін. Вірогідно, їх було викопано по периметру будівлі для того, щоб горизонтально покласти обв'язку стін. Дві поздовжні та одна бокова стіни будівлі утворюють прямокутник, а четверта (східна) стіна складається з двох частин, що утворюють тупий кут (так часто виділялася апсида у християнських дерев'яних церквах), так що у плані будівля п'ятикутна, розмірами 6,8х3,2–3,8 м.

З огляду на значну площу Окольного міста та передмість можна припустити наявність у Пересопниці ще інших храмових ділянок. Датування більшості відомих кладовищ княжою добою досі залишається, переважно, апіорним, адже з попередніх досліджень відомо, що поселенська структура Пересопниці досягла найвищого рівня розвитку саме у XII–XIII ст. Таким чином, з'ясування хронології існуючих у Пересопниці церковних погостів – справа широко-масштабних ретельних археологічних досліджень майбутнього.

1. *Терський В. С.* Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Карпато-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. – Львів, 1977 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 56. – 49 с.

2. *Терський В. С.* Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. (з 6 липня по 6 серпня). – Львів, 1978 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 69. – 48 с.

3. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р. – Львів, 1979 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 75. – 44 с.

4. *Терський В. С.* Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. – Львів, 1980 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 75. – 29 с., 17 фото.

5. *Терський В. С.* Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала з 14 серпня по 15 вересня 1980 р. – Львів, 1981 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 101. – 34 с.

6. *Алексеев А. В.* Проблема становлення культового оборонного зодчества Руси в свете раскопок в Мстиславе (Беларусь) // Российская археология. – № 4. – М., 1993. – С. 217–238.

7. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического Съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 36–133.

8. *Жервэ А. В.* Плинфяное строительство князя Всеволода Большое Гнездо // Архитектурно-археологический семинар: Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы: материалы научного заседания 14–15 мая 2002 г. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – С. 111–124.

9. Лукомський Ю. В. Воскресенська церква XII–XIII ст. у Крилосі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 241. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 275–298.
10. Терський С. В. Соціальна топографія літописних міст Надстубляниці в X–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції, 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95–97.
11. Терський С. В. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – №7–9. – Львів, 1993. – С. 28–32.
12. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002. – 108 с., іл.
13. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с., іл.
14. Терський С. В. Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2012. – №14. Серія «Історичні та політичні науки». – С. 106–110.
15. Терський С. В. Історико-археологічні закономірності локалізації монастирів (на прикладі монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці) // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 10. – Рівне, 2012. – С. 206–210.
16. Терський С. В. Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Вип. 17. – Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2014. – С. 256–263.
17. Цинкаловський О. Пересопниця // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – С. 16–20.
18. Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся». Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег, 1984–1986. – Т. 1; Т. 2. – 579 с.
19. Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. – М., 1995. – Вип. 2. Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66.
20. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s., XXXI tabl.
21. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – Т. 5. – 1960. – С. 231–259.
22. Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – 352 s.

Sviatoslav Tersky

ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF SACRAL COMPLEXES IN PERESOPNYTSYA

The results of archaeological investigations are published in the articles of the burial complexes of 12th(?) – 17th centuries in Peresopnytsya on Volyn. It explains the historical and geographical aspects of temple siting. Reasoned conclusion is offered concerning the temple's localization on the place of Old Rus city-fort.

Key words: archaeological sources, monastery, Old Rus town, Peresopnytsya, Volyn.

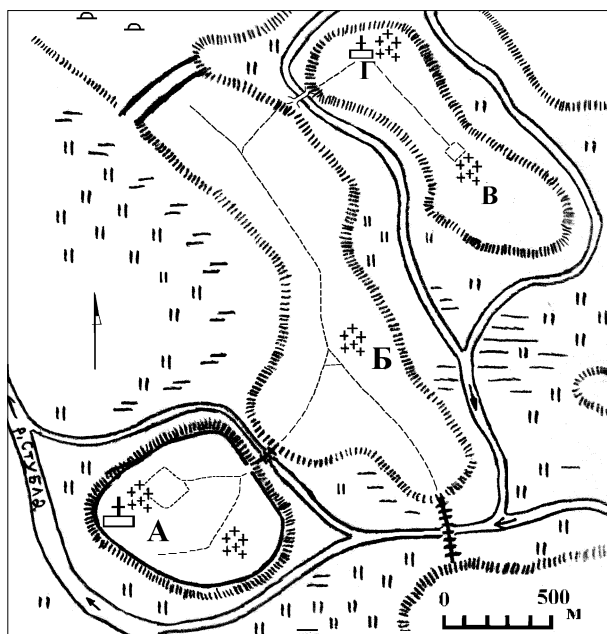

Рис. 1. Розташування ґрунтових кладовищ XII–XIII ст. у с. Пересопниця, Рівненщина. Умовні позначення: А – церквище Св. Миколая; Б – кладовище Окольного города; В – кладовище в ур. «Пастівник» біля кам'яного хреста; Г – рештки храму з кладовищем XIII ст.

Рис. 2. Пересопниця, ур. «Пастівник». Початок розкопок 1979 р.

Рис. 3. Пересопниця, ур. «Пастівник». Початок розкопок 1979 р.

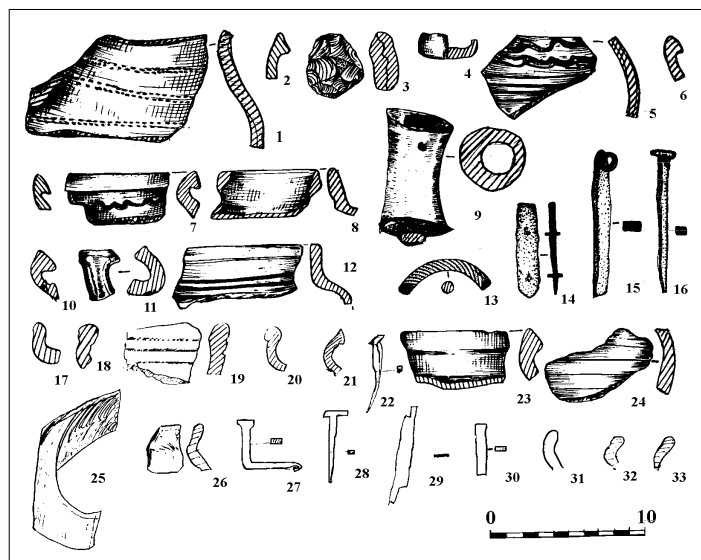

Рис. 4. Пересопниця, ур. «Пастівник».

Предмети з розкопок 1979 р.: 1, 2, 5–12, 17–21, 23, 24, 26, 31–33 – кераміка;
3 – кремень; 4, 13 – скло; 14–16, 22, 25, 27–30 – залізо

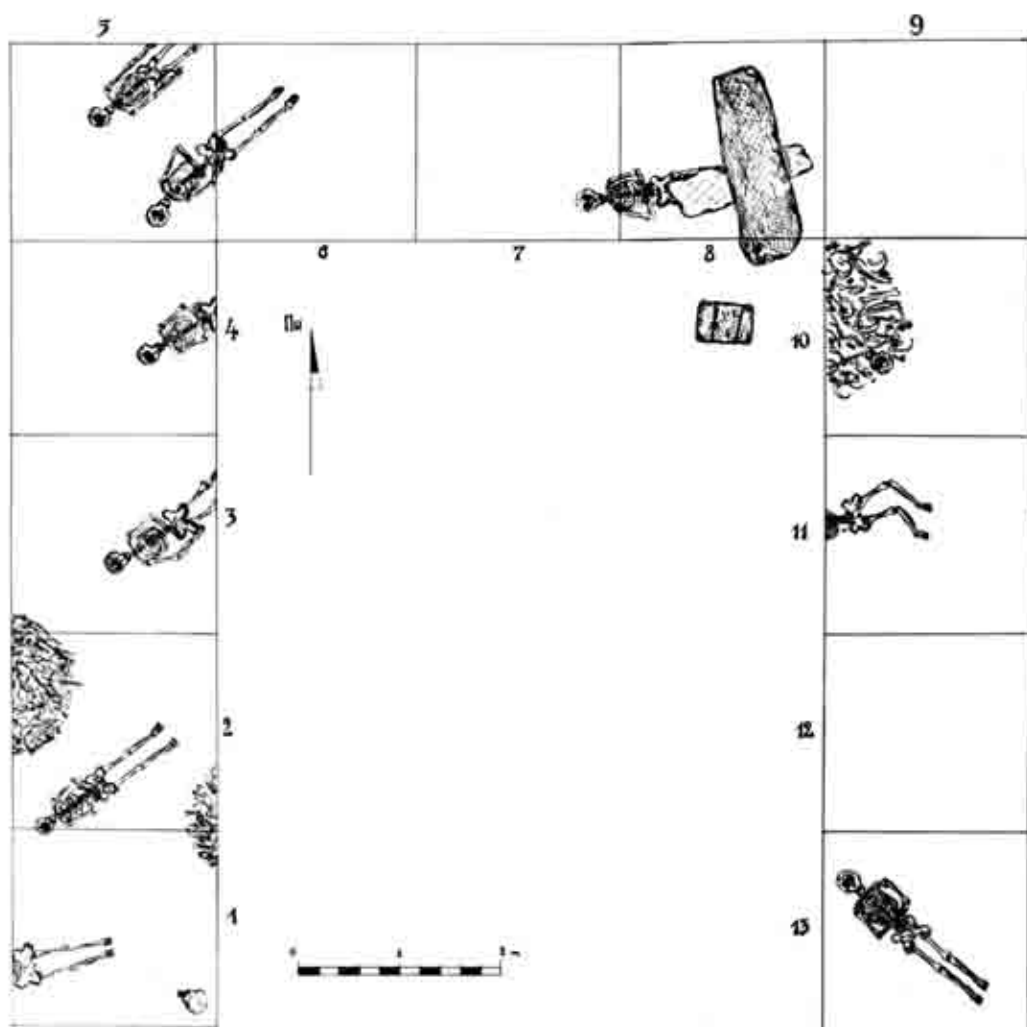

Рис. 5. Пересопниця, ур. «Пастівник».
План розкопок 1979 р.

Рис. 6. Пересопниця.
Кам'яний хрест північніше бабинця церкви Св. Миколая

Рис. 7. Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір».
Плитка XII–XIII ст. Розкопки 1988 р.

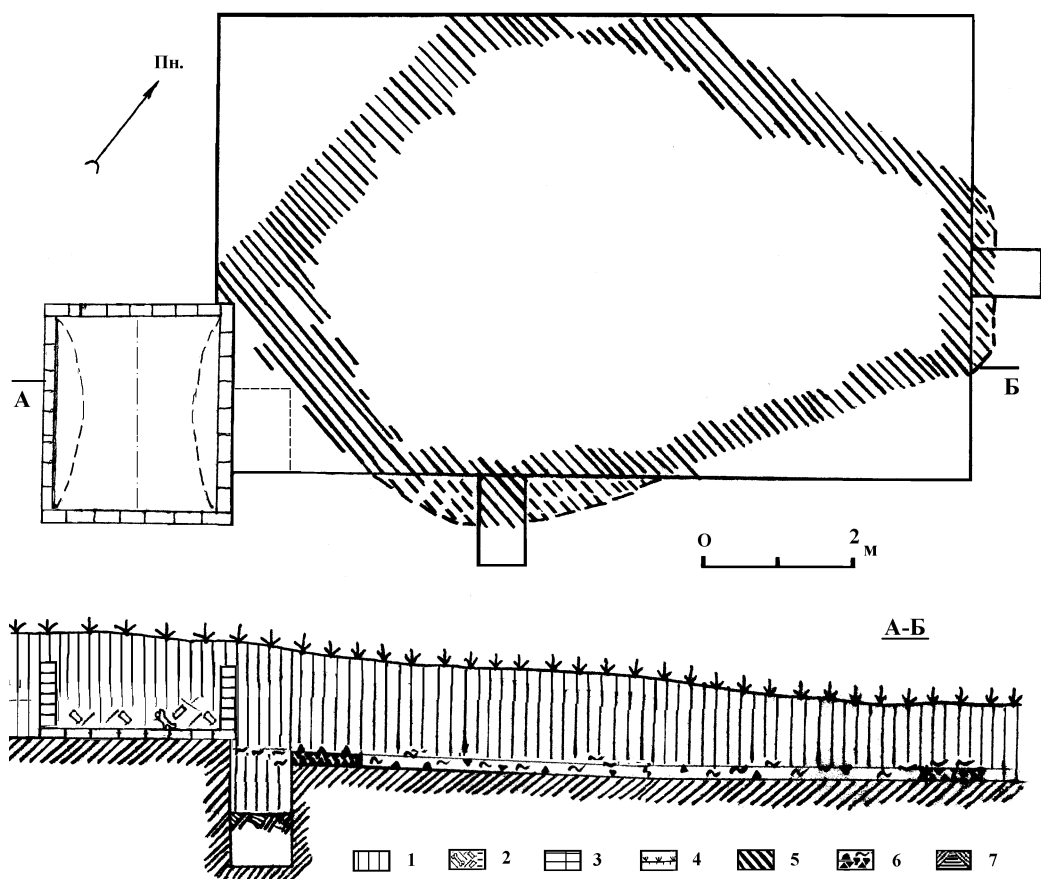

Рис. 8. Пересопниця, ур. «Шпихлір». План розкопу №1 1992 р.:
 1 – темний гумус; 2 – будівельне сміття та людські кістки;
 3 – цегляна кладка; 4 – дерновий шар; 5 – смуга будівельного сміття
 та обгорілого дерева; 6 – шар з горілим деревом; 7 – материк

Рис. 9. Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір». Дослідження гробівця XVII ст. Розкопки 1993 р.

Рис. 10. Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір». Цегла з горобівця XVII ст. Розкопки 1993 р.

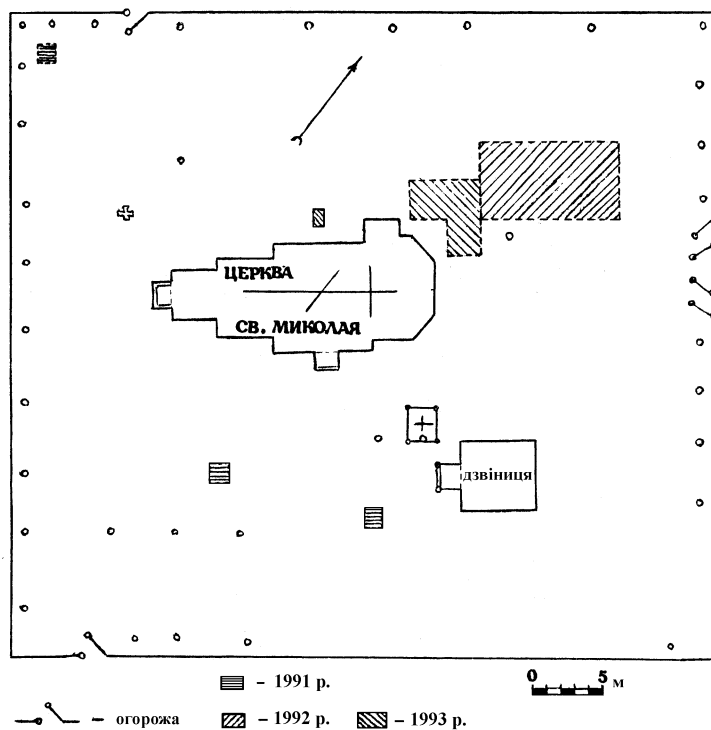

Рис. 11 Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір». Ситуаційне розташування розкопок на території діючого церковного погосту

Рис. 12. Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір». Поховання у північно-східній околиці кладовища. Розкопки 1984 р.

Рис. 13. Пересопниця, дитинець, ур. «Шпихлір». Перепоховання у ямі на глибині 1,4–1,8 м. Розкопки 1980 р.

УДК 904:911.3:[398.332.12-032.61]](477.82)“08/11”

Денис Козак

ГЛИНЯНА ПИСАНКА З ВОЛИНИ

Стаття присвячена знайденій на Волині у 2013 р. першій чітко локалізованій давньоруській глиняній писанці, яка є чудовим зразком майстерно виготовленого виробу ремісників Київської держави, одним із яскравих видів народно-декоративного ужиткового мистецтва цього періоду. Хрінницька знахідка свідчить про досить жваві контакти населення регіонів, що входили до складу держави Київська Русь, підтверджує єдність їхньої матеріальної та духовної культури.

Ключові слова: Київська Русь, Волинь, писанка, давньоруське житло-напівземлянка.

Поштовхом до написання цієї публікації стала знахідка на досліджуваному нами у 2013 р. давньоруському поселенні глиняної писанки, виготовленої методом поліхромного розпису, – першої чітко локалізованої знахідки цього типу на Волині. Поселення розташоване на північній околиці с. Хрінники Рівненської обл., на високому правому березі р. Стир, в урочищі «За мостом» (Хрінницьке водосховище), навпроти сьогоднішньої греблі, і займає площу розмірами приблизно 100х100 м (рис. 1).

Писанка знайдена у культурному шарі на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, на борту давньоруського житла-напівземлянки. Центральна частина житла – прорізана погребом для зберігання зерна польсько-литовської доби (XIV–XV ст.). Цілком вірогідно, що писанка була викинута з заповнення житла в процесі будівництва погребу.

Це була напівземлянка квадратної форми, орієнтована стінами за сторонами світу, розмірами 3,65х4 м, висота земляних стін – 0,8 м від рівня долівки. Середня частина житла прорізана спорудою польсько-литовської доби. Піч була побудована у південно-східному куті. Вона збереглася повністю. Лише тильна сторона печі у своїй верхній частині незначно зрізана під час влаштування котловану іншої споруди. Основа печі була врізана в материк на висоті 0,25 м. Її розміри – 1,5х1,55 м. Основа – близька до чотирикутної, піч – округла, верхнє склепіння – плоске. Висота печі складає 0,7 м від рівня долівки (рис. 2).

Устя печі мало поріг заввишки 0,15 м. У цьому порозі було зроблено чотири округлі в перерізі продухи, діаметром 7–9 мм, в сторону череня печі. Внутрішні стінки цих продухів – випалені. Долівка житла – рівна, добре втоптана, материкові стіни – вертикальні. Черінь печі влаштовано безпосередньо на материку. Його розміри – 0,85х0,90 м. По краях череня було виявлено ряд стовпових ямок від дерев'яного каркасу, на якому будувалися стіни та склепіння печі. Біля західного кута було виявлено сходинку, розмірами 0,5х0,7 м, яка розміщала на 0,55 м

вище долівки житла. У заповненні котловану зібрано невелику кількість уламків кераміки, яка дає змогу датувати житло кінцем X – початком XI ст. н. е. (рис. 3).

Глиняна писанка має форму невеликого яйця, розмірами 3,5–4 см. Виготовлена із звичайної глини стрічковим способом. У широкій частині писанки розміщений невеликий конусоподібний отвір, діаметром 4 мм. Цим отвором писанка настромлювалася на паличку під час нанесення орнаменту на її поверхню. В середині писанка пустотіла. В ній розміщена маленька кулька, очевидно, глиняна, яка «брязкає». Отже, писанка одночасно є і брязкальцем (рис. 4).

Писанка виконана в поліхромній техніці. Колір поливи темно-зелений. На нього накладено орнамент у вигляді жовтих фігурних дужок, що віддалено нагадують листок папороті або колосок. Дужки (стрічки) розпису не випуклі, а вдавлені в поверхню попереднього шару поливи. На думку дослідників цей ефект досягався шляхом розкачування писанки по рівній твердій поверхні [5. С. 47].

Дослідженнями визначено техніку виготовлення таких писанок [3. С. 141–144]. Після виліпки і випалу писанку, нанизану на паличку, занурювали у поливу. Після покриття основною поливою на неї наносили рідку поливу іншого кольору, в даному випадку жовтого. Для нанесення орнаменту майстер розділяв глиняне яйце вертикальними лініями на шість секторів. Через ряд ці лінії були глибшими, що добре простежується за заглибленими пазами. Таким чином, писанка має на поверхні три рівні сектори, у яких вміщався орнамент у вигляді листочків (колосків). Потім писанку знову розігрівали в печі для спікання та розгладження поверхні.

Основа писанки і її вершина не прикрашені орнаментом. Є думка, що кулька, яка міститься всередині писанки, потрапляла туди при наструмленні стрижня, що мало ймовірно [5. С. 47]. Вірогідніше припустити, що кулька виготовлялася спеціально і вставлялася всередину виробу майстром в процесі формування його перед випалом. Адже стержень є не у всіх виробах цього типу, зокрема дитячих брязкальцях.

Відомо, що писанка – це ритуальне яйце, тісно пов'язане з християнським святом Пасхи. Його сакральний зміст посилений орнаментальними мотивами. Сакральна роль ритуального яйця фіксується на території України з часу ранньої бронзової доби (друга половина III тис. до н. е.), а в епоху пізньої бронзової доби (II – поч. I тис. до н. е.) з'являються глиняні та кам'яні моделі яйця, проте без орнаментациї.

Використання яєць в ритуальних обрядах продовжують народи, що проживали на землях України і в ранньозалізний час (скіфи, сармати, германці). У давніх слов'ян яйце було символом сонця, його життєдайної сили, атрибутом весняних культових обрядів, пов'язаних з пробудженням землі. Продовженням слов'янської традиції інтерпретування яйця і є глиняні яйця-писанки періоду Київської Русі, виготовлені в поліхромному стилі. Ритуальний зміст писанки перейшов до християнських обрядів, тут писанка символізує Воскресіння

Христа. «Як із яйця народжується життя, що було сховане у ньому, так із гробу воскрес Син Божий» [2. С. 56–57].

У християнській символіці поширився й існує до наших днів звичай дарування яйця на Великдень з побажанням здоров'я і всякого добра. На честь цього весняного свята здійснюється фарбування яєць у вигляді писанок і крашанок. Культ розписного яйця з'являється, за переказом, з часу, коли Марія Магдалина піднесла римському імператору червоне фарбоване яйце із словами «Христос Воскрес».

Поява цих виробів, на думку дослідників [3. С. 141], пов'язана з процесом виготовлення полив'яних плиток для оздоблення стін та підлоги кам'яних храмів та палаців, в першу чергу при будівництві Десятинної церкви.

На території держави Київська Русь відомо близько 100 знахідок писанок, а в межах території України – біля 30 екземплярів. З них 22 зберігаються в Національному музеї історії України (м. Київ) [3. С. 141; 6. С. 92], а достовірно вивчено лише вісім писанок (рис. 5).

У літературі є дані про знахідки давньоруських писанок у різних регіонах України, здебільшого на території давньоруських міст-городищ (Пліснеськ, Жидачів, Звенигород, Київ), проте місця їх зберігання невідомі, в науковий обіг вони не введені. Виняток складають три писанки, виявлені І. К. Свешніковим у Звенигороді і опубліковані В. Д. Гупало [1. С. 82] (рис. 6).

Давньоруським писанкам присвячено лише кілька досліджень, зокрема, Т. І. Макарової, яка зробила акцент на технології їхнього виготовлення [3. С. 141–144] та типології. Г. М. Шовкопляс у 1980 р. описала колекцію давньоруських писанок, що зберігається у НМІУ [6. С. 92–98].

Нещодавно А. О. Сушко узагальнила дані про давньоруські писанки, що містились у двох попередніх авторів, та долучила дані щодо ритуального змісту цього предмету в житті давніх народів [5. 46–53].

На думку Т. І. Макарової, що ґрунтується на дослідженнях А. Л. Монгайта, Б. О. Рибаківа, виділяється два основні центри виготовлення глиняних писанок: новгородсько-рязанський та київський. Вони розрізняються технологією виготовлення, способом нанесення орнаменту і його мотивами. За цими ознаками Т. І. Макарова розділила всі відомі писанки на дві групи та виготовила карту їх знаходження.

За якісними та рецептурними показниками поливи, якою покриті всі відомі в Україні писанки, вони схожі з поливою, якою користувалися майстри при виготовленні полив'яних плиток для оздоблення храмів Києва, в першу чергу Десятинної церкви та Софійського собору [4. С. 361].

У це коло київських писанок входить також писанка, виявлена у Хрінниках. На відміну від відомих знахідок, знайдених виключно на території давньоруських міст та городищ, наша писанка виявлена на рядовому давньоруському поселенні, у конкретному археологічному об'єкті – житловому приміщенні.

Прийнято вважати, що глиняні писанки виготовлялися та використовувалися, в цілому, у Х–ХІІІ ст. Більш вузька дата визначається кінцем Х – першою половиною ХІІ ст. (Б. А. Колчин) та ХІ ст. (Т. І. Макарова). У Польщі такі вироби відносять до ХІ ст., а у Скандинавії, як імпорт з Русі, – до ХІІ ст. [див.: 5. С. 49].

Судячи за характером керамічного комплексу житла з поселення в Хрінниках (ур. «За мостом»), а також кераміки з культурного шару (рис. 3: 3–20), знайдену писанку треба датувати кінцем Х – початком ХІ ст. або ж ХІІ–ХІІІ ст. Знахідка свідчить про досить жваві контакти населення регіонів, що входили до складу держави Київська Русь, підтверджує єдність їхньої матеріальної та духовної культури. Хрінницька писанка є зразком майстерно виготовленого виробу ремісників Київської держави, одним із яскравих видів народно-декоративного ужиткового мистецтва цього періоду.

У післямонокольський період глиняні писанки не зустрічаються. Початок використання пасхальних писанок, виготовлених на яйці, пов'язується з польсько-литовською добою (кін. ХІV–ХV ст.). Одним із зразків писанок цієї доби є знахідка у Львові, що трапилася на розкопках на вул. Шевській у 2013 р.¹

Давні традиції розмальовування яєць (дерев'яних та глиняних) у вигляді рослинного та геометричного орнаменту з магічними символами збереглися до наших днів як один з видів народної художньої творчості.

1. Гупало В. Язичницькі обереги з літописного Звенигорода // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Вип. 14–15. – С. 81–90.

2. Ковас К. Писанка // Народне мистецтво. – 1999. – № 3–4. – С. 56–57.

3. Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. – М.: Наука, 1966. – С. 141–144.

4. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М.: Наука, 1947. – 361 с.

5. Сушко А. О. Давньоруські писанки // Археологія. – 2011. – № 2. – С. 46–53.

6. Шовкопляс Г. М. Давньоруські писанки (з колекції державного історичного музею УССР) // Археологія. – 1980. – Вип. 35. – С. 92–98.

Denys Kozak

CLAY EASTER EGG FROM VOLYN

The article is dedicated to the exclusive discovery on Volyn in 2013 – first confidently localized clay Easter egg of Old Rus period. It is a wondrous masterpiece of the Kievan Rus craftsman one of the most remarkable pieces of decorative folk arts of that period. Discovery in Khrinnyky gives evidence of fairly active contacts between different regions of Kievan Rus state their unity in material and social culture.

Key words: Kievan Rus, Volyn, Easter egg, half-dugout dwelling of Old Rus period.

¹ За інформацією, наданою Львівською археологічною експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (нач. – Остап Лазурко).

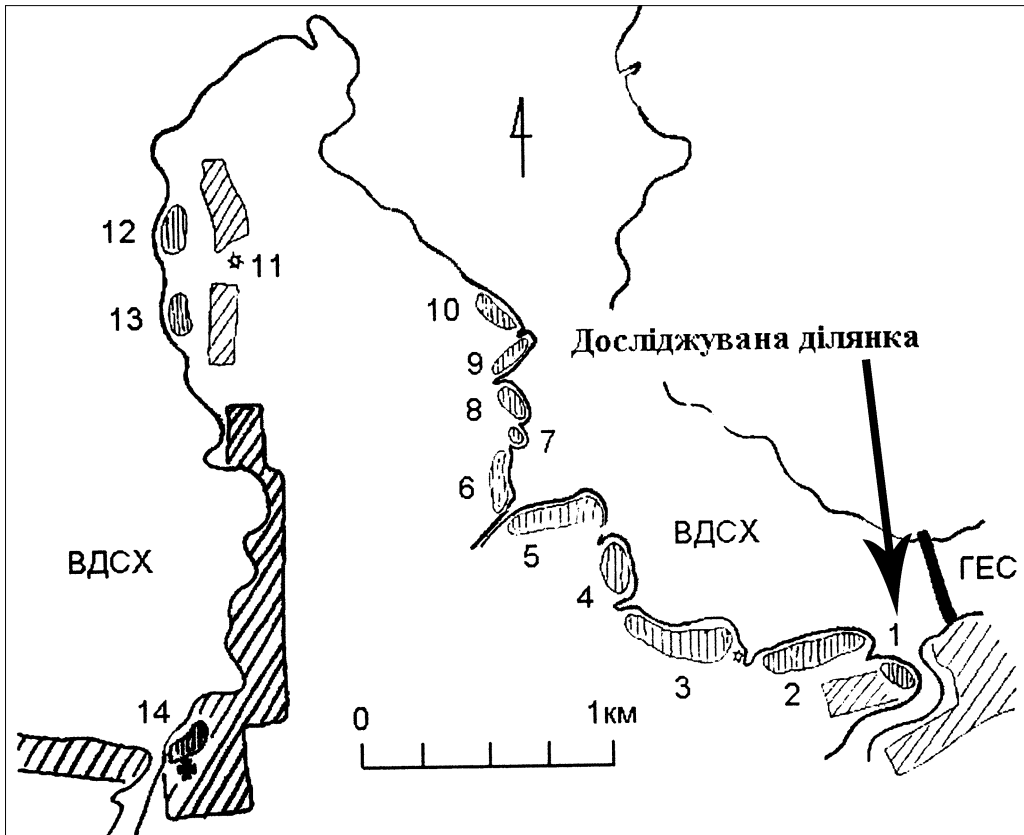

Рис. 1. Ситуаційний план розміщення пам'яток археології на берегах Хрінницького водоймища:

- 1 – Хрінники, пункт 12 «Біля мосту»; 2 – Хрінники, пункт 11 «Високий берег»;
- 3 – Хрінники, пункт 10 «Біля хутору»; 4 – Хрінники, пункт 9 «Хутір»;
- 5 – Хрінники, пункт 8 «За лісом»; 6 – Хрінники, пункт 7 «Край лісу»;
- 7 – Хрінники, пункт 6 «Середній ліс»; 8 – Хрінники, пункт 5 «База лісників»;
- 9 – Хрінники, пункт «база Динамо», 10 – Хрінники, пункт 3 «База ІА НАНУ»;
- 11 – Товпижин, курган; 12 – Товпижин, пункт 1; 13 – Товпижин, пункт 2;
- 14 – Товпижин, пункт 3 «Біля церкви»

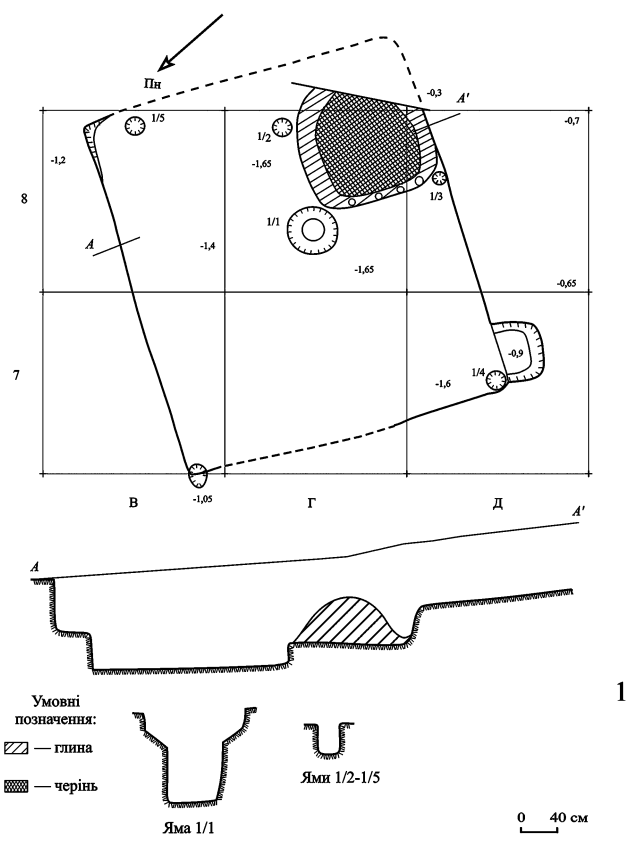

Рис. 2. Житло 1: 1 – план та розріз житла 1; 2 – фото житла 1, вид зі сходу

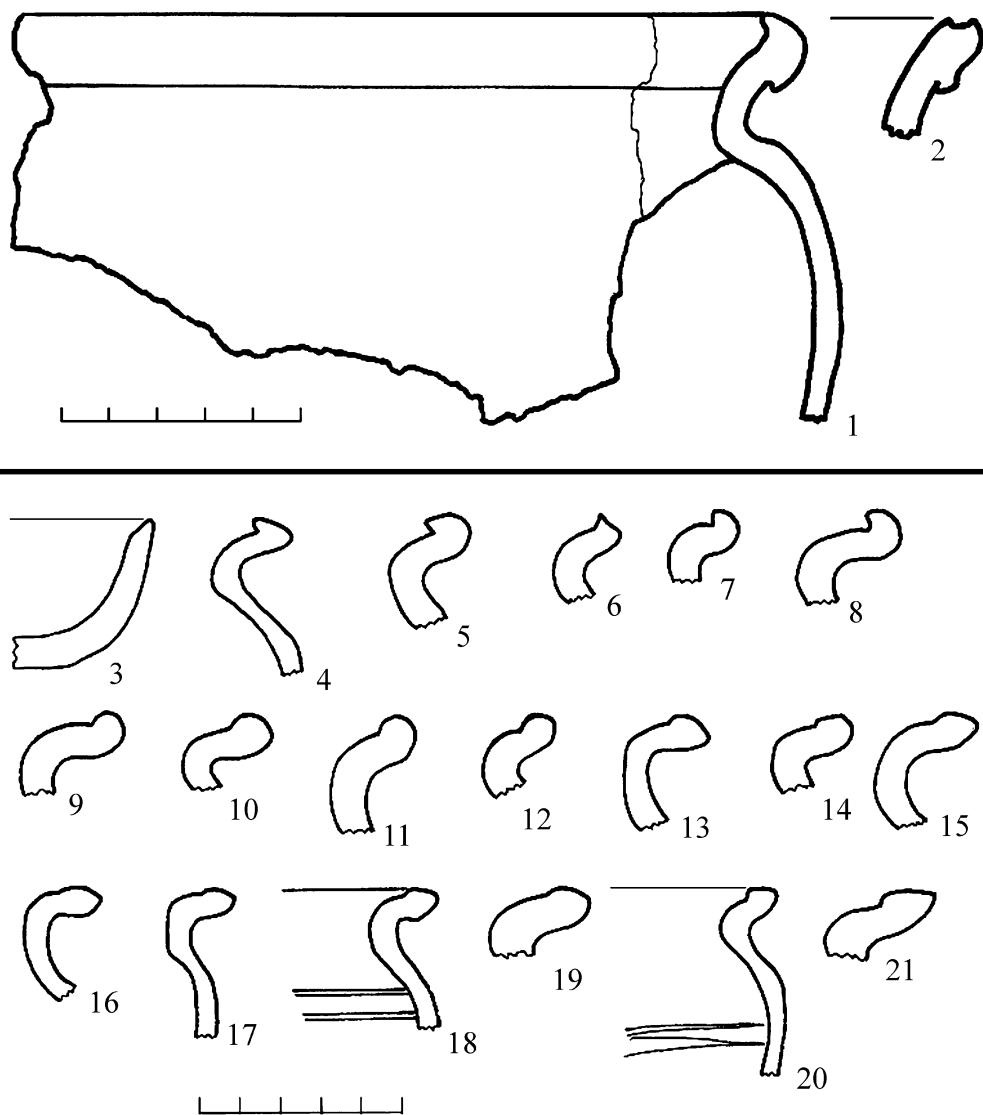

Рис. 3. Кераміки з поселення Хрінники, ур. «За містком»:
 1–2 – уламки горщиків із житла 1; 3–20 – фрагменти кераміки
 із культурного шару поселення навколо житла

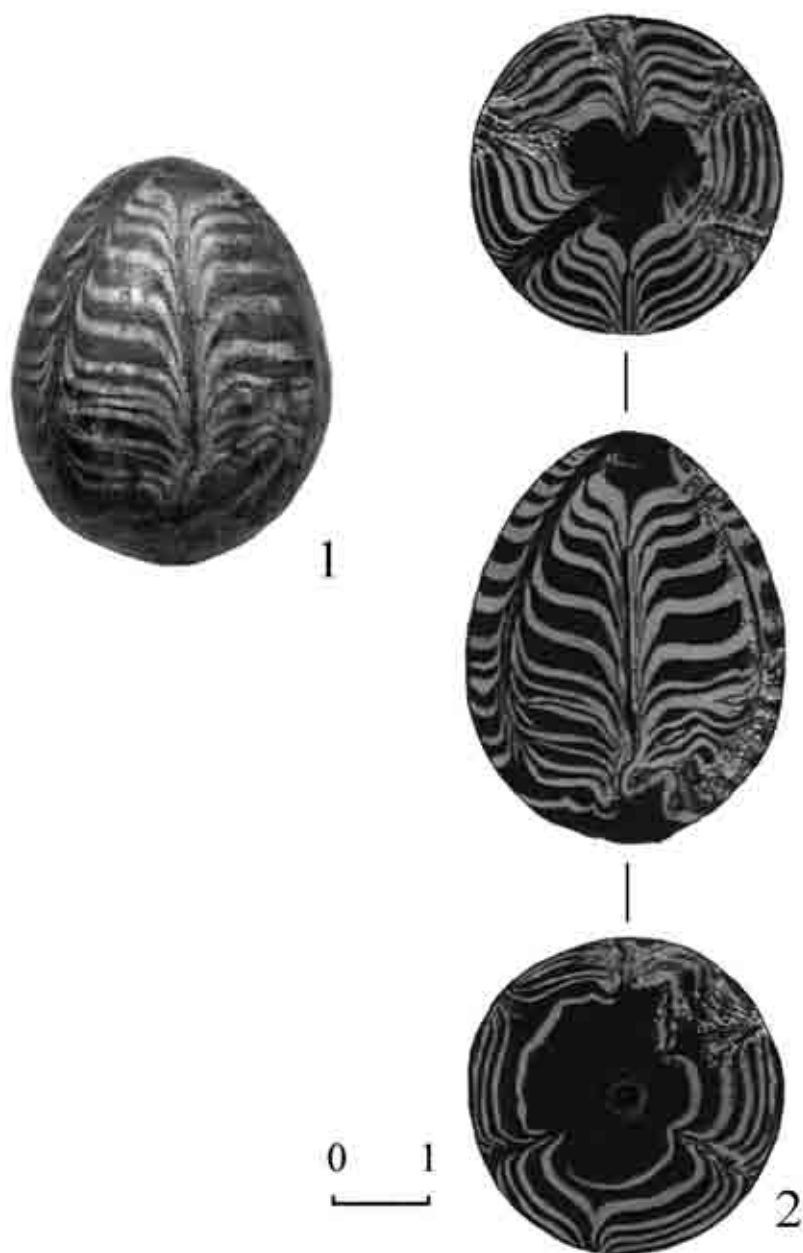

Рис. 4. Писанка з поселення Хрінники, ур. «За містком»:
1 – фото, 2 – художня реконструкція писанки
з Хрінницького поселення (художник І. Ковтун)*

* Див. кольоровий додаток XV

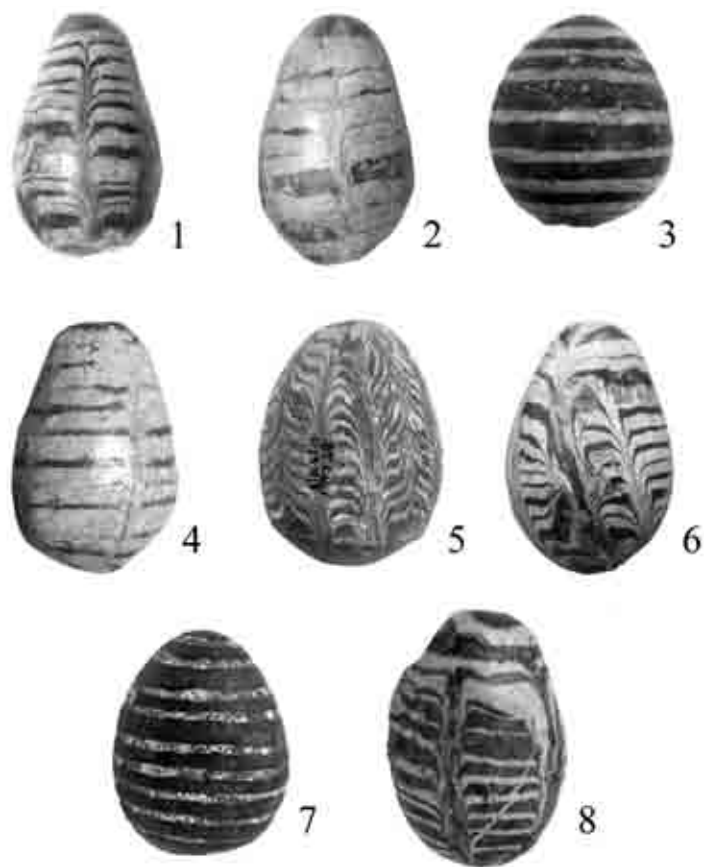

Рис. 5. Писанки із зібрання Національного музею історії України:

1 – с. Старі Безрадиці Обухівського р-ну Київської обл.; 2 – городище Княжа Гора біля с. Пекарі; 3 – околиці м. Рівне; 4 – с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл.; 5 – м. Чернігів; 6 – с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; 7 – Рівненський р-н Рівненської обл.; 8 – с. Кононча Канівського р-ну Черкаської обл.*

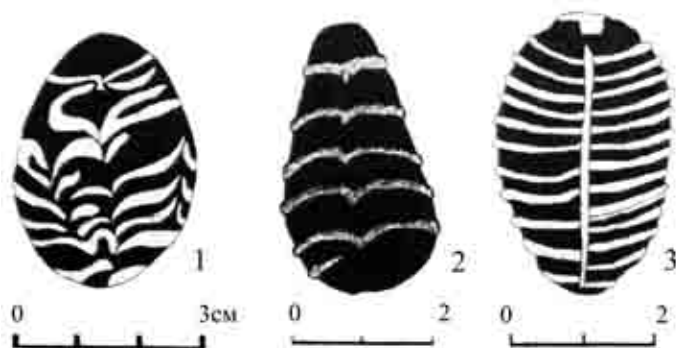

Рис. 6. Знахідки писанок із давньоруського Звенигорода (за В. Гупало)

* Див. кольоровий додаток XVI

УДК 272-523(438.14)''04/14''

Konrad Grochecki

PRZYKŁADY ODKRYĆ Z LUBELSKICH KOŚCIOŁÓW I KLASZTORÓW PRZEDMIOTÓW ZWIĄZANYCH ZE SFERĄ SAKRALNĄ. KONTEKSTY

Artykuł traktuje o odkryciach użytkowanych przedmiotów, które mają związek ze sferą sakralną. Bardzo często odkrywane są one w kontekście badań nad lubelskimi kościołami i klasztorami. Jak do tej pory lubelscy badacze sporadycznie wspominali o ich depozycji intencjonalnej. Uważano je często za zguby. Jednak źródła pisane i badania etnograficzne sugerują, iż możliwa jest inna interpretacja takich odkryć. Można bowiem w takich znaleziskach dopatrywać się gestów ludzi z przeszłości, których chęcią było wyłączenie przedmiotów związanych ze sferą sakralną z kultury żywej po przez celowe, zaplanowane działanie, które miało na celu ich ukrycie w przestrzeni uświęconej, bez możliwości – w założeniu – ich odzyskania.

Słowa kluczowe: depozyty intencjonalne, formy odlewnicze, kamień węgielny, klasztory, kościoły, Lublin, monety, okres staropolski, sakralia, średniowiecze.

W krajobrazie architektoniczno-kulturowym Lublina istnieje spora ilość świątyń oraz budynków klasztornych, bądź takich które niegdyś były z nimi związane. Pewna ich część sięga swoją historią czasów średniowiecza. Chociaż o tych najstarszych wiemy jeszcze stosunkowo niewiele, to jednak koniunktura na różnego rodzaju renowacje i prace ziemne przy takich obiektach powinna zmienić nasz zasób wiadomości. Szczególnie, że w przeciągu ostatnich lat lubelscy archeolodzy włączani są do zespołów badawczych nad świątyniami i klasztorami. O czym mogliśmy się przekonać dzięki książce wydanej w 2012 roku przez WUOZ w Lublinie, pod redakcją Ewy Banasiewicz-Szykuły z serii Skarby z Przeszłości [1]. W wymienionej publikacji możemy obserwować zawansowanie badań archeologicznych nad lubelskimi kościołami i klasztorami (ryc.1). Pomimo wielu informacji o interesujących znaleziskach, zapewne ze względu na ich dużą ilość, nie analizowano pewnej grupy odkryć pod względem zachowań kulturowych ludzi użytkujących lubelskie przestrzenie sakralne w przeszłości. Dawano jedynie czasami najlogiczniejsze wyjaśnienia takich odkryć z perspektywy własnej kultury. Chodzi tutaj przede wszystkim o przedmioty, które mogły mieć związek z działaniami religijnymi (a może czasami religijno-magicznymi) pod czas mszy, ale również poza nią – czyli: sprzęty i naczynia liturgiczne, czy też monety za pomocą, których można było wyrazić swoją wiarę, np. przez jałmużnę. Należy zatem wypełnić tę lukę dociekań archeologów i przedstawić pewne przykłady, które mogą stać się punktami odniesienia w dalszym procesie badawczym budynków i ich najbliższego otoczenia związanych z przestrzeniami sakralnymi.

Monety bardzo często w archeologii traktowane są zdawkowo, jeżeli chodzi o ich funkcje pozaekonomiczne, wiadomo jednak, że na przestrzeni dziejów stawały się często przedmiotami, które mogły pośrednio «przenosić» treści magiczne podczas obrzędów, czego wynikiem są chociażby odkrycia monet w grobach (obol zmarłego) [28. S. 213–220]. Możliwe też, że do tej kategorii należy włączyć niektóre skarby odkrywane pod kapliczkami czy ogólnie w miejscach świętych bądź granicznych jak i również odkrycia monet w kontekstach konstrukcji budowli jak np. ofiary zakładzinowe, czy depozyty w kamieniach węgielnych [26. S. 193–201]. Należy tutaj dodać, iż same monety mogły być również przedmiotem magicznych zabiegów, o których największą wiedzę czerpiemy z wywiadów etnograficznych, przykładami takich czynności było: rzucanie monet, przybijanie ich ręką, kładzenia w określonych miejscach pod czas handlu [15. S. 147–148]. W źródle archeologicznym również być może posiadamy przypadki magicznych działań na monetach, co może objawiać się śladami po pogięciu, zwielokrotnionym nacinaniu, przebijaniu oraz znakowaniu monet. Źródła historyczne również zawierają wiele informacji na temat różnych zabiegów pozaekonomicznych z wykorzystaniem monet. Śledząc takie informacje w perspektywie długie trwania widzimy, iż pieniądze bardzo często pełniły funkcje związane chociażby z rytuałem władzy, żeby bardziej zilustrować takie zastosowanie monet, możemy podać przykład z relacji Ibin Fadlana z roku 921/922 w której czytamy «Później polecił mu [tj. królowi Bułgarów] usiąść i siedział [już] podczas czytania listu Nadira al-Haramiego. Gdy skończyłem go [czytać] osoby towarzyszące [królowi] rozsypały wiele dirhemów [...] Potem nałożyłem szatę honorową jego żonie w obecności ludzi, a ona siedziała obok niego, bo taki jest ich obyczaj i sposób postępowania. Kiedy nałożyłem jej szatę honorową kobiety obsypały ją [również] dirhemami» wcześniej to samo zrobiono Ibin Faldanowi i jego towarzyszom «Zobaczysz nas [król Bułgarów] zsiadł z konia i padł na ziemię w pokłonie, dziękując Allahowi Wielkiemu i Potężnemu, a w rękawie miał dirhemy które rozsypał na nas»¹. Bardzo ciekawe informacje związane z monetami i ich funkcją pozaekonomiczną zawarte są również w Kronice Kosmasa z Pragi. Pierwsza ze wzmianek odnosi się do podobnego zwyczaju jak w przypadku informacji podanych przez Ibn Fadlana czyli do ceremonialnego obrzucania monetami: «Po dokonanych wedle rytuału obrządkach pogrzebowych wziął za rękę bratanka Brzetysława i powiódł go do książęcego tronu; i tak jak zawsze czynili przy wyborze księcia, przez kraty wyższego dworu dziesięć tysięcy albo więcej monet rozsypali między lud, aby nie tłoczył się na księcia na tronie, lecz raczej chwycił rozsypane monety»². W tej samej kronice czytamy także: «We wszystkie zaś niedziele dwanaście, a na święta apostołów i na

¹ Ibin Faldan, Kitab. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T. 3 / Oprac. A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Orientalistycznej. – Nr 18. – Wrocław, 1985. – S. 98.

² Kosmasa Kronika Czechów / Przekład., wstęp i komentarze M. Wojciechowska. – Warszawa, 1968. – S. 196.

inne większe uroczystości dwieście srebrnych monet kładł na puszcze ze świętymi relikwiami. Jeżeli chcesz, roztropny czytelniku, dowiedzieć się, jak był hojny, [to wiedz, że] futra biskupiego nigdy nie nosił przez cały rok, lecz jedno zimowe na Wielkanoc, drugie letnie na święto świętego Wacława dawał i swoim kapelanom; wiedz [też], że i w innych darowiznach był tak szczodry»³. Jest to niezwykle interesująca wzmianka, nieprzytaczana jeszcze w polskiej literaturze numizmatycznej czy archeologicznej. Wydaje się, że biskup o którym jest mowa traktował pieniądze jako «wota» dla świętych, kładąc je na relikwiarzu z ich prochami. Przykładów z przeszłości z zachowaniami, które nie są wyrazem ekonomii, a wykorzystuje się w nich monety są liczne, chociażby możemy je dostrzec w opisach wesel czy pogrzebów władców i elit.

W archeologii za najbardziej spektakularne odkrycia uważane są skarby, jest to oczywiście słuszna uwaga, gdyż skarby monetarne dają nam wiedzę na temat ich obiegu, chronologii czy pochodzenia. Wydaje się jednak, że chcąc zdobyć wiedzę na temat ich codziennego użytkowania należy zwrócić uwagę na tak zwane znaleziska pojedyncze. Alternatywnym terminem dla *znalezisk pojedynczych*, jest określenia *znaleziska drobne* [27. S. 277, 280]. Odkrycia pojedynczych monet oraz ich niewielkich zespołów mogą wskazywać również nie tylko na ich czysto ekonomiczne treści – podobnie może być również w przypadku skarbów – ale mogą być również wyrazem wycinku kultury związanej z wierzeniami, o czym świadczy przede wszystkim ich archeologiczny kontekst [31. S. 181–170].

Problematyka nieekonomicznych aspektów pojedynczych znalezisk w krajach zachodnich nie jest jak dotąd brana pod uwagę. Przykładem takiego kraju są Niemcy, gdzie problem znalezisk drobnych jest praktycznie niedostrzegalny [11. S. 1]. Inną sytuację możemy spostrzec w Anglii, tam monety są bardzo precyzyjnie rejestrowane, jednak żadne z zaobserwowanych pojedynczych znalezisk nie jest określone jako depozyt intencjonalny, wszystkie one uważane są za zguby [3. S. 24]. W Polsce pierwszą osobą, która zwróciła uwagę na intencjonalne składanie niektórych drobnych znalezisk w formie numizmatów o specyficznym kontekście archeologicznym jest Stanisław Suchodolski [26. S. 193–201]. On to w roku 1997 w artykule *Magia czy roztargnienie?* zauważył, iż pewna seria znalezisk numizmatycznych z obszarów dzisiejszej Polski może wskazywać na pozaekonomiczną funkcję monety. Zaś pierwszą próbę zebrania znalezisk luźnych z X i XI wieku dokonał już w roku 1958 Ryszard Kiersnowski. Do odkryć luźnych włączył on również znaleziska grobowe. Ogólna ilość zebranych zabytków przez Ryszarda Kiersnowskiego wynosiła wówczas 320 monet [8. S. 188]. Badania nad pojedynczymi i drobnymi znaleziskami monetarnymi prowadzone są dziś przez Jakuba Łyszkowskiego [11. S. 1–21; 12. S. 3–26].

Deponowanie numizmatów od czasów upowszechnienia się monet związane było z rozpoczęciem lub zakończeniem prac budowlanych, czy też naprawczych. Bardzo dobrym przykładem takiego depozytu jest odkrycie 5 monet, które znajdowały się

³ Ibidem. – S. 294.

w kamieniu węglanym kościoła wchodzącego niegdyś w skład zespołu klasztornej siostr wizytek w Lublinie (obecnie Centrum Kultury) [6] (ryc. 2). Odkrycia pryncypalnego kamienia dokonano w czerwcu 2010 roku w trakcie prac archeologicznych przy całościowym remoncie budowlanym dawnego kompleksu klasztornej siostr Wizytek. Prace nadzorowane były przez Czesława Hadamika oraz Jacka Koja z firmy KSAR [2. S. 441]. Najbardziej zauważonym odkryciem w gronie lubelskich archeologów był kamień węglany, znajdujący się *in situ*. Odkrycia tego dokonano we wnętrzu muru fundamentowego, południowego skrzydła krypty, pod prezbiterium. Kamień fundacyjny wykonany był z piaskowca, miał kształt prostokątnej skrzyneczki, w której odkryto cztery dukaty oraz jeden dwudukat; wszystkie pochodziły z Niderlandów, ich emisje skrajne to rok 1650 i 1739, ponadto w środku znajdował się medalion z najświętszym sercem jesusowym na awersie, z jego drugiej strony widniała scena wniebowzięcia Matki Boskiej z napisem *Roma* – sugeruje to pochodzenie medalionu (ryc. 3). Należy również zauważyć, że monety noszą na sobie ślady gięcia, co może być celowym zabiegiem wyłączenia ich z obiegu na zawsze (ryc. 4). Kamień przykrywała ołowiano-cynowa płyta – plakietka z memoratywną inskrypcją po łacinie, w której znalazł się rok fundacji (1748) oraz dobroczyńcy zakonu:

Rewers

VIVE + JESUS

A: D: M: D C : D 1748 D 16 7BRIS

EX CONSENSU CELSISI JLLUSTR ET REVEREND

DD ANDREA STANISLAI KOSTKA DE

ZALUSKIE ZALUSKI EPISCOPI CRACOV DUCIS

SEVER•AD•ECCLESIAM•VV•MONIALIUM

A VISITATIONE •B•M•V• SUBTITULO •S•S•

CORDIS IESU •ET• ANNUNTIATIONIS •B•M•V•

AD ILLIMIS JOAN IN SLUPOW SZEMBEK ET

EVA DE LESZCZYNSKIE CONSORTE EIUS

SUPREMIS REGNI CANCELLARIS ET STANISL

CHOMETOWSKS AC CONSORTE EIVS

DOROTH DE CZEKARZEWICE •EX•

TARLONIBUS PALATINIS GNTIBUS •TERR:

MAZOV CAMPI DUCIBUS REGINI ET ERECTAM

PERIL RUDMUS •D•JOAN ALEXAND A TREMBIN

TREMBINSKI VG J•D• CAN ARCHICATH•METR

LEOP:PREP:CATHED ET OFFICIALIS GRLIS

CHELM•COLLEG•LUBL•ARCHI:DIAC:PREDIEI

CONV•MONIAL IN S.PUALIBUS COMMISSARIUS

ET PRIMARIUM LAPIDEM BENEDIXIT ET

awers

**INPOSUIT SUB REGIMINE EIUSDEM
CON V MARIE EUPHEMIE SKARBKOW
NA KIELCZEWSKA
TŁUMACZENIE ŁACIŃESKIEJ INSKRYPCJI⁴:**

Rewers

**NIECH ŻYJE JEZUS. DLA CHWAŁY BOGA ROKU PAŃSKIEGO 1748
16 WRZEŚNIA ZA POZWOLENIEM NAJZNAKOMITSZEGO JAŚNIE
WIELMOŻNEGO I NAJGODNIEJSZEGO PANA ANDRZEJA STANISŁAWA
KOSTKI Z ZAŁUSEK ZAŁUSKIEGO, BISKUPA KRAKOWSKIEGO, KSIĘCIA
SIEWIERSKIEGO DOTYCZĄCYM WZNIESIENIA KOŚCIOŁA CZCIGOD-
NYCH PANIEN ZAKONNIC NAWIEDZENIA BŁOGOSŁAWIONEJ MARYI
DZIEWICY POD WEZWANIEM SERC JEZUSOWEGO I ZWIASTOWANI
BŁOGOSŁAWIONEJ MARYI DZIEWICY, DO CZEGO PRZYCZYNILI SIĘ
NAJZNAKOMITSZY JAN SZEMBЕК ZE SŁUPOWA, KANCLERZ WIELKI
KORONNY Z ŻONĄ EWĄ Z LESZCZYŃSKICH I STANISŁAW CHOMĘ-
TOWSKI WOJEWODA ZIEMI MAZOWIECKIEJ, HETMAN POLNY Z
ŻONĄ DOROTĄ Z CZEKARZEWIC Z TARŁÓW, JAŚNIE WIELMOŻNY
I WIELEBNY PAN JAN ALEKSANDER Z TREMBINA TREMBIŃSKI, WI-
KARIUSZ GENERALNY, DOKTOR PRAW, KANONIK, ARCHIKATEDRY
METROPOLITARNEJ, PREPOZYT KATEDRY I OFICJAŁ GENERALNY
CHEŁMSKI, ARCHIDIAKON KOLEGIATY LUBELSKIEJ, PEŁNOMOCNIK
DUCHOWY WSPOMNIANEGO KONWENTU ZAKONNEGO, BENEDYK-
TOWAŁ I ZAŁOŻYŁ KAMIEŃ FUNDAMENTALNY**

awers

**POD ZARZĄDEM PRZEŁOŻONEJ TEGOŻ KONWENTU DZIEWICY
MARYI EUFEMII SKARBKÓWNYM KIELCZEWSKIEJ**

Znalezisko to jest niezwykle interesujące; koresponduje ono bowiem z innym źródłem opisującym akt złożenia kamienia węgielnego [13. S. 68–70]⁵. Między doku-

⁴ Tłumaczenia W. Jakubiak za: [2. S. 443–444].

⁵ Tekst dokumentu: *Roku 1748, dnia 16 IX, w kościele naszym tutejszym przez Jaśnie Wielmożnych Jana ze Słupowa i Ewę z Leszczyńskich pozostałą wdowę Szembeków Kanclerzów Koronnych i Stanisława Chomentowskiego, Wojewodę Mazowieckiego, Hetmana Polnego Koronnego i pozostałą jego małżonkę Dorotę z Czekarzewic potym Tarłową wojewodzinę Lubelską wdowę Fundatorów wystawionym, a na ten akt obiciem piramidami w kwiaty ozdobnymi adorowanym, odprawiła się solenna ceremonia założenia pryncypalnego kamienia, który za konsensem wzwyż wyrażonym od słowa do słowa Jaśnie Oświeconego Książęcia Jmci Pasterza naszego benedyktował i zakładał Wielmożny Najprzewielebniejszy JM Ksiądz Aleksander Trembiński, Kanonik proboszcz,*

mentem, a odkryciem jest jednak pewna niejasność; otóż nie zgadza się ilość monet, jakie miały być złożone w kamieniu. W dokumencie bowiem czytamy: «[...] wszyscy zaś asystując z gości znaczniejszych wrzucali w kamień fundamentalny po kilka czerwonych złotych, w którym też duże srebrne Numizma inkludowane po jednej stronie Zwiastowania N Panny Marii Tajemnice, po drugiej Najśc. Serca Jezusowego wyrażenie reprezentujące jako te, pod którymi tytułami ten Kościół założony. Blacha z metalu wyrażająca roki i dzień i psoby J X dza Biskupa, Fundatorów, Prałata, benedyktującego kamień ten pokrywała» [13. S. 69]. Powstaje zatem pytanie: co mogło stać się z pozostałą częścią pieniędzy? Wydaje się, że mogły one zostać przeznaczone na dalszą budowę kościoła. Należy tutaj również powiedzieć, że depozyty monet spotykane są również w fundamentach kościołów, jednak w tym przypadku w chwili opisanej wyżej ceremonii mury świątyni powinny już stać, jeśli jednak tak nie było i ceremonia rozpoczynała dalszą budowę, można zastanowić się czy *kamień fundamentalny* jest tożsamy z kamieniem węgielnym, a może chodzi po prostu o fundamenty? Znamy bowiem przykłady świątyń, w których to murach/fundamentach odkrywano monety, np. cerkiew w Radrużu, gm. Horyniec-Zdrój [5. S. 117], są również znane przykłady z Europy [25. S. 95–101]. Takiego zwyczaju można również (w trochę w zmienionej formie) dopatrywać się w odkryciach z kolegium pojezuickiego w Krasnymstawie, gm. loco. W nim to podczas zrywania parapetów, pod każdym z nich odkryto co najmniej jedną monetę, były to najprawdopodobniej XIX wieczne kopiejki [5. S. 117].

Oficjał Katedralny, chełmski lubelski archidiakon nasz Ojciec duchowny przy asystencji licznej duchowieństwa tak świeckiego jako i duchownego Zakonów Ichmościów Księży Dominikanów, Franciszkanów, Bernardynów, Karmelitów, Reformatorów, Jezuitów i innych, osobiwiej też Ichmościów Księży Congregationis Missionum, którzy z Ichmościów Księży Świeckich dobieranemmi pięknie głosami wszystkie antyfony, psalmy wdzięczną śpiewali melodią przy znacznej dystygnowanych gości frekwencji mianowicie JMCi Pani ze Szembeków Trembińskiej Podstolinie Krasnostawskiej deputowanej do Trybunału koronnego, która przy pomocy JWP Dunina Karwickiego Regenta Koronnego Kancelarii mniejszej niosła, wszyscy zaś asystujący z gości znaczniejszych wrzucali w kamień fundamentalny po kilkach czerwonych złotych, w którym też duże srebrne Numizama inkludowane po jednej stronie Zwiastowanie N Pany Marii Tajemnice, po drugiej Najśw. Serca Jezusowego wyrażenie reprezentujące jako te. Pod którymi tytułami ten kościół założony. Blacha z metalu wyrażająca rok i dzień osoby J X dza Biskupa, Fundatorów, Prałata, benedyktującego kamień ten pokrywała. Ceremonii poświęcenia kościoła dopełnił Ks. Mikołaj Janowski, Kanonik Łucki, Dziekan i Oficjał Lubelski. 1 VIII 1750 roku na mocy uposażenia wydanego w Warszawie 1 VI 1750 r przez ks. b Załuskiego. Obchodziły trzy razy wielki ołtarz i cały kościół kropiąc świeconą wodą wszystkie ściany i ołtarze, co skończywszy udał się do dawnej kaplicy i wyjąwszy Najśw. Sakrament dał benedykcję – od tego dnia poczęły się odprawiać msze święte i inne kościoła obrządki w tutejszym kościele naszym.

Następnie przeniesiono zwłoki spod kaplicy na mocy uposażenia z 1 IX 1750 r., bpa Załuskiego. 24 IX 1752 w uroczystości NMP od wykupienia niewolników kościół i trzy ołtarze: 1. wielki Najśw. Serca Jezusowego i, Zwiastowania NMP. 2. Na cześć św. Franciszka Salezego Fundatora, 3. Błogosławionej Joanny Franciszki Fremoty podług przepisu rzymskiego poświęciliśmy. Opdust I niedzielę po Oktawie Nawiedzenia NMP.

Taki zwyczaj można również interpretować jako chęć określenia czasu poprzednich prac budowlanych, niestety ze względu na brak materialnego źródła w postaci monet możemy tylko domniemywać funkcji tych depozytów. Lepszym przykładem na deponowanie numizmatów jako ofiary zakładzinowej jest odkrycie pochodzące również z Krasnegostawu: był to kamień wapienny, na którego płaszczyźnie widnieje wydrapany krzyż, u jego zaś podstawy wydrążono regularne wgłębienie o kształcie koła, do którego następnie wsypano monety (Półtortaki Zygmunta III Wazy: 1615, 1622, ort Augusta III Sasa: 1755, szóstak Jerzego IV ks. Lüneburgu: 1799 oraz półgrosz pruski z 1829 – sugerujący datę po której nastąpiło złożenie składu). Pod wydrążonym pojemnikiem na pieniądze znajduje się również wydrapany napis, który jednak trudno odczytać (być może są to monogramy Jezusa Chrystusa?). Odkrycia tego dokonano na początku lat 90 ubiegłego wieku, kamień znajdował się w fundamentach budynku sejmiku miejskiego, po odkryciu przekazano go do miejscowego Muzeum Regionalnego [5. S. 117]. Niestety pomimo licznych odkryć numizmatów w kościołach i klasztorach lubelskich nie przedstawiono jak dotąd ich planigrafii, sprawia to wrażenie, że monety pozbawione są kontekstu przestrzennego, nie możemy zatem ich poddać analizie związanej z możliwymi gestami ludzi z przeszłości, takich jak na przykład rozrzucanie monet podczas ślubów czy pogrzebów. Takie zwyczaje potwierdzone są bardzo dobrze w źródłach historycznych [25. S. 200].

Pucharki dzwonowate, ze względu zarówno na walory estetyczne, jak i ich funkcję – nie do końca rozwiązana są jednym z ciekawszych staropolskich zabytków szklanych (ryc. 5). Pucharki dzwonowate, odkrywane na terenach ziem polskich, zostały podzielone na grupy i typy, które wyróżnia się ze względu na ukształtowanie czaszy i stopki [16. S. 12–13]. Klasyfikacja pucharków jest wyznacznikiem kombinacji typów i grup, co w rezultacie daje 9 różnych form. Wydaje się, że za kształt dystynktywny należy jednak brać pod uwagę formę czaszy, ponieważ zależności pomiędzy ścianką stopki, a ścianką nóżki należy uznać za kwestię przypadku, gdyż powstają w trakcie procesu wyrobu pucharków. Wysokość takich zabytków waha się zazwyczaj w zakresie od 8 do 10 cm, zaś średnica stopek od 4,4 do 5,8 cm [16. S. 12]. Naczynka wykonywano zazwyczaj ze szkła zielonego, w odcieniach jasnych bądź ciemnych. Ich ścianki zawierają często pęcherzyki powietrza, a także fragmenty niestopionej krzemionki – to przez niektórych badaczy traktowane jest jako oznaka obniżonej jakości wytworu [23. S. 230]. Tę kategorię zabytków datuje się w szerokich ramach chronologicznych, a mianowicie od XVI do końca XVIII w [21. S. 228–230]. Funkcja pucharków nie jest do końca wyjaśniona, bowiem nie ma potwierdzonej odpowiedzi na pytanie odnośnie sposobu ich użytkowania. Bardzo często traktuje się je jako typową formę do picia (ryc. 6). Jednak powyższa interpretacja posiada wiele słabych stron, między innymi kształt stopki w znacznej partii pucharków uniemożliwiał zachowanie ich we właściwej czystości [4. S. 251]. Spostrzeżono również, że z naczynek o szerokich i niemal poziomo wychylonych brzegach picie było praktycznie niemożliwe [22. S. 256], posiadały one zatem słabą wartość użytkową na stołach. Znaczące są również

ich konteksty. Odkrywane są one przede wszystkim w kościołach czy klasztorach, a także w ich najbliższym otoczeniu. Stąd też pojawiła się ich interpretacja liturgiczna. Ciekawe informacje znajdują się również w przepisach kościelnych nakazujących zabezpieczać zużyte przedmioty sakralne w miejscu uświęconym, tym samym miały one nie zostać sprofanowane – jest to więc też pewien powód, żeby ufać takiej tezie. W tych rozważaniach bardzo pomocne były badania nad pucharkami dzwonowatymi odkrytymi w mogileńskim klasztorze. Badając ich funkcję odwołano się do literatury traktującej o dziejach liturgii kościelnej. Przeanalizowano wskazania rubryk mszału i przepisów liturgicznych, które odnosiły się do rodzajów i form naczyń użytkowanych pod czas mszy na przestrzeni dziejów. Z analizy wynikało, iż najbardziej realną funkcją pucharków dzwonowatych z Mogilna było stosowanie ich jako ampułek na wodę i wino pod czas mszy [19. S. 139–142]. W lubelskich kościołach i klasztorach również odkrywano takie przedmioty. Praktycznie w każdym z badanych kościołów zostały odkryte pucharki dzwonowate. W ciekawym kontekście w roku 1974 zostały znalezione fragmenty pucharków dzwonowatych w kaplicy Trójcy Świętej na zamku w Lublinie [10. S. 93]. W chwili odkrycia znajdowały się one w pęknięciu północnej ściany prezbiterium około 35 cm poniżej posadzki. Irena Kutylowska uważa jednak, że nie można ich łączyć z naczyniami liturgicznymi ponieważ, znajdowały się one w szczelinie wraz z innymi «śmieciami» [10. S. 92–93]. Jednak innego zdania Jerzy Olczak, który w tym odkryciu dopatruje się celowego zabiegu depozycji w obrębie kościoła, pomimo niezbyt pieczołowitego zebrania wszystkich potłuczonych fragmentów, według niego takie zachowanie ma dobrze ilustrować przepisy kościele, które zakazują wyrzucania (profanacji) zniszczonych naczyń liturgicznych poza mury kościoła [22. S. 227–228]. Innym przykładem mogą być odkrycia podczas badań w zespole pojezuickim w Lublinie. W pomieszczeniu oznaczonym jako 01 w zachodniej części budynku dzisiejszego Archiwum Państwowego odkryto w przestrzeniach fundamentowych fragmenty pucharków dzwonowatych [14. S. 150] co przypomina sposób depozycji z kaplicy Trójcy Świętej.

W 2004 roku w trakcie nadzorów archeologicznych na pierwszym piętrze w komnatach północnego i zachodniego skrzydła zakonu dominikanów w Lublinie pod czas demontażu posadzek i usuwania zsypek pach sklepionych odkryto zabytki archeologiczne, były to przede wszystkim fragmenty naczyń oraz kafle piecowe o chronologii XVII wiekowej. Wśród tych zabytków natrafiono na ciekawą formę odlewniczą, z której miał powstać krzyż trójlistny [30. S. 34] (ryc. 7). Dodatkowo sygnowany był z wszystkich czterech stron herbem szlacheckim. Odkrycie to utożsamia się z możliwością miejscowej produkcji dewocjonaliów w okresie staropolskim. Potwierdzenie takiego rozumowania doszukuje się również w odkryciu dwóch form odlewniczych krzyży z opoki kamiennej, znalezionych w nawarstwieniach pod podłogą piwnicy w południowo-wschodnim narożniku klasztoru, który powstał w XVII wieku [30. S. 34] (ryc. 8). Warto jednak tutaj zadać pytanie, czy faktycznie przedmioty te są tylko i wyłącznie zgubami, i czy nie mogły być one deponowane w miejscu klasztoru ze

względem na swój związek z przedmiotami sakralnymi, sama forma mogła również zostać poświęcona. Oczywiście hipoteza warsztatu w którym wyrabiano dewocjonalia jest nieprzesądzona, a nawet obie wersje jednocześnie są prawdopodobne. Istnieje jednak fakt, który może wpływać na powiększenie prawdopodobieństwa, iż przedmioty te zostały zdeponowane rozmyślnie. Wszystko zaczyna zmieniać swój sens, gdy spojrzymy na datowanie zasypisk pach datowanych na XVII wiek ze względu na materiał tam zalegający. Wydaje się, że słuszniej należałoby datować je nie na XVII wiek jako «twardą datę», ponieważ zabytki nie datują samego aktu zasypiania pach, wyznaczają jedynie *terminus post quem*, czyli równie dobrze mogły one zostać zdeponowane w wieku XVII jak i w wieku XVIII. Jest to bardzo możliwe, patrząc na żywotność pieców kaflowych, które nie rzadko potrafiły funkcjonować po naprawach nawet ponad 100 lat. Tym samym, przy jakichś renowacjach, klasztoru XVII wiecznego, w wieku XVIII pachy mogły zostać zasypane ponownie materiałem XVII wiecznym, gdzie między innymi trafiła forma odlewnicza krzyża równoramiennego, być może elementu jakiegoś kielicha mszalnego, bądź nawet pektorału! Sama forma o czym było już wspomniane z wszystkich czterech stron sygnowano herbem szlacheckim, w moim przekonaniu jest to herb ogończyk, należy zatem zastanowić się z jaką rodziną szlachecką związaną z Kościołem i Klasztorem oo. Dominikanów z XVII lub XVIII wieku należy utożsamiać herb. Po wstępnych poszukiwaniach herb taki posiadała Katarzyna Kuropatnicka z Łętowskich, ur. w 1732 roku zmarła natomiast 13 października 1797 roku w Krakowie [17. S. 252], była ona polską pisarką i działaczką kulturalną i społeczną oraz fundatorką kościołów. Wiadomo, że finansowała wraz z mężem odnowę i budowę kościołów w Tarnowcu, w Lipinkach, oraz klasztorów jezuickich i dominikańskiego w Lublinie (ryc. 9), gdzie zamieściła wraz z mężem tablicę nagrobną dla swoich teściów⁶. Wydaje się więc zasadne łączenie tejże formy z postacią Katarzyny Kuropatnickiej i jej fundacjami w lubelskim kościele dominikańskim.

Kończąc artykuł warto zwrócić uwagę na kilka spraw. Z całą pewnością należy kontynuować wątek depozytów, które mogą mieć charakter intencjonalny, dlatego chociażby warto w kościołach prowadzić planografię odkryć numizmatycznych, której często brakuje, analiza poszczególnych skupisk luźnych monet w kontekstach przestrzeni kościelnej może przynieść bardzo dobre efekty pod względem odczytywania gestów ludzi z przeszłości.

⁶ Tekst z tablicy nagrobnej: D. O. M. Józef Kuropatnicki kasztelan Bieski zmarły 2 stycznia 1742 r. Teresa Zuzanna z Kurdwanowskich zmarła 17 września R 1759, Małżonkowie. W tym kościele OO. Dominikanów, do którego wystawienia pomocą byli. Oboje pogrzebani. W odległą potomności pamięć tym kamieniem czci uwiecznia kochanych Rodziców oraz przy nichże maleńkie pogrzebane dziatki swoje Michała syna y Teresę córkę Ewaryst Andrzej hrabia Kuropatnicki kasztelan wprzód Buski potem Bełzki kawaler orderu Orła Białego y S. Stanisława polecając duszę kochanych Rodziców wszystkich wiernych modlitwom do Boga oraz siebie z Katarzyną z Łętowskich małżonką z hrabią Józefem synem y z Konszacia hrabianką córką M.DCC.LXXXII.

Dużo prawdopodobnym, że formy odlewnicze do krzyży nie musiały mieć charakteru zgub, mogły być zdeponowane intencjonalnie, podobnie jak pucharki dzwonowate czy inne przedmioty sakralne, które uległy zniszczeniu.

Należy również zastanowić się nad genezą takich depozytów i rozwinąć wątek w szerszych studiach nad tą problematyką. Wydaje się, że jedną z przyczyn depozycji przedmiotów sakralnych takich jak np. pucharki dzwonowate, które mogły służyć do przechowywania świętych olejów, leży jeszcze w czasach jeszcze średniowiecznych. Uważa się bowiem, że pojawienie się chrześcijaństwa mogło przyczynić się do wygenerowania nowych zwyczajów magicznych [7. S. 144]. Bardzo ciekawą informację odnoszącą się do przedmiotów sakralnych możemy odczytać w zapisie pochodzącym z synodu wrocławskiego, który został zwołany 10 października 1248 roku przez legata papieskiego Jakuba z Leodium. W nim to czytamy, że niegdyś sądzono, iż stół biskupa był święty. Uważano, zatem, że spożywane z niego pokarmy powodują, uzdrowienie chorych. W 21 statucie owego synodu zawarte są również wskazania do przetrzymywania zawsze pod kluczem hostii, olejów świętych oraz chrzcielnic. Stawały się one bowiem przedmiotami wykorzystywanymi w guslach i czarach [7. S. 144], być może dlatego też przedmioty związane ze sferą sakralną deponowano w obrębie klasztorów bądź kościołów, często ukrywając w szczelinach murów i tym podobnych miejscach.

1. Banasiewicz-Szykuła E. (red.). Kościoły i klasztory Lublina w świetle badań archeologicznych / Skarby z przeszłości, – Lublin, 2012.

2. Bansiewicz-Szykuła E., Mączka G. Odkrycie kamienia węgielnego i aktu erekcyjnego kościoła w danym zespole klasztorowym zakonu Sióstr Wizytek w Lublinie // Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego. – T. 12. – Lublin, 2010. – S. 441–446.

3. Blackburn M. «Productive» Sites and the Pattern of Coin Less in England, 600–1180 // Markets in Early Medieval Europe. Trading and «Productive» Sites, 650–850. – Bollington, 2003. – S. 20–36.

4. Ciepiela S. Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI wieku do końca XVII wieku // Szkło i Ceramika. – T. 17. – Z. 9. – 1966. – S. 248–253.

5. Grochecki K., Solarz K. Znaleźiska numizmatycznych skarbów nowożytnych z terenów Lubelszczyzny. Wiek XVI–XVIII – próba interpretacji // Skarby z przeszłości / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). – Lublin, 2010. – S. 113–138.

6. Hadamik Cz. Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych w klasztorze powiatowym w Lublinie, ul. Peowiaków 12, przeprowadzonych w maju 2010 roku. – T. 1, 2. – Lublin-Kielece, 2010 // Miejsce przechowywania dokumentacji WUOZ w Lublinie.

7. Kąkowski K., Kuczkowski A. Religia Pomorzan we wczesnym średniowieczu // Etnografia dla każdego / Red. A. Chłodziński. – Pruszcz Gdański, 2010.

8. Kiersnowski R. O tkz. «luźnych» znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – T. 25. – Z. 3. – 1958. – S. 181–196.

9. Kowalewski J. Dlaczego, czy jak deponowano skarby we wczesnym średniowieczu? // Wiadomości Numizmatyczne. – T. 48. – Z. 2. – 2004. – S. 181–170.

10. *Kutyłowska I.* Materiały do badań nad kulturą materialną Lubelszczyzny w XVI i XVII wieku. Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa i Lublina // *Studia i Materiały Lubelskie*. – T. 8. – 1981. – S. 91–95.

11. *Łyszkowski J.* O sposobach powstawania pojedynczych znalezisk monet we wczesnym średniowieczu // *Wiadomości Numizmatyczne*. – T. 49. – Z. 1. – 2005. – S. 1–21.

12. *Łyszkowski J.* Odzwierciedlenie obiegu pieniężnego we wczesnym średniowieczu przez znaleziska drobne // *Wiadomości Numizmatyczne*. – T. 50. – Z. 1. – 2006. – S. 3–26.

13. *Majewski K.* Dokumentacja naukowo-historyczna zespołu powiżytkowskiego w Lublinie. – S. 68–70 (Aneks I) // *Miejsce przechowywania dokumentacji WUOZ w Lublinie*.

14. *Matyaszewski M.* Zespół pojezuicki w Lublinie w świetle rozpoznania archeologicznego // *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych / Skarby z przeszłości / E. Banasiewicz-Szykuła (red.)*. – Lublin, 2012. – S. 139–153.

15. *Miechowicz Ł.* Moneta jako przedmiot zabiegów magicznych w świetle źródeł etnograficznych z obszaru Polski // *Wiadomości Numizmatyczne*. – T. 50. – Z. 2. – 2006. – S. 147–158.

16. *Piotrowski M., Dąbrowski G.* Staropolskie pucharki dzwonowate z Lubaczowa // *Rocznik Lubaczowski*. – T. 11. – 2007. – S. 9–20.

17. *Polski Słownik Biograficzny*. – T. 16. – S. 251–252.

18. *Prusicka-Kolcon E.* Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII w. // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – T. 5. – 2000. – S. 230–231.

19. *Olczak J.* Analiza naczyń szklanych // *Materiały sprawozdawcze badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*. – Z. 1 / *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*. – Seria B. – T. 52. – Warszawa, 1978. – S. 130–150.

20. *Olczak J.* Problemy archeologii przemysłu w Polsce na przykładzie archeologicznych badań nad hutnictwem szklanym // *Prace i Materiały Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi*. – 36. – 1989–1990. – S. 111–116.

21. *Olczak J.* Główne kierunki badań historii szkła w Polsce // «*Acta Universitatis Nicolai Copernici*». *Archeologia XII – Nauki humanistyczno-społeczne*. – Z. 177. – 1997. – S. 11–24.

22. *Olczak J.* Domniemana funkcja liturgiczna i pochodzenie szklanych pucharków dzwonowatych z XVII–XVIII wieku na terenie Polski // *Archeologia Historica Polona*. – T. 5. *Studia z archeologii i historii*. – 1997. – S. 223–235.

23. *Prusicka-Kolcon E.* Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII w. // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – T. 5. – 2000. – S. 230–239.

24. *Szczurek T.* Obol zmarłych w późnym średniowieczu w Polsce północno-zachodniej // *Pozaeconomiczne funkcje monet. X Ogólnopolska sesja numizmatyczna / Red. M. Gącarzewicz*. – Poznań, 1995. – S. 7–93.

25. *Suchodolski S.* Skarby monet odkrywane w kościołach – przejaw kultu czy ekonomii? // *X Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Pozaeconomiczne funkcje monet / M. Gącarzewicz (red.)*. – Poznań, 1995. – S. 95–101.

26. *Suchodolski S.* Magia czy roztargnienie? Kilka uwag o tak zwanych drobnych znaleziskach monet // *Archeologia Historica Polona*. – T. 5. *Studia z archeologii i historii*. – Warszawa, 1997. – S. 193–201.

27. *Suchodolski S.* Próba klasyfikacji znalezisk monet // *Trudy VI Międzynarodowego Kongresa sławjanskoj archeologii*. – T. 5. *Isotira i kultura drevnych i srednovekovych Slawjan*. – Moskwa, 1999.

28. Suchodolski S. Początki obola zmarłych w Europie środkowej we wczesnym średniowieczu // Numizmatyka Średniowieczna / Moneta źródłem archeologicznym, historyczny i ikonograficzny / Krystyna Pietraszek-Cholewa (red.). – Warszawa, 2012. – S. 213–220.

29. Tabaczyński S. Zagadnienia klasyfikacji wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – T. 3. – 1959. – S. 41–47.

30. Tkaczyk J. Klasztor oo. Dominikanów w świetle badań archeologicznych // Kościoły i klasztory Lublina w świetle badań archeologicznych / Skarby z przeszłości / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). – Lublin, 2012. – S. 16–35.

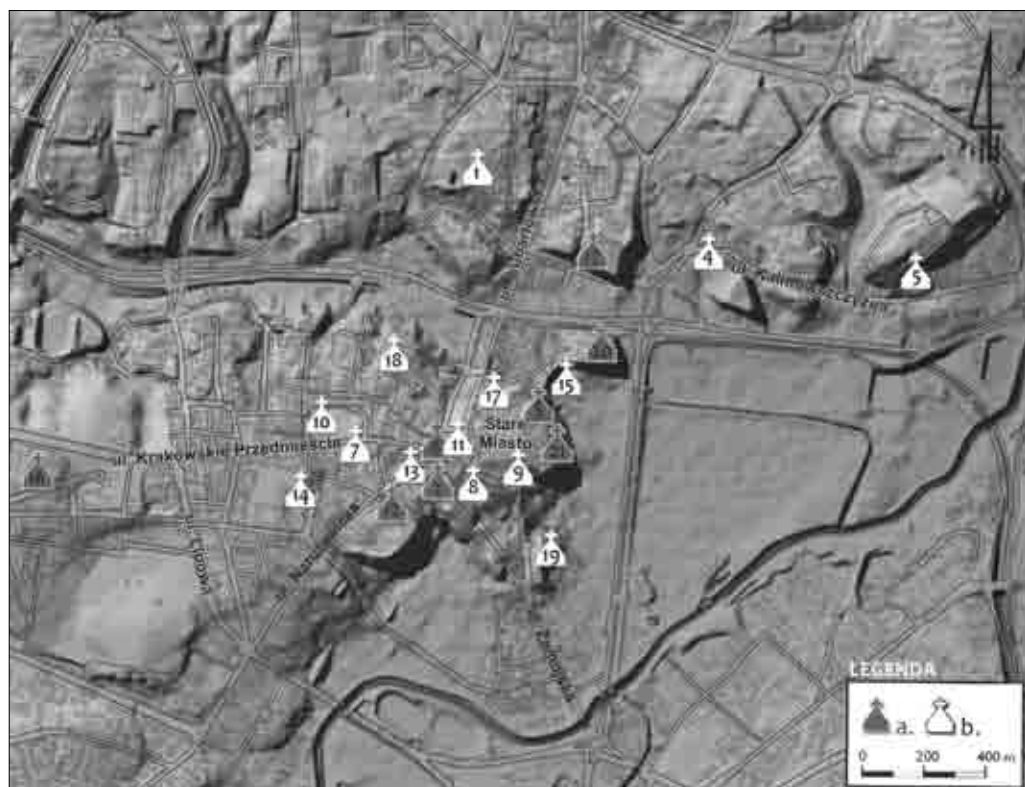
31. Urbańczyk P. Kto deponował skarby zdeprecjonowanego srebra i dlaczego? // Wiadomości Numizmatyczne. – 48. – Z. 2. – 2004. – S. 167–180.

Konrad Grochecki

SAMPLES OF SACRIFICIAL ITEMS FOUND IN CHURCHES AND MONASTERIES OF LUBLIN. CONTEXTS

Article relates on the findings of some household items which could have the sacrificial meaning. Most often they are found after the inquiries in churches and monasteries of Lublin. Until now Lublin scientists were casually mentioning such finds as possibly intentional enclosures. However, they were considered lost things more often. Nevertheless, written sources and ethnographic studies suggest another possible interpretation of such finds. It is possible to view such enclosures as a special gesture of ancient peoples who wanted to seize objects of sacrificial meaning from the «livid world» in order to replace them intentionally in sacred space without possible means to uncover.

Key words: intentional enclosures, casting molds, coal stones, monasteries, churches, Lublin, coins, Lesser Poland, Sacrificial items, Middle Ages.

Ryc. 1. Mapa lubelskich kościołów i klasztorów objętych pracami archeologicznymi (oprac. G. Mączka), wg. [1]; a) XIII–XV wiek, b) XVII–XVIII wiek:

1. ZESPÓŁ KLASZTORNY KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH;
2. ZESPÓŁ POBERNARDYŃSKI; 3. KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MICHAŁA;
4. ZESPÓŁ KLASZTORNY FRANCISZKAŃSKI;
5. ZESPÓŁ KLASZTORNY POAUGUSTIAŃSKI;
6. KOŚCIÓŁ PW. ŚWIĘTEGO DUCHA;
7. ZESPÓŁ KLASZTORNY KAPUCYNÓW;
8. ZESPÓŁ KLASZTORNY BERNARDYNEK;
9. ZESPÓŁ POJEZUICKI; 10. KOŚCIÓŁ BONIFRATRÓW;
11. KOŚCIÓŁ KARMELITÓW; 12. ZESPÓŁ POBRYGITKOWSKI;
13. ZESPÓŁ POPIJARSKI; 14. ZESPÓŁ KLASZTORNY POWIZYTKOWSKI;
15. KOŚCIÓŁ PW. ŚW. WOJCIECHA; 16. KOŚCIÓŁ PW. ŚW. KRZYŻA;
17. KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MIKOŁAJA;
18. ZESPÓŁ POKLASZTORNY KARMELITEK;
19. ZESPÓŁ POMISJONARSKI; 20. KAPLICA PW. ŚW. TRÓJCY;
21. ZESPÓŁ KLASZTORNY DOMINIKAŃSKI

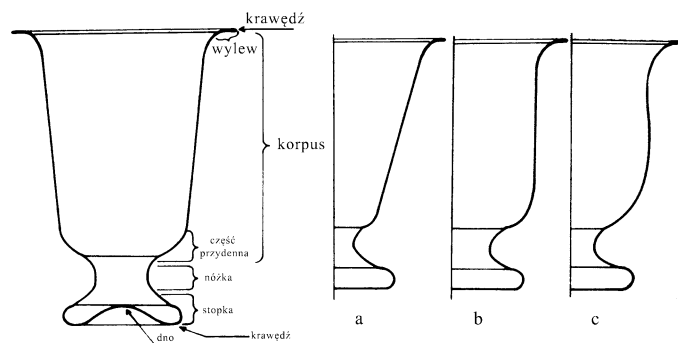
Ryc. 2. Kamień węgielny z blachą i depozytem (fot. P. Pakuła), wg [2. S. 442]

Ryc. 3. Medalion z kamienia węgielnego (fot. P. Pakuła), wg [1. Okładka strona III. Rewers i awers]. Opis medaliony z dokumentu przytoczonego w przypisie 18:
«[...]wszyscy zaś asystujący z gości znaczniejszych wrzucali w kamień fundamentalny po kilkach czerwonych złotych, w którym też duże srebrne Numizamainkuldowane po jednej stronie Zwiastowanie N Pany Marii Tajemnice, po drugiej Najśw. Serca Jezusowego wyrażenie reprezentujące jako te. Pod którymi tytułami ten kościół założony. Blacha z metalu wyrażająca rok i dzień osoby J X dza Biskupa, Fundatorów, Prałata, benedyktującego kamień ten pokrywała»

Ryc. 4. Depozyt odkryty w kamieniu węgielnym z kościoła przy klasztorze sióstr wizytek w Lublinie (fot. P. Pakuła),wg [5. S. 117]

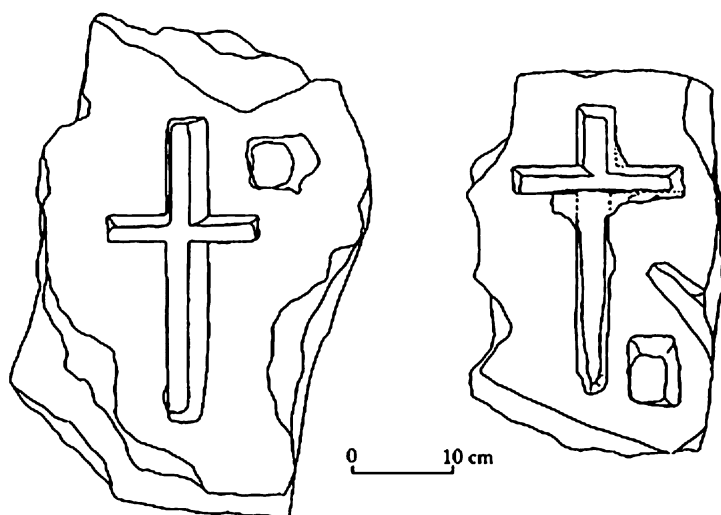
Ryc. 5. Podstawowe kształty szklanych pucharków dzwonowatych występujących na ternie Polski od schyłku XVI–XVIII w. Rekonstrukcje idealne (rys. L. Fijał), wg [21]:
A – dzwonowate; B – cylindryczne; C – tulipanowate

Ryc. 6. Wędrowni sprzedawcy naczyń ze szkła (XVI wiek).
Wśród wyrobów występują podobne do pucharków dzwonowatych
(wg [À travers le verre 1989, ryc. 403, 404])

Ryc. 7. Forma odlewnicza krzyża trójlistnego
(fot. D. Bednarski), wg [J. Tkaczyk 2012, s. 32]

Ryc.8. Formy odlewnicze krzyży, wg [30. S. 31]

Ryc. 9. Fragment obrazu pod tytułem: *Wjazd generał Zajączka do Lublina* (autor P. Dombeck, 1826): 1. Południowe skrzydło klasztoru oo. Dominikanów;
2. Kościół oo. Dominikanów pod wezwaniem św. Stanisława

УДК 902:393(477)''16/17''

Алла Попружна

«ОСТАННІЙ ПРИТУЛОК» ПРЕДСТАВНИКІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ. (за матеріалами духівниць козацької старшини)

В статті розглядається процес обрання місця спочинку «грішних тіл» представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. в контексті поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини.

Ключові слова: *духівниця, поховальна культура, «останній притулок», козацька старшина.*

Одним з найважливіших показників буття соціуму є ставлення до смерті. Жалобна церемонія виконує роль «наймасовішого свідка» релігійних уявлень, родинних пріоритетів, духовних та матеріальних цінностей.

Ще на початку XX ст. цю проблематику досліджували О. Лазаревський [13], В. Модзалевський [20], А. Кристер [12]. В історіографії незалежної України окремі аспекти поховальної культури козацтва знайшли висвітлення у працях Н. Яковенко [35; 36], О. Кривошеї [8–11], О. Дзюби [4; 5], Н. Білоус [1; 2], О. Винниченко [3], С. Сегеди [22], О. Замури [7], О. Старіка [24].

Важливою складовою поховальної культури козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. було обрання місця «останнього притулку». Оскільки поховання та комплекс поминальних ритуалів у Гетьманщині вимагали чималих коштів, представники козацької старшини завчасно відкладали гроші на ці видатки й згадували про це в духівницях. «На порозі смерті» долею власного тіла опікувались не менше, ніж долею душі.

Відповідно до релігійних переконань, традицій ранньомодерного соціуму поховання на церковній землі прискорювало та полегшувало шлях до Бога, а також нерідко символізувало статус покійного [7. С. 316]. Тому під стінами храмів і всередині них завжди знаходилося місце для ктиторів, шанованих і діяльних парафіян.

У середині XVIII ст. на території Гетьманщини були відсутні регулярні кладовища. Церковнослужителі користувалися правом на поховання у своєму храмі. Нерідко здобуття належного місця останнього спочину було можливим лише для представників заможної козацької старшини.

Як правило, представники провідної соціальної верстви обирали місцем «останнього притулку» стіни збудованих власним коштом храмів або тих, які

патрунували за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких знаходили спочинок представники декількох поколінь старшинського роду.

Розпорядження щодо місця поховання досить часто вміщувались у текстах духовниць представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Так, у 1686 р. наказний полковник чернігівський Станіслав Кохановський у заповіті просив захоронити грішне тіло «при храме Воскресенія Христа в мести нашом Чернигове» [8. С. 85].

Генеральний обозний П. Забіла помер у 110 років і був похований у 1689 р. «в соседнем к Обтову Рыхловском монастыре». Майже через чверть століття онука генерального обозного Ганна Іванівна заповіла синові поховати тіло «тамо, идеж дед и отец его телом положишася и в той обители святой (Рыхловском монастыре)» [16. С. 28].

Лубенський полковник Григорій Гамалія у 1694 р. заповідав «тело многогрешное тож земле яко землю пре пославши, меть хочу по моей малженце, жеб оное было при храме Рождества Пресвятой Богородицы по звычаю христианскому поховано» [29. С. 5].

На території Єлецького монастиря знайшли останній спочин представники роду Лизогубів. Зокрема відомо, що чернігівський полковник Яків Лизогуб у 1698 р., щедро обдарувавши у духовниці обителі та церкви, найбільшу суму – тисячу золотих – відписав на Єлецький «тутейший Черниговский монастыр, в котором тело мое мает бути положено» [23. С. 10].

Товариш полку Чернігівського Іван Молявка у духовниці 1706 р. доручив душу Богу, а тіло «земле и учтивому погребенію Христианскому, которое меет быти поховано при церкви Рождества пресвятой Богородицы в селе Масанах» [28. С. 568].

«Остання воля» генерального обозного Івана Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., містила наказ про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях: «зусердием желаю, жебы в обители стой Печерской Киевской, албо в монастыре Стля и Чудотворца Хва Николая Рихловском, где положени суть жони моей, Марией Мокриевичовни, и сина моего младенца Іакова кости [...]». Але воля генерального обозного не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [15. С. 12].

Генеральний суддя Олексій Туранський в тестаменті, укладеному у 1716 р. напередодні смерті, зазначав: «тело мое грешное по звычаю и обикновению христианском при церкви божой нарицаемой пресвятія Богородицы Успеніі погребти» [34]. Ймовірно, малася на увазі Успенська трапезна церква Глухівського Петропавлівського монастиря.

Полтавський полковник Іван Черняк не конкретизував місце поховання, втім, у духовниці від 1722 р. наполягав: «тело мое грешное [...] будет погребено чи в монастыре чили при храме» [10. С. 131].

Обдарувавши храми і обителі Гетьманщини, у 1731 р. «знатний товариш войсковий» Дмитро Горленко у своєму тестаменті наказував виділити 100 золотих на власний погреб «в обители святой Густынской, при гробах родителей» [16. С. 28].

Генеральний осавул Іван Мануйлович у 1734 р. заповів поховати себе «при парахиальной церкви нашей святого архистратига Михайла» у Глухові. Втім, генеральний осавул передбачив, якщо загине чи помре «в далеком ростоянии, теди где Бог благоволитиме там погребсти завещаю» [30. С. 35].

У 1724 р. у Густинському монастирі заповів поховати себе суддя Прилуцького полку Іван Маркович. Згодом це місце для «последнего успокоения» обрав і його рідний брат – бунчуковий товариш Федір Маркович [9. С. 245]. У 1737 р. він склав духовний тестамент. Цікаво, що під час написання документу автор змінив власну думку щодо місця поховання. Якщо на початку «останньої волі» присутнє розпорядження «тело мое грешное по розлученія от души, да будет похороненно в обители Святотроецкой Густынской в кусте, где покойный брат мой Иван Маркович лежит уз его вчинивши склеп непременно», то у післямові тестаменту зазначив: «хочай више тут всем моем тестаменте виразилем и написал же когда я помру, то чтобы тело мое грешное погребено в монастыре Свято Троецком Густынском, однак я, розсудивши себе тое, что не месце человека стоятъ на человеке мнце, и, желая и того по моей сожительници и даби тело мое грешное, зделаши склепак, поховали тело мое тут в Сорочинцах в приходе Святителя Христова Николая» [31].

Сестра Федора Марковича Марина Марківна Імшенецька у тестаменті від 1741 р. наказала: «тело же мое прошу дабы по смерти моей погребенно было при храме соборном лохвицком Рождества Пресвятыя богцы христианским обычаем» [32].

Обозний Лубенського полку П. Мартос у тестаменті 1741 р. визначив місце поховання у Лохвицькій церкві Різдва Богородиці (?) «в склепу, там, где и жени моей первой, Марии, тело погребению предано» [6].

Напередодні смерті, у 1742 р. уклав тестамент прилуцький осавул Михайло Мовчан, заповівши «погresti в монастыру Густынском, в которой для погребения там дано уже денег рублей сто» [17. С. 65].

Бунчуковий товариш Стефан Бутович у 1746 р. склав духівницю, у якій заповідав: «а погребение тела моего завещаю жене моей Ирине всем детям моим положить мене в храме Чудотворца Николая в Кролевце» [29. С. 5].

У 1752 р. березанський сотник Василь Думитрашко-Райча склав духівницю і заповів поховати тіло «близ церкви Святого архистратига Михайла» [26].

Полковник компанійський Григорій Гайворонський у духівниці, датованій 1753 р., розпорядився не тільки поховати тіло у збудованому його коштом храмі Живоначальної Тройці, а й дбати «ежели от пред придет в обвестшалоое и подлежатимет подчинки, то неоставляет, яко фундатора значала мы оного храма

Гсподня были, и содержат от дому нашего на своем собственном коште, искаая душам нашим и своїй в том спасение» [11. С. 56].

Інший компанійський полковник Григорій Павлов у 1753 р. заповідав «передать тело» при церкві «живоначальной Троицы храма Господня», фундатором якої був полковник [25].

Бунчуковий товариш Федір Потребич-Гречаний заповів поховати себе біля храму Різдва Богородиці у с. Подолки неподалік від Полтави. У тестаменті від 22 листопада 1743 р. він зазначив, що на його могилі необхідно спорудити каплицю [7. С. 316].

Отже, піклування про місце поховання «грішного» тіла є невід'ємною частиною поховальної культури представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Останній притулок представників козацтва залежав від їхнього соціального статусу, тому представники козацької еліти, обираючи місця для «останнього упокоєння», віддавали перевагу церковній і монастирській землі, будували родинні склепи і усипальниці в стінах самих храмів.

1. Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. / Н. Білоус // *Theatrum Humane Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К.: Laugus, 2012. – С. 296–308.

2. Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. / Н. Білоус // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень* / відп. ред. Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 297–316.

3. Винниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами) / О. Винниченко // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень* / відп. ред. Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 272–297.

4. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – 195 с.

5. Дзюба О. Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка / О. Дзюба // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень* / відп. ред. Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 350–356.

6. *Духівниця* обозного Лубенського полку П. Мартоса. 1741 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57571.

7. Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. / О. Замура // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень* / відп. ред. Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 316–350.

8. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. – К., 2008. – Вип. 16. – С. 84–91.

9. *Кривошея О. В.* Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 245–257.
10. *Кривошея В. В., Кривошея О. В.* Українська козацька старшина. Іван Черняк / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2009 – Вип. 18. – С. 131–136.
11. *Кривошея В. В., Кривошея О. В.* Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 19. – С. 56–63.
12. *Кристер А. Е.* Духівниці XVI–XVII віку / А. Е. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 491–513.
13. *Лазаревский А.* Духовники / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная.
14. *Лазаревский А.* Иван Петрович Забила, знатный войсковой товариш (1665–1703) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 506–538.
15. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 12–13.
16. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 28.
17. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 10. – С. 65.
18. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 114–118.
19. *Лазаревский А.* Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1982. – № 10. – С. 173–174.
20. *Модзалевский В.* Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). – Л., 1924. – С. 92–117.
21. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1908. – Т. 1. – 85 с.
22. *Сегеда С. П.* Гетьманські могили / С. П. Сегеда. – К.: Наш час, 2009. – 440 с.
23. *Ситий І.* Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба / І. Ситий // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С. 10–14.
24. *Старік О.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 98–100.
25. *Тестамент* полковника Григорія Павлова. 1753 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57590.
26. *Тестамент* березанського сотника Василя Думитрашки-Райчі. 1752 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57587.
27. *Тестамент* лубенського полковника Григорія Гамалії. 1694 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, од. зб. 57506, арк. 1, 1зв.; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко.* – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
28. *Тестамент* Івана Молявки, товариша полку Чернігівського. 1706 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57517; *По-*

пружна А. Чернігівський городовий отаман Іван Молявка та його духовний заповіт / А. Попружна // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 568–575.

29. *Тестамент* бунчукового товариша Степана Бутовича. 1746 р. // ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3, спр. №14196, арк. 5–10 зв.

30. *Тестамент* Івана Мануйловича. 1734 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 5755, арк. 35–38.

31. *Тестамент* бунчукового товариша Федора Марковича. 1737 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф. 1, спр. 57489–57601.

32. *Тестамент* Марини Маркової Павлової. 1741 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф.1, спр. 57568.

33. *Тестамент* Пантелеймона Радича. 1701 р. // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 25. – Часть неофициальная – С. 268–272; *Доба* гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

34. *Тестамент* Олексія Михайловича Турянського. 1716 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф.1, спр. 57533.

35. *Яковенко Н.* «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть / Н. Яковенко // *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття.* – К.: Laurus, 2012. – С. 105–145.

36. *Яковенко Н.* «Освоєний простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі / Н. Яковенко // *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття.* – К.: Laurus, 2012. – С. 146–164.

Alla Popruzhna

«THE LAST REFUGE» OF THE COSSACK OFFICER ELITE IN SECOND HALF OF 17th–18th CENTURIES (according to the cossack elite testaments)

This paper describes the process of looking for resting place of the «sinful body» among the representatives of Cossack elite in second half XVII–XVIII centuries. It is considered in the context of the funeral tradition of political elite in Hetmanshchyna.

Key words: testament, funeral tradition, «last refuge», Cossack officer elite.

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО, ВЧИТЕЛЯ, ДРУГА...

23 жовтня 2014 р. пішов з життя відомий археолог Денис Никодимович КОЗАК – професор, доктор історичних наук, заступник директора та завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, голова ВГО «Спілка археологів України», член-кореспондент Центрального німецького інституту археології, двічі лауреат Державної премії в галузі науки і техніки (1991, 2002).

Народився Денис Никодимович 2 квітня 1944 р. у с. Кречовичі Ярославського повіту (тепер – Республіка Польща). З відзнакою закінчивши історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка (1972), почав працювати

вчителем історії у середній школі с. Підберізіці на Львівщині. В 1974 р. вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, по закінченні якої залишився працювати в інституті науковим співробітником відділу ранньослов'янської археології, згодом – вченим секретарем, заступником директора (з 1991 р.), завідувачем відділу археології ранніх слов'ян (з 2002 р.).

У 1978 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Племена пшеворської культури в межах річки Дністра і Західного Бугу», а через десять років докторську – «Етнокультурний розвиток населення Північно-Західної України в першій половині I тис. н. е.». Таким чином, сферою наукових зацікавлень Дениса Никодимовича були етнокультурна історія України першої половини I тис. н. е., етно- та культурогенез слов'ян; проблеми особливостей етнокультурного процесу в контактних зонах, взаємозв'язків давньослов'янських племен із германцями, дакійцями і сарматами; питання розвитку духовної культури

ранніх слов'ян; пшеворська, зубрицька, вельбарська, черняхівська культури, готи на території України.

Д. Н. Козак був досвідченим археологом-практиком, котрий протягом багатьох польових сезонів проводив широкі археологічні дослідження давніх поселень і могильників у західних регіонах України: на Волині (Загаї, Городок, Гірка Полонка, Боратин, Баїв, Линів, П'ятидні, Маяки, Хрінники), Подністер'ї та Західному Побужжі (Підберізці, Соکیلники, Гринів, Звенигород, Чишки, Пасіки-Зубрицькі, Велика Слобода).

Найвагомішими напрямками його досліджень стали проблеми етнокультурної історії Волині й України загалом. Саме завдяки Д. Н. Козаку, в арсеналі української археології постали нові типи археологічних пам'яток рубежу та першої половини I тис. н. е., які належали давньослов'янським племенам, відомим в історичних джерелах під назвою «венеди», та їхнім безпосереднім предкам.

Д. Н. Козак – автор понад 240 наукових праць. У монографіях «Пшеворська культура у Верхньому Подніпров'ї та Західному Побужжі» (1984), «Етнокультурна історія Волині» (1991) аналізуються шляхи формування культурно-історичної спільності, представлені пам'ятками зубрицької культури, процес етнічної консолідації давньослов'янських племен, їх історична доля. У монографії «Пам'ятки давньої історії України біля с. Линів на Волині» (1994) та колективних працях «Етногенез та етнічна історія українських Карпат» (1999), «Етнічна історія давньої України» (2000) Д. Н. Козак доводить, що давньослов'янська людність, як етнос, остаточно сформувалася на межі ер в ареалах зубрицької та зарубинецької культурно-історичних спільностей між Віслою та Дніпром, її розвиток відбувався внаслідок включення до основного складу дакійського, іранського, германського, балтського субстрату на ранніх етапах процесу.

Важливе значення в розробці методології етногенезу слов'ян мали теоретичні дослідження Д. Н. Козака. Створена ним наукова схема особливостей етнічного процесу в контактних зонах відіграла і відіграє важливу роль у дослідженнях етнологів і є одним із ключів до розуміння механізму утворення нових етнокультурних спільностей.

Помітне місце у дослідженнях Д. Н. Козака займала германська проблематика.

Археолог обґрунтував наявність в Україні готських племен і пов'язав їх з відомою у центральноевропейській археології вельбарською культурою, показав історію походження цих племен в Україні, рівень їхнього господарського та соціального розвитку, внесок у розвиток культури місцевого населення, їх військові виправи, характер взаємозв'язків зі слов'янською людністю.

Значним є внесок Дениса Никодимовича у вивчення духовної культури ранньослов'янських общин. Він уперше у вітчизняній науці узагальнив всі наявні культові археологічні пам'ятки I–X ст. н. е., визначивши основні риси міфологічних уявлень давніх слов'ян, простежив їхню еволюцію, вивівши їхнє співвідношення з рівнем соціально-економічного розвитку (колективні моно-

графії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), «Давня історія України» (Т. 3, 2000), «Історія української культури» (Т. 1, 2001).

Денис Никодимович був головним редактором нашого видання, а також членом редколегій численних наукових видань, у т. ч. «Археологія», «Археологічні дослідження Львівського університету», «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Археологічні студії», «Археологічні дослідження в Україні» та ін.; учасником та організатором міжнародних наукових конференцій та виставок з давньої історії України в країнах Європи і Америки.

Усі його розкопки важко перелічити. Він виявив і увів у науковий обіг сотні житлових і господарських комплексів, тисячі рухомих предметів епохи бронзи і ранньозалізного часу, слов'янських, германських і дакійських культур, давньоруського періоду. Археологічними матеріалами, здобутими Д. Н. Козаком у процесі польових досліджень, заповнені експозиції музеїв у Львові, Києві, Луцьку, Рівному, Чернівцях, Кам'янці-Подільському, а також і в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники.

Активну дослідницьку роботу Денис Никодимович Козак гармонійно поєднував з педагогічною діяльністю. Він був професором кафедри археології та історії стародавнього світу (з 2010 р. – кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки) Львівського національного університету імені Івана Франка (2001–2013), де систематично читав лекції та вів практичні заняття, працював також зі студентами Волинського університету та Рівненської філії Слов'янського університету. Багато колег-археологів були учнями Дениса Никодимовича. Переймаючи його великий досвід роботи, вони завжди з пошаною та вдячністю згадуватимуть свого талановитого наставника.

Поховання Дениса Никодимовича відбулося 25 жовтня на Лісовому кладовищі м. Києва. У пам'ятному слові директор Інституту археології НАН України академік Петро Толочко висловив співчуття родині, близьким і друзям: «Ми втратили не лише видатного археолога-дослідника, а й великого організатора археологічної науки, охоронних служб, законотворця. Ми втратили ще й щиру людину... Вічна пам'ять!».

Своїми спогадами про Д. Н. Козака вирішили поділитися на сторінках нашого збірника і деякі його колеги та учні.

«Зараз якось важко пригадати, як і коли точно відбулося моє знайомство з Денисом Никодимовичем. Це було, здається, напередодні 2001/2002 н. р., коли він став професором кафедри археології Львівського університету. На той час я навчалася на третьому році заочної аспірантури, маючи за плечима «вагомий доробок» – трьох наукових керівників (світлої пам'яті М. А. Пелешишина,

Л. Г. Мацкевого та В. Д. Барана), на кожний рік аспірантури... Пам'ятаю навіть, що хтось на кафедрі навіть поцікавився, чи я не проти, бо Володимир Данилович та Денис Никодимович, в принципі, погоджуються... Таким чином, як кільканадцять годин у педагогічному навантаженні, Д. Н. Козак отримав аспірантку четвертого року навчання – Н. М. Білас. Попервах спілкувалися в основному дистанційно – я передавала через колег, які їздили до Києва (в основному М. А. Филипчука) частини дисертації та статті на «вичитку». Згодом був попередній захист у Києві на відділі ранньослов'янської археології Інституту археології. Відділ рекомендував роботу до захисту, і сам захист також відбувся в Інституті археології. Добре пам'ятаю, як лякали мене у Львові «страшними» київськими археологами, які «не люблять чужих», а тому краще захищатися не по 07.00.04. Однак, особисто для мене, виявилось, що «не такий страшний чорт, як його малюють». Більше того, у Києві я зустріла дуже зичливих та розумних порадників, зокрема, серед багатьох, і К. П. Бунятян, яка була призначена рецензентом моєї дисертації. Щоправда, незадовго до захисту Катерина Петрівна зламала ногу, тому було призначено додаткового рецензента (О. Б. Супруненко), а я майже повірила у містичне значення числа 13, бо саме такий номер мало моє аспірантське посвідчення...

З вдячністю хочу відмітити, що Денис Никодимович продовжував цікавитися моєю долею і тоді, коли я вже перестала бути його аспіранткою. Зокрема, він переймався тим, щоб змогла знайти роботу за фахом (адже на час захисту кандидатської дисертації я працювала викладачем Львівського технікуму залізничного транспорту і Денис Никодимович пам'ятав, як повеселила членів Ради зачитана вченим секретарем Є. І. Архіповою ця інформація з моєї особової справи).

У 2005 р. я прийшла працювати на кафедру археології (спочатку як сумісник) і ми стали певним чином з Денисом Никодимовичем колегами, однак по-справжньому нас «здружив» Винниківський музей. Почалося з того, що в цей музей він передав з Києва усі матеріали зі своїх розкопок на Львівщині, бо вважав, що тут, на місці, вони будуть доступнішими і потрібнішими як для загалу, так і для науковців. Працюючи також у музеї, я займалася і технічними сторонами цієї передачі, і загальним впорядкуванням археологічних колекцій. Далі Денис Никодимович гаряче підтримував наше з директором музею І. В. Тимцем бажання заснувати музейний науковий збірник і навіть погодився очолити його редколегію. Так само було і з започаткованими нами у Винниках тематичними міжнародними науковими семінарами. При будь-якій нагоді, будучи у Львові, він знаходив час для дружнього спілкування, однак в останні роки традиційними були наші зустрічі саме на різдвяні та великодні свята. Так само традицією стала і участь у них В. Г. Оприска – друга Дениса Никодимовича ще зі студентських років. Які тільки теми ми не обговорювали, окрім «археологічної кухні»! Політика, кулінарія, садівництво, медицина, в т. ч. і народна, мистецтво,

подорожі... І завжди Денис Никодимович дивував нас своєю обізнаністю та ерудицією, а також чудовим почуттям гумору. За такими розмовами час злітав абсолютно непомітно і тепер особливо гірко усвідомлювати, що цих зустрічей уже не буде... Однак усе те добре, що Денис Никодимович зробив і для розвитку української археології, і для її фактично порятунку, і для нас, своїх учнів, – усе це залишиться у нашій світлій про нього пам'яті», –

Наталія Білас

(доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка).

«Перебуваючи в аспірантурі Львівського національного університету імені Івана Франка, я працював над дисертацією на тему «Етнокультурна історія Волино-Подільського пограниччя в I тис. н. е.». Керував роботою завідувач кафедри археології, античності та середньовіччя цього ж університету проф. М. А. Пелешишин. У результаті археологічних розвідок у верхів'ях р. Ікви, які здійснювалися відповідно до теми дослідження, були зібрані матеріали, зокрема ліпна кераміка, аналогії до яких мали місце в комплексах вельбарської культури Західної Волині. Безумовно, що найкращим консультантом в цьому питанні був Денис Козак. У цей час він проводив розкопки вельбарського поселення в околиці с. Хрінники на Рівненщині. Побачивши характерні для готів фрагменти кумпфоподібних посудин, дослідник здивовано сказав: «А де ж вони там взиялися?». Така реакція була зрозумілою, оскільки тоді вважалося, що верхів'я Ікви, Стиру, Серету і Західного Бугу відносяться до зони поширення черняхівської культури. З цього часу (1997 р.) Д. Н. Козак став моїм основним радником у вивченні пам'яток першої половини I тис. н. е. на Волино-Подільському порубіжжі.

В 1999 р., у зв'язку із смертю М. А. Пелешишина, Д. Н. Козака було призначено новим керівником моєї дисертації. Проблема полягала в тому, що робота уже знаходилася на завершальному етапі написання і зміна керівника могла б мати непередбачувані наслідки. Денис Козак із розумінням поставився до ситуації і запропонував продовжувати дослідження у звичному руслі. Як досвідчений спеціаліст в галузі ранньослов'янської археології, вчений допоміг зорієнтуватися в складних етнокультурних явищах другої чверті I тис. н. е., осмислити процеси формування зубрицької культури, взаємовідносини слов'янського та германського етносів тощо.

Тісна співпраця з професором Д. Н. Козаком продовжилася й після захисту дисертації у 2001 р. Він був не тільки добрим вчителем в науковій діяльності, а й старшим колегою по кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка. Зокрема, впродовж 13 років (з 2001 по 2013 рр.)

вчений працював професором цієї кафедри за сумісництвом. Щорічно під його керівництвом група студентів історичного факультету брала участь в розкопках багаточислової пам'ятки в Хрінниках, здобуваючи не тільки практичний досвід ведення археологічних розкопок, а й позитивні емоції від спілкування з відомим дослідником.

Нехай пам'ять про Деонізія Никодимовича Козака завжди буде живою», –

Ярослав Онищук

(доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка).

«Згадую, як я почав працювати в Інституті археології. Можливо, влаштування на це місце роботи не було надто яскравим, аби його описувати, проте важливими є речі, які вже згодом я став розуміти.

Співробітник відділу археології раннях слов'ян, а також завідувач кафедри археології Київського національного університету імені Т. Шевченка, де я навчався, Р. В. Терпиловський помітив студента, який виявив хист до рисування артефактів, карт, і запропонував роботу в Інституті археології. До того я вже мав практику – досвід роботи в кількох експедиціях. Проте робота в Інституті здавалася чимось іншим, важливішим. Ростислав Всеволодович представив мене керівнику відділу – дуже жвабому дядечку із прізвищем Козак. І Денис Никодимович заходився пояснювати свої вимоги до лаборанта. Оскільки я уважно все вислухав і, головне, погодився, то опинився в інституті. Згодом я зміг працювати разом із Денисом Никодимовичем в експедиції. Кілька років під керівництвом Козака, – і у відділі, і в польових умовах, – мав можливість навчатися, здобувати фах і отримувати досвід. При першій зустрічі він виявив довіру. Але крім цього, згодом, завжди виявляв турботу. Його подарунки, ширі й невимушені – чи то олівець, чи лінійка, чи креслярське приладдя, – не просто якісні речі, які дійсно оцінить рисувальник. Це піклування, та риса, що характеризує щирих людей.

Згадую свого вчителя, наставника – Дениса Никодимовича Козака...

І дякую!», –

Антон Панікарський

(аспірант, м. н. с. відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України).

«Моє знайомство з Денисом Никодимовичем відбулося в серпні 2001 р. Тоді, тільки-но закінчивши Львівський університет, я готувався до вступу в аспірантуру. В той час Д. Н. Козаку було запропоновано працювати (за сумісництвом) на посаді професора кафедри археології, античності та середньовіччя ЛНУ імені Івана Франка. Зважаючи на обрану тему мого дисертаційного дослідження, питання керівника було вирішено однозначно. Тож саме мені доручили поїхати в Хрінники, в експедицію до Дениса Никодимовича, щоб він підписав усі необхідні для прийому на роботу документи.

Досі пам'ятною є тривала дорога в Хрінники – нічною електричкою в Луцьк, очікування на вокзалі до ранку автобуса на Боремель і кількакілометровий марш на протилежний берег водосховища, на базу. Це коротеньке відвідування експедиції дало не тільки знайомство з «Шефом» – як з пістетом називали Дениса Никодимовича учасники експедиції, – але й з його багатолітніми співробітниками і колегами по польових дослідженнях на Західній Волині – Богданом Прищепю, Володимиром Богданцем, Григорієм Заплотинським, Віталієм Ткачем. Безсумнівно, душею цього товариства був «Гофмаршал» – Віталій Володимирович Шкоропад.

Наступні три сезони (2002–2004 рр.), по два тижні щороку, я брав участь у розкопках біля Хрінників, які стали для мене, молодого аспіранта, не тільки школою польової археології, але й багатьох речей «навколоекспедиційних». З експедиції, зустрічей у Києві та Львові в наступні роки, Денис Никодимович запам'ятався простотою в побуті і спілкуванні. Завжди чіткість і виразність, часто навіть категоричність, висловлювань і характеристик. Привертало увагу те, що, не зважаючи на твердий стиль керівництва, всі його поважали і навіть, якщо Шеф був надто різким, всі розуміли, що через якийсь час він вже спокійно буде обговорювати за спільною вечерею цю справу, а при потребі і визнає свою надмірну реакцію на ту чи іншу подію.

Ще одним аспектом, на якому хочеться наголосити – це хазайновитість Шефа. Особливо це помітно на сучасному стані археологічної бази під Хрінниками, яку фактично без фінансування, по крупинці, створював колектив під його керівництвом. Денис Никодимович дбав у таборі про все: укріплення берегової лінії, облаштування «оборонних ровів», забезпечення водою, висаджував на ділянці дерева. І цього року, сидячи у затінку дерев цього «скверика» Шефа, згадували його дбайливість. Організаційні здібності Дениса Никодимовича проявилися в облаштуванні самої експедиції. Тут працював невеликий, але міцний і перевірений колектив. Кожен мав свою ділянку відповідальності і обов'язки, при цьому Денис Никодимович завжди тримав усі питання на контролі. Багато традицій (які намагаємося підтримувати та розвивати) і принципів функціонування експедиції (переконався – дієвих!) для своїх експедицій я запозичив саме з Хрінників.

Шефа завжди характеризувала шалена енергійність. У полі всі знали, що день не закінчиться приїздом з розкопу, у Шефа точно є вже якісь ініціативи. Коли

бували в Києві, в Інституті, не зважаючи на свою зайнятість («гарячий телефон» і постійні відвідувачі в кабінеті), Денис Никодимович завжди знаходив час на розмову про те, «що нового у Львові», допомагав порадами і конкретними діями.

Денис Никодимович до кінця життя залишався археологом-польовиком. Щодня особисто виходив на розкоп, переймався всіма знахідками, об'єктами, плануванням досліджень. Востаннє говорив з ним по телефону у середині червня з приводу організації чергової практики студентів історичного факультету Львівського університету у Хрінниках. Він до останнього вірив, що потрапить в експедицію і в 2014 р., складав плани на наступний сезон...

Віriamo, що він просто відправився у свою найтривалішу експедицію...», –

Ярослав Погоральський

(завідувач Археологічного музею ЛНУ ім. Івана Франка).

«Хочу полинути спогадами у 1975 р. У нашому, ще молодому на той час Львівському музеї історії релігії, працювала Ніна Семенівна Козак. Це дружина Дениса Никодимовича. Від неї працівники музею дізналися про унікальну пам'ятку, відкриту у 1975 р. археологічною експедицією під керівництвом Дениса Козака, – могильник пшеворської культури I–III ст. н. е. у с. Гринів (ур. Загуменки) Пустомитівського р-ну Львівської обл.

Дякуючи Ніні Семенівні, ми проводили перемовини з Денисом Никодимовичем про передачу згаданих пам'яток музею. І в жовтні 1977 р. Інститутом археології АН УРСР (сьогодні НАН України) в особі Дениса Козака було передано музею археологічні пам'ятки пшеворської культури з розкопок у селах Звенигород і Гринів. Оскільки матеріали вже були досліджені автором, то після інвентаризації в музеї артефакти з найбагатшого поховання №3 були виставлені в експозиції, де знаходяться до сьогодні.

Кожний день відвідувач музею знайомиться з унікальними пам'ятками, які розкривають світоглядні уявлення вождя племені пшеворської культури. Обклашка піхов меча, єдина такого роду пам'ятка в Європі, дає уявлення про те, як пшеворські племена Подністров'я і Волині розуміли структуру впорядкованої світобудови. Разом із цим кожен відвідувач музею, в тій чи іншій мірі, пізнає і дослідника – Дениса Никодимовича Козака. І пам'ять про нього буде вічна, як вічні віднайдені, досліджені та демонстровані в музеї археологічні артефакти», –

Лідія Савчук

(старший науковий співробітник
Львівського музею історії релігії).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету, Львів.
АДСВ – Античная древность и средние века, Свердловск.
ИИАК – Известия Императорской археологической комиссии.
ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии.
ККУ – Кримінальний кодекс України.
КСАН – Корпус случайных археологических находок.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
МНК – Материалы международной конференции.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інститут археології НАН України.
СА – Советская археология.
САИ – Свод археологических исследований.
РА – Przegląd archeologiczny.
ІКС – Ilustrowany kurjer codzienny.
ZOW – Z otchłani wieków.

ЗМІСТ

Леонід Залізняк

ДОІСТОРИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ТРАДИЦІЙНІЙ
КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ3

Sylwester Czopek

MEANDRY INTERPRETACJI W ARCHEOLOGII FUNERALNEJ18

Сергій Буйських

ДЕЯКІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК.....30

Дмитро Гаскевич

ПОХОВАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ
НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ПОШУК НАДІЙНИХ ДЖЕРЕЛ42

Тарас Ткачук

ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС НА ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТЕР'І58

Dariusz Król, Małgorzata Rybicka,

Jakub Rogoziński, Aleksandra Sznajdrowska

OBRZĄDEK POGRZEBOWY KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH
W GRUPIE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ NA PRZYKŁADZIE
STANOWISK W SKOŁOSZOWIE 7 I SZCZYTNEJ 6.....62

Kamil Karski

ESCHATOLOGIA SPOŁECZNOŚCI BADEŃSKICH79

Віталій Конопля, Володимир Цигилик

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ З БЕРЕЗЦЯ
НА ГОРОДОЧЧИНІ.....93

Віталій Отрощенко

МОТИВИ РИТУАЛЬНОЇ ЗООФІЛІЇ В МИСТЕЦТВІ УКРАЇНИ
ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ.....99

Sylwester Czopek, Katarzyna Trybała-Zawiślak

WYBRANE ASPEKTY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO
WE WCZESNEJ FAZIE TARNOBRZESKIEJ KULTURY ŁUŻYCKIEJ
NA PRZYKŁADZIE STAN. 6 W DĘBINIE, POW. ŁAŃCUCKI 118

Сергей Охотников

САКРАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОСТРОВА ЛЕВКЕ (ЗМЕИНОГО) 131

Антон Панікарський

ДВОКРИЛІ ВІСТРЯ СТІЛ
З МАЛОКОПАНСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ..... 148

Ростислав Терпиловський, Геннадій Жаров

МУТИНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК 159

Тетяна Слободян

ТІЛОПАЛЬНЕ ПОХОВАННЯ РИМСЬКОГО ЧАСУ
З НОВОГО ЯРИЧЕВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ..... 173

Павел Колодченко

ВАРВАРСКИЙ МОГИЛЬНИК I–III ВВ. У С. ВИШНЕВОЕ 184

Володимир Прокопів

ВИКОРИСТАННЯ КІСТЯНИХ ВИРОБІВ
У ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ
ВІСЛО-ДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В I–V СТ. Н. Е. 198

Михаил Ступко, Сергей Серебряков

МОНЕТНЫЕ ПРИНОШЕНИЯ НА «СВЯТЫХ МОГИЛАХ»
НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА В КАРАНТИННОЙ БАЛКЕ.
К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ 204

Марцін Волошин, Марцін Піотровський,

Івона Фльоркевіч, Конрад Грохецький

КОМПЛЕКС ГОРОДИЩА В ЧЕРМНО:
ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 2013 РОЦІ.
Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз)..... 226

Барбара Квятковська, Катажина Кузьнярська

КОМПЛЕКС ГОРОДИЩА У ЧЕРМНО:

ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 2013 РОЦІ.

Могильник Чермно-3 (антропологічний аналіз).....261

Андрэй Вайцеховіч

КУРГАНЫ З КРЭМАЦЫЯЙ НА ПАЎДНЁВЫМ УСКРАЙКУ

ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ.....269

Андрій Филипчук, Галина Филипчук

КОРОТКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

РИТУАЛЬНОЇ СПОРУДИ НА СХИЛІ УР. «ОЛЕНИН ПАРК»

(ПІСНЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС).....280

Андрій Білецький, Георгій Шаповалов

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ (КІЧКАСЬКИЙ) «СКАРБ» –

ПОХОВАННЯ-СПАЛЕННЯ Х СТ.....285

Михайло Сагайдак, Всеволод Івакін

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОХОВАННЯ,

ЗНАЙДЕНЕ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ305

Марина Ягодинська

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

БІЛЯ С. ЗЕЛЕНЧЕ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО Р-НУ

ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.316

Radosław Liwoch

WCZESNOŚREDNIOWIECZNY GRÓB KAMIENNY

Z IMPORTEM RUSKIM W SIEMIENICACH NAD BZURĄ

(GM. KRZYŻANÓW, POW. KUTNOWSKI, WOJ. ŁÓDZKIE).....323

Edyta Anna Marek

NOWE INTERPRETACJE POŁOŻENIA

WYBRANYCH CMENTARZYSK

Z WCZESNOŚREDNIOWIECZNYMI GROBAMI

PODPŁYTOWYMI335

Володимир Захар'єв

МОГИЛЬНИКИ XI–XIII СТ. ІЗ СОКІЛЕЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ
НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОДІЛІ344

Михайло Сагайдак, Марина Сергєєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ПОДОЛУ364

Леонтій Войтович

ТАЄМНИЦІ СТОЛИЦІ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА378

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ
У ПЕРЕСОПНИЦІ409

Денис Козак

ГЛИНЯНА ПИСАНКА З ВОЛИНИ423

Konrad Grochecki

PRZYKŁADY ODKRYĆ Z LUBELSKICH KOŚCIOŁÓW
I KLASZTORÓW PRZEDMIOTÓW ZWIĄZANYCH
ZE SFERĄ SAKRALNĄ. KONTEKSTY.....432

Алла Попружна

«ОСТАННІЙ ПРИТУЛОК» ПРЕДСТАВНИКІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.
(за матеріалами духівниць козацької старшини)449

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО, ВЧИТЕЛЯ, ДРУГА.....455

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ463

CONTENS

Leonid Zaliznyak

PRE-HISTORICAL ELEMENTS IN THE TRADITIONAL CULTURE
OF UKRAINIANS AND THEIR NEIGHBORS3

Sylwester Czopek

COMPLEXITIES OF INTERPRETATION IN FUNERAL ARCHEOLOGY.....18

Sergiy Buyskykh

SOME MORAL AND ETHICAL PROBLEMS OF ARCHAEOLOGICAL
STUDIES ON ANCIENT BURIAL MONUMENTS.....30

Dmytro Gaskevych

FUNERAL TRADITIONS OF THE BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE:
SEARCH OF AUTHENTIC RECORDS.....42

Taras Tkachuk

THE BURIAL COMPLEX FROM UPPER DNIESTER AREA58

Dariusz Król, Małgorzata Rybicka, Jakub Rogoziński, Aleksandra Sznajdrowska

BURIAL PRACTICES IN THE SOUTHEASTERN GROUP
OF FUNNEL BEAKER CULTURE ON THE EXAMPLES
OF SITES IN SKOŁOSZÓW 7 AND SZCZYTNIA 6.....62

Kamil Karski

ESCHATOLOGY OF BADEN SOCIETIES.....79

Vitaliy Konoplya, Volodymyr Tsygtlyk

BURIAL OF CORDED WARE CULTURE FROM BEREZETS
IN HORODOK DISTRICT93

Vitaliy Otroshchenko

MOTIVES OF THE RITUAL ZOOPHILIA IN THE WALL ART
OF EARLY BRONZE AGE IN UKRAINE99

Sylwester Czopek, Katarzyna Trybała-Zawiślak

SELECTED ASPECTS OF FUNERAL RITES IN THE EARLY PHASE
OF TARNOBRZEG LUSATIAN CULTURE ON THE EXAMPLE
OF SITE 6 IN DĘBINA, ŁAŃCUT DISTRICT..... 118

Sergiy Ochotnikov

SACRED MEANING OF LEUKE ISLAND (ISLAND ZMEINYI)..... 131

Anton Panikarskyi

BARBED ARROWHEADS FROM MALA KOPANYA NECROPOLIS 148

Rostyslav Terpilovskiy, Gennadiy Zharov

THE MUTYN BURIAL GROUND 159

Tetyana Slobodyan

CREMATION BURIAL OF ROMAN TIME FROM NOVYY YARYCHIV:
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS 173

Pavel Kolodchenko

BARBARIC BURIAL GROUND OF 1ST-3RD CENTURIES
IN VILLAGE VYSHNEVE..... 184

Volodymyr Prokopiv

APPLICATION OF THE BONE WARES
IN THE BURIAL COMPLEXES OF WISLA – DNIPRO REGION
IN 1st-5th CENTURIES AD..... 198

Mikhail Stupko, Sergey Serebryakov

COIN OFFERINGS IN THE «SAINTS GRAVES»
OF CHERSONESSES NECROPOLIS IN KARANTINNAYA BALKA.
QUESTION FOR FORMULATION 204

Marcin Wołoszyn, Marcin Piotrowski,

Iwona Florkewicz, Konrad Grochecki

THE MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX AT CZERMNO:
THE RESULTS FROM FIELDWORK SEASON 2013.
Czermno site 3 – a settlement and a cemetery (an archaeological analysis) 226

Barbara Kwiatkowska, Katarzyna Kuźniarska

THE MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX AT CZERMNO:
THE RESULTS FROM FIELDWORK SEASON 2013.

Cemetery on the site no. 3 (the anthropological analysis).....261

Andriy Vojtekovich

BARROWS WITH CREMATION IN THE SOUTHERN PART
OF THE POLOTSK LAND.....269

Andriy Fylypchuk, Galyna Fylypchuk

SHORT ASSESSMENT IN THE STUDIES OF RITUAL STRUCTURE
ON THE SLOPES OF THE LOCALITY «OLENIN PARK»
(PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX).....280

Andriy Biletskiy, Georgiy Shapovalov

VOZNESENSKIY (KICHKASKIY) «TREASURE» –
CREMATION BURIAL OF 10th CENTURY285

Mykhaylo Sahaydak, Vsevolod Ivakin

OLD-RUS BURIAL DISCOVERED AT KYIV PODIL DISTRICT305

Marina Yagodynska

NEW STUDIES OF THE OLD RUS BURIAL-GROUND NEAR
THE VILLAGE ZELENCH, TEREBOVIA DISTRICT,
TERNOPIL REGION316

Radosław Liwoch

THE EARLY MEDIAEVAL STONE GRAVE WITH THE OLD
RUTHENIAN IMPORT IN SIEMIENICE ON THE BZURA RIVER
(KRZYŻANÓW COMMUNE, KUTNO COUNTY, ŁÓDŹ VOIVODESHIP).....323

Edyta Anna Marek

NEW INTERPRETATIONS OF SELECTED EARLY MIDDLE AGES
CEMETERIES LOCATIONS WITH SLABBED GRAVES.....335

Volodymyr Zakharyev

BURIAL GROUNDS OF 11th-13th CENTURIES
IN THE SOKILETS MICRO REGION IN CENTRAL PODILLYA.....344

Mykhaylo Sahaydak, Marina Sergeyeva

RESEARCHES OF THE OLD RUS CHURCH
ON THE NORTHWESTERN OUTSKIRTS OF KYIV PODIL364

Leontiy Voytovych

MARVELS OF THE CAPITAL CITY
OF KING DANYLO ROMANOVYCH378

Sviatoslav Terskyy

ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF SACRAL COMPLEXES
IN PERESOPNYTSYA.....409

Denys Kozak

CLAY EASTER EGG FROM VOLYN423

Konrad Grochecki

SAMPLES OF SACRIFICIAL ITEMS FOUND IN CHURCHES
AND MONASTERIES OF LUBLIN. CONTEXTS432

Alla Popruzhna

«THE LAST REFUGE» OF THE COSSACK OFFICER ELITE
IN SECOND HALF OF 17th-18th CENTURIES
(ACCORDING TO THE COSSACK ELITE TESTAMENTS).....449

THE WORD ABOUT THE SCIENTIST, TEACHER, FRIEND.....455

LIST OF ABBREVIATIONS463

Наукове видання

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 7

**Культові та поховальні пам'ятки
у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації**

Збірник наукових праць

Відповідальний за випуск *І. Тимець*

Редактори *І. Семенов, Т. Молочко*

Технічний редактор *Н. Стахур*

Художнє оформлення обкладинки *Л. Караваєва, Н. Тимець*

Видавець *Ю. Николишин*

Заступник директора *С. Шот*

Свідоцтво держреєстру:

серія ДК № 3684 від 27.01.2010 р.

Підписано до друку 23.12.2014 р. Формат 70х100/16.

Папір офс. Друк офсетн. Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 38,06. Умовн. фарбовідб. 38,94.

Обл.-вид. арк. 37,24. Наклад 350 прим.

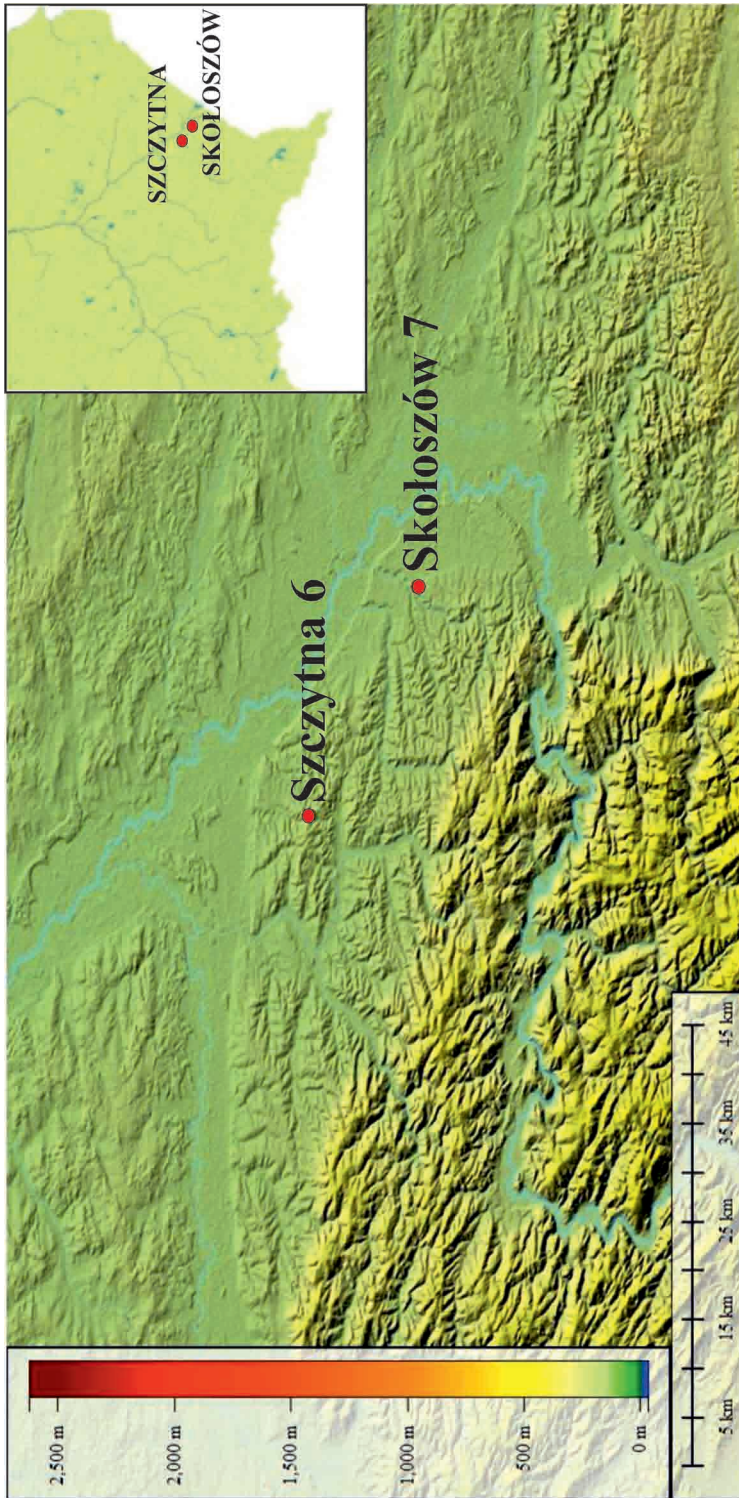
ПП «Видавництво «Апріорі»

79000, м. Львів, вул. Сковороди, 4

тел./факс (032) 235-62-18, моб. 095-64-54-255, 067-314-05-10.

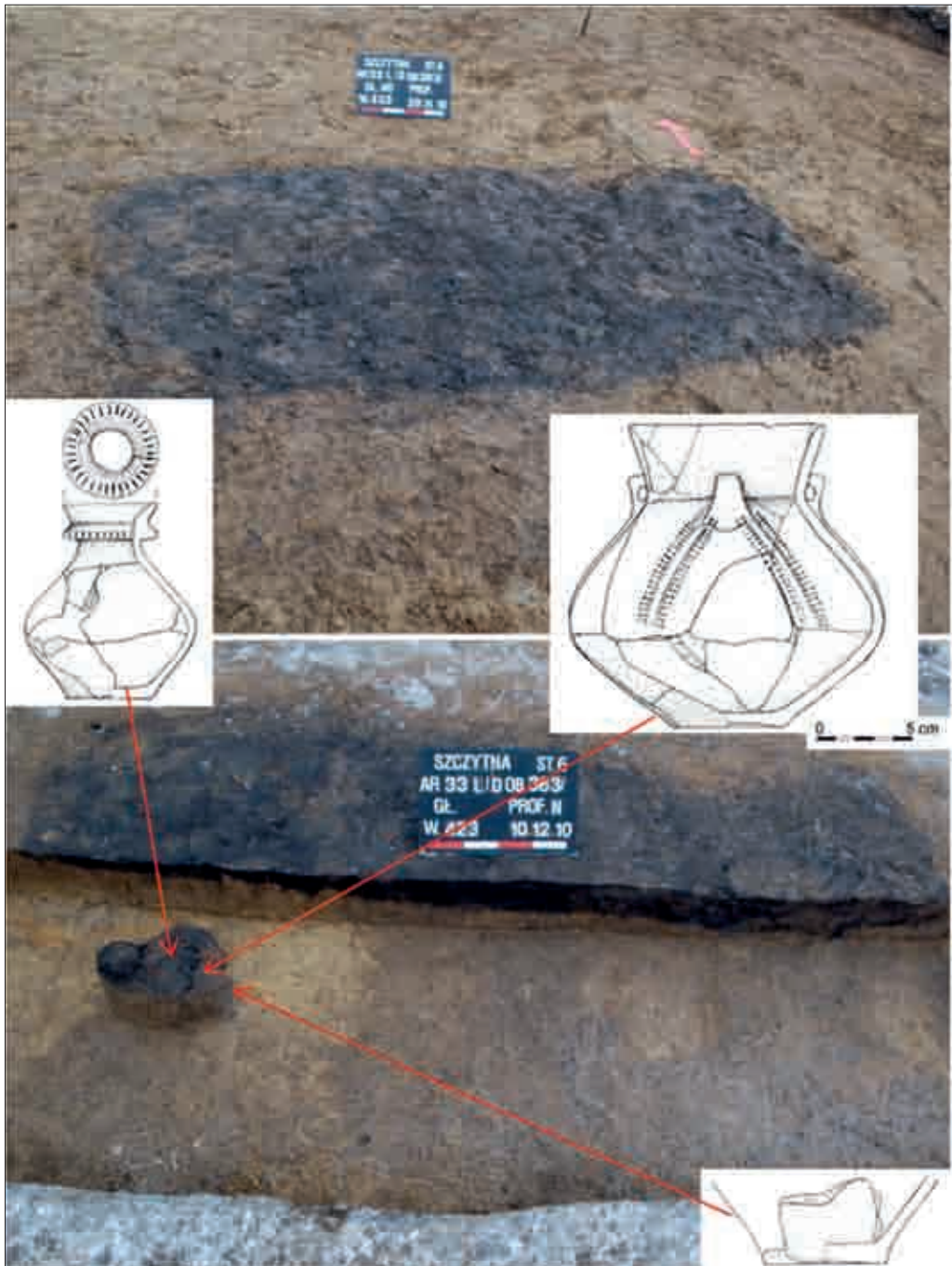
Для листування: 79000, м. Львів, а/с 242,

e-mail: apriori.knyga@gmail.com, www.apriori.lviv.ua

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk nr 6 w Szczytnie i nr 7 w Skołoszowie

Додаток II

Ryc. 6. Szczytina, stan. 6.
Rzut poziomy, profil oraz wyposażenie grobu nr 363, fot. M. Hozer

Fot. 1. Szczytna, stan. 6. Rowki fundamentowe na poziomie odkrycia, fot. M. Hozer

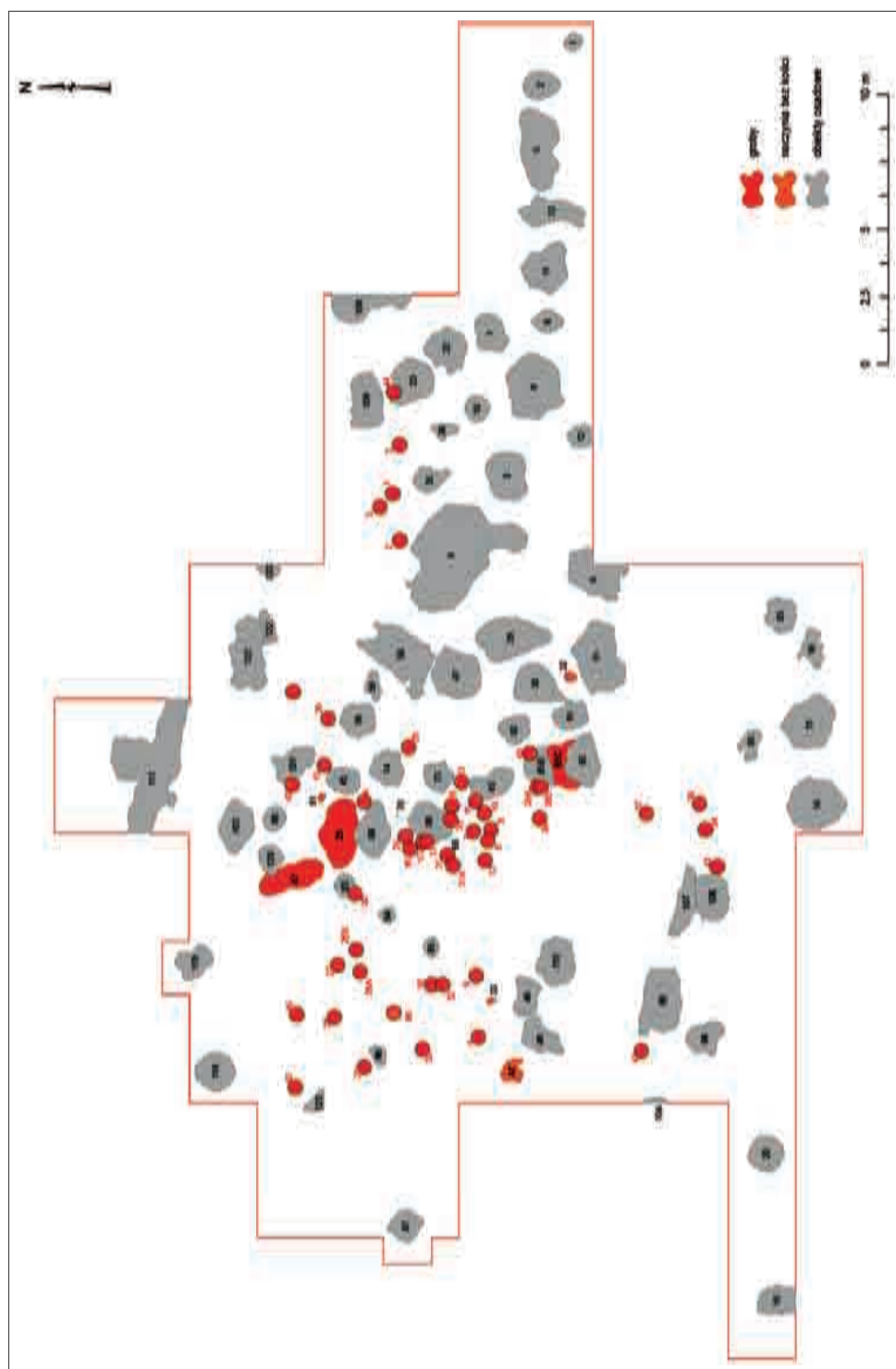
Додаток IV

Fot. 2. Szczytna, stan. 6. Grób 354 na poziomie odkrycia (na górze)
oraz obiekt w trakcie eksploracji (na dole), fot. M. Hozer

Ryc. 1. Dębina, stan. 6 – lokalizacja stanowiska

Ryc. 2. Dębina stan. 6 – plan stanowiska

Рис. 1. Мутин. Початок розкопок могильника у квітні 2010 р. (фото А. В. Карася)

Рис. 4. Мутин: 1 – поховання 2; 2 – поховання 3;
3 – поховання 4; 4 – поховання 5 і 6 (фото Г. В. Жарова)

Рис. 5. Мутин: 1 – поховання 7; 2 – поховання 9; 3 – поховання 8; 4 – частина поховання 8А (фото Г. В. Жарова)

Рис. 6. Мутин: 1 – поховання 10; 2 – поховання 11;
3 – поховання 12; 4 – поховання 13 (фото Г. В. Жарова)

Рис. 1. Локалізація території досліджень. Рис. І. Йордан.

1 – Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща;

2 – Грудек, повіт Грубешів, Люблінське воєводство, Польща

Рис. 2. Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща. Скарби № I і II після консервації і реставрації, жовтень 2011 р. Фото К. Васільчик

Додаток XII

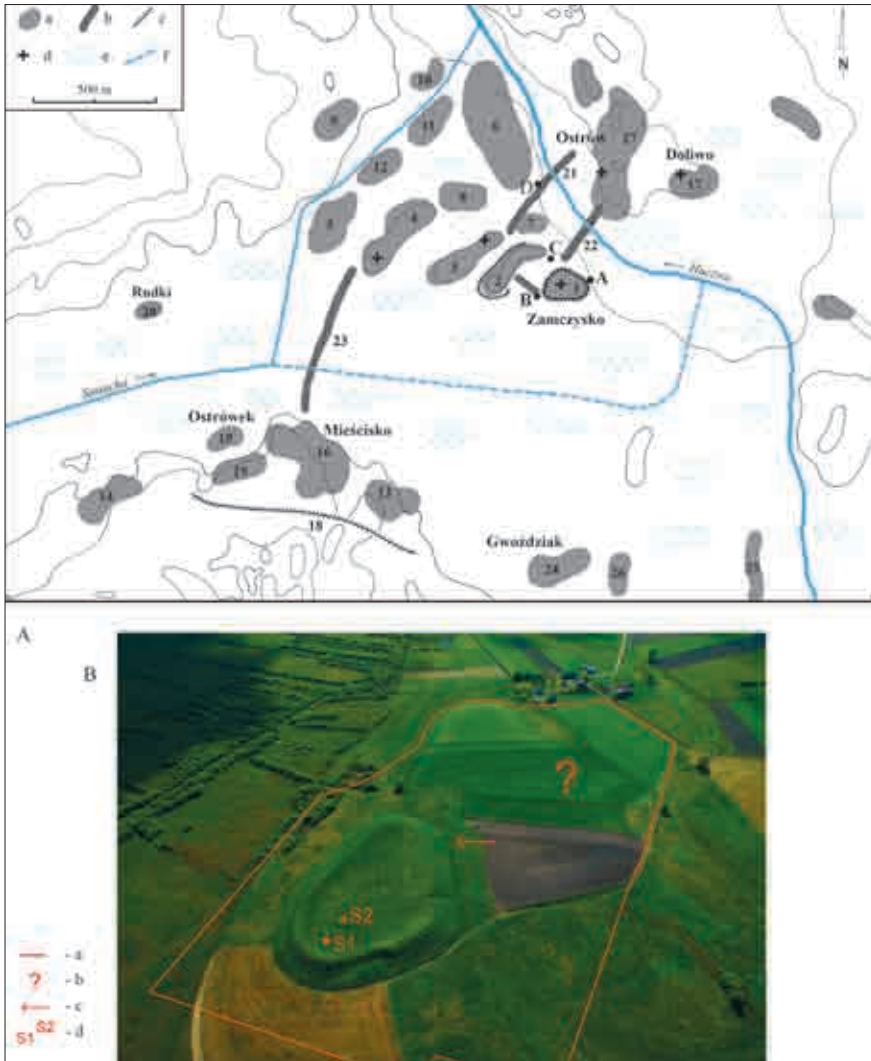

Рис. 3. Ранньосередньовічний поселенський комплекс у Чермно, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща; 1 – за [65. Рус. 1]; рис. Й. Ожуг (1); фото Є. Цабай (2); комп'ютерна графіка М. Піотровський.

- 1: a – поселення; b – греблі і помости; c – вали; d – інгумацийні могильники; e – болота; f – русло р. Синюхи до меліорації 1960-х років; A–D – місця забору проб для дендрохронологічного аналізу (1997).
Перелік вибраних пам'яток: 1 – Чермно-1 (городище; *Замчисько*); 2 – Чермно-2 (*Ближнє Підгороддя*; *Вали*; *Замочок*; *Малий Замочок*); 3 – Чермно-3 (*Дальнє Підгороддя*; *Підзамче*); 4 – Чермно-4; 5 – Чермно-5; 6 – Чермно-6; 7 – Чермно-27; 8 – Чермно-28; 9 – Чермно-29; 10 – Чермно-32; 11 – Чермно-34; 12 – Чермно-35; 13 – Чермно-38; 14 – Чермно-62; 15 – Чермно-63; 16 – Чермно-64; 17 – Чермно-65; 18 – Чермно-66; 19 – Чермно-51; 20 – Чермно-53; 21 – Чермно-67; 22 – Чермно-68; 23 – Чермно- 69; 24 – Тишовці-29, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща; 25 – Тишовці-42; 26 – Тишовці-46; 27 – Вроновіце-1, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
2: a – територія, охоплена польовими дослідженнями 2010–2011 рр.; b – «великий об'єкт» в урочищі Вали (Чермно-2), виявлений М. Познанським; c – розвідковий шурф біля підніжжя валу городища; d – місце знахідки скарбів (S 1 – скарб № I; S 2 – скарб № II)

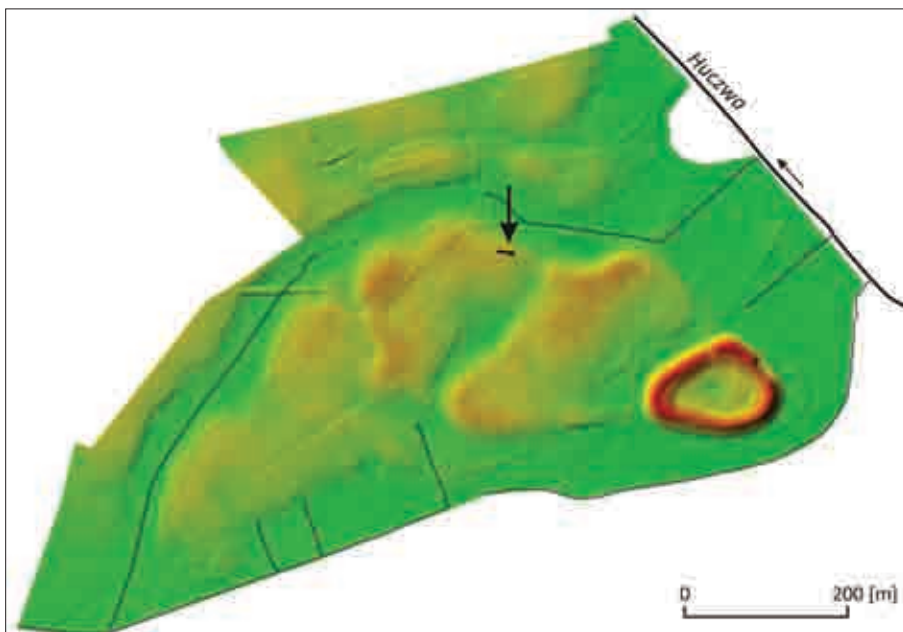

Рис. 4. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Локалізація розкопу 2013 р. Автор П. Загурський

Рис. 5. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Людські кістки на поверхні пам'ятки. Фото І. Фльоркевіч

Рис. 7. Чермно-3, повіт Томашів-Любельський, Люблінське воєводство, Польща.
Вигляд на ділянку розкопу 1/2013 з людськими скелетами.
Фото І. Фльоркевіч

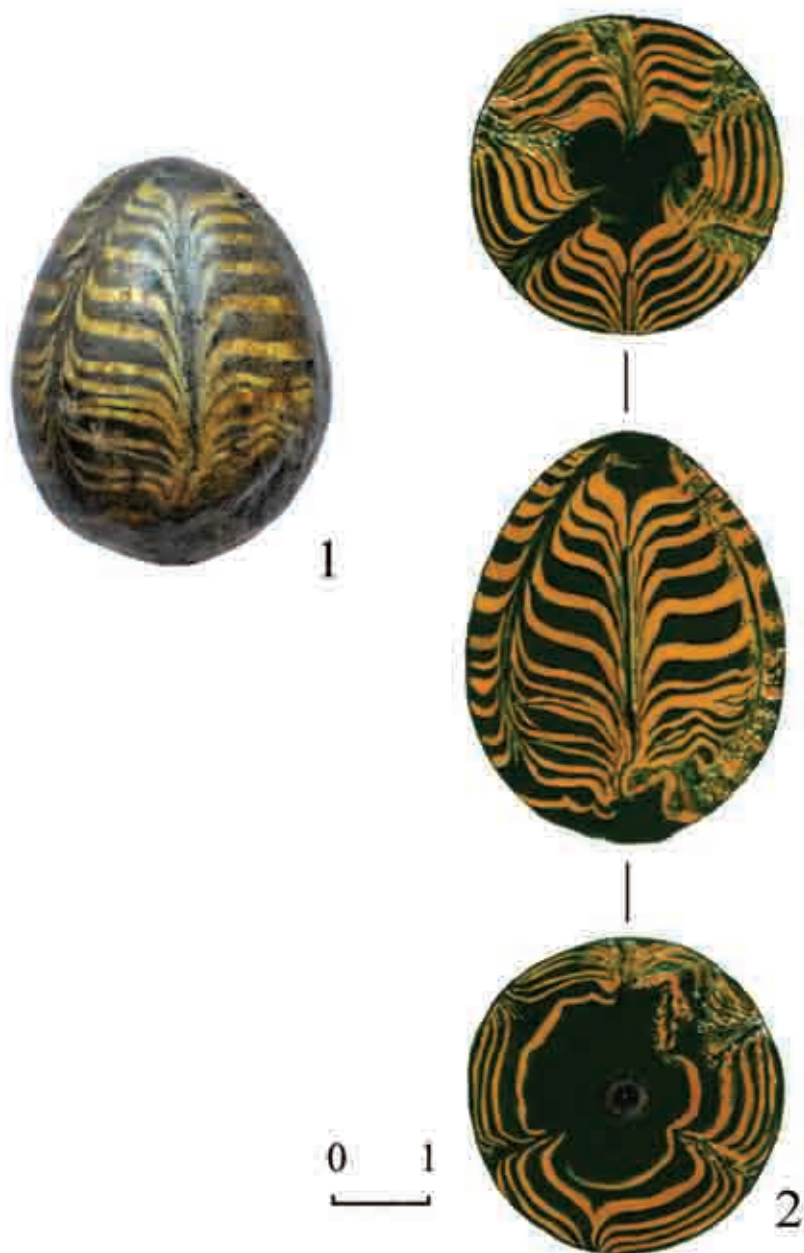

Рис. 4. Писанка з поселення Хрінники, ур. «За містком»:
1 – фото, 2 – художня реконструкція писанки
з Хрінницького поселення (художник І. Ковтун)

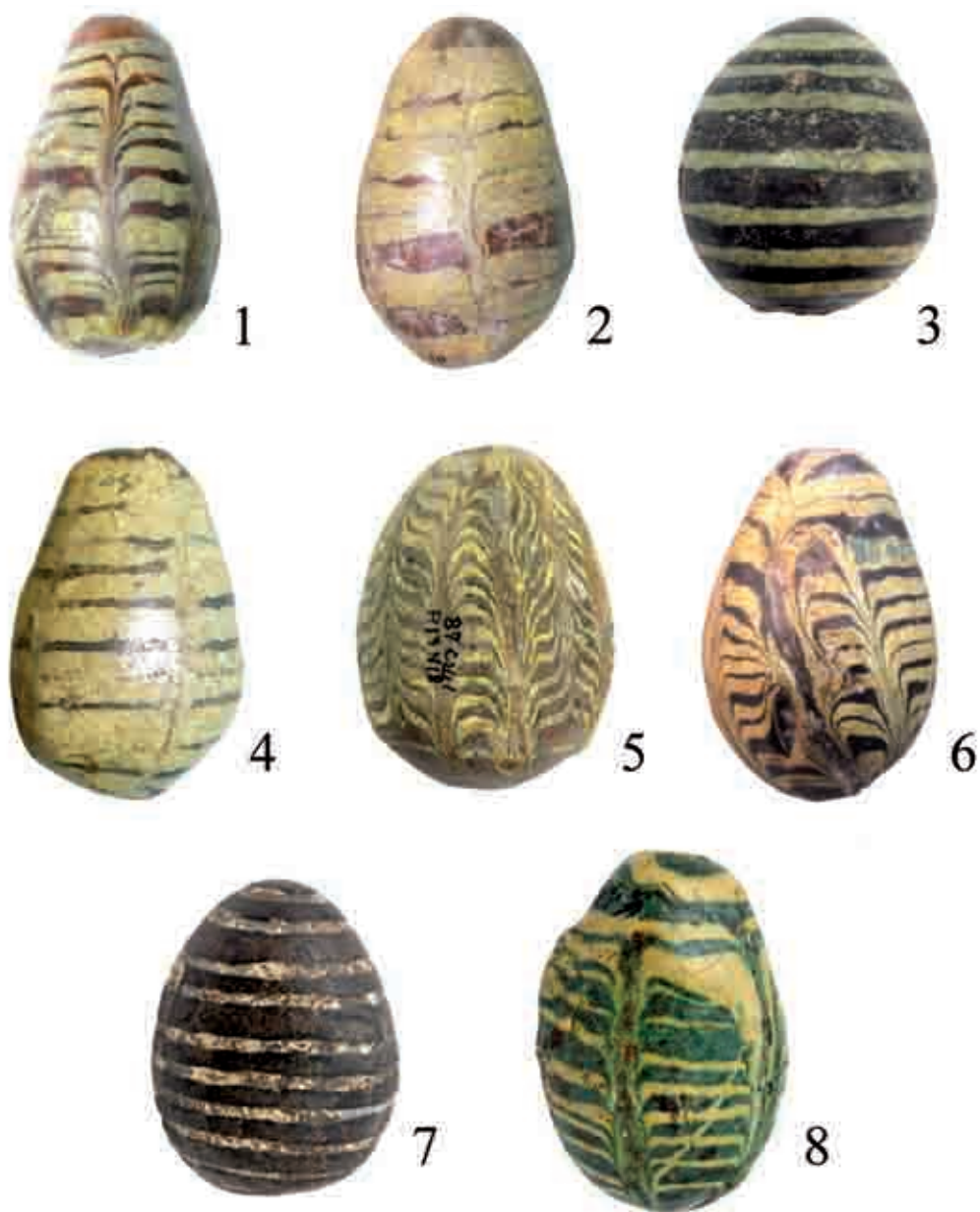

Рис. 5. Писанки із зібрання Національного музею історії України:
1 – с. Старі Безрадиці Обухівського р-ну Київської обл.; 2 – городище Княжа Гора біля с. Пекарі; 3 – околиці м. Рівне; 4 – с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл.; 5 – м. Чернігів; 6 – с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; 7 – Рівненський р-н Рівненської обл.; 8 – с. Кононча Канівського р-ну Черкаської обл.